

**T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**TÜRKİYE'DE ADALET PARTİSİ HÜKÜMETLERİ
DÖNEMİNDE UYGULANAN TARIM
POLİTİKALARI VE SOSYO-EKONOMİK
YANSIMALARI (1961-1980)**

DOKTORA TEZİ

EZGİ AYDOĞMUŞ

BALIKESİR, 2021

**T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**TÜRKİYE'DE ADALET PARTİSİ HÜKÜMETLERİ
DÖNEMİNDE UYGULANAN TARIM POLİTİKALARI VE
SOSYO-EKONOMİK YANSIMALARI (1961-1980)**

DOKTORA TEZİ

EZGİ AYDOĞMUŞ

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. ZEKİ ÇEVİK

BALIKESİR, 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZET	viii
ABSTRACT	x
ÖNSÖZ	xii
ÇİZELGELER/ ŞEKİLLER LİSTESİ	xiv
KISALTMALAR LİSTESİ	xv
1. GİRİŞ	1
1.1. Problem	1
1.2. Amaç	1
1.3. Önem	1
1.4. Varsayımlar	2
1.5. Sınırlılıklar.....	2
1.6. Tanımlar	3
2. İLGİLİ ALANYAZIN	5
2.1. Kuramsal Çerçeve	5
2.1.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarım	5
2.1.2. Cumhuriyet'in İlanı ile Başlayan Yeni Dönem ve Tarım	8
2.1.3. İsmet İnönü Dönemi Tarım Politikaları	10
2.1.4. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Çok Partili Hayata Geçiş	15
2.1.5. Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları.....	19
2.2. İlgili Araştırmalar	25
2.2.1. Kitaplar.....	25
2.2.2. Makaleler.....	28
2.2.3. Tezler.....	29
3. YÖNTEM	31
3.1. Araştırmanın Modeli	31
3.2. Evren ve Örneklem.....	31
3.3. Veri Toplama Araçları ve Teknikleri	31
3.4. Verilerin Toplanma Süreci	32

3.5. Verilerin Analizi.....	32
-----------------------------	----

4. BULGULAR VE YORUMLAR 33

4.1. Adalet Partisi'nin Siyasi Hayata Girişi	33
4.1.1. Adalet Partisi'nin Kurucu Kadrosu, Tüzüğü ve İlk Programı.....	35
4.1.1.1. AP'nin Öncü İsmi: Ragıp Gümüşpala.....	36
4.1.2. Referandumla Gelen İlk Anayasa	38
4.1.3. Adalet Partisi'nin İlk Seçim Beyannamesi ve 1961 Seçimleri	40
4.1.4. AP'nin İlk Başarısı: CHP-AP Koalisyonu/ VIII. İnönü Hükümeti (20.11.1961-25.06.1962)	42
4.1.4.1. CHP-AP Koalisyon Protokolünde ve Hükümet Programında Tarım.....	43
4.1.4.2. İlk Koalisyon Döneminde Tarımda Yaşanan Gelişmeler.....	45
4.1.4.2.1. Tarımda Kredi Sorununa Çözüm Arayışları ve Dış Yardımlar ..	46
4.1.4.2.2. Tarımsal Üretimde Genel Durum.....	48
4.1.4.3. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ve Tarım	54
4.1.5. CHP-AP Koalisyonu Sonrası AP İktidarına Kadar Geçen Evrede Hükümetler	57
4.1.5.1. Karma Bir Hükümet: AP-CKMP-YTP-MP /Ürgüplü Hükümeti	59
4.1.6. 1961-1965 Arası Hayvancılığa Genel Bir Bakış	63
4.1.7. AP'yle Özdeşleşen İsim: Süleyman Demirel.....	67
4.2. Adalet Partisi İktidarı Dönemi (1965-1971)	69
4.2.1. 1965 Seçimleri ve Siyasi Partilerin Yaklaşımları	71
4.2.2. AP İktidarının İlk Evresi: I. Demirel Hükümeti Dönemi (27.10.1965-03.11.1969)	76
4.2.2.1. AP İktidarının İlk Evresinde Tarımda Genel Durum (1965-1969) ..	79
4.2.2.1.1. Tarımda Kredi Meselesi ve Kooperatifçilik Gelişmeleri.....	80
4.2.2.1.2. Dış Yardımlar ve İthalat-İhracat Konusundaki Gelişmeler	88
4.2.2.1.3. Tarımsal Üretimi Artırmak İçin Atılan Adımlar ve Yaşanan Gelişmeler	107
4.2.2.1.3.1. Tarımda Makineleşme Yolunda.....	111
4.2.2.1.3.2. Çözülemeyen Mesele: Toprak Reformu	113
4.2.2.1.3.3. Diğer Girişimler ve Tedbirler	118
4.2.2.2. II. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)	124
4.2.3. AP İktidarında İkinci Devre: II. Demirel Hükümeti (03.11.1969-06.03.1970) / III. Demirel Hükümeti (06.03.1970-26.03.1971).....	126
4.2.3.1. Tarımsal Kredi, Çiftçi Borçları Hususlarında Yaşanan Gelişmeler ve Kooperatifçiliğin Seyri.....	133
4.2.3.2. Tarım Ürünleri Üzerinden İthalat-İhracat Durumu ve Alınan Tedbirler.....	139
4.2.3.3. Tarımla İlgili Diğer Gelişmeler	150
4.2.3.4. Toprak Reformunda Son Durum.....	157
4.2.3.5. Dış Politikada Krize Yol Açan Problem: Haşhaş Meselesi	159
4.2.4. 1965-1971 Yılları Arasında Türkiye'de Hayvancılık Faaliyetleri.....	165
4.3. 12 Mart Muhtırası'ndan 12 Eylül 1980 Darbesine Kadar Hükümetler.....	171

4.3.1.	Tarımda Gelişmeyi Sağlamak ve Üretimi Artırmak Adına Yapılanlar	180
4.3.2.	Tarımda Kredi Meselesi ve Kooperatifçilik ile İlgili Gelişmeler	185
4.3.3.	Tarım Odaklı İthalat ve İhracat ile İlgili Alınan Kararlar	193
4.3.3.1.	Tarımda Makineleşme Yolunda İthalat Girişimleri	203
4.3.4.	Krize Yol Açan Ürün Haşhaşa Yönelik Kararlar ve Bu Hususta Yaşanan Gelişmeler	207
4.3.5.	Çözüm Bekleyen Toprak Reformu Meselesi	215
4.3.6.	Diğer Gelişmeler	222
4.3.7.	1971-1980 Arası Hayvancılığa Dair	228
4.4.	1961-1980 Arası İzlenen Tarım Politikalarının Sosyo-Ekonomik Yansımaları	233
4.4.1.	Tarımsal Nüfus ve Sosyal Güvenlik Açısından Tarım Sektörü	233
4.4.2.	Kırsaldan Kente Göç ve Gecekondulaşma Hareketleri	242
4.4.3.	İş ve İstihdam Meselesi	266
5.	SONUÇ VE ÖNERİLER.....	274
6.	KAYNAKÇA.....	280

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Tarih Anabilim Dalı'nda 201612518001 numaralı Ezgi AYDOĞMUŞ'un hazırladığı Türkiye'de Adalet Partisi Hükümetleri Döneminde Uygulanan Tarım Politikaları ve Sosyo-Ekonomik Yansımaları (1961-1980) konulu DOKTORA tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 04/06/2021 tarihinde yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda tezin onayına OY BİRLİĞİ/OY ÇOKLUĞU ile karar verilmiştir.

Üye (Başkan) Prof. Dr. Ahmet KOLBAŞI

Üye (Danışman) Prof. Dr. Zeki ÇEVİK

Üye Doç. Dr. Olcay PULLUKÇUOĞLU YAPUCU

Üye Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN

Üye Dr. Öğr. Üyesi Serap SUNAY

.../.../...

Enstitü Müdürü
Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ

ETİK BEYAN

Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

04/06/2021

Ezgi AYDOĞMUŞ

ÖZET

TÜRKİYE’DE ADALET PARTİSİ HÜKÜMETLERİ DÖNEMİNDE UYGULANAN TARIM POLİTİKALARI VE SOSYO-EKONOMİK YANSIMALARI (1961-1980)

AYDOĞMUŞ, Ezgi

Doktora, Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Zeki ÇEVİK

2021, XVI+307 Sayfa

“Türkiye’de Adalet Partisi Hükümetleri Döneminde Uygulanan Tarım Politikaları ve Sosyo-Ekonomik Yansımaları (1961-1980)” adlı bu çalışma, Türkiye’de 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra siyasi hayata adım atan Adalet Partisi’nin takip ettiği ve uyguladığı tarım politikalarını ve bu politikaların bir uzantısı olarak görülen bazı temel sosyo-ekonomik yansımalarını ele almaktadır. Türkiye’nin 1961-1980 yılları arasına bakıldığında öne çıkan en mühim detay, AP’nin iktidar olduğu 1965-1971 yılları dışında, siyasi istikrarın bir türlü sağlanamaması ve sıklıkla hükümet değişiminin yaşanması olmuştur. Dolayısıyla siyasi hayatın iktisadi hayata yansması kaçınılmaz olmuş ve takip edilen politikalarda bu durum kendisini belirgin bir biçimde göstermiştir. 1961 yılında siyasi hayatına başlayan Adalet Partisi’nin ilk siyasi başarısı 15 Ekim 1961 seçimleri neticesinde Türkiye’nin ilk koalisyon hükümeti olarak anılan CHP-AP koalisyon hükümetinde yer almasıdır. Asıl başarısı ise 1965 seçimleri neticesinde tek başına iktidara gelmiş olmasıdır. Her ne kadar bu dönem 12 Mart 1971 muhtırasıyla sonlanmış olsa da AP’nin 1970’li yıllarda kurulan hükümetlerin çoğunda yer aldığı ve aslında Türkiye’nin siyasi hayatında söz sahibi olma özelliğini koruduğu görülmektedir. Planlı kalkınma evresine geçilen dönemde, Türkiye’nin 1961-1980 arası siyasi hayatına damga vuran AP’nin tarım gibi mühim bir sektöre yönelik takip ettiği politikalar ve bu politikaların yansması bu çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır. Söz konusu dönemde tespit edilen en mühim sorunlar ise

bir türlü çözüme kavuşturulmayan toprak reformu başta olmak üzere, tarımsal kredi ve tarımda makineleşme gibi meselelerdir. İzlener politikaların yansıması olarak ortaya çıkan köyden kente göç, gecekondulaşma gibi hususlar çalışmanın odak noktasında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Toprak Reformu, Tarımsal Kredi, Makineleşme, Göç, Gecekondulaşma.

ABSTRACT

AGRICULTURAL POICIES APPLIED DURING THE PERIOD OF JUSTICE PARTY GOVERNMENTS AND ITS SOCIO-ECONOMIC REFLECTIONS IN TURKEY (1961-1980)

AYDOĞMUŞ, Ezgi

Phd Thesis, Department of History

Advisor: Prof. Dr. Zeki ÇEVİK

2021, XVI+307 Sayfa

This study which is titled “Agricultural Policies Applied During The Period Of Justice Party Governments and Its Socio-Economic Reflections in Turkey (1961-1980)” deals with the agricultural policies followed and implemented by the Justice Party and some of the basic socio-economic reflections seen as an extension of these policies after the 27 May 1960 coup in Turkey. Considering Turkey between the years of 1961-1980 stands out as the first important detail, except for the years 1965-1971, when the Justice Party was in power, failure to achieve political stability and has been the experience of frequent government changes. Therefore, the reflection of political life to the economic life was inevitable and this situation showed itself clearly in the policies followed. The Justice Party started its political life in 1961. Its first political success was the establishment of the CHP-AP coalition government, which was referred to as Turkey’s first coalition government coalition, as a result of the 15 October 1961 elections. The real success of the party is that it came to power in consequences of the 1965 elections. Although this period already ended March 12, 1971 memorandum, the Justice Party have been involved in the majority of the government established in the 1970s. Thus, it has been shown to protect the property and has a say in Turkey’s political life. In the period of transition to planned development stage in Turkey, the policies followed by the Justice Party, which in the years 1961-1980 were marked by Turkey’s political life, towards agriculture and the

reflection of these policies constitute the scope of this study. The most important problems identified in this period are the unsolved land reform, agricultural credit, and agricultural mechanization. Issues such as rural-urban migration and slum housing, which are reflections of the policies followed in this period, are also the focus of the study.

Keywords: Land Reform, Agricultural Credit, Mechanization, Rural-Urban Migration, Slum.

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'ndan itibaren bakıldığında nüfusun büyük çoğunluğunun tarım sektöründe yer aldığı ve tarımın en mühim ekonomik kaynak olduğu Türkiye'de, Atatürk döneminden itibaren tarım politikaları her devirde siyasi kadronun odak noktasını oluşturmuştur. İşte bu çalışmada Türkiye'nin 1961-1980 arası siyasi hayatına damga vuran Adalet Partisi'nin tarıma yönelik politikaları ve bu politikaların sosyo-ekonomik yansımaları çalışmanın kapsamını oluşturmuştur.

Çalışmanın giriş bölümünde tezin problemi, amacı, önemi, varsayımları, sınırlılıkları ve çalışmanın asli unsurları olarak görülen bazı kavramların tanımları ele alınmış olup, ilgili alanyazın kısmının kuramsal çerçeve başlığı altında ise çalışmanın sınırlılıkları olan 1961-1980 yılları öncesindeki tarım politikaları özet bir biçimde incelenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan başlamak üzere Atatürk, İnönü ve Demokrat Parti dönemleri tarım politikalarının genel olarak değerlendirilmeye çalışıldığı bu bölümde ayrıca ilgili araştırmalar başlığı altında Adalet Partisi ile partinin simge isimlerinden Süleyman Demirel hakkında yapılan çalışmalar ve tarım politikalarını ele alan iktisat tarihi ile ilgili kaynaklar incelenmiştir. Bulgular ve Yorumlar başlığı altında tezin ana konusunu oluşturan dört bölümden ilkinde, 1961 yılında kurulan AP'nin siyasi hayata girişi ve yer aldığı ilk koalisyon hükümeti itibarıyla 1961-1965 yılları arası uygulanan tarım politikaları ele alınmış olup, söz konusu dönemde yaşanan siyasi gelişmeler de özet bir biçimde aktarılmaya çalışılmıştır. Tezde ağırlığın verildiği ikinci bölümde ise AP iktidarını kapsayan 1965-1971 yılları arası takip edilen tarım politikaları incelenmiştir. Üçüncü bölümde 12 Mart muhtırası ile iktidardan uzaklaşan AP'nin 12 Eylül 1980 darbesine kadar yer aldığı hükümetler esas alınarak Türkiye'de uygulanan tarım politikalarına ilişkin inceleme yer almıştır. Bu bölümü teşkil eden yıllarda sıklıkla hükümet değişiklikleri görüldüğünden AP ayrımına düşmeksizin genel olarak 1971-1980 arası tarımda yaşanan gelişmeler ele alınmıştır. Tezin son bölümü olan dördüncü bölümde ise 1961-1980 arası takip edilen tarım politikalarının birer yansıması olarak ortaya çıkan köyden kente göç, gecekondulaşma, istihdam sorunu ve tarımda sosyal güvenlik gibi dönemin öne çıkan sosyo-ekonomik meseleleri incelenmiştir.

Çalışmanın konusunu belirleme safhasıyla birlikte her aşamasında fikirleriyle bana yol gösteren ve büyük emeği bulunan danışman hocam Prof. Dr. Zeki Çevik'e

saygılarımı sunar, teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca çalışmanın konusunu belirlediğimiz andan itibaren değerli fikirlerini bizden esirgemeyen ve her fırsatta yaptıkları yönlendirmelerle çalışmaya büyük katkılarda bulunan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Ahmet Kolbaşı, Doç. Dr. Cihan Özgün ve Dr. Öğr. Üyesi Serap Sunay'a çok teşekkür ederim. Ayrıca çalışmanın yazım safhasının başından itibaren sürekli olarak sağladığı motivasyon ve teknik destekler (yazım ve noktalama) için hakkımı ödeyemeyeceğim Arş. Gör. Aydın Güler'e, TÜBİTAK bursunu kazandığımı öğrendiği anda tereddüt etmeksizin kefil olarak bursu almama vesile olan Arş. Gör. Mehtap Nur İndibi'ne, çalışmanın son bölümü için yol gösteren ve bölüme mühim katkılarda bulunan Arş. Gör. Betül Kızıltepe'ye teşekkürü bir vefa borcu bilirim. Çalışmanın kaynaklarını temin için Ankara'da bulunduğum sıralarda yılmadan bana rehberlik eden görümcem Sena Aydoğmuş'a çok teşekkür ederim. Araştırmalar kapsamında İzmir'de bulunduğum sıralarda oğlum Atahan'a kapılarını açan ve büyük bir titizlikle sorumluluğunu üstlenen başta ablam Özlem Yiğit ve yeğenlerim Eray, Eren olmak üzere tüm Yiğit ailesine gösterdikleri fedakârlık için müteşekkirim. Bu zorlu süreçte bana inanan ve dualarını eksik etmeyen aile büyüklerimize ve tüm kıymetli dostlarıma sonsuz teşekkür ederim. Lisans döneminin başından beri akademisyenlik hayalime kavuşmam için desteğini esirgemeyen ve tez yazım sürecinde gösterdiği fedakârlıklarla ve sabrıyla bana güç veren kıymetli eşim, yol arkadaşım Hüseyin Aydoğmuş'a en içten duygularıyla teşekkür ederim. Ve bu süreçte istemeden de olsa ihmal ettiğim biricik oğlum Atahan Aydoğmuş'a gösterdiği sabır için teşekkür eder, birlikte geçiremediğimiz zamanlar için kendisinden özür dilerim.

Son olarak doktora eğitimim boyunca sağladığı maddi destekten ötürü "2211/A Genel Yurt İçi Doktora Burs Programı"na kayıtlı bursiyer olduğum Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu'na (TÜBİTAK) çok teşekkür ederim.

BALIKESİR, 2021

EZGİ AYDOĞMUŞ

ÇİZELGELER/ ŞEKİLLER LİSTESİ

	Sayfa
Tablo 1: 1960, 1961 ve 1962 Yılları Hububat Üretim Miktarları, Traktör Mevcudu ile Traktör ve Hayvanla İşlenen Arazi Miktarları	51
Tablo 2: I. Beş Yıllık Planda Yer Alan Hayvancılık Üretim Hedefleri ve Gerçekleşme Oranları (Yüzde olarak)	66
Tablo 3: Başlıca Tarımsal Ürünlerin Üretim Hedeflerinin 1966'da Kaç, 1969'a Gelindiğinde Kaç Olacağını Gösterir Tablo	110
Tablo 4: Tarımda Makineleşmenin Vaziyetini Gösterir Tablo	112- 113
Tablo 5: Türkiye'de Köy Kooperatiflerinin Gelişimi	136
Tablo 6: Tarımda Makineleşmede Son Durum	150
Tablo 7: 1970 Yılı Türkiye'de Kullanılan Arazi Dağılımı	151
Tablo 8: II. Beş Yıllık Planda Yer Alan Hayvancılık Üretim Hedefleri ve Gerçekleşme Oranları	170
Tablo 9: 1971-1980 Arası Traktör İthalatına İlişkin Veriler	205-206
Tablo 10: Türkiye ve Bazı Ülkelerin Hayvansal Üretim Miktarları	231-232
Tablo 11: Türkiye'deki Sivil İstihdamın Sektörler Arasındaki Dağılımı	272
Tablo 12: İngiltere'de Tarıma Elverişli Ekilebilir Arazi, Tarımsal İşletmeler ve Tarım Sektöründe İş Gücünde Yaşanan Değişimi Gösterir Tablo	273

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
AID	: Amerikan Yardım Teşkilatı
ANTBİRLİK Birliği	: Antalya Pamuk Narenciye ve Muz Tarım Satış Kooperatifleri
AP	: Adalet Partisi
BCA	: Başkanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz.	: Bakınız
BMM	: Büyük Millet Meclisi
BP	: Birlik Partisi
C.	: Cilt
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	: Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
CTAD	: Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi
Çev.	: Çeviren
ÇUKOBİRLİK Kooperatifleri Birliği	: Çukurova Pamuk, Yerfıstığı ve Yağlı Tohumlar Tarım Satış
DİSK	: Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP	: Demokrat Parti
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DSİ	: Devlet Su İşleri
FAO	: Gıda ve Tarım Örgütü
FİSKOBİRLİK	: Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği
GAP	: Güneydoğu Anadolu Projesi
GP	: Güven Partisi

Haz.	: Hazırlayan
HES	: Hidroelektrik Santrali
IMF	: Uluslararası Para Fonu
ISO	: Uluslararası Standartlar Teşkilatı
İGEME	: İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi
MBK	: Milli Birlik Komitesi
MC	: Milliyetçi Cephe
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
MP	: Millet Partisi
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
NBC	: National Broadcasting Company
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
S.	: Sayı
ss.	: Sayfa sayısı
TARİŞ	: Tarış İncir, Üzüm, Pamuk ve Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri
TARSATKO-İŞ	: Türkiye Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Çalışanları Sendikaları Federasyonu
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TİP	: Türkiye İşçi Partisi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TÜSİAD	: Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği
YSE	: Yol Su Elektrik İşleri Genel Müdürlüğü
YTP	: Yeni Türkiye Partisi

1. GİRİŞ

1.1.Problem

Siyasi hayata girdiği andan itibaren dikkatleri üzerine çekmeyi başaran ve kısa bir zaman dilimi içerisinde önce iktidar ortaklığı olmak üzere ardından tek başına iktidar olma başarısını gösteren Adalet Partisi, iktisadi manada halen tarımın en mühim sektörlerden biri olarak öne çıktığı bir dönemde varoluş mücadelesine girişmiştir. İşte bu nedenle de partinin ekonomik kalkınma, köy ve köylülük gibi ifadeleri kendisine ana parola olarak seçtiği görülmektedir. Bu çalışmanın problemi, ekonomisinin en büyük dayanağı tarım olan Türkiye’de Adalet Partisi Hükümetlerinin kalkınmanın gereği olarak geliştirmeye çalıştığı tarıma yönelik politikalarını incelemektir. Aynı zamanda dönemin mühim sorunlarından olan ve izlenen politikaların bir yansıması niteliği taşıyan gecekondulaşma, köyden kente göç gibi sorunların da detaylı incelemesi yapılarak aradaki bağlantı gün yüzüne çıkartılacaktır.

1.2.Amaç

Bu çalışmanın amacı; 1961-1980 yılları arasında kalkınma ideali doğrultusunda takip edilen tarım politikalarının ve uygulamaların incelenmesi, elde edilecek belge ve bulgular ışığında bu politikaların sosyo-ekonomik yansımalarının ortaya konulmasıdır.

1.3.Önem

Bu çalışmanın önemi, anılan dönem içerisinde hem takip edilen tarım politikalarının bir bütün halinde incelenmesi hem de bu bütünlüğü destekler nitelikte adı geçen politikaların yarattığı sonuçlara ve yeni sorunlara değinilecek olmasıdır.

1.4.Varsayımlar

1961 yılında siyasi hayata dâhil olan Adalet Partisi Türk siyasetine damga vurmuş partilerden birisidir. 27 Mayıs 1960 darbesinin yarattığı mağduriyet ve bu darbeye karşı olanları bir araya toplama düşüncesi Adalet Partisi'nin kuruluşunda en önemli etkenler olmuştur. 1946'ya kadar olan dönemde devletin önceliği savaş dışında kalabilmek olduğu için iktisadi kalkınma ancak 1946'da çok partili hayatın başlaması ve sonrasında Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte birincil meselelerden biri haline gelmiştir. Birçok alanda olduğu gibi kalkınma hususunda Demokrat Parti'nin mirasını devralan Adalet Partisi'nin önceliği de bu olmuş ve parti oy tabanı olarak kendisine en çok kırsal kesim ve köylüler arasında yer edinmiştir. Adalet Partisi, kalkınmanın tarım kesimi olmadan gerçekleşmeyeceğinin bilincinde olarak önceliği bu kesime vermekten kaçınmamıştır. Nitekim parti programında yer alan “*Tarım Reformu*” başlıklı kısım buna ispat olarak gösterilebilir.

1.5.Sınırlılıklar

Bu çalışma 1961-1980 yılları arasında faaliyet gösteren Adalet Partisi'nin hükümette yer aldığı dönemler itibarıyla takip ettiği tarım politikaları ve sosyo-ekonomik sonuçları ile sınırlı olup, ağırlık Adalet Partisi'nin bilhassa tek başına iktidar görevini yürüttüğü 1965-1971 yılları arasına verilmiştir. Çalışmada sosyo-ekonomik sonuçlar tarım politikalarının bir uzantısı olarak görülerek köyden kente göç, gecekondulaşma, iş ve istihdam sorunu gibi başlıklarla sınırlı tutulmuştur. Söz konusu dönemde yaşanan öğrenci olayları gibi sosyal meseleler inceleme dışında bırakılmıştır. Asıl konudan uzaklaşmamak gayesiyle dönemin siyasi gelişmeleri de özet bir biçimde aktarılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın konusunu kapsayan yıl aralığındaki tarım sektörünün alt alanı ve başlı başına bir araştırma konusu olabilecek niteliğe sahip olan hayvancılıkla ilgili gelişmeler de ana hatlarıyla incelenmeye çalışılmıştır.

Bu araştırma veri kaynağı olarak T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığından temin edilen arşiv belgeleri, resmi yayınlar, istatistikler, süreli yayınlar, araştırma ve inceleme eserleri (kitaplar, makaleler, bildiriler), lisansüstü tezleri, internet veri tabanları ve sözlükler gibi yazılı kaynaklar ile sınırlıdır.

1.6.Tanımlar

Tarım, Türkçe Sözlük'te *bitkisel ve hayvansal ürünlerin üretilmesi, kalite ve verimlerinin yükseltilmesi, uygun koşullarda korunması, işlenip değerlendirilmesi ve pazarlanması, ziraat*, şeklinde tanımlanmıştır (Türkçe Sözlük, 2011, s. 2270). Tarıma kelime anlamı dışında bakıldığında tarımın tüm toplumlar için vazgeçilmez bir unsur olduğunu söylemek mümkündür.

Sanayi Devrimi sonrası her ne kadar sanayileşme çabaları başlamış olsa da gerek Türkiye özelinde gerekse dünya genelinde tarımın iktisadi hayatın en mühim unsurlarından biri olma özelliğini koruduğu söylenebilir. Aslında tarım insanoğlunun varoluş mücadelesinde destek aldığı en büyük kaynaktır. Özellikle de ülke ekonomilerinin büyük bir bölümünün tarıma dayandığı toplumlarda önce Osmanlı İmparatorluğu ve devamı Türkiye Cumhuriyeti örneğinde olduğu gibi sanayileşme çabaları da dâhil olmak üzere izlenen politikalar, alınan kararlar tarımı dışarda bırakmayacak şekilde gerçekleşmiştir.

Çalışmanın dönemi itibariyle bakıldığında ise izlenen politikaların bir uzantısı olarak göç ve gecekondü kavramlarını da sözlük anlamlarıyla tanımlamakta fayda görülmektedir.

Göç kelime olarak Türkçe sözlükte dört madde ile tanımlanmakla birlikte çalışmada değinilecek olan göç kavramının karşılığı birinci maddede, *ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret* şeklinde tanımlanmıştır (Türkçe Sözlük, 2011, s. 954). Tarih boyunca çeşitli sebeplerle ortaya çıkan göç hareketleri 1961-1980 yılları arası yapılan incelemede, büyük kısmı takip edilen tarım politikalarının bir neticesi olarak yoğun bir şekilde görülmektedir. Köyden kente göç ele alınan dönem içerisinde en mühim meselelerden biri olarak öne çıkmaktadır.

Sözlük anlamı *imar ve yapı kanunlarına aykırı olarak başkalarına veya kamuya ait arazi veya arsalar üzerinde toprak sahibinin bilgisi ve rızası olmaksızın acele yapılmış konut, kondu* (Türkçe Sözlük, 2011, s. 912) olarak tanımlanan gecekondü kavramı ise köyden kente göç ile Adalet Partisi hükümetlerinin en temel problemlerinden birisi olmuştur. “*Tarım Reformu*”, “*Tarıma Dayalı Sanayileşme*” gibi kavramların ön planda olduğu yıllarda, iktisadi kalkınma için alınan birçok kararın

beraberinde yeni problemlerin doğmasına yol açması üzerinde durulmayı fazlasıyla gerektirmektedir. İşte bu nedenle çalışmanın odak noktası yalnızca tarım politikaları olmamış, bu politikalarla birlikte döneme damga vuran temel meseleler de titizlikle incelenmiştir.

2. İLGİLİ ALANYAZIN

2.1.Kuramsal Çerçeve

Bu çalışmada 1961-1980 yılları arasında kimi zaman tek başına iktidar kimi zaman muhalefet-koalisyon olarak var olan Adalet Partisi'nin izlediği tarım politikaları ve bu politikaların sosyo-ekonomik sonuçları incelenmektedir. Dönemin tarım politikalarını anlayabilmek ve yapılanları yorumlayabilmek için öncelikle Türkiye'de tarımın tarihçesine değinmek gerekmektedir. Bunu yapmak için de ilk olarak kurumların büyük çoğunluğunun aynen devralındığı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tarıma dair kısaca bilgi vermekte yarar görülmektedir. Bu nedenle çalışmada ilk olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım olmak üzere, Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte başlayan yeni dönemde Atatürk dönemi tarım politikaları, İnönü dönemi tarım politikaları ve Demokrat Parti dönemi tarım politikalarına yer verilecektir.

2.1.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarım

Sanayi Devrimi öncesi genel itibarıyla tıpkı Osmanlı İmparatorluğu için de olduğu gibi ülkelerin çoğunluğunda ekonomik kaynağın tarım olduğu bilinmektedir. Tarımın böylesine hayati bir öneme sahip olduğu bir ortamda Osmanlı Devleti'nin toprağa nasıl baktığı, toprağı nasıl yönettiği de merak uyandırmaktadır. Toprak, Osmanlı İmparatorluğu için âdeta "*Mülk Allah'ındır*" ilkesinin bir yansıması şekilde idare olunmakta ve toprağın "*Allah adına Padişahın*" olduğu düşüncesi savunulmaktaydı (Yahyaoglu, 1975, s. 19-20). Kuruluştan 1600'lü yıllara kadar varlığını koruyan bu anlayışa göre toprağı işlemekle uğraşan kim varsa kiracı statüsünde yer almakta ve toprağın mülkiyet hakkı kesin surette devlette yer almaktaydı. Miri arazi rejimi adı verilen bu düzenin temel uygulaması Selçuklular'daki ikta sisteminin devamı olarak nitelendirilen tımar sistemidir (Tabakoğlu, Aralık 2005, s. 215).

Tımar sistemi¹ basit bir toprak işleme sistemi değildir. Çünkü ekonominin temel dayanağı tarımdır dolayısıyla tımar sisteminin aksamadan yürütülüyor olması da o dönemde ciddi önem arz etmektedir. İsmail Cem'in aktardığına göre, 16. yy ortalarına kadar büyük bir intizamla yürütülen toprak düzeninde köylüler çağdaşlarına kıyasla çok daha iyi durumdadır. Ona göre toprağın devlete ait olup bu işle görevlendirilmiş memurlar-askerler aracılığıyla kontrol ediliyor olması köylü kesimi olası tehlikelere karşı korumakta, olası bir olumsuz durumda da köylünün tek başına mücadele etme gibi bir sorunla karşılaşmasının önüne geçmekteydi (Cem, 2007, s. 40).

Diğer tarafta “Güneş batmayan ülke” olarak anılan İngiltere’de toprak köleliği köylülerin çıkarmış olduğu büyük bir isyan sonrasında ancak 1400’lü yıllarda kaldırılmıştı. N.V. Yeliseyeva’nın İngiltere’deki köylülerin ne kadar acınacak durumda olduklarına dair anlattıkları aslında İsmail Cem’in ifadelerinin isabetli olduğunun ispatı niteliğindedir. Örneğin Yeliseyeva’nın ifadesine göre, ülkenin güney bölgesinde köylüler aşırı yoksul vaziyette ve toprak sahiplerinin onlara layık gördüğü baraka gibi yerlerde yaşamaya mecbur bırakılırken² kuzeyde de durum farklı sayılmazdı. Toprak sahipleri köylülerden haraç gibi vergi alıyor bu da yetmezmiş gibi topraklarını genişletmek için köylüleri yerlerinden, topraklarından etmekte hiçbir mahzur görmüyorlardı (Yeliseyeva, 2014, s. 10-11). Aslında durum diğer ülkelerde de farklı değildi. Örneğin 1750’li yıllarda, her ne kadar bastırılmış olsa da Rusya’da köylülerin toprak köleliğine karşı başlattıkları ayaklanma dikkat çekicidir. Hatta Yeliseyeva “bu ayaklanmayı dünya çapında öneme sahip ilk halk hareketi” olarak ifade etmiştir (Yeliseyeva, 2014, s. 45). İşte Osmanlı Devleti böyle bir ortamda çağdaşlarının aksine asla köylüleri bir köle gibi görmemiş hatta onları korumak ve kollamak devletin birincil hedefleri arasında yer almıştır. Ancak bu durum XVI. yy’dan itibaren değişmeye başlamıştır. Tarım sisteminin sekteye uğramasında temel sebep mali alanda görülen sıkıntılardır. Bu sıkıntının kaynağı olarak burada detaylarına yer verilmeyecek olan Coğrafi Keşifler, Celali İsyânları, sınırların

---

¹Tımar sistemi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. İnalçık, H. (2012). Tımar. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, ss. 168-173.

²“Bu köylülere, yaşadıkları barınakların “cottage” (kulübe) İngilizce adından esinlenerek “cottager” (kulübeli) (rençper) adı verilmişti. “Cottage” adı verilen konutlar, yontulmamış taşlardan ve çoğunlukla kerpiçten yapılıyordu. Çatıları kamışlar ve otlarla örtülüydü. Bacaları yoktu. Ocak dumanları, damlara açılan bir delikten dışarı çıkıyordu, içeride göz gözü görmüyordu. Yatak yerine, ota doldurulmuş çuvallar kullanılıyordu. Evcil hayvanlar da (bir çift koyun, küçük bir domuz) ev halkıyla birlikte yaşıyordu.” Yeliseyeva, N. V. (2014). *Yakın Çağlar Tarihi*. (Çev: Özdemir İnce). İstanbul: Yordam Kitap, s. 10-11.

genişlemesiyle artan masraflar ve paranın değer kaybetmesi gibi sebepler Osmanlı İmparatorluğu'nu XVI. yy ortalarından itibaren ciddi mali çıkmaza sürüklemeye başlamıştı. Bir çare arayışıyla devlet, tarımsal ekonomisini yasladığı tımar sisteminde değişikliklere gitmiş ve “mültezim” olarak anılan, tarımla uğraşan kesimi ise pek memnun etmeyecek olan yeni bir işleyişe geçmiştir; *İltizam sistemi* (Pamuk, 1990, s. 126-128). Çünkü belli bir bedel karşılığı toprakların tasarrufunu eline alan mültezimler devlete verdikleri vergiden sonra kendi kazançlarını artırabilmek için köylüler üzerinde ciddi baskılar oluşturmuşlardır.

XIX. yy'a gelindiğinde ise artık yabancı sermaye Osmanlı topraklarına girmiştir (Kurmuş, Mart 2008, s. 62). Sanayi Devrimi'ne hızlıca adapte olamayan Osmanlı İmparatorluğu için kapitülasyonlar yeterince olumsuz bir etki yaratmıştır. Justin McCarthy'ye göre, kapitülasyonlar Osmanlı'nın sanayi alanında herhangi bir girişimde bulunmasına engel oluyor âdeta elini kolunu bağlıyordu. McCarthy'nin kendi ifadesiyle “*Osmanlı Devleti, pamuk ihracatı yapabiliyordu. Ancak ihracatı yaptığı pamuğun iki mislini hazır tekstil malzemesi olarak geri alıyordu*” (McCarthy, 2008, s. 69).

Kısacası Osmanlı Devleti çeşitli sebeplerle, değişen ve gelişen dünyaya ayak uyduramazken her geçen gün ekonomisi de dışa bağımlı hale gelmeye başlamıştır. Böyle bir ortamda özellikle de İttihat-Terakki yönetiminin tarım kesiminin öneminin farkında olarak aldığı kararlar ise göz ardı edilemez. Hatta söz konusu yıllarda atılan doğru adımlarla üretimde artışın sağlandığı bile görülebilir³. Fakat sanayileşmedeki geri kalışın da etkisiyle ekonomik açıdan darboğaza giren Osmanlı için yıkıcı darbe ise I. Dünya Savaşı olmuş, yaşanan maddi ve manevi kayıpların (19. yy ve 20. yy'ın başındaki savaşlar) yanında bu savaş Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu hazırlamıştır. Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım politikalarına bakıldığında değişken bir durumun söz konusu olduğu görülmüştür. XVII. yy'a kadar devletçi olarak nitelendirilebilecek bir çizgide yürütülen politikalar, çağın gelişmelerine ayak uydurulamaması, günden güne bozulan ekonomi ve çeşitli sebepler yüzünden kaçınılmaz kötüye gidiş şüphesiz ki tarım kesimine de yansımıştır. Özellikle de I. Dünya Savaşı'nın ağır yükü üretici kesimi ciddi anlamda zora sokmuştur.

---

³O yıllardaki bazı besin maddeleriyle ilgili üretim miktarları için bkz. Eldem, V. (1994). *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 33.

2.1.2. Cumhuriyet'in İlanı ile Başlayan Yeni Dönem ve Tarım

Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan yeni döneme Türk milleti hiç de kolay ulaşmamıştır. I. Dünya Savaşı yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getirmemiş, hemen ardından imzalanan Mondros Mütarekesi de Türk milleti için ağır şartlar içeren bir ölüm fermanı olarak belirmişti. Hakların ciddi anlamda kısıtlandığı bu “ateşkes”e göre Türk milletinin bağımsızlığını koruması imkânsızdı. Millî Mücadele'yi başlatan asıl kıvılcım ise 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali olmuş ve topyekûn mücadele başlamıştır. Türk milleti bu mücadeleye dünya savaşının ortaya çıkardığı acı tablo içerisinde girişmiştir. Öyle ki savaşta yaşanan can kayıpları üretimdeki aktif nüfusun ciddi oranda azalmasına yol açmıştır. Anlaşılacağı üzere Millî Mücadele aslında ekonomik anlamda da bir nevi yokluk dönemi içerisinde gerçekleşmiştir.

En önemli ekonomik kaynağın tarım olduğu Anadolu topraklarında, 1913'ten itibaren Millî Mücadelenin zaferle sonuçlandığı 1922'ye kadar tarımsal üretim büyük ölçüde gerilemiştir. BMM'nin kurulduğu yıllarda Osmanlı'dan devralındığı üzere yoksul ve yorgun bir halk ile geleneksel yöntemlerin hâkim olduğu bir tarımsal yapı mevcuttur. İşte bu nedenledir ki toparlanmak zaman almış ve tarımsal üretimde yaşanan gerileme⁴ ancak Cumhuriyet'in ilanından sonraki yıllarda gerçekleşmiştir (Tezel, 2002, s. 102-103).

Mustafa Kemal tarımın ekonomide teşkil ettiği yerin fazlasıyla farkında olduğundan ve yine ekonomik bağımsızlık olmadan siyasi bir bağımsızlığın da söz konusu olamayacağını bilincinde olarak önceliği tarım olmuştur. Nitekim BMM Hükümeti de kuruluşunun ardından tarımla ilgili kararlar almaya girişmiştir. Kuruluşun ertesi günü kabul edilen “*Ağnam Resmî Kanunu*”⁵ bunun somut örneğidir (TBMM Zabıtları, 24.4.1920, C.1, İ. 2, s. 38-40). Mustafa Kemal'in “*Türkiye'nin sahib-i hakikisi ve efendisi, hakiki müstahsil olan köylülerdir. O halde, herkesten daha çok refah, saadet ve servete müstahak ve layık olan köylüdür.*” (Öztoprak, 2006, s. 6) sözleri Mustafa Kemal'in köylü kesimine verdiği önemin anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

---

⁴Vedat Eldem'in Kurtuluş Savaşı yıllarındaki tarımsal üretime dair verdiği sayısal veriler yukarıda bahsedilen gerilemenin biraz daha net anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Bir örnek olarak bkz. Eldem, V. (1994). s. 161.

⁵İlgili kanun metni için bkz. *721 Sayılı Ağnam Resminin Sabıkı Misillü Dört Misli Olarak İstifası Hakkında Kanun, Düstur*, 3. Tertip, C. 1, s. 1.

İktisadi bağımsızlık, dönemin yönetici kadrosu için öylesine önem arz etmiştir ki Cumhuriyet'in ilanını dahi beklemeden söz konusu kadro tarafından İzmir İktisat Kongresi⁶ düzenlenmiştir. Bu kongre yeni Türk Devletinin iktisadi anlamda yol haritasını oluşturacak kararların alındığı bir kongre olmuş ve atılan adımlar kongrede alınan kararlar doğrultusunda gerçekleşmiştir. Her kesimden temsilcinin katıldığı kongreyle ilgili Yahya Sezai Tezel'in yorumu dikkat çekicidir. Tezel'e göre tarım kesimiyle ilgili kararların alınmasında büyük toprak sahiplerinin payı büyük olmuş ve buna örnek olarak da büyük toprak sahiplerinin büyük toprakların (hâlihazırda işlenmeyen) topraksız köylülere verilmesi teklifini reddetmesini göstermiştir (Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950), 2015, s. 448).

İzmir İktisat Kongresi'nde şüphesiz ki tarımla uğraşan herkesi ilgilendiren mühim kararların en somut örneğini Aşar Vergisi'nin kaldırılışının oluşturduğu söylenebilir. Çünkü bilindiği üzere Aşar Vergisi devlet bütçesinde önemli bir paya sahipti. Bu verginin kaldırılmasının bütçede yarattığı boşluğun telafisi için daha sonra yeni vergiler konsa bile çiftçi kesimi aşar gibi büyük bir yükten kurtulduğu için bu durum çiftçiler için bir sorun teşkil etmemiştir (Karatepe, 2011, s. 64).

Atatürk dönemi tarım politikalarına bakıldığında genellikle iki bölüme ayrılarak bir inceleme yapıldığı görülmüştür. Bunun sebebi izlenen politikaların uğradığı değişimdir. Genel kanı 1923-1929 ve 1930-1938 şeklinde olmakla birlikte, Korkut Boratav bu dönemlendirmeyi bir adım daha öteye taşıyarak üçe bölmüştür. 1923-1929 arası sıklıkla liberal olarak nitelendirilen, özel girişimlerin teşvik edildiği dönem olarak addedilmekle birlikte bu dönem için unutulmaması gereken husus devletin destekçi olarak arka planda aktif olarak rol aldığıdır. Boratav 1930-1932 yıllarını Büyük Dünya Buhranı'nın etkisinde devletçi politikalarla önce bir geçiş evresi olarak ayırırken, 1933'ten itibaren başlayan evreyi ise devletçi politikaların uygulandığı dönem olarak belirtmiştir (Akşin, 2018, s. 219-220). 1929 buhranı sonrasında Türkiye iktisadi hayatında başlayan devletçilik aslında tüm dünyada benzer olarak görülmüş ve devletler ekonomik hayatta aktif olarak yer almışlardır (Koçak, 2008, s. 150). Söz konusu dönemle ilgili çalışmalarda bu benzerliğin göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Çünkü o dönemde doğan devletçilik şartların getirdiği bir zorunluluktur.

---

⁶İzmir İktisat Kongresi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Ökçün, A. G. (1997). *Türkiye İktisat Kongresi 1923 – İzmir Haberler – Belgeler- Yorumlar*. Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları.

Yine çiftçilerin mühim meselelerinden Medeni Kanun ile gelen özel mülkiyet hakkı, tarımsal kredi desteği, kooperatifleşme ve tarımda makineleşme yolunda yapılanlar dönemin şartları da göz önüne alındığında hiç azımsanmayacak hamlelerdir. Ekonominin güçlü kılınması için her alanda mücadele verilen bu dönemde kurulan fabrikalar da sanayileşme bakımından önem arz etmiştir (Kili, 2014, s. 236).

Sonuç olarak kısaca yer verilmeye çalışılan Atatürk dönemi tarım politikalarına dair söylenebilecek en net ifade şudur: Yokluk ve yoksulluk içinde kıvranan yorgun bir halkın yeniden varoluşuna tanıklık edilen bu dönemde yapılanlar çalışmanın konusu gereği, yalnızca tarım politikaları ekseninde iktisat tarihi açısından bakıldığında bile takdire şayandır. Zaten sayısal veriler de izlenen politikaların doğruluğunu göstermektedir. Milli ekonomi hedefiyle başlayan dönemin parolası bellidir: “*Ekonomik bağımsızlık olmadan tam bağımsızlık sağlanamaz.*” Bir diğer deyişle ülkelerin tam bağımsızlığına giden yol ekonomik bağımsızlıktan geçmektedir.

2.1.3. İsmet İnönü Dönemi Tarım Politikaları

Türkiye’de çok partili hayata geçişten önceki bu dönemle ilgili en mühim başvuru kaynakları arasında Cemil Koçak’ın *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)* ve Osman Akandere’nin *Milli Şef Dönemi/Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler (1938-1945)* isimli eserleri gösterilebilir. Yine bu döneme ait yapıt sayılabilecek çalışmayı da zikretmekte fayda görülmektedir ki o da Şevket Süreyya Aydemir’in 3 ciltlik *İkinci Adam* adlı çalışmasıdır.

Aydemir adı geçen çalışmanın ikinci cildinde, İsmet İnönü’nün devlet başkanı olmasının tesadüfi olmayıp bu sonucun aslında 1920’lerde İsmet İnönü’nün albaylık görevini sürdürdüğü yıllardan itibaren 1938’lere değin atılan her adımda, alınan her kararda gösterdiği çaba ve fedakârlıkların bir meyvesi olduğunu belirtmiştir. Bir diğer deyişle Aydemir’e göre, dönemin şartları İnönü’yü Cumhurbaşkanlığına hazırlamış işte bu nedenle de İnönü’nün Cumhurbaşkanı olduğu haberi yurt genelinde âdeta bir rahatlamaya sebep olmuştur (Aydemir, İkinci Adam (1938-1950), Mart 2011, s. 18)⁷.

---

⁷İsmet İnönü’nün Cumhurbaşkanlığına gelişi genel olarak bir anlaşmazlık ya da kutuplaşmaya sebep olmamakla birlikte bu demek değildir ki İnönü’nün hiç muhalifi yoktur. Şüphesiz ki onun bu göreve getirilmesini istemeyenler de olmuştur. Örneğin; İsmet İnönü karşıtı isimler arasında Celal Bayar Hükümeti’nde görev yapan İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ile Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras dikkat çekmektedir. Akın, R. (2015). *Türk Siyasal Tarihi (1908-2000)*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, s. 308.

Atatürk'ün vefatından sonra cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü'nün, II. Dünya Savaşı gibi olağanüstü bir süreçte sürdürdüğü politikalar ile Türkiye'yi savaş dışında tutma gayreti herkesçe bilinmektedir. Türkiye tarihinde “*Milli Şef*” dönemi olarak da anılan bu dönemin en belirgin özelliği tek parti iktidarı özelliğinin bariz olarak gün yüzüne çıkmış olmasıdır. İsmet İnönü'nün “*CHP'nin Değişmez Genel Başkanı ve Milli Şef*” olarak tayin edilmesi 26 Aralık 1938 tarihli CHP Kurultayında gerçekleşmiştir (Pektaş, 2010, s. 1). Bu unvanları aldığı için İnönü'nün diktatörlük kurmak istediği algısı tamamıyla yanlıştır. Aslında İnönü, Atatürk gibi büyük bir liderin vefatından sonra doğma olasılığı oldukça yüksek olan bir otorite zafiyetinin önüne geçmeyi amaçlamıştı. Aynı zamanda Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte gerçekleştirilen bir dizi inkılabın kökleşmesi için de kuvvetli bir otorite elzemdi (Bila, 1987, s. 345). Başka bir deyişle bir yandan Atatürk'ün vefatıyla doğan boşluk ve sürdürülmesi gereken inkılablar, diğer yandan patlak veren ve ülkenin hiç de hazır olmadığı ikinci bir dünya savaşı gibi bir ortamda iktidarı ele alan İsmet İnönü'nün işi hiç de kolay olmamıştır. O yüzden bu dönemin politikaları hakkında yorum yapmadan önce içinde bulunulan şartların irdelenmesi ve ona göre yorumlamalarda bulunulması gerekmektedir.

Çalışmanın konusundan uzaklaşmamak maksadıyla İnönü dönemi iktisadi gelişmelere bakıldığında II. Dünya Savaşı'nın belirgin etkisi görülmektedir. Sürdürülen akılcı politikalar sayesinde Türkiye savaşa girmeme başarısını göstermesine rağmen böylesine büyük bir savaştan etkilenmemek neredeyse imkânsızdır.

Her şeyden evvel savaşa dâhil olma ihtimali bile o dönemde takip edilecek politikaların yönünü belirlemiştir. Örneğin çalışan aktif nüfus askerlik görevine alınırken bir yandan da bütçe dağılımında ağırlık savunma giderlerine kaydırılmıştır. Kalkınma, sanayileşme, ekonomik büyüme gibi hedeflerle başlayan İnönü dönemi âdeta 1945'e kadar sürecek olan zorunlu bir duraksama evresine girmiştir (Pala, 2010, s. 73). İlk olarak İnönü döneminin girişimleri⁸ arasında her ne kadar siyasi olarak

---

⁸Köy Enstitüleriyle eş zamanlı olarak düşünüldüğünde toplumun bilhassa da kırsal kesimin kültürel gelişimini sağlamak amacıyla ortaya çıkan Halk Odaları'nın faaliyetleri de göz ardı edilmemesi gereken girişimlerden birisidir. Koçak, 2008, s. 169. 1940 yılında açılışı gerçekleşen Halkodalarının ülke genelindeki sayısı 141 iken, 1950'ye gelindiğinde bu rakam 4.322'ye ulaşmıştır. Halkevleri ve Halkodaları ile ilgili sayısal veriler için bkz. Tekdurmaz, B. (2004). *Balıkesir Halkevi Çalışmaları ve Kaynak Dergisinin Sistematik İndeksi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 18.

nitelendirilse de taşıdığı amaç itibarıyla Köy Enstitülerine değinmekte fayda görülmektedir.

Köy Enstitüleri'nin temeli Atatürk döneminde atılmış olup, nüfusun % 80'ini oluşturan köylülerin eğitilmesi arzusuyla atılan önemli bir adımdır. Bu enstitülerin yasalaşması ise 1940 yılında kabul edilmiş olan Köy Enstitüleri Kanunu ile gerçekleşmiştir. Amaç köyü bilen, tanıyan ve orada yetişen köy öğretmenlerine ilaveten yaklaşık 200.000 bin civarı tarımcı öğretmenin de yetişmesini sağlamaktı. Çünkü İnönü'nün hedefi bu enstitüler sayesinde yalnızca kırsal kalkınmayı gerçekleştirmek değil aynı zamanda ileriki yıllarda gündeme gelecek olan toprak reformu⁹ hususuna yönelik bir destek topluluğu da oluşturmaktı. Büyük hedeflerle başlayan bu atılım ne yazık ki köy kalkınmasında yükün yine köylülerin omuzuna yüklenmesinden ötürü gereken desteği bulamamış hatta iktidara karşı sessiz bir muhalefetin oluşmasına bile yol açmıştı. Bu bağlamda Cemil Koçak, Köy Enstitüleri'ni İnönü döneminin mühim hamlelerinden görmekle birlikte etkileri bakımından başlangıçtan öteye geçememiş bir atılım olarak tanımlamaktadır (Koçak, 2008, s. 169).

Söz konusu dönemde çıkarılan 18 Ocak 1940 tarihli “*Milli Korunma Kanunu*” savaşın Türkiye üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Müdahaleci devlet anlayışını belirginleştiren bu kanun Hükümete çalışma süreleri ve ücretleri belirleme, özel iktisadi kuruluşlara gerekli durumlarda el koymaya varan geniş yetkiler vermiştir (Karatepe, 2011, s. 70). Böyle bir yetki tanımlamasındaki amaç, piyasalar üzerinde devlet otoritesini artırarak halkın hayat standartlarının aşağı çekilmesinin önüne geçmekten başka bir şey değildi. Kısaca devlet çıkardığı bu kanunla halkı savaş fırsatçılarına karşı korumayı amaçlamıştır. Fakat her devirde olduğu gibi devlet kontrolünün görüldüğü her alanda haksız kazanç elde etme, yolsuzluk, karaborsacılık gibi faaliyetler kaçınılmaz olmuştur. İşte bu nedenle içinde bulunulan şartlar devleti yeni bir kanun düzenlemesine mecbur bırakmıştır. Bu kanun yıllarca tartışmalara konu olan 1942 Kasım'ında çıkarılan “*Varlık Vergisi Kanunu*”dur. Milli Korunma Kanunu ile müdahaleciliği ele alan devletin bu kanun ile birlikte artık iktisadi hayatta halkın uğradığı haksızlıklar, haksız ve usulsüz yollarla zenginleşenler kısaca savaş fırsatçılarıyla tam anlamıyla mücadeleye giriştiği

---

⁹Toprak reformu ile ilgili tarihsel süreç için bkz. Çevik, Z. (2002). Cumhuriyet Türkiye'sinde Toprak Reformu ve Uygulamaları. *Türkler*, C. 17, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 677-686.

görülmektedir. Varlık Vergisi Kanunu en net ifadeyle, vergi ve gelir sahibi vatandaşlardan bir kez alınmak şartıyla tahsil edilecek olan olağanüstü kazanç vergisi olarak ifade edilebilir (Karatepe, 2011, s. 71; Ertuğrul, Ekim 2011, s. 68).

Varlık Vergisi Kanunu gerek çıkarıldığı dönemde gerekse sonraki yıllarda getirdiği yükümlülükler bakımından ciddi tartışmalara yol açmıştır. Örneğin bu tartışmaların odak noktalarından birisi şüphesiz ki gayrimüslimlerdir. Vergiyle ilgili kanun metninde her ne kadar etnik bir ayırım yapılmamış olsa da vergi yükümlülüğünü üstlenenlerin büyük çoğunluğunun (yüzde 65 civarı) gayrimüslimlerden oluşmuş olması spekülasyonları da beraberinde getirmiş ve memnuniyetsiz bir kesimin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bağlamda Rıdvan Akın'ın kurduğu bağlantı önem arz etmektedir. Akın'a göre bu kanun İttihat ve Terakkicilerin gayrimüslimlere yönelik takip ettikleri “*Milli İktisat*” politikasını anımsatmaktadır (Akın, Eylül 2015, s. 326). Nitekim dönemin Başbakanı Şükrü Saraçoğlu'nun CHP grup toplantısının gizli oturumunda söz konusu kanunla ilgili;

“...Bu kanun aynı zamanda bir devrim kanunudur. Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız. Bu kanun sayesinde piyasaya egemen olan azınlık tüccar sınıfı ortadan kaldırılarak Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz...” (Ekinci, 1997, s. 184)

sözleri Rıdvan Akın'ın ifadesini doğrular niteliktedir.

Çalışmanın kapsamı gereği genel olarak değinilmeye çalışılan Varlık Vergisi Kanunu'na bakıldığında, savaşın ekonomi üzerindeki olumsuz etkisiyle mücadelenin bizzat devlet eliyle ve süratle gerçekleştirilmeye çalışıldığıdır. Ancak söz konusu kanun düzenlemesiyle ilgili gözden kaçırılmaması gereken husus aslında açıkça ifade edilmese de bu düzenleme sayesinde ticari hayattaki gücün azınlıklardan alınarak bir Türk burjuvazisi yaratılmaya çalışıldığı gerçeğidir. İki yıla yakın bir süre yürürlükte kalan bu vergi uygulaması bazı çevreleri ciddi manada rahatsız etmiş, sonraki dönemlerde İsmet İnönü dönemine yönelik eleştirilerde ve oluşacak muhalefette odak noktalardan birisi olmuştur.

Bir diğer düzenleme olarak Varlık Vergisi'nin tamamlayıcısı olan “*Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu*”nun da devlet bütçesine kazanç sağlamak maksadıyla çıkarıldığı aşikârdır. 1943 Mayıs'ında düzenlenen bu tasarı ile vergilendirme dışında kalan tarım kesiminden de vergi alınması kararlaştırılmıştır. Tarım kesimine yönelik çıkarılan bu kanun bazı çevrelerce Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte kaldırılan aşar

vergisinin geri gelmesi olarak yorumlanırken, büyük çiftçileri hedef alarak yola çıkılmasına rağmen uygulamada küçük çiftçilerin de bu vergiye tabi tutulması tarım kesiminde hoşnutsuzluğa yol açmıştır (Yavan, 2011, s. 72). Zaten uzun yıllar savaşların gölgesinde yaşam ve geçim mücadelesi veren kesimin sırtına binen bu yükü ilişkin Faik Ökte şu tespitlerde bulunmuştur:

“...Toprak mahsulleri vergisi, zannedildiği gibi, bir Gelir Vergisi değildir; onun sermayeye hitap eden tarafları da vardır. Varlıktan sonra köy köy dolaştırılan maliye müfettişleri bu verginin tatbikatta daha elim misaller verdiğini beyanda müttefiktir. Bu mevzuda toprak mahsulleri vergisinin bugünkü gelir ölçüleriyle asgari maaş payı haddinde olan köylü kazancına hitap ettiğini de düşünmek lâzımdır. Köylü bu vergiyi nafakasından ve tohumundan ödemiştir. ...Toprak mahsulleri vergisi daha geniş bir kitleye hitap eder. Mükellef adedi daha fazladır. Bu vergiyi veren kitle zaten sefalet içinde idi. Vergiyi ödemekle yaşama seviyesinde büyük bir değişiklik olmamıştır. Varlık mükellefleri hakkını istemesini bilen, sesini yükseltecek kimselerden tereküp etmektedir. Senelerin cefakeşi Anadolu ise her derdi sineye çekmesini bilen bir rinddir.” (Ökte, 1951, s. 202).

Devletin savaşın olumsuz tesirine karşılık bütçeye gelir sağlamak amacıyla giriştiği bu düzenlemeler beklenen faydayı sağlamazken bir yandan da yıllardır ekonomik durumları, yaşam standartları iyileşsin diye uğraşılan küçük üretici kesim ilk kez göz ardı edilmiştir. Aslında bu durum her ne kadar küçük çiftçiler açısından olumsuz bir durum olsa da devletin içinde bulunduğu zorlukların ortaya çıkardığı bir mecburiyet olduğu fikri göz ardı edilmemelidir. Konuyla ilgili bölümün başında da belirtildiği üzere İnönü dönemi, II. Dünya Savaşı'nın gölgesinde ve Atatürk gibi büyük bir liderin vefatından sonra başlayan bir nevi duraksama evresi olarak görülebilir. Alınan kararlar ve sürdürülen politikalarda savaşa dâhil olmama kaygısı belirgin bir şekilde görülmektedir. Bazı çevrelerce bu dönemde alınan kararlar eleştirilse de ikinci kez bir dünya savaşında ülkeyi savaş dışında tutabilmenin anlamlı bir başarı olduğu göz ardı edilemez. İnönü döneminin en önemli atılımı ise uzun yıllar bir türlü çözüme kavuşturulamayan toprak meselesinin haline yönelik 1945 yılında çıkarılan “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu”dur. Söz konusu kanun aynı zamanda Türkiye tarihinde Atatürk dönemindeki iki girişimi saymazsak tam anlamıyla çok partili hayata geçişin de başlamasına vesile olması sebebiyle ayrı bir öneme sahiptir. Nitekim İsmet İnönü döneminde başlayan çok partili hayat, Türk demokrasi tarihine çoksesliliği kazandırarak yeni ufuklara yol açacak ve artık günümüze kadar sürecek olan yepyeni bir siyasi hayat başlayacaktır. İşte bu nedenle “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu” çok partili hayata geçişle ilişkilendirildiğinden ayrı bir başlık altında vermekte yarar görülmektedir.

2.1.4. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Çok Partili Hayata Geçiş

II. Dünya Savaşı'nın bitimiyle artık uzun süredir çözülemeyen ve ülkenin büyük bir çoğunluğunu ilgilendiren sorunu çözenin vakti gelmiştir. Atatürk döneminden bu yana zaman zaman bu konuda adımlar atılmış olsa da bu mesele köklü bir çözüme kavuşturulamamış ve içinde bulunulan şartlar itibarıyla da sorun hep ötelenmek suretiyle sonraya bırakılmıştır. Bir diğer deyişle bu kanun yıllardır göz ardı edilmek zorunda bırakılan bir konunun nihayet çözüme kavuşturulmasından başka bir şey değildir. Ancak söz konusu kanunun kabulü hiç de kolay olmamış belki de ilk kez İnönü iktidarı açıktan ve sert bir şekilde eleştirilere maruz kalmıştır.

Söz konusu kanun tasarısı ile ilgili görüşmeler Mayıs 1945'te gerçekleşmiş ve bu görüşmelerin ilkinde konuşan Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatipoğlu, uzun yıllardır beklenen ve ülkenin itici gücü olan küçük çiftçilerin toprak sorununun nihayet çözüme kavuşacağını bildirmiştir (Tuna, 2017, s. 37). En yalın ifadeyle bu kanun, devlete ait ve işlenmeyen toprakların ya hiç toprağı bulunmayan ya da bulunsa bile geçimini sağlamaya yeterli olmayan kimselere dağıtımını öngörmüştür (Keyder ve Yenal, 2013, s. 146). Ancak kanunun ikinci bölümünde yer alan, şahıs mülkiyetinde bulunup işlenmeyen büyük ölçekte toprakların da topraksız çiftçilere verileceği yargısı büyük toprak sahiplerini rahatsız etmiştir. Büyük toprak sahipleri arasında zaten daha önce çıkarılan toprak mahsulleri vergisinden kaynaklanan hoşnutsuzluk çiftçiyi topraklandırma kanunuyla hat safhaya ulaştırmıştır (Yavan, 2011, s. 95). Zürcher'e göre yasaya muhalefet eden milletvekillerine bakıldığında ya kendilerinin ya da toprak sahibi yakınlarının bulunması tesadüf değildir. Nitekim söz konusu kanuna karşı sert muhalefetiyle öne çıkan isimlerden birisi olan Adnan Menderes de büyük bir toprak sahibiydi (Zürcher, 2014, s. 309). Yaşanan tüm tartışmalara rağmen bu kanunun kabulü aslında İsmet İnönü'nün otoriterliğini göstermektedir. Gerek savaşın yarattığı ekonomik durgunluk gerekse önceki yıllarda çıkarılan toprak mahsulleri vergisinin getirdiği yükü bunalan küçük çiftçileri söz konusu kanunu kabul ederek yanında tutabilmeyi amaçlayan İnönü, kırsal kesimin yeni kurulacak partiye kaymasına engel olamamıştır. İşte Türkiye'de çok partili hayat tam da bu şekilde ekonomik kaygıların âdeta bir dışı vurumu olarak başlamıştır.

Diğer taraftan Türkiye, İkinci Dünya Savaşı süresince dengeli ve tarafsız politikasını sürdürmüş olsa da savaşın bitiminde oluşan yeni düzende iki kutuptan

birine yönelmek zorunda kalmıştır. Bu yönelimde Türkiye'ye karşı sert tavır izleyen Sovyetler Birliği'nin büyük bir payı vardır. Bu suretle Türkiye âdeta Batı dünyasına egemen olmaya başlayan ABD'ye yaklaşmak ve Batı dünyasından kabul görmeye çalışmak mecburiyetinde kalmıştır (Ertuğrul, Ekim 2011, s. 74-75). Bu dönemde dünya savaşlarının ekonomiler üzerinde yarattığı yıkıcı etkiyi ortadan kaldırmak ve dünya ticaretine yeniden serbestlik kazandırmayı öngören Bretton Woods sistemi de hayata geçmişti. 1944 yılında hayata geçirilen bu sistem 1971'e kadar sürmüş ve ABD'nin sahip olduğu ekonomik gücünü İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulacak olan dünya para sistemine uyarlaması hedeflenmişti. Çalışmanın konusundan uzaklaşmamak maksadıyla detaylarına yer verilmeyen bu sisteme Türkiye 1947 yılında dâhil olarak tarafını netleştirmişti (Oran, 2015, s. 480). Netice itibarıyla çok partili bir demokrasi anlayışını benimsediğini belirten ABD ve dolayısıyla Batı dünyasınca kabul görmenin anahtarı olarak Türkiye'de çok partili hayata geçişin görülmesi şaşılacak bir durum değildir. Hâlihazırda ekonomik meseleler üzerinden iç politikada yaşanan muhalefetin varlığının yanına eklenen bu kabul görme kaygısı Türkiye'de bir daha önü kesilemeyecek olan çok partili demokrasi düzeninin önünü açmış ve tarih sahnesine hafızalarda derin izler bırakacak olan yepyeni bir parti çıkmıştır: Demokrat Parti.

Aslında çok partili hayata geçiş Nuri Demirağ tarafından kurulan Milli Kalkınma Partisi'yle¹⁰ gerçekleşmişti ancak bu parti o kadar cılız ve etkisiz kalmıştı ki âdeta isim olarak var olmuş ilk muhalefet partisi olmaktan öteye geçememişti. CHP'nin kendi içindeki muhalif kanadı bile bu partiden daha çok ciddiye alınmış ve nitekim gerçek anlamda muhalefet partisi de bu kimseler arasından çıkmıştır. Yaptıkları sert muhalefet nedeniyle önce Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan partiden ihraç edilmiş; Celal Bayar'ın da CHP'den istifa etmesiyle kurulacak partinin lider kadrosu belli olmuştur. Zaten bu isimler parti içerisindeyken verdikleri ve “*Dörtlü Takrir*”¹¹ olarak anılan önergeyle bu ayrılığın sinyallerini vermişlerdi. İnönü'nün reddiyle sonuçlanan bu önerge kabul görmeyerek amacına ulaşmamış gibi

---

¹⁰18 Temmuz 1945 tarihinde kurulan Milli Kalkınma Partisi gerek iktidar gerekse muhalefet taraflarınca ciddiye alınmayarak tarihe geçmiş ilk muhalefet partisi olma özelliğine sahiptir. Koçak, C. (1996). *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*. C.II, İstanbul: İletişim Yayınları, s.559.

¹¹Genel manada siyasi liberalleşmenin talep edildiği bu önergede, tüm dünya demokrasi yolunda ilerlerken Türkiye'nin de bunun gerisinde kalmaması gerektiği savunulmuş ve her ne kadar ülke geneli bir liberalleşme ortaya atılmış olsa da asıl hedef parti içi özgürlük yani serbestçe tartışabilme imkânlarını ortaya koymak olmuştur. Çünkü bu sayede parti içindeki muhalif sayısı artacak ve böylelikle bir yönetim değişikliği zorunlu olacaktı. Koçak, C. (2008). s. 177.

gözükse de aslında aylar sonra kurulacak olan muhalefet partisinin dayanak noktası olmuştur. Nitekim Dörtlü Takrir'in dört isminin de kurucu olarak yer aldığı Demokrat Parti, 7 Ocak 1946'da CHP'nin kendi içinden doğan¹² bir muhalefet partisi olarak Türk siyasi hayatına dâhil olmuştur (Zürcher, 2014, s. 310-311; Koçak, 2008, s. 177).

Kısa sürede İnönü muhaliflerinin toplandığı ortak nokta haline gelen partinin ülke genelinde kendisine taraftar bulması pek de zor olmamıştır. İnönü döneminin ekonomik tedbirlerinden ve otoriter rejimden bunalan halk için DP yepyeni bir nefes olmuştur. Şaşırtıcı olan husus ise CHP'nin muhalefeti yine CHP'den çıkmış ve buna rağmen kimsenin bu partinin CHP'yle aynı olduğu algısına kapılmamış olmasıdır. İşte bu tam olarak halkın yaşadığı çaresizliğin ispatıdır.

Demokrat Parti'nin kısa sürede taraftar topladığını gören İnönü'nün, iktidarı kaybetmemek için bir nevi aşar vergisi olarak görülen Toprak Mahsulleri Vergisi'ni kaldırması ve daha da öteye giderek 1947 yılında yapılması planlanan seçimleri bir yıl öne çekmesi DP'nin daha fazla taraftar toplamasını önüne geçme arayışlarından başka bir şey değildir. Nitekim tarihe “sopalı seçim” olarak geçen 1946 seçimleri her ne kadar CHP'nin zaferiyle sonuçlansa da gerek DP'nin gösterdiği başarı gerekse seçimin yapılma usulüne (açık oy, gizli sayımdan ötürü) ilişkin dedikodular artık CHP iktidarının sonunun geldiğine işaret etti (Ertuğrul, Ekim 2011, s. 76). Söz konusu seçimin sonucunda DP yenilgiyi kolay kabul etmemiş, her fırsatta bu seçimleri CHP'nin hileyle kazandığına ilişkin açıklamalardan geri durmamıştır.

İki parti arasında çekişme 12 Temmuz 1947'ye kadar öylesine şiddetlenmişti ki İnönü, iktidarını sürdürebilmek için çareyi iki partinin arasını bulmakta görmüş ve tarihe “12 Temmuz Bildirisi” olarak geçen beyannameyi yayımlamıştır. Söz konusu bildiriyle her iki partiye de eşit mesafede durulacağı ve iki parti arasında adalete bağlı kalınacağı vurgulanırken, İnönü tarafsız bir tutuma yönelerek kendi partisi içerisindeki muhalefetin de sertleşmesine sebep olmuştur.

Her ne kadar iki parti arasında yepyeni bir dönemin başlaması söz konusu olsa da gerek CHP'nin gerekse DP'nin içinden bu bildiriden hoşlanmayan kimseler ortaya

---

¹²Kemal Karpat'ın DP'nin kuruluşuna ilişkin yaptığı benzetmeye değinmekte yarar görülmektedir. Karpat, DP'nin tıpkı önceki dönemlerdeki çok partili hayata geçiş denemeleri olarak anılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası gibi halkın içinden değil yine var olan Meclisin içerisinde doğduğunu belirtmiştir. Karpat, K. (2008). *Türk Demokrasi Tarihi*, Ankara: İmge Kitabevi, s.256. İşte asıl sorgulanması gereken bu durum halkın, şikâyet ettiği partiden ayrılan bazı isimlerin kurdukları başka bir partiye bu kadar hızlı ve net bir şekilde intibak etmesidir.

çıkmıştır. 1947 itibarıyla İnönü'nün iktidarını güçlendirmek için yaptığı bir diğer hamle de yeni bir ekonomi anlayışına yönelmiş olmasıdır. Bu anlayış çerçevesinde o ana kadar katı bir devletçilik savunucusu olan İnönü'nün artık liberal bir anlayışa yönelmesi, Uluslararası Para Fonu (IMF) ile yapılan görüşmeler, DP'yle aynı çizgiye taşınan kalkınma planları gibi gelişmeler aslında yalnızca CHP için değil tüm Türkiye için yepyeni bir dönemi işaret etmektedir. Bu değişimde 1947 yılında ABD ile yapılan yardım anlaşmasının da etkisi muhakkaktır. Yapılan anlaşma çerçevesinde ABD'den Türkiye'de incelemelerde bulunmak üzere ilk olarak General Oliver başkanlığındaki askeri heyet gelmiş ve bu heyet üretim ve sanayi bölgelerindeki araştırmalarından sonra Türkiye'nin ulaşım ağı bakımından yetersizliğine dikkat çekerken, iktisadi kalkınma için sanayi yerine tarıma öncelik verilmesi yönünde önerilerde bulunmuşlardır. Hemen ardından Amerikan Yollar İdaresi Başkan Yardımcısı Hitls başkanlığında bir heyet de Türkiye'ye gelerek demiryolu yerine karayolunu geliştirmeyi öngören önerilerde bulunmuştur. Eminatp Malkoç, bu heyetin önerileri doğrultusunda Bayındırlık Bakanı Kasım Gülek'in ilk olarak İskenderun-Erzurum yolunun yapılacağı ve ayrıca Mersin-Ankara yolunun da Konya içinden geçirilmeye çalışılacağına dair detaylara yer vermiştir. Yine Malkoç'a göre Amerika'dan gelen heyetler arasında ayrı bir yere sahip olan Weston Thornburg başkanlığındaki heyetten de bahsetmek gerekmektedir. Malkoç, bu heyetin hazırlamış olduğu raporun Türkiye'nin ekonomik kalkınmasında sanayi yerine tarıma öncelik veren, devletçiliği ancak belirli alanlarda gerekli gören ve bu doğrultuda önerilerde bulunan bir sistemi önerdiğini açıklamıştır (Malkoç, 2006, s. 103-105). Nihayetinde uzun yıllar takip ettiği politikalarda köklü değişikliğe giden İnönü'nün bu hamleleri CHP'yi iktidarda tutmaya yetmemiştir.

Şubat 1950¹³'de kabul edilen seçim kanununun da bir uzantısı olarak 14 Mayıs 1950'de Türkiye'de izi silinmeyecek olan ve askeri bir darbeye sonlanacak yepyeni bir iktidar dönemi başlamıştır: Demokrat Parti Dönemi (Koçak, 2008, s. 185-192; Zürcher, 2014, s. 314-316). Sonuç olarak Türkiye'de yaşanan çok partili hayata geçiş

---

¹³16 Şubat 1950 tarihli seçim kanunu yıllardır eleştirilen açık oy-gizli sayım ilkesinin sona ermesini sağlayarak Türk demokrasi tarihi açısından seçimlere güvenilirlik kazandıran gizli oy-açık sayım ilkesine geçişi sağlamıştır. Bu kanuna göre yapılan 14 Mayıs 1950 seçimlerinde DP %53,3, CHP %39,9, MP %3,1 ve Bağımsızlar %4,8 oy almış ve DP iktidarıyla birlikte çok partili hayata geçiş süreci de tamamlanmıştır. Koçak, C. (2008). s. 192-193.

süreci, Cumhuriyet'in ilanından sonraki girişimleri saymazsak gerçek manada yirmi üç sene gibi uzun bir zaman dilimi sonrasında gerçekleşmiştir.

İlk bakışta İnönü'nün tek parti iktidarından vazgeçemediği yönünde bir algı oluşmasıyla birlikte mevcut şartlar, bu geçiş evresinin gecikmesinin en mühim sebebidir. Her devirde olduğu gibi çoksesliliğin olmadığı bir ortamda demokrasinin gelişmemesinin yanı sıra II. Dünya Savaşı'nın baskısı dolayısıyla izlenen özellikle de ekonomi politikaları halkın tek parti iktidarından iyiden iyiye uzaklaşmasına sebep olmuştur. Anlaşılabileceği üzere Demokrat Parti'nin 1950 seçimlerinde iktidarı devralması aslında hiç de şaşılacak bir durum olmamıştır.

2.1.5. Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları

Demokrat Parti dönemine tarım politikalarına ilişkin bilgi vermeden önce Demokrat Parti ile ilgili çalışmalara yer vermekte fayda vardır. Bu dönemi anlatan eserler arasında Cem Eroğul'un "*Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*" ile Nadir Yurtoğlu'nun "*Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri*" başlıklı çalışmaları önem arz etmektedir.

Yine bu döneme ilişkin mühim detayların yer aldığı Şevket Süreyya Aydemir'in "*Menderes'in Dramı*" çalışması, Mete Kaan Kaynar'ın editörlüğünde çıkan "*Türkiye'nin 1950'li Yılları*" Cemil Koçak'ın "*Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*" ve dönemin siyasi hayatında bizzat DP saflarında aktif görevlerde bulunmuş olan Samet Ağaoğlu'nun "*Siyasi Günlük Demokrat Parti'nin Kuruluşu*" adlı eserleri arz ettikleri önem açısından oldukça değerlidir.

Demokrat Parti'nin kuruluşundan itibaren geçen tarihi evreyi detaylı bir biçimde inceleyen Eroğul, çalışmasının önsözünde adı geçen çalışmanın "*Türkiye'nin ilk siyasal parti monografisi*" olma özelliği taşıdığını belirtmiştir (Eroğul, Mart 2017, s. xv). İşte bu nedenle söz konusu çalışma ayrı bir öneme sahiptir. Demokrat Parti daha iktidara gelmeden evvel kuruluş programında belirlediği genel esaslar ile tek parti anlayışından uzaklaşacağını sinyallerini vermişti.

Parti programına bakıldığında özetle "*Liberalizm ve Demokrasi*" olmak üzere iki temel düşüncenin öne çıktığı görülmektedir. Ancak burada gözden kaçırılmaması gereken, liberalizmin yalnızca ekonomik anlamda değil; kişi hak ve hürriyetleri

bakımından da gelmesi gerektiği inancıdır (Eroğul, Mart 2017, s. 17). Daha önce bahsedildiği üzere CHP'nin liberal düşüncenin taraftar bulacağı endişesiyle giriştiği kişi mülkiyetini sınırlandıran ve tepki toplayan Toprak Mahsulleri Vergisi'ni kaldırmış olması, aslında DP'nin dönem itibarıyla ne kadar doğru bir politikaya yöneldiğini göstermektedir.

Başlıktan uzaklaşmamak gayesiyle detaylarına bir önceki başlıkta yer verilen Demokrat Parti'nin kuruluşu bir dönüşümün habercisi olmuştur. Bir tarafta yirmi yedi yıllık iktidardan sonra muhalefet partisi konumuna düşen CHP, diğer tarafta ise CHP'nin kendi içinden doğan ve süratle taraftar bulan DP. İşte Türk siyaseti böyle bir atmosfer içerisinde vücut bulacak yeni politikalara ve tartışmalara sahne olmuştur.

14 Mayıs 1950'de iktidarın Demokrat Parti'ye geçişiyle birlikte İnönü'nün yerine Cumhurbaşkanlığına Celal Bayar¹⁴ getirilmiş, Bayar da hükümeti kurma işi için Adnan Menderes'i görevlendirmiştir. Adnan Menderes'in başkanlığında kurulan hükümetin ilan ettiği programındaki ekonomi ile ilgili hususlarda¹⁵ en önemli detay, liberalizmin esas alındığı ve ileride yapılacaklara ilişkin ifadelerin yer almasının olduğunu belirten Cahit Kayra bunu âdetâ bir “*milat*” olarak nitelendirmiştir. Nitekim dipnotta yer verilen ilgili hususlara bakıldığında bu durum kolaylıkla anlaşılabilir. Çünkü artık uzun bir süre hüküm süren devletçi politikalar terk edilecek ve ekonomide liberal bir anlayış hâkim olacaktır.

Ayrıca tarım işlerine ağırlık verileceğine ilişkin madde aslında Demokrat Parti'nin köylü kesimi ile olan yakınlığı açısından da önem arz etmektedir. Şüphesiz ki 14 Mayıs 1950'de iktidarı devralan Demokrat Parti'nin özellikle de köylü kesimi tarafından ilgi gördüğü ve taraftar bulduğu herkesçe bilinmektedir. Bununla ilgili Bernard Lewis'in tespiti dikkat çekicidir:

---

¹⁴Celal Bayar ile ilgili dikkat çeken bir husus ise DP içerisinde yer almasına rağmen Bayar'ın hiçbir zaman liberal düşünceye sahip olmadığı gerçeğidir. Devletçi düşünceden bir türlü vazgeçemeyen Bayar'la ilgili Aydemir'in tespiti oldukça yerindedir. Ona göre, Bayar tam bir tek parti adamıdır. Hatta Aydemir'in iddiasına göre Bayar Demokrat Parti'yi kurarken bile CHP düzenin en iyi düzen olduğunu savunmuştur. Aydemir, Ş. S. (2000). *Menderes'in Dramı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 161.

¹⁵İlan edilen hükümet programında özellikle üzerinde durulan ekonomik hususlar Kayra tarafından şöyle sıralanmıştır: “*İsraflara, yanlışlıklara, irtikâplara son verilmesi, Devlet harcamalarında iktisada riayet edilmesi, Devlet İktisadi Teşekküllerinin ayrıcalıklarına son verilmesi, Hususi teşebbüsün önünün açılması, Yabancı sermaye ve teknik yatırımlarının teşvik edilmesi, Bürokratik engellerin tasfiyesi, Devlet tekelciliğinin makul sınırlara indirilmesi ve Tarım işlerine ağırlık verilmesi.*” Kayra, C. (2014). *Cumhuriyet Ekonomisinin Öyküsü 1950-1980 Karma Ekonomi Doğrular Yanlışlar Umutlar*. C. II, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, s. 27.

“Köylüler zaten yıllardır CHP’nin yanlış uygulamalarından bezmiş durumdaydı. Bir de bunun yanına çıkarılan kanunla (Çiftiçiyi Topraklandırma Kanunu) toprak ağaları da küstürülünce CHP’den kopuş kaçınılmaz olmuştur. Dolayısıyla köylüler de içinde buldukları küskünlükle DP’ye yakınlaşmayı ve buna öncü olarak da yine kendi köylerinden çıkan toprak ağalarını, zengin çiftçileri seçmişlerdir” (Lewis, 2000, s. 315).

Aydemir, bu durumu farklı bir bakış açısıyla ele almış ve

“CHP’nin köylülerle olan ilişkisinin bozulmasının tek sebebinin İkinci Dünya Savaşı olmadığını iddia etmekle birlikte tüm CHP iktidarı süresince tarımsal ürünlerin bir türlü hak ettiği değeri bulamaması ve köylülerin yoksulluğu âdeta bir kader gibi yaşamalarının onları Demokrat Parti’ye yakınlaştıran kuvvetli sebepler”

olduğunu iddia etmiştir. Bununla birlikte Aydemir *“önceki dönemde gerçekleşen aşar vergisinin ortadan kaldırılması, mültezim gibi araçların yok edilmesi gibi köylüler için âdeta inkılap niteliği taşıyan”* hamlelerin de yine CHP iktidarında gerçekleşmiş olduğunu belirterek aynı zamanda CHP’nin köylülere karşı tamamen olumsuz bir politika izlediğine dair oluşabilecek düşüncelerin de önünü kesmiştir (Aydemir, Menderes’in Dramı, 2000, s. 206).

Demokrat Parti iktidarı devraldığında yıllardır süregelen bir gerçeğin fazlasıyla bilincindeydi ki bu da nüfusun halen büyük çoğunluğunun köylerde yaşıyor olması ve tarımın ekonomideki payının büyüklüğünden başka bir şey değildi. Zaten daha önce de belirtildiği üzere DP’nin kurucu kadrosunda yer alan isimler de ya kendileri ya da yakınları olmak üzere toprak sahipleri olmalarıydı. Yani köyü ve köylüyü yakından tanıma imkânına sahip olmaları onlara köylülere yönelik takip edecekleri politikalarda bilinçli bir hareket sahası kazandırmıştır. Söz konusu politikaların anlaşılması bakımından DP lideri Adnan Menderes’in sözlerine yer vermek faydalı olacaktır:

“Türkiye’nin yüzde sekseni köylerde yaşıyor. Köylerde üretim toprağa bağlıdır. Toprak iyi tohum ister, gübre ister, makine ister, sulama ister. Köylümüz bunları bir başına yapamaz. Devlet olarak ona elimizi uzatmamız gerekli. Ziraat Bankası yoluyla kooperatifler yoluyla ucuz faizli krediler sağlayacağız. Köylümüz bunları kullanarak makine alacak. Tohumunu ıslah edeceğiz. Onu ekecek. Ucuz gübre sağlayacağız. Onu kullanacak. Bunlar da yetmez. Malını pazara götürebilmesi için yolunu yapacağız. Sağlığını koruyabilmesi için içme suyunu götüreceğiz. Sağlık memurlarını ayağına kadar götüreceğiz. Bu da yetmez, mahsulünü değer fiyatıyla satmasını temin edeceğiz. Toprağa dayanan istihsal deyince, buna karayolları, demiryolları politikası, büyük sulama tesisleri, limanlar girer. Bütün bunları yapmak için paraya ihtiyaç vardır. Maliye vekili arkadaşımız, kesenin ağzını açmanın çarelerini arayacaktır.” (Yurtoğlu, 2017, s. 233).

Anlaşılacağı üzere Menderes ekonomik kalkınmanın tarımsal kalkınma gerçekleşmeden mümkün olmadığını bildiğinden önceliği bu alana vermiştir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki köylülere yönelik politikalara öncelik verilmiş olmakla

birlikte kasaba ve şehirlerde yaşayan halkın da ikinci plana atılması gibi bir durum söz konusu dahi olmamıştır¹⁶.

Detaylarına yer verilmeyecek olan bazı mühim gelişmeler de DP iktidarının tarımsal alanda gelişme kaydetmesine yol açmıştır. Örneğin 1950 Kore Savaşı'na asker gönderilmesi, Türkiye'nin NATO'ya üye olması ve bunun neticesinde gelişen dış ticaret hareketliliği, yine İnönü döneminde temeli atılan Marshall Yardımlarının uygulamaya geçirilmesi gibi gelişmeler tarımda makineleşmenin önünü açmış ve artık tarım modern teknik ve usullerle yapılmaya başlanmıştır.

Söz konusu gelişmeler de tarımsal üretimin artmasını sağlamış ve tarımın devletin gelir dağılımında kapladığı yer yüzde 41¹⁷ civarlarına ulaşmıştır. Yurtoğlu bu yükselişe yardımcı bir etken olarak mevsim koşullarının da yolunda gitmesini göstermiş ve DP iktidarının ilk üç yılının bu yükselişe sahne olduğunu bildirmiştir (Yurtoğlu, 2017, s. 237).

Tarımsal üretimdeki bu artışa en mühim katkıyı ise tarımda makineleşmenin gerçekleştirilmiş olmasının yaptığını belirtmek gerekir. Aydemir, tarımda makineleşmenin artması ve buna bağlı olarak artan tarımsal üretime ilişkin en büyük etkenin ise kolay ve düşük faizli kredi imkânlarının sunulmuş olmasından kaynaklandığını savunmuştur. Nihayet yıllarca kredi temininde ve para bulmada güçlük yaşayan küçük çiftçiler de DP iktidarı tarafından sağlanan kolaylıklar neticesinde para sorununu çözmüşler ve böylelikle köylere çok sayıda traktörün, modern tarım makineleri ve aletlerinin girişi sağlanmıştır. Dolayısıyla üretimde yaşanan ciddi artış âdeta kaçınılmaz olmuştur.

DP iktidarı devraldığı anda ülke genelindeki traktör sayısı dört bin iken 1960'a gelindiğinde bu sayının kırk dört bine yükselmiş olması tesadüfi değildir (Aydemir, Menderes'in Dramı, 2000, s. 218). Çağlar Keyder ise biraz daha geniş bir zaman dilimini esas almış ve DP'nin kuruluş yılı olan 1946'da ülke genelindeki traktör

---

¹⁶İki tarafında çıkarının adil bir biçimde gözetileceğine dair Menderes şunları söylemiştir: “*Bir taraftan ziraatımızı ve üreticiyi korumak, diğer taraftan hayatı ucuzlatmak hedefi bizi, birbirine zıt görünen bu iki taraflı tedbirin alınmasına sevk etmiş bulunmaktadır. Bu suretle hem köylü ve çiftçilerimiz ve hem de kasaba ve şehirlerimizde yaşayan vatandaşlarımızın menfaatleri aynı zamanda korunmuş olmaktadır.*” Yurtoğlu, N. (2017). s. 234.

¹⁷1955 yılında tarımın diğer ülkelerin gelir dağılımındaki paylarına ilişkin Yurtoğlu'nun verdiği bilgiler mukayese yapma imkânı sağladığından önem arz etmektedir. Örneğin; “*Türkiye'de 41,8 civarında iken Yunanistan'da 30,6, Portekiz'de 29,2, Danimarka'da 18,4, Avusturya'da 15,4, Fransa'da 11,4, Kanada'da 9,4, Almanya'da 8,0, İngiltere'de 4,8, ABD'de 4,7'lik tarımsal gelir*” payının mevcut olduğu belirtilmiştir. Yurtoğlu, N. (2017). s. 237.

sayısının bin civarlarında olduğunu ve bu sayının 1955'e gelindiğinde kırk üç binlere ulaştığını belirtmiştir (Keyder, Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, 2008, s. 162). Traktörlerin köylülerin hayatına dâhil olmasıyla ilgili Aydemir'in yorumu ilgi çekicidir:

“Ziraat Bankasına borçlanmak suretiyle kolaylıkla kendi seçtiği traktörü teslim alabilen bir köylünün, traktörü teslim aldıktan sonra üzerine bayrak açarak ve römorka köylülerini doldurarak alay halinde köye girişi, köyde ve her defasında iktidarın şerefine bir gösteriye vesile veriyordu. ..Köylünün evvelce pek hayal edemediği ve daha çok devlet işletmelerinde gördüğü traktörleri; şimdi kapularının önlerinde, evlerinin avlularında kendi malı olarak görüşü, onda ruhi bir gurur ve şahsiyetleşme hissi uyandıran önemli bir faktördü. Bunun yaratacağı havayı ve köyde iktidara kazandıracağı taraftarları tasavvur etmek mümkündür.” (Aydemir, İkinci Adam (1950-1964), Mart 2011, s. 150).

Anlaşılabacağı üzere Demokrat Parti'nin en mühim tarımsal girişimlerinden birisi tarımda makineleşmenin¹⁸ gerçekleştirilmesidir. Köylünün bu memnuniyetinin yanına bir de makineleşmeye bağlı olarak artan tarımsal üretim miktarları eklendiğinde tarımda makineleşme hususunun ne kadar önemli olduğu anlaşılacaktır. Tarımda makineleşmenin ve modern tarım aletlerinin tarımsal gelişme için bir zaruret olduğu hatta köylünün toprak dağıtımına değil asıl buna ihtiyacının olduğunu Adnan Menderes bizzat dile getirmiştir (Gökkaya, 2019, s. 142). Tarımda makineleşme demek aynı zamanda daha çok toprağı ekebilme imkânına kavuşmak demektir. Bir de bunun yanına DP'nin sulama ve baraj inşasına ağırlık vermesi ve yol yapımına verdiği önemle gelişen ulaşım altyapısı¹⁹ eklenince 1954'e kadar geçen evre âdeta parlayan yıllar olmuştur.

1954²⁰ yılı ise DP için bir dönüşümün başlangıcına işaret eder. Öyle ki 1953'e kadar artış eğilimi gösteren dış ticaret hacimlerinde bir duraksama hatta kademeli

---

¹⁸DP dönemi tarımda makineleşme ile ilgili yer verilmesi gereken önemli bir detay da söz konusu dönemde yaşanan köyden kente göç mevzusudur. İlhan Tekeli, makineleşmenin insan gücüne ihtiyacı azalttığı ve bu nedenle köyden kente göçler yaşandığına itiraz etmekle birlikte genel kanı, köylerden kentlere yaşanan göçleri makineleşmenin doğurduğu yönündedir. Söz konusu dönemdeki göç ve kentleşme hareketleri ile Tekeli'nin detaylı görüşleri için bkz. Orkut, E. (2017). *Demokrat Parti Döneminde Göç, Kentleşme ve Kadın (1950-1960)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 86; Daha detaylı bilgi için bkz. Tekeli, İ. (2013). *Göç ve Ötesi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

¹⁹1950-1958 yılları arası karayolları ve köprü inşaatlarında kat edilen safha ile ilgili sayısal veriler için bkz. Aydemir, Ş. S. *İkinci Adam (1950-1964)*, s. 230.

²⁰Ekonomi politikaları dışında dönemin DP hükümeti hakkında fikir vermesi için iktidarı devraldıktan sonra vaat ettiği özgürlükçü ve demokratik anlayıştan nasıl uzaklaşmaya başladığından da bahsetmek gerekmektedir. Üniversitelere ve basına yönelik baskıcı müdahaleler ve bunun yanında bitmek bilmeyen CHP düşmanlığı DP iktidarını tanımlayabilecek politikalar olarak sıralanabilir. DP'nin demokratik anlayıştan uzaklaşmasının siyasi hayata yansımalarına bir örnek olarak 1954'te laiklik ilkesinin ihlali gerekçe olarak sunulmuş Millet Partisi'nin kapatılması gösterilebilir. Ahmad, F. (2014). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. (Çev: Yavuz Alogan). İstanbul: Kaynak Yayınları, s. 136. 1954'te

olarak düşünün başladığı yıl olması DP iktidarını takip edilen ekonomi politikalarında değişikliğe gitmeye mecbur bırakmıştır. Her ne kadar bu değişiklik tamamen katı bir devletçilik olmasa da partinin kuruluşundan itibaren savunduğu ve takip ettiği liberal politikadan kaymaya başladığı görülmektedir. Ekonomide yaşanan durgunluk neticesinde devlet, destekçi bir role bürünerek yatırımlara el atmıştır. Yine 1954 yılında alınan karar neticesinde dış ticarete yönelik kontrol ve sınırlamalar devletin müdahaleciliğine örnek teşkil etmektedir (Boratav, Ekim 2008, s. 348-349). DP, 1954 seçimlerinde iktidarını güçlendirmiş yine zaferle çıkmayı başarmıştır. Ekonomide yaşanan durgunluğun seçimlere yansımaması şaşırtıcı gelebilir ancak halk çok daha zorlu zamanlarla yüzleştiği için bu durgunluk henüz tedirgin edici boyuta ulaşmamıştır.

DP'nin iktidarı devraldığı tarihten itibaren 1960 yılına kadar geçen evrede sürdürdüğü tarım politikalarına genel olarak bakıldığında tıpkı Atatürk döneminde olduğu gibi kooperatifler ve Ziraat Bankası aracılığıyla çiftçilerin ciddi manada desteklendikleri görülmektedir. Örneğin, Emin Çarıkçı'nın aktardığına göre, "1950 yılında Tarım Kredi Kooperatifleri 226 milyon TL kredi desteği sağlamışken 1960'a gelindiğinde bu rakam 1 milyar TL'ye ulaşmıştır." (Çarıkçı, 2002, s. 625). Göz ardı edilmemesi gereken bir diğer mesele ise aynı zamanda DP'nin lider kadrosunun da sert muhalefetine ve CHP'den ayrılmalarına yol açan çiftçiyi topraklandırma meselesidir. DP iktidarı boyunca özellikle de 1954'e kadar daha yoğun olmakla birlikte köylülere toprak dağıtımının gerçekleştiği görülmüştür. Ancak asıl dikkati çeken husus dönemin toprak dağıtımının yine toprak sahibi kimselerin işine yaramış olmasıdır. Küçük çiftçilere ayrılan pay hiç de köylülerin beklediği gibi olmamıştır.

Stefanos Yerasimos'un bununla ilgili işaret ettiği

"Büyük toprak sahiplerine tarımsal verimi yüksek topraklar tahsis edilirken, küçük çiftçilerin payına ise tarımsal faaliyetlere yeni açılan ormanlık alanlar ile meralar gibi tarımsal verimin az olacağı yerler düşmüştür. DP iktidarının yaptığı söz konusu toprak reformu gerek sayısal veriler gerekse toprağın verimi ve kalitesi manasında bakıldığında her şekilde büyük toprak sahiplerinin faydasına olmuştur." (Yerasimos, Kasım 1992, s. 188-191).

ifadeleri oldukça önemlidir. Yerasimos ayrıca bu durumun şaşılacak bir durum olmayıp tam aksine DP'nin yapısı ve savunduğu politikaların geneliyle örtüştüğünü de belirtmiştir

---

kapatılan Millet Partisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Tunaya, T. Z. (1952). *Türkiye 'de Siyasi Partiler*. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, s. 711-733.

Yine DP dönemi tarım politikaları arasında tarımsal eğitime verilen öneme de değinmek gerekmektedir. Bu dönemde açılan tarım okulları aracılığıyla çiftçilerin modern tarıma ilişkin eğitim almaları hedeflenmiş ve bu sayede tarımsal gelişmeye katkıda bulunulacağı düşünülmüştür (Karakaya, 2008, s. 122). Söz konusu okulların faaliyetlerinin etkisinin ne olduğu bilinmemekle birlikte ortaya çıkan gerçek iktidarlar değişmiş olsa da ortak kanaat tarımsal kalkınmanın vazgeçilmez unsurlarından birisinin tarım kesiminin eğitilip bilinçlendirilmesi gerektiği gerçeğidir.

Özetle, DP iktidarının tarım ekonomisi açısından bakıldığında 1954'e kadar olumlu bir hava içinde geçtiği hatta mühim tarımsal verim ve gelir artışının yaşandığı görülmüştür. Ancak Kore Savaşı'nın sona ermesi ve dolayısıyla dış ticaret hacimlerinde başlayan azalma yani ihracatta başlayan durgunluk iç piyasaya süratle yansımış bir de üstüne eklenen enflasyon artışı ile döviz konusunda baş gösteren sıkıntılar âdeta DP'nin sonunu hazırlayan nedenler olmuştur. Yine de DP'nin takip ettiği tarım politikalarının tarımsal kalkınmaya etkisi olduğu unutulmamalıdır. Ancak bir plan dâhilinde atılmayan adımlar tahmin edileceği üzere beklenen sonucu vermemiştir. Nitekim planlı bir kalkınmanın ne kadar faydalı olduğu bir sonraki dönemde başlayacak olan planlı kalkınma evresiyle gün yüzüne çıkacaktır.

2.2. İlgili Araştırmalar

Adalet Partisi'ne ilişkin yapılan çalışmalar dışında detaylı bir inceleme için Adalet Partisiyle özdeşleşen bir isim olarak Süleyman Demirel başta olmak üzere söz konusu dönemdeki köyden kente göç, kentleşme ve gecekondulaşma ile ilgili bilgiler içeren kitaplar, makaleler ve tezler de çalışmanın daha iyi anlaşılabilmesi açısından önemlidir.

2.2.1. Kitaplar

Tanel Demirel'in *Adalet Partisi İdeoloji ve Politika* (2017) adlı eserinde, AP ve dönemin atmosferi hakkında genel bir bilgilendirmenin yapıldığı giriş bölümünden sonra ikinci bölümde Adalet Partisi ile ilgili kısa bir tarihçeye yer verilerek AP'nin kuruluşu, iktidarda kaldığı yıllar ve parti içerisinde baş gösteren bunalımlar ile 12 Mart

müdahalesi ve sonrası süreçle ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır. Üçüncü bölümde ise partinin temel özellikleri ve siyaset anlayışına yer verilirken dördüncü ve beşinci bölümlerde ise AP'nin batılılaşma, modernleşme, Kemalizm, laiklik, demokrasi ve temel hak, hürriyetler hususlarındaki görüşleri belirtilmektedir. Ekonomik kalkınma, karma ekonomi sistemi ve sosyal adalet başlığı verilen altıncı bölümde ekonomik kalkınmanın AP'yi tanımlayan özelliklerden birisi olduğu hatta AP'nin varoluş sebeplerinden birisi olarak görülebileceği savunulmaktadır. DP-AP arasındaki ekonomik anlayışlardaki benzerliğin varlığından bahsedilen bu bölümde ayrıca Süleyman Demirel'in köy tabanlı bir geçmişe sahip oluşunun partinin sosyal adalet konusundaki yaklaşımını da etkilediğine yer verilmektedir. Bu eser Adalet Partisi'ni anlamak ve partinin yönelimleri hakkında bilgi sahibi olmak için oldukça değerlidir.

Murat Arslan'ın yazdığı ve AP'nin simgesi haline gelen *Süleyman Demirel* (2019) isimli çalışma Süleyman Demirel'i doğumundan başlayarak DSİ'deki görev gelişine ve yaptıklarına, ardından DPT'de görev alarak geçirdiği yükseliş dönemi hakkında detaylı bir bilgilendirme yapmaktadır. Demirel'in gün geçtikçe parlayan bir isim haline gelmesi ve siyasi hayata dâhil olup, Çankaya'ya kadar uzanan ve en son Cumhurbaşkanlığı evresi olmak üzere siyasi serüveni hakkında fikir sahibi olunması için faydalı bir çalışmadır.

Suavi Aydın-Yüksel Taşkın tarafından hazırlanan *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi* (2018) adlı çalışma 1960-1980 ve 1980-2013 olmak üzere iki ana kısımdan oluşmaktadır. Oldukça detaylı bir bölümlendirme ve başlıklandırmanın yapıldığı çalışma, AP'nin nasıl siyasi atmosferin içinde kurulduğu, iktidar öncesi koalisyon dönemleri, iktidara yükselişi ve ardından koalisyon, Milliyetçi Cephe Hükümetleri dönemleri ile 12 Eylül'e giden süreç hakkında detaylı bir bilgilendirme yapılması nedeniyle oldukça değerlidir. Ayrıca bu çalışma, 12 Eylül darbesiyle başlayan Türkiye'deki dönüşümün 2013'e kadar geçirdiği aşamalar hakkında bilgi vermesi sebebiyle yakın dönem hakkında çalışma yapacaklar için yol gösterici bir çalışmadır.

Hasan Ersel, Ahmet Kuyaş, Ahmet Oktay ve Mete Tunçay'ın yayın kurulunda yer aldığı *Cumhuriyet Ansiklopedisi*'nin (2003) 1961-1980 arası yıllarını kapsayan 3. Cildi, yıl yıl tüm gelişmeler hakkında bilgi vermesi bakımından başvuru kaynağı olarak görülebilir. Detaylı bir taramanın yapıldığı bu çalışma istenen yılda hangi türden bir gelişme aranırsa aransın yanıt vermesi sebebiyle oldukça değerlidir.

Aydın Şihmantepe'nin *Türk Dış Politikasında Bir Lider Süleyman Demirel* (2019) adlı çalışmada öncelikle dış politikaya ilişkin kuramsal bir çerçeve yapıldıktan sonra Süleyman Demirel hakkında biyografik bir bilgilendirmenin yapıldığı ve siyasi hayata geçişine yer verildiği görülmektedir. Demirel Hükümetleri dönemlerinde yaşanan (Kıbrıs, Haşhaş, Kıta Sahanlığı gibi) bunalımlar ile Demirel'in Cumhurbaşkanlığı döneminde ortaya çıkan (Ege Denizi, Kardak Kayalıkları, S-300 Füzeleri gibi) bunalımlarda Demirel'in oynadığı role değinilen çalışma sahip olduğu tespitlerle oldukça faydalıdır.

Cahit Kayra'nın *Cumhuriyet Ekonomisinin Öyküsü* isimli iki ciltlik çalışmasının *1950-1980 Karma Ekonomi Doğrular Yanlışlar Umutlar* (2014) başlıklı ikinci cildinde, 1950-1960, 1960-1970 ve 1970-1980 olmak üzere üç bölümlendirme yapılmış ve bu bölümler altında yıl yıl ayrı başlıklar atılarak görülen ekonomik gelişmeler değerlendirilmiştir. Bölüm sonlarında yapılan değerlendirmeler sadece o kısımları okuyup dönem hakkında fikir sahibi olunması bakımından oldukça doyurucu niteliktedir.

Cengiz Akın'ın *Planlı Dönemde Tarım Sektörünün Gelişimi (1963-1980)* (1982) çalışması genel ekonomik durum, sektörlere göre ekonomik büyüme hızları, dünyadaki tarımsal üretim büyüme hızı, nüfus artışı, kırsal nüfus, istihdam, tarımda gelişmeyi kısıtlayan güçlükler ve tarım yatırımlarına ilişkin sunduğu bilgilerle oldukça değerli bir çalışmadır.

Dönemin siyasi hayatının aktif isimlerinden Ferruh Bozbeyle'nin *Kalkınma ve Planlama Adalet Partisi* (1969) adlı çalışmada Birinci ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planlarının Cumhuriyet Senatosunda ve Millet Meclisindeki Müzakerelerinde yapılan konuşmalardan oluşmaktadır.

Sevilay Kaygalak'ın *Kentin Mültecileri Neoliberalizm Koşullarında Zorunlu Göç ve Kentleşme* (2009) çalışması toplamda dört bölümden oluşmakta olup, birinci bölümde göçe ilişkin kavramsal bir analiz yapılmış, ikinci bölümde kent gerçeğinin tarihsel süreci ve göçmenlik kavramına değinilmiştir. Üçüncü bölümde ise Türkiye'de yaşanan özellikle de 1950-1980 arası dönemi kapsayan iç göçler ve bu göçlerle ilişkilendirilen sorunlara yer verilmekte olup, dördüncü bölümde ise anlatılanları güçlendirmek amacıyla Mersin Demirtaş Mahallesi örneğiyle son bulmaktadır. Kent ve göç kavramıyla sunduğu fikirler oldukça faydalıdır.

Ertuğrul Güreşçi'nin *Kırsal Göç, Tarım ve Toplum Üzerine Köşede Kalan Yazılar* (2014) başlıklı eserinde, daha önce gazete, dergi ve internet ortamında paylaştığı yazılara yerilmektedir. Türkiye'de köyden kente göç, kırsal göçün tarıma etkisi, tarımda nüfus problemi, devletin tarımda rolü, gelişmekte olan ülkelerde köyden kente göçler, göçün nedenleri ve tarımsal faktörler gibi daha yer verilmeyen birçok önemli hususta yazıların yer aldığı bu çalışma Türkiye'deki göç serüveninin (köyden kente) anlaşılmasına sunduğu katkıyla oldukça değerlidir.

2.2.2. Makaleler

Zeynep Dernek'in "Cumhuriyet'in Kuruluşundan Günümüze Tarımsal Gelişmeler" adlı makalesinde Cumhuriyet dönemi, İkinci Dünya Savaşı dönemi, DP iktidarı dönemi tarımdaki gelişmeler hakkında bilgi verilmiş ve planlı dönemde tarımdaki gelişmeler alt başlığıyla bilgilendirme yapıldıktan sonra 1980 sonrası 2005'e kadarki evrede tarımda gelişmenin nasıl olduğuna dair detaylara değinilmiştir.

Metin Türker'in "Dünya'da ve Ülkemizde Toprak ve Tarım Reformu Uygulamaları" başlıklı makalesinde toprak ve tarım reformları kavramsal olarak ele alınmış, toprak reformunun tarihi zemini ve dünyadaki gelişimi ile ilgili oldukça faydalı bilgiler sunulmuştur. Türkiye'deki toprak ve tarım reformu uygulamaları ise 1923-1973, 1973-1984 ve 1984 sonrası dönem alt başlıklarıyla sunulduktan sonra Türkiye'deki toprak reformuna ilişkin genel bir değerlendirmeye yer verilmiştir.

Zekai Özdemir'in "Türk Tarımında Destekleme Uygulamaları ve Sonuçları" adlı çalışmasında tarıma müdahalenin bir zorunluluk olduğu açıklanmakta, tarıma müdahalenin hangi yöntemlerle yapıldığından ve Türkiye'deki destekleme uygulamalarından bahsedilmektedir.

Ahmet Yörük'ün "Türkiye Ekonomisinde Yapı Değişimleri Planlı Dönem (1963-1989)" başlıklı makalesinde, Türkiye'deki gelir, büyüme hızı, fiyat, istihdam gibi hususlardaki değişimler 1963-1989 arası yıl yıl sayısal veriler eşliğinde sunulmaktadır.

Mustafa Recep Erdoğan'ın "Türkiye'de Tarımın Vergilendirmesi ve Kalkınma" adlı çalışması Cumhuriyet öncesi ve Cumhuriyet'in ilanından sonra tarım kesimindeki vergilendirmeye ilişkin genel bir bilgilendirme sunmakta, 1970'e kadar

yer verilen sayısal verilerle de desteklenmektedir. Ayrıca kalkınma stratejisi ve devletin kalkınmadaki rolü de makalede açıklanmaya çalışılan hususlardır.

Halis Başel'in "Türkiye'de Nüfus Hareketlerinin ve İç Göçün Nedenleri" başlıklı makalesi, Türkiye'deki kentsel nüfusun gelişimi, 1945-2000 arası Türkiye'deki kır ve kent nüfuslarının uğradığı değişimler ve Türkiye'deki iç göçün nedenlerini detaylı bir biçimde incelemektedir.

Sabri Çakır'ın "Türkiye'de Göç, Kentleşme/Gecekondu Sorunu ve Üretilen Politikalar" adlı çalışmasında göç ve gecekondu kelimelerinin kavramsal analizi yapılmakta, Türkiye'deki gecekonduların ortaya çıkışlarından ve nedenlerinden bahsedildikten sonra gecekonduya yönelik izlenen politikalara yer verilmektedir.

2.2.3. Tezler

Refik Aydemir tarafından hazırlanan "Adalet Partisi'nin Tarım Politikaları (1961-1980)" (2018) başlıklı yüksek lisans tezi, planlanan çalışmayla ne kadar benzerlik taşıyacağı düşüncesiyle baştan sona okunmuş ve detaylı bir biçimde incelenmiştir. Bu inceleme neticesinde adı geçen tez çalışmasında dönemle ilgili tarım politikalarından genel manada teorik olarak bahsedildiği belirlenmiş olup, takip edilen politikaların uygulamaya nasıl yansıdığına dair detaylı bilgilere rastlanmamıştır. Örneğin; o dönemde ziraat okullarının açıldığına öngörüldüğü, köy kalkınma kooperatiflerinin varlığı, köyden kente göçün kaçınılmaz olduğu belirtilmiş ancak nerelerde ziraat okulları kurulmuş, yine nerelerde kooperatifler aktif olarak var ya da köyden kente göçün yarattığı nüfus değişimi ile ortaya çıkan yeni problemler neler gibi meselelere değinilmemiştir. Tezde arşiv belgeleri kullanımı hususundaki kısıtlılık da dikkat çeken bir eksiklik olarak tespit edilmiştir.

Hanife Kuru'nun "Türk Siyasal Yaşamında Adalet Partisi" (1996) adlı doktora tezi, AP hakkında genel olarak bilgi toplamak amacıyla okunmuştur. Tezde AP'nin tüm hükümette bulunduğu dönemlerle ilgili oldukça detaylı bir başlıklandırma yapılmak suretiyle bilgi verildiği görülmüştür.

Salih Akkaş tarafından hazırlanan "Adalet Partisi ve İdeolojisi" (1989) başlıklı doktora tezi de yine AP ile ilgili bilgi toplamak için okunmuştur. Tezde AP-DP arasındaki ilişkin sosyo-politik ve sosyo-ekonomik olarak iki başlıkta incelendiği, AP'nin kuruluşunu ve iktidara gelmesini sağlayan siyasi, sosyal, ekonomik nedenlerin

ayrı başlıklar altında incelendiği ve çalışma için oldukça faydalı bilgiler içerdiği görülmüştür.

Onur Azmak'ın "Dünya Ticaret rgt Tarım Anlaşmasının ve Müzakerelerinin Türkiye Tarımına Etkileri zerine Bir Araştırma" (2012) başlıklı yüksek lisans tezi okunarak özellikle de Türk tarımının uluslararası tarım kuruluşlarıyla olan ilişkilerini kapsayan bölümü dikkatle incelenmiş ve çalışma için oldukça faydalı olmuştur.

3. YÖNTEM

3.1.Araştırmanın Modeli

Bu çalışma, 1961 yılında siyaset sahnesine çıkan ve süreç içerisinde Türk siyasi tarihinde kendine güçlü bir yer edinmeyi başaran Adalet Partisi'nin kurulduğu andan itibaren ülkenin en önemli ekonomik kaynaklarından birisi olan tarıma yönelik politikalarını ve bu politikaların yarattığı sosyo-ekonomik sonuçları tarama ve değerlendirme çalışmasıdır.

3.2.Evren ve Örneklem

Çalışmada Türkiye Cumhuriyeti sosyo-ekonomik tarihi içerisinde yakın geçmişin önemli siyasi figürlerinden birisi olan Adalet Partisi'nin hükümette olduğu dönemler itibarıyla 1961-1980 arası takip ettiği tarım politikaları ele alınmıştır.

3.3.Veri Toplama Araçları ve Teknikleri

Çalışmayı hazırlamak üzere ilk olarak dönemle ilgili genel okumalar tamamlanmak suretiyle Türkiye İstatistik Kurumu'ndan 1961-1980 yılları arası tarım istatistiklerine ulaşılmıştır. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'na gidilerek dönemle ilgili arşiv taramaları yapılmış ve gerekli belgeler satın alınmak suretiyle temin edilmiştir. İzmir Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi'nin Süreli Yayınlar bölümünden belirlenen gazeteler fotoğraflanarak dijital bir arşiv oluşturulmuştur. Isparta-İslamköy'de bulunan Süleyman Demirel Külliyesi ziyaret edilerek buradaki kütüphaneden mühim kaynaklar da yine fotoğraflanarak dijital arşive eklenmiştir.

Ankara Milli Kütüphane ve Türkiye İstatistik Kurumu Kütüphanelerinden dönemle ilgili kaynaklar fotoğraflanarak çalışma dosyasına eklenmiştir. Ayrıca çalışmanın muhtevası bakımından önem arz eden T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatına ait Kalkınma Planları ile TBMM Tutanaklarının taramaları ve tasnifleri yapılmıştır. Covid-19 pandemisinin kütüphanelere erişimde yarattığı sıkıntılar nedeniyle kesintiye uğrayan süreli yayın taraması, erişime açık olan Cumhuriyet

Gazetesi'nin dijital arşivinden satın alım yoluyla tamamlanmıştır. İlaveten T. C. Tarım ve Orman Bakanlığına bizzat gitmek suretiyle arşivleri hakkında irtibata geçilmiş ve arşivlerinde yalnızca son on beş yıla ait belgelerin mevcut olduğu, daha önceki yıllara ait belgelerin ise T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'na aktarıldığı bilgisine ulaşılmıştır.

3.4.Verilerin Toplanma Süreci

Çalışmanın konusuyla ilgili belgeler, gazeteler, istatistikler ve kaynak eserler yukarıda sayılan yerlerden gerek satın alınarak gerekse fotoğraflanarak çalışma arşivi oluşturulmuştur. Çalışma arşivine eklenen arşiv belgeleri çalışmanın konu başlıkları esas alınmak suretiyle tasniflendirilmiş ve fişlenmiştir.

TÜİK'ten ulaşılan tarım istatistikleri de yine içeriği bakımından ve yıl bazlı olarak sınıflandırılmıştır.

Belirlenen gazetelerin dönemle ilgili nüshaları, temin edildikten sonra çalışmanın konusuyla ilişkili haberlerin başlığı, tarihi ve künyesi belirtilecek biçimde fişlenmiştir.

TBMM Tutanaklarının da konu başlıklarıyla uyumlu olacak şekilde fişlemesi yapılmıştır.

Kalkınma Planları da aralarında mukayese yapabilmek için detaylı bir biçimde incelenmiş ve gerekli fişlemeler yapılmıştır.

Tüm bu fişlemeler genel okumaların yanında Ankara Milli Kütüphane, TÜİK Kütüphanesi ve Süleyman Demirel Külliyesi'nden ulaşılan kaynaklardan da yapılan fişlemelerle mukayese edilerek değerlendirilmiştir.

Nihayetinde çalışmanın konusuna ilişkin güvenilir bilgiler elde edilmiştir.

3.5.Verilerin Analizi

Söz konusu dönemle ilgili dijital bir arşiv oluşturma imkânı ulaşılan bilgilerin analizini kolaylaştırmaktadır. Netice itibarıyla toplanan tüm veriler söz konusu döneme ilişkin tarımsal vaziyete ilaveten göç ve gecekondulaşma gibi mühim meselelere ilişkin de sağlıklı bir analiz yapma imkânı sunmaktadır.

4. BULGULAR VE YORUMLAR

4.1. Adalet Partisi'nin Siyasi Hayata Giriş

Bilindiği üzere 27 Mayıs 1960 askeri darbesiyle Türk siyasi hayatında silinmesi mümkün olmayan gelişmeler yaşanmış, on yıldır iktidarı elinde tutan DP siyasi hayattan silinirken²¹ önde gelen isimlerin idamı, siyasi arenayı bambaşka bir atmosfere sürüklemiştir. Bir nevi büyük bir yükselişle başlayan DP iktidarı dram niteliğinde bir sona sahip olmuştur.

Ülkenin neredeyse yarısının oyunu alma başarısına sahip olan DP'nin kapatıldıktan sonra izlerinin silinmesinin kolay olmadığı muhakkaktır. Nitekim yeni kurulan Adalet Partisi işte bu oy potansiyelini hedef alarak DP'nin mirasçısı olarak siyasi hayata giriş yapmıştır. Aslında AP'nin kuruluşunun altında yatan en mühim sebep, DP gibi güçlü bir oy potansiyeline sahip olmuş bir partinin askeri darbeye siyasi hayattan menedilmesi ve iki parti arasındaki görüş benzerliklerinden başka bir şey değildir.

27 Mayıs darbesinin detaylarına yer verilmemiş olsa da söz konusu darbe Türk siyasi hayatında faaliyet gösterecek partiler için de akıllardan çıkarılmaması gereken bir müdahale olarak tarihte yerini almıştır. Gerçekleşen idamlar kabul edilemez olmakla birlikte bu darbe aynı zamanda hiçbir partinin iktidar sarhoşu olmaması gerektiğini de gözler önüne sermiştir. Milli Birlik Komitesi ile kesintiye uğrayan partili sistem nihayet 12 Ocak 1961 tarihinde siyasi parti faaliyetlerinin serbest bırakılmasına karar verilmesinin ardından hızlı bir şekilde başlamıştır. Darbeye başlayan ve 1961 seçimlerine kadar geçen süre genellikle ara rejim dönemi olarak nitelendirilmektedir. Bu duraksama evresinde tüm sektörler olduğu gibi tarım sektörü de kesintiye uğramış ve üretim miktarlarında önceki yıllara nazaran bir düşüş gözlenmiştir²². Gerek ekonomik şartlar gerekse 1960 darbesiyle birlikte askerlerin siyasette aktif rol almaları

²¹DP'nin sonuna giden sürece ilişkin tespitler için bkz. Toker, M. (1991). *Demokrasiden Darbeye 1957-1960*. Ankara: Bilgi Yayınevi, s. 311-353.

²²Örneğin 1959 yılında 7.852.000 ton buğday istihali gerçekleşmişken bu rakam 1961'de 7.000.000'a, 3.300.000 olan arpa istihali de 2.948.000 tona gerilemiştir. *Zirai İstatistik Özetleri 1940-1961*. (1962). Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Devlet İstatistik Enstitüsü, s. 4.

siyasi partilere izin çıkmasının ardından süratle partileşme girişimlerinin başlamasına yol açmıştı. Bu dönemde DP'nin mirasçısı olarak 11 Şubat 1961'de kurulan Adalet Partisi dışında yine aynı mirasın savunucusu olarak 13 Şubat 1961 tarihinde Türkiye İşçi Partisi'nin de kurulduğu görülmüştür. Kurulan diğer partilerden bazıları ise şunlardır: “*Cumhuriyetçi Mesleki Islahat, Çalışma, Memleketçi, Türk İşçi ve Çiftçi, Mutedil Liberal, Millete Hizmet, Muhafazakâr, Kemalist Gençlik*” partileri (Ertuğrul, Ekim 2011, s. 103). Ancak kurulan partiler içerisinde AP'nin yeri ayrı olmuş ve MBK'nin, kuruluşundan en çok rahatsızlık duyduğu parti olarak AP öne çıkmıştır.

AP'nin isim olarak kendisine “*adalet*” kelimesini seçmesinin bile manidar olduğu aslında bu isimle DP'ye yapılan haksızlığa bir başkaldırı olduğu savunulmaktadır. Deniz Cenk Demir MBK'nin rahatsızlığının yalnızca isimden kaynaklı olmadığını, AP'nin gerek kuruluşunda gerekse arka planında yer alan birçok ismin DP kökenli olmasının AP'nin DP mirasçısı²³ tezini güçlendirdiğini savunmaktadır. Emekli Orgeneral Ragıp Gümüşpala, Emekli Kurmay Albay Şinasi Osma gibi askeriye kökenli isimlerin yanında DP kökenli Mehmet Yorgancıoğlu, Sadettin Bilgiç gibi önemli isimlerin de AP'nin ön saflarında yer almış olması Demir'e göre AP'nin aynı zamanda oldukça karmaşık bir siyasi kadroyla yola çıktığını göstermektedir (Demir, 2017, s. 488-489).

Mete Tunçay'ın AP-DP arasında kurduğu bağlantıya da değinmekte fayda görülmektedir. Tunçay, DP mirasçılığını kabul etmekle iki partinin bazı konularda keskin ayrımlara sahip olduğunun da unutulmaması gerektiğini belirtmiş ve AP'yi DP'ye göre daha dinci bir çizgiye konumlandırırken aynı zamanda partinin DP kadar Atatürkçü bir kimliğe sahip olmadığını da belirtmiştir (Tunçay, 1983, s. 2096). En kısa ifadeyle, AP-DP bağlantısının varlığı muhakkaktır ancak savunulan görüşler birebir örtüşmemekle birlikte alenen olmasa da bu mirasın savunuculuğunu yapmak AP'yi diğer kurulan partiler arasından sıyıran en kuvvetli sebep olmuştur.

---

²³Ragıp Gümüşpala'nın AP'nin DP mirasçısı olduğuna ilişkin gazetecilere verdiği demeçte sarf ettiği sözlerin de hatırdaki tutulması gerekir. Kendisinin “*Biz DP'nin devamı değiliz. Aramıza sızan fena fikirliler uzun müddet barınamazlar...*” ve daha da öteye taşıyarak “*Biz hiçbir partinin devamı değiliz...*” sözleri AP'nin kendine has bir parti olduğunu vurgulamanın dışında DP savunuculuğunun ortaya çıkarabileceği olumsuzlukların da fazlasıyla bilincinde olduğunu göstermektedir. “Gürsel, Gümüşpala ile Yeniden Görüştü”, (21 Mart 1961). *Hürriyet*, S. 4629, s. 1, 5.

4.1.1. Adalet Partisi'nin Kurucu Kadrosu, Tüzüğü ve İlk Programı

1961 tarihli parti tüzüğünden ulaşıldığı üzere AP'nin kurucular listesi şu isimlerden oluşmuştur: “Ragıp Gümüşpala (Emekli Orgeneral), Necmi Ökten (Emekli Tümgeneral), Tahsin Demiray (Tabi ve Naşir/ Yayımcı), Şinasi Osma (Emekli Kurmay Albay), Ethem Menemencioğlu (Ord. Profesör), Muhtar Yazır (İktisatçı), Cevdet Perin (Doçent, gazeteci), Kamuran Evliyaoğlu (Gazeteci), İhsan Önal (Opr. Doktor), Emin Acar (Avukat) (Adalet Partisi Tüzük (Ana Nizamname), 1961, s. 30)”. Bu isimlerle ilgili Tanel Demirel, Ragıp Gümüşpala hariç diğer isimlerin halk tarafından tanınmayan ve siyaseten tecrübe sahibi olmayan kimseler olduğu yorumunda bulunmuş hatta bu görüşünü İsmet Bozdağ'ın bu hususla ilgili ifadesiyle de kuvvetlendirmiştir (Demirel, 2017, s. 29). Bu bağlamda yeni kurulan bu partide Gümüşpala dışında ön plana çıkan ismin olmaması aslında AP'nin stratejik davrandığının da bir kanıtı sayılabilir. Aynı bilgidен hareketle oldukça karmaşık bir yapıyla siyasi hayata giriş yapan AP'nin kendine destekçi bulmak ve süratle örgütlenebilmek için Gümüşpala gibi herkesçe tanınan bir ismi öne çıkarması ve çevresinde kenetlenmesi tesadüfi değildir.

Parti tüzüğü incelendiğinde tüzüğün dokuz kısımdan oluştuğu görülmektedir. Birinci kısım olan “Esaslar” bölümünde partinin kuruluşuna, merkezine, ismine ve amacına yer verilmiştir. AP'nin amacı doğrudan şu şekilde belirtilmiştir;

“Türkiye’de Milli Birliğin ve gerçek millet hâkimiyetinin kurulup gelişmesine, ferdin ve ailenin tam bir hürriyet, refah ve eşitliğe kavuşturulmasına, Türk Milletinin ve Devletinin yükseltilmesine çalışmak, programında yazılı içtimai emniyet, milliyetçilik, şahsiyetçilik, köycülük, muhitçilik ve şahsi teşebbüsçülük ile her sahada terakki ve tesanüdü gerçekleştirerek, milli bünyeye uygun ıslahatçılık esaslarını vatandaşlara benimsetmek suretiyle Türk milletine ve yurduna hizmet etmektir.” (Adalet Partisi Tüzük (Ana Nizamname), 1961, s. 3)

İkinci kısım olan “Üyeler” kısmında ise, kimlerin partiye üye olabileceği, kayıt ve kabul, partiden çıkarılma gibi hususlara değinilmiş, üçüncü ve dördüncü kısımlarda ise parti muhit ve merkez teşkilatları hakkında detaylı bilgilere yer verilmiştir. Beşinci kısım olan “Kongreler” başlığı altında illerde ve ilçelerde yapılacak kongrelerin ne zaman ve nasıl yapılacağı yanında olağanüstü kongrelerle ilgili detaylara da değinilmiştir. *Seçimler ve Adaylıklar, Mali Hükümler ve Komisyonlar, Hakem Heyetleri* de parti tüzüğünde yer bulan diğer kısımlardır. Ayrıca son bölümde “Müteferrik Hükümler” başlığı altında, partinin hangi koşulda feshedebileceğinden bahsedilmiş ve olası bir fesih durumunda partiye ait tüm para ve mal varlığının

(Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu, Türk Hava Kurumu) gibi kurumlar arasında bölüşdürüleceğine yer verilmiştir. Yine aynı kısımda ayrıca partinin gençlik teşkilatı yapılanmasına ilişkin bilgiler de verilmiştir (Adalet Partisi Tüzük (Ana Nizamname), 1961). Detaylı bir tüzük ile yola çıkan AP'nin başlangıçtaki amacından da anlaşılacağı üzere ülke yönetimine hâkim olmak arzusu partinin kuruluş gayesidir. AP bu gayesini milliyetçi vurguyla da güçlendirmiştir. Nitekim AP'nin kurulduğu andan itibaren merkez sağa konumlandırılmış olmasında bu milliyetçi vurgunun etkisi olmuştur.

AP'nin 1961 programında öne çıkan vurgu devlet-millet bütünleşmesidir. Çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşmak için çalışılacağı ve her alanda ıslahat hareketlerine ağırlık verileceği belirtilmekle birlikte tüm bu adımların milli bünye Türk karakterinden ödün vermeden atılacağı da bildirilmiştir. Bu söylemler bile AP'nin DP'den çok daha kuvvetli bir milliyetçiliğe sarıldığını göstermektedir. Çalışmanın konusu itibarıyla bakıldığında, AP programında iktisadi kalkınmanın bir plan dâhilinde gerçekleştirileceğinden bahsedilmekte olup, zirai alandaki temel meselenin ise yalnızca tarımda modernleşmeyi sağlamak olmadığı bunu yaparken üretimin de artırılması için gereken tüm tedbirlerin alınması gerektiği savunulmuştur.

Köylerin ve köylülerin varoluş kaynağı olarak görüldüğü bu nedenle de köylüleri kalkındırmanın yalnızca onları ilgilendirmeyip tüm ülkenin sahiplenmesi gereken bir mesele olduğu üzerinde durulmuştur. Çünkü Türk köylüsü layık olduğu refah düzeyine ulaşmadıkça Türk milletinin çağdaş medeniyetler arasında hak ettiği yeri almasının imkânsız olduğu savunulmaktadır. Güçlü bir Türkiye için yalnızca zirai kalkınmanın yeterli olmayıp yeni iş sahalarının açılmasının da bir zorunluluk olduğu öne çıkan söylemlerdendir (Adalet Partisi Program (Prensip Maddeleri), 1961, s. 3-11). Anlaşılacağı üzere Adalet Partisi güçlü hedefler içeren bir programla yola çıkmıştır. Onu mirasçısı olduğu partiden ayıran en temel özellik ise şüphesiz ki milliyetçi vurguyu ön plana çıkarması ve devletin millettten kopuk bir görüntüye sahip olmasına şiddetle karşı çıkışıdır.

4.1.1.1. AP'nin Öncü İsmi: Ragıp Gümüşpala

Adalet Partisi'nin kurulup kısa sürede güçlü bir destek kitlesine sahip olmasında ilk Genel Başkan Ragıp Gümüşpala'nın katkısı büyüktür. Bu nedenle Gümüşpala'ya ayrı bir başlık açılarak kendisi hakkında kısa da olsa bilgilendirme

yapmakta fayda görülmüştür. Yapılan inceleme neticesinde Gümüşpala özelinde, biri doktora birisi de yüksek lisans olmak üzere iki adet tez çalışmasına ulaşılmıştır. Halit Kaya'nın *Adalet Partisi ve Ragıp Gümüşpala (1961-1965)* (2014) isimli doktora tezi, Ragıp Gümüşpala'nın askeri hayatından başlamak suretiyle AP'nin kuruluşundaki rolü ve vefatına kadar geçen sürede yaptıklarından bahsetmenin yanında ayrıca AP'nin parti olarak nasıl bir süreç yaşadığı ve ardından Demirel'in genel başkanlığı ve AP'nin iktidara gelişi hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Derya Cihangir'in *Ragıp Gümüşpala'nın Siyasi Hayatı* (2011) başlıklı yüksek lisans tezi ise Ragıp Gümüşpala hakkında genel bir bilgilendirmenin ardından AP'nin kuruluşu ile birlikte 1961 seçimleri ve sonuçları, 1964'e kadarki AP ve Ragıp Gümüşpala hakkında bilgiler sunmaktadır. Ragıp Gümüşpala'nın 27 Mayıs ve Türk Silahlı Kuvvetleri hakkındaki görüşleri ve yine Gümüşpala'nın liderliği alt başlıkları da Ragıp Gümüşpala hakkında çalışma yapacaklar için önemli bilgiler içermektedir.

1897 Edirne doğumlu Gümüşpala, Harp Okulu öğrencisiyken orduya katılmış, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nda aktif görev almış ve Cumhuriyet'in ilanından on bir yıl sonra Harp Akademisini tamamlayarak Bölük Komutanlığı, Alay Komutanlığı gibi çeşitli görevlerde bulunduktan sonra 1951'de Tümgeneralliğe, 1959'da Orgeneralliğe kadar yükselmiş başarılı bir askerdir. Gümüşpala'nın hayatında dönüm noktalarından birisinin 27 Mayıs darbesi olduğu aşikârdır. Gümüşpala'nın 27 Mayıs'ı gerçekleştirenlere karşı takındığı tavır yıllardan beri tartışmalara konu olmuştur. Bir kısım Gümüşpala'nın başta darbeye karşı olduğunu fakat engel olamayacağını anladıktan sonra tavır değiştirdiğini savunurken, diğer kısım ise Gümüşpala'nın başlangıçtan itibaren darbeye hiç karşı çıkmadığını o yüzden de darbeyi gerçekleştirenler tarafından Genelkurmay Başkanlığı ile görevlendirildiğini savunmaktadır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus Gümüşpala'nın Genelkurmaylığının iki ay gibi kısa bir süre ile sınırlanması ve hemen sonrasında emekliye sevk edilmiş olmasıdır. Evet, Gümüşpala darbeyi gerçekleştirenlere karşı aleni bir tavır takınmamıştır ancak yakınlık da göstermemiştir (Odabaşı, 2017, s. 520-522). Nitekim kısa süre içerisinde emekliye sevk edilmiş olması bunun en somut ispatıdır.

Gümüşpala'nın siyasi hayata girişi ise yaveri Şinasi Osma aracılığıyla olmuştur. Herkesin DP mirasına sahip çıkıp parti kurma telaşına düştüğü bir ortamda Gümüşpala gibi askeri hayatı başarılarla dolu bir ismin diğer isimler arasından öne

çıkması şaşılacak bir durum değildir. AP liderliğine Gümüşpala'nın seçilmesi hem halk nezdinde şeffaf ve başarılı bir isim olması sebebiyle büyük ilgiyle karşılanmış hem de askeri kökene sahip olması 27 Mayıs'ı savunanları askere karşı olmayacağı düşüncesiyle bir nebze de olsa rahatlatmıştır. Her ne kadar AP genel başkanlığına birçok isim konuşulmuş olsa da dönem itibarıyla Gümüşpala yeni kurulan parti için biçilmiş kaftan olmuştur.

11 Şubat 1961'de AP'nin kuruluşuyla başlayan aktif siyasi hayat içerisinde Gümüşpala'nın Ekim 1961 seçimlerinde gösterdiği başarı hiç de azımsanacak boyutta değildir. Her ne kadar kısa sürmüş olsa da Cumhuriyet tarihinin ilk koalisyon hükümeti bu seçimler neticesinde oluşmuştur. Gümüşpala'nın liderliğindeki AP'nin 1963 yerel seçimlerinde gösterdiği başarı da takdire değerdir. Daha siyasi arenada çok yeni olan AP'nin bu seçimden yüzde kırk beş gibi bir oranla birinci parti olarak çıkmasında Gümüşpala isminin katkısı inkâr edilemez. Asıl hedefi iktidar olan AP'nin simge ismi 1964 yılında aniden vefat ederek partisinin göstereceği başarıya tanıklık ve liderlik edememiş olsa da gerek darbe süreci ve sonrasında gerekse AP liderliği boyunca takındığı uzlaşmacı tavırla Türk siyasi hayatında iz bırakan isimler arasında yerini almıştır (Cihangir, 2011, s. 24,30; Odabaşı, 2017, s. 526-528).

4.1.2. Referandumla Gelen İlk Anayasa

1961 seçimlerine geçmeden önce bu seçimlerin önünü açan ve Türk anayasa tarihinde referandumla gelen ilk anayasa olan 1961 Anayasası'ndan bahsetmek gerekmektedir. 27 Mayıs darbesinden sonra yönetimi ele alan MBK'nin öne çıkan vaatlerinden biri süratle çağın şartlarına uygun yepyeni bir anayasa yapılacağı ve yapılacak seçimlerin de bu anayasaya göre gerçekleşeceğiydi. MBK'nin anayasanın hazırlanmasında ilk başvurduğu kanat ise üniversite öğretim üyelerinden oluşan bir grup olmuştur. Faruk Yılmaz'ın, "İstanbul Komisyonu"²⁴ olarak adlandırdığı bu komisyona ilaveten MBK tarafından hiçbir görevlendirme olmamasına rağmen Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyeleri de bir komisyon

---

²⁴Bu komisyon Ord. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar başkanlığında İstanbul Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Naci Şensoy, Prof. Dr. Hüseyin Nail Kubalı, Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya, Doç. Dr. İsmet Girtili, Ord. Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun yanı sıra Ankara Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. İlhan Arsel, Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesinden Prof. Dr. Bahri Savcı ve Doç. Dr. Muammer Aksoy gibi isimlerden oluşmuştur. Yılmaz, F. (2012). *Türk Anayasa Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık, s. 136.

kurmuşlar ve yeni Anayasa için çalışmalar yürütmüşlerdir. Hatta daha da ilginç MBK tarafından görevlendirilen İstanbul Komisyonundan önce anayasa tasarısını hazırlayıp MBK'ye sunmuşlardır. Sunulan fikir doğrultusunda “*Kurucu Meclis*²⁵” kurulmuş ve anayasayı yapma görevi bu meclise bırakılmıştır. Netice itibarıyla Nisan 1961’de son şeklini alan anayasa tasarısı, 9 Temmuz 1961’de halkoylamasına sunulmuş ve yaklaşık yüzde altmışlarda oy alarak önemli değişikliklerin yer aldığı 1961 Anayasası kabul edilmiştir. N. İter Ertuğrul’a göre 1961 Anayasası en özgürlükçü anayasa olarak Türk anayasa tarihinde yerini almıştır (Ertuğrul, Ekim 2011, s. 103).

1961 Anayasası’nın getirdiği öne çıkan yenilikler arasında Anayasa Mahkemesi’nin kurulması kararı, TBMM’de iki yapılı bir oluşuma gidilerek Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu²⁶ şeklinde bir yasama düzenine geçilmesi, üniversitelerin devlet tarafından kurulmalarına karşın özerkliklerinin Anayasayla güvence altına alınması yine kalkınma planları ve hâlihazırda kurulmuş olan Devlet Planlama Teşkilatı’nın Anayasa ile tescili sayılabilir. Anayasa ile de güvence altına alındığı üzere zaten iktisadi hayatta planlı bir kalkınma dönemi başlayacak ve atılacak adımlar bu planlar doğrultusunda gerçekleşecektir. Netice itibarıyla 1961 Anayasası için söylenebilecek en net ifade, Türkiye’nin ilk halkoylamasıyla kabul edilmiş ve gerek referandumda aldığı kabul oranı gerekse içerdiği hükümlerle en demokratik anayasa olarak öne çıkmasıdır.

1961 Anayasası ile ilgili bu kısa bilgilendirmeden sonra Adalet Partisi’nin katıldığı ve hiç de küçümsenmeyecek bir oy oranına sahip olduğu 1961 seçimlerine bakıldığında, aslında 1961 Ekim’inde gerçekleşen bu seçimler darbeden hemen sonra MBK’nin sıklıkla dile getirdiği bir şeydi hatta en büyük vaadiydi bile denilebilir. Zaten kabul edilen anayasayla seçimlerin ve siyasal özgürlük ortamının önü açılmıştı. Seçimlere geçmeden evvel AP’nin seçim vaatlerini ayrı bir alt başlıkta vermekte fayda görülmüştür.

---

²⁵Bu meclis iki meclisten oluşmuş birinci meclis Milli Birlik Komitesini yansıtırken, ikinci meclis olan Temsilciler Meclisi ise halkın seçtiği kişiler değil bazı kuruluşların önerdiği isimlerden oluşmuştur. Her iki meclisin de kabul şartının arandığı yeni düzen aslında demokratik bir yaşamın habercisi niteliğindedir. Yılmaz, F. (2012). 137-138.

²⁶En yalın ifadeyle Millet Meclisi’ne 30 yaşını dolduran her Türk seçilebilirken, Cumhuriyet Senatosu’na seçilmek için 40 yaşını doldurmak ve üniversite mezunu olmak şartı konmuştur. Daha detaylı bilgi için bkz. Yılmaz, F. (2012). s. 157-158; Özgişi, T. (2012). *Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosu*. Ankara: TBMM Basımevi.

4.1.3. Adalet Partisi'nin İlk Seçim Beyannamesi ve 1961 Seçimleri

Ekim 1961 seçimleri AP'nin katıldığı ilk seçim olması sebebiyle ayrı bir öneme sahiptir. Bu seçimler aynı zamanda Anayasa'nın getirdiği yeni düzen yani Mecliste oluşacak olan ikili yapı kararının da hayata geçme vaktinin geldiğini göstermektedir. 1961 seçimleri öncesinde AP'ye bakıldığında bir tarafta yaşanan idamlardan duyulan rahatsızlık ancak şartlar gereği ses çıkaramama ama bir yandan da DP'ye yakın kimselere sahip çıkma kaygısı yoğun bir şekilde gözlenmektedir.

1961 seçimlerine hazırlanan Adalet Partisi'nin seçim beyannamesini hazırlamak amacıyla bir "Seçim Beyannamesi Komisyonu" kurduğu ve bu komisyon tarafından hazırlanan seçim beyannamesiyle ana hatların belirlendiği bilgisine ulaşılmıştır ("AP: Seçim Vaatleri Bir Komisyon Tarafından Hazırlandı", 1961, s. 1, 5). Söz konusu esaslar ve seçim beyannamesi detaylı olarak incelendiğinde AP'nin kurulduğu andan itibaren vurguladığı devlet-millet bütünleşmesinin öne çıktığı görülmüştür. İdare eden ve edilen gibi ikiye ayrılmış bir yapıyı şiddetle reddeden AP'nin çalışmanın konusu itibarıyla bakıldığında beyannamede yer alan tarımla ilgili vaatleri arasında öne çıkan hususlar şöyledir:

"Ziraatta gelir vergisi uygulamasının yeniden düzenlenmesi gerektiği çünkü henüz zirai manada daha kalkınmayı başlatamamış olan bir toplumda bu türden vergilerin faydadan çok zarar vereceğinden bahsedilmiştir. Yaşanan nüfus artışına karşılık ekilebilir topraklardaki kısıtlılığın sonucu olarak tarımsal verimi düşük olduğundan acilen sanayileşme girişimlerini hızlandırmanın bir zorunluluk olduğu da dikkat çeken esaslar arasındadır. Nüfusun yüzde yetmiş ikisinden fazlasının köylü ve çiftçi olduğunun, milli gelirden en fazla payı tarım ürünlerinin sağladığının ve hatta dış ticarete de başrolde tarım ürünlerinin yer aldığından hareketle tarımın ne kadar hayati bir öneme sahip olduğunun farkında oldukları dile getirilmiştir. AP'nin seçim beyannamesinde takip edeceği ziraat politikası kısaca üç madde ile özetlenmiş olup, bunlar köylünün ve çiftçinin kıymetlendirilmesi, iç piyasaya değer kazandırılması ve tarımsal üretimi gerek iç piyasa ihtiyacını karşılayacak şekilde gerekse dış ticarete yüksek gelir sağlayacak şekilde artırmanın önemidir. Ayrıca ziraatla ilgili olarak zirai eğitime önem verileceği, ilk ve orta ziraat okulları ile kız ve erkek tarım liselerinin kurulmasına hız verileceği de mühim vaatler arasındadır. Yıllardan beri süregelen kredi meselesinin halli, sulu ziraat, gübre, tohumluk temini, modern tarımsal aletlerin temini, zirai sigorta" gibi meseleler de seçim beyannamesinde öne çıkan diğer unsurlardır" (Adalet Partisi Seçim Beyannamesi (1961), 1961, s. 6-17).

AP'nin güçlü bir seçim beyannamesiyle girdiği ilk seçim sınavı 15 Ekim 1961'de gerçekleşen genel seçimlerdir²⁷. Darbeden sonra gerçekleştirilen ve

²⁷Bu seçimlere ilişkin ilginç bir detay MBK'nin partiler seçim çalışmalarına başlamadan önce parti liderleriyle görüşmesi ve seçim kampanyaları esnasında tüm partileri bazı kurallara uymaya mecbur bırakmasıdır. Söz konusu görüşme ve anlaşmalar için bkz. İnönü, İ. (2001). *Defterler (1919-1973)*. C. 2, (Haz. Ahmet Demirel). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 836-837. 1961 seçimleri, darbe sonrası demokratik siyasi hayata geçişte simge niteliğini taşımakla birlikte MBK gölgesinde gerçekleştiği de göz ardı edilmemelidir.

demokratik hayata geri dönüşün simgesi olan 1961 seçimleri aynı zamanda DP mirasına hangi partinin sahip çıkacağını göstermesi bakımından da önem arz etmektedir. Bu seçimlere çok daha eski bir geçmişe sahip CHP ile CKMP'nin yanında daha kuruluşunun üzerinden bir yıl bile geçmemiş olan yeni partiler AP ve YTP katılmıştır. Nihayet 15 Ekim 1961'de gerçekleşen seçimlerde katılım oranına bakıldığında yüzde 81 civarı bir katılım olduğu görülmüştür ve bu oran hiç de az değildir. Seçim sonuçları ise CHP için şaşırtıcı olmuş beklenen başarı sağlanamamış ve hiçbir partinin tek başına iktidar olmayacağı bir tablo ortaya çıkmıştır.

Sayısal olarak bakıldığında CHP yüzde 36,7 payla 173 milletvekilliği, AP yüzde 34,8 payla 158 milletvekilliği kazanmıştır. Bu iki partiye nazaran oldukça geride kalan CKMP yüzde 14 gibi bir oranla 54 milletvekilliği kazanırken YTP ise yüzde 13,7 oranında oy alarak 65 milletvekilliğinin sahibi olmuştur. Cumhuriyet Senatosu seçimlerinin sonuçlarında da ciddi bir değişiklik olmadığı gibi uygulanan çoğunluk sisteminden ötürü AP'nin kazançlı çıktığı bile görülmektedir. CHP'nin aldığı oy az da olsa AP'nin aldığı oydan daha fazla olsa da partiler arasında en fazla senatör çıkaran parti AP olmuştur. CHP yüzde 37, AP yüzde 35,3, YTP yüzde 13,9, CKMP ise yüzde 13,4 gibi bir oy oranlarına sahip olmuşlardı. Senatör sayıları ise AP 71, CHP 36, YTP 27 ve CKMP 16 (Ersel, Kuyaş, Oktay ve Tunçay, 2003, s. 13-14) şeklindedir ki bu oranlar aslında uygulanan sistemin çok da sağlıklı olmadığını fazlasıyla göstermiştir. En fazla oyu alan CHP, en çok senatör çıkaran ise AP. Seçim sonuçları²⁸ yeni kurulan AP için başarıyı ifade ederken CHP için hayal kırıklığı olmuştur. Ragıp Gümüşpala seçimlerden hemen sonra gazetecilerle yaptığı röportajda, seçim sonuçlarını gayet normal bulduğunu ifade etmiş ve vatandaşlarla yaptıkları güven veren konuşmaların bu sonuçlarda büyük etkisi olduğunu belirtmiştir. İlaveten memleketin üç beş partizanın olmayıp, vatandaşların aradığının iyi niyet ve memleket sevgisi olduğunu da sözlerine ekleyen bu prensiplerden kesinlikle ayrılmayacağını söylemiştir ("Gümüşpala'ya Göre Alınan Netice Normal", 1961, s. 5). Seçim sonuçlarından da anlaşıldığı üzere hiçbir partinin tek başına iktidar olması mümkün olmamış ve bu sonuçlarla Türkiye'de koalisyon dönemi başlamıştır.

---

²⁸Seçim sonuçlarıyla ilgili olarak değinilmesi gereken bir husus da Büyük Millet Meclisine işçi zümresinden hiçbir adayın girememiş olması ve nüfusun yarısını oluşturan kadınların da Mecliste gerektiği gibi temsil edilememiş olmalarıdır. Seçim sonuçları bu iki bakımdan da ciddi bir eksikliğe işaret olarak tespit edilmiştir. "Kurtarıcı Çare: Milli Hükümet", (20 Ekim 1961). *Cumhuriyet*, S. 13366, s. 2.

4.1.4. AP'nin İlk Başarısı: CHP-AP Koalisyonu/ VIII. İnönü Hükümeti (20.11.1961-25.06.1962)

Türk siyasi tarihinde bir ilk olma özelliğine sahip CHP-AP koalisyonuna geçmeden evvel koalisyon kelimesinin ne anlama geldiğini belirtmekte fayda var. Koalisyon sözcüğü Fransızca “coalition” kelimesinden türemiş olup birkaç kişinin, birkaç partinin veya devletin birleşmesi anlamına gelmektedir. Yine belirli bir amaç doğrultusunda işçilerin ya da patronların güç birliği yapmaları anlamında da kullanılmıştır. Anayasa terimi olarak ise, Mecliste çoğunluğu sağlayamayan bir partinin diğer bir parti ile birleşmek suretiyle çoğunluğun sağlanması anlamına gelmektedir. Tarihin en ünlü koalisyonları, Fransız İhtilali ve Napolyon Bonapart'a karşı Avrupa devletleri tarafından oluşturulmuştur. Bunlar yedi tanedir ve sonuncusu Fransa'nın Waterloo yenilgisiyle son bulmuştur ("Koalisyon Nedir?", 1961, s. 1, 5).

Türkiye'nin siyasi arenada yepyeni bir düzenle karşılaştığı ve bu nedenle ilk koalisyon hükümetinin kuruluşunun kolay olmadığı bir gerçektir. Seçim sonuçlarına göre hükümeti kurma konusunda partiler arasında uzlaşmanın sağlanması zaman almış ve en nihayetinde AP, CHP'ye bazı şartlar ileri sürerek kurulacak ortak hükümete evet demiştir. Adalet Partisi'nin öne sürdüğü şartlar birincisi kurulacak hükümette istenilen koltuklar iken ikincisi de hükümet programına girecek esaslar ile ilgiliydi. AP'nin hükümette sahip olmak istediği koltuklar şunlardır: Bir Başbakan Yardımcılığı, bir Devlet Bakanlığı, Ziraat, İçişleri, Çalışma, Adalet, Gümrük-Tekel, Basın-Yayın, Bayındırlık, Ulaştırma Bakanlıkları ("AP Şartlarını Bir Muhtıra Halinde CHP'ye Verdi", 1961, s. 1, 5). Görüşmeler neticesinde iki partinin uzlaşma sağladığı ve kesinlik kazanan Bakanlıkların dağılımı şu şekilde olmuştur; CHP (*Başbakan, İki Devlet Bakanlığı, Adalet Bakanlığı, Milli Savunma Bakanlığı, Bayındırlık Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Maliye Bakanlığı, Sanayi Bakanlığı, Çalışma Bakanlığı.*) AP (*Başbakan Yardımcılığı, İki Devlet Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, Tarım Bakanlığı, Basın-Yayın Bakanlığı, Gümrük-Tekel Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı, İmar-İskân Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Ulaştırma Bakanlığı.*) ("Bakanlıklar Dün Gece Belli Oldu", 1961, s. 1) 20 Kasım 1961 itibarıyla İnönü Hükümeti²⁹ işte bu dağılımla resmen göreve başlamıştır.

²⁹“İnönü Hükümetinde görev alan isimler ise şunlardır: *Başbakan İsmet İnönü, Başbakan Yardımcısı Akif İyidoğan, Devlet Bakanları Turhan Feyzioğlu, Avni Doğan, Necmi Ökten, Nihat Su, Adalet Bakanı Kemal Sahir Kurutluoğlu, Milli Savunma Bakanı İlhami Sancar, İçişleri Bakanı Ahmet Topaloğlu, Dışişleri Bakanı Selim Rauf Sarper, Maliye Bakanı Şefik İnan, Eğitim Bakanı Mehmet Hilmi İncesulu,*

4.1.5. CHP-AP Koalisyon Protokolünde ve Hükümet Programında Tarım

Başbakan İsmet İnönü liderliğinde kurulan ve 20 Kasım 1961 tarihinde göreve başlayan CHP-AP koalisyonunun çalışmanın konusu itibarıyla gerek koalisyon protokolünde gerekse hükümet programında tarımla ilgili nelere yer verildiği bu başlık altında toparlanmaya çalışılmıştır. Öncelikle koalisyon protokolüne bakıldığında, içinde bulunan dönem itibarıyla ekonomik faaliyetlerdeki durgunluğun ve işsizlik gibi temel meselelerin halli için iki partinin de iş birliği içinde çalışacağı göze çarpmaktadır. Diğer bir ifadeyle milletin refaha erişmesi için gereken tedbirlerin alınacağı belirtilmiştir. Uygulanmakta olan vergi politikalarının içerdiği hataların farkında olduklarından ve bu nedenle de vergilerde düzenlemeye gidileceğinden bahsedilmiş olup, tarım kesimi için önem arz eden arazi vergisinin kaldırılacağına müjdesi protokolde yer almıştır. Ayrıca yine tarım kesimini ciddi manada ilgilendiren zirai kazanç vergisinde köklü bir düzenlemeye gidileceğine de yer verilmiştir (Neziroğlu ve Yılmaz, Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, 2015, s. 4-5).

Koalisyon protokolünde kısaca yer alan politikalar hükümet programında detaylı bir biçimde açıklanmıştır. Hükümet programı ile ilgili değerlendirmeye geçmeden önce ülkenin önemli iktisadi kaynağı tarımla ilgili olarak yeni kurulan hükümette Tarım Bakanlığını AP'nin üstlendiğini ve hatta Tarım Bakanı Cavit Oral'ın daha hükümet programı son şeklini almadan gazetecilere vermiş olduğu demeçten bahsetmekte fayda görülmektedir. Söz konusu demecinde Cavit Oral, tarımsal üretimin artması için gereken tüm tedbirlerin alınacağından hatta genel bütçeden tarım sektörüne geniş bir pay verilmeye çalışılacağından, ayrıca tarımda makineleşme, tohumluk tahsisi, sulama gibi konulara ağırlık verileceğinden bahsetmiştir. İlaveten Oral yıllardır bir türlü çözüme kavuşturulamayan “*Toprak Reformu*” meselesinin de yasalaştırılmasına çalışılacağını da vurgulamıştır (“Tasarıya Hükümet Programında Yer Veriliyor”, 1961, s. 1, 5).

Bayındırlık Bakanı Mehmet Emin Paksüt, Ticaret Bakanı İhsan Gürsan, Sağlık Bakanı Suat Seren, Gümrük Bakanı Şevket Bulatoğlu, Tarım Bakanı Cavit Oral, Ulaştırma Bakanı Mustafa Cahit Akyar, Çalışma Bakanı Bülent Ecevit, Sanayi Bakanı Fethi Çelikbaş, Basın-Yayın Kamran Evliyaoğlu, İmar Bakanı Mehmet Muhittin Güven. “İnönü Kabinesi İş Başında”, (21 Kasım 1961). *Hürriyet*, S. 4871, s. 1.

27 Kasım 1961’de Millet Meclisi’nde okunarak 2 Aralık 1961 tarihinde güvenoyu³⁰ alan Türkiye’nin ilk koalisyon hükümetinin programında iktisadi hayatı ilgilendiren en net ifade hızlı bir kalkınma sürecine girileceğinin beyanıdır. Bunun da gerçekleşmesinin devlet ve özel teşebbüslerin birlikte bir yatırım sürecine girmesine bağlı olduğu ve yapılacak yatırımlarda önceliğin tarım, sanayi başta olmak üzere tüm alanlara pay verilecek şekilde düzenleneceği ifade edilmiştir. Ayrıca yatırımların gerçekleşmesinin tüm fertlerin israftan kaçınmasıyla mümkün olduğu söylemi de dikkat çekmektedir. Gerek tarımla uğraşan nüfus gerekse tarımın milli gelir içerisindeki payı bakımından arz ettiği önem itibarıyla tarımda kalkınmanın temel bir dava kabul edildiği, bu nedenle de tarımsal üretimi artırmak için verimi artırmak gerektiği ve bunun için sulama, tohumluk temini ve tahsisi gibi konularda gereken özenin gösterileceği açıklanmıştır. İlâveten toprak reformu ile gereken yasal düzenlemelerin hazırlıklarına başlanacağı, tarım üreticisinin en önemli problemlerinden birisi olan zirai kredi konusunun göz ardı edilmeyeceği ve her ne kadar uzunca bir zamana ihtiyaç olsa da zirai sigorta konusunda çalışmalara başlanacağı açıklanmıştır (Neziroğlu ve Yılmaz, Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, 2013, s. 1327-1329).

Tarım Bakanı Cavit Oral hükümetin takip edeceği tarım politikasında üzerinde durulacak dört mesele olduğunu belirtmiş ve bunları şöyle sıralamıştır; “*Daha fazla yatırım, kaliteli tohumluk üretimi, erozyon ve haşereye karşı mücadele, gübreleme.*” Oral ayrıca yeni hazırlanmakta olduğunu bildiği bir kanunla da ihtiyacı olan her çiftçiye bakanlığın tohumluk vereceğini açıklamıştır. Söz konusu tasarıya göre ihtiyacı olduğunu ifade eden herkese tohumluk yardımında bulunulacak ancak suiistimallerin önüne geçecek belli şartlar çerçevesinde olmak üzere bu yardım yapılacaktır. İlâveten Tarım Bakanı’nın tarımda verimi artırmak için bölge usulüne dönülmesi gerektiği ve bu sayede her bölgenin toprak özelliği, kalitesi göz önüne alınarak bölgelere has araştırma enstitülerinin kurulmasının bir zaruriyet olduğu ifadesi de önemlidir (“Türkiye'nin Ön Meselesi: Ziraat”, 1961, s. 1, 5). 25 Haziran 1962 tarihinde son bulan bu kısa koalisyon hükümetinin takip edeceği tarım politikalarıyla ilgili kısa bir girişten sonra uygulamaya nasıl yansdığına ayrı bir başlıkta yer verilecektir. Aynı başlık

---

³⁰“2 Aralık 1961 tarihli hükümet programının oylanmasına 351 üye katılmış olup, 269’u güvenoyu verirken 78’i çekimser kalmış, 4’ü ise güvensizlik oyu kullanmış ve böylelikle ilk hükümet programı okunduğu şekliyle kabul edilmiştir.” *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*. (2 Aralık 1961), Dönem 1, C. 1, Birleşim 16, s. 179.

altında CHP-AP hükümeti boyunca tarımın genel durumu hakkında da önemli görülen detaylara değinilecek, genel durumun daha kolay anlaşılabilmesi için istatistiki verilerden de faydalanılacaktır.

4.1.5.1. İlk Koalisyon Döneminde Tarımda Yaşanan Gelişmeler

Türk siyasi tarihinin ilk koalisyon hükümeti olma özelliğini taşıyan CHP-AP koalisyonu döneminde tarım sektöründeki gelişmelere geçmeden evvel, koalisyonun henüz kesinleşmediği bir ortamda Devlet Planlama Teşkilatı tarafından hazırlanan on beş yıllık kalkınma planına bir geçiş niteliği taşıyan “1962 Geçiş Programı³¹”ndan bahsetmekte fayda vardır. Dört bölümden oluşan bu programın birinci bölümünde 1961 yılı ekonomik durum incelenmiş olup, ikinci kısımda ise 1962 yılına ait tavsiyelere yer verilmiştir. Ayrıca üçüncü ve dördüncü bölümlerde de sektörlerin analizi yapılmış ve 1962’de başlaması planlanan uzun soluklu yeniden yapılanma dönemi için alınması gereken önlemler açıklanmıştır (“15 Yıllık Kalkınma Planına Geçiş Programı Açıklandı”, 1961, s. 1, 5).

Dönemin iktisadi ortamının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamak amacıyla maliye alanında uzman isimlerden Esat Tekeli’nin tespitlerine de yer vermek gerekmektedir. Tekeli, 20 Kasım 1961 tarihli Cumhuriyet gazetesindeki yazısında, bir ay kadar önce üçüncü dünya ülkelerinin ya da diğer bir deyişle iktisaden geri kalmış milletleri refaha kavuşturmak için bir arayış olarak düzenlenen ve *Asya İktisadi Plancılarının İlk Konferansı* olarak da adlandırılabilen bu konferansta neler görüşüldüğüne dair bilgiler vermiştir. Özellikle de planlı bir ekonomi anlayışının şiddetle tavsiye edilen husus olduğunu belirtmiş, yaptığı Pakistan örneklendirmesiyle de bu düşüncüyü güçlendirmek istemiştir. Tekeli, Pakistan’ın kalkınma programının bir yardım projesine dayandığını söylemiş ve bu programın uygulama alanının ziraat, eğitim, yol, sağlık işleri, kooperatif, sulama, toprakların kıymetlendirilmesi gibi sahalardan oluştuğunu belirtmiştir. Tekeli’ye göre Pakistan’ın bu programı Türkiye için de uygulanabilecek niteliktedir. İşte bu nedenle üretimi artırmak, ucuzlatmak ve

---

³¹Programı incelemek üzere Türkiye’ye gelen Devlet Planlama Teşkilatı Baş Müşaviri Prof. Tinbergen’in Türkiye’nin içinde bulunduğu iktisadi durumla ilgili tespitleri mühimdir. Tinbergen düzenlediği basın toplantısında Türkiye’nin iktisadi durumunun ümitsiz olmadığını ancak gelişme yolunda uzun süreli hamlelere ve tedbirlere ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Ayrıca devlet ve özel sektörün birlikte planlanması hususunda da Tinbergen, her zaman bu iki sektörü bağdaştırmakta fayda olduğunu sözlerine eklemiştir. “Türkiye’nin İktisadi Durumu Ümitsiz Değil”, (21 Kasım 1961). *Hürriyet*, S. 4871, s. 1.

ihracatı çoğaltmak hedeflerinden asla ödün verilmemelidir (Tekeli, 1961, s. 2). Kısacası planlı bir ekonomi anlayışına geçmek Türkiye için en akılcı hamle olmuştur. Ancak bu planların ihtiyaca uygun düzenlenmesi ve en önemlisi hayata geçmesinin belli bir zaman alacağı da bir gerçektir. İşte bu noktada hükümetlerin sürekliliği ya da başka bir deyişle kesintilere uğrayan bir siyasi atmosferde kalkınmadaki hedeflerin sekteye uğraması kaçınılmaz olduğundan iktisadi hayatta kalkınma pek de kolay olmamıştır. Özellikle de koalisyon dönemlerinde yaşanan görüş ayrılıkları yatırımları yavaşlatan en temel unsur olmuştur.

4.1.5.1.1. Tarımda Kredi Sorununa Çözüm Arayışları ve Dış Yardımlar

Tarımda kredi problemi çiftçilerin uzun yıllardır sıkıntı yaşadıkları hususların başında gelmektedir. Bilhassa küçük üretici yıllarca kredi kuruluşlarının yetersizliği sebebiyle yıllarca tefeci olarak adlandırılacak kimselere muhtaç kalmıştır. 1960'lara gelindiğinde tablo bu kadar kötü olmasa da halen tarımsal kredi konusunda sağlanan desteklerin yeterli seviyeye ulaşmadığı görülmektedir. İşte bu nedenle CHP-AP hükümeti de tarım sektörüne sağlanacak desteğe öncelik vermiştir. Hükümet kurulduktan kısa bir süre sonra Maliye Bakanlığı bünyesindeki Yüksek Planlama Kurulu banka idarecileriyle gerçekleştirdiği toplantıda sanayi ve zirai kredilerine öncelik verilmesini, tarımsal üretimi artırıcı ve ihracatı teşvik edici kredilerin ön planda tutulmasını kararlaştırmıştır. Ayrıca tüm bankaların ve şubelerinin vatandaşlara eşit muamele etmesi kararı da alınan kararlar içerisinde dikkat çekmektedir ("Banka Kredilerinden Herkes Faydalanacak", 1961, s. 1).

Nitekim en güçlü kredi destekçisi konumundaki Ziraat Bankası'nın 1962 yılı içerisinde zirai ve ticari sektörlere verilecek kredi miktarlarıyla ilgili yaptığı toplantıda, toplamda 3.941.860.697 liralık kredi verileceğini ve bu rakamın 2.807.641.542 lirasının zirai sektöre verileceğini açıklaması ("Zirai Sektöre 2,5 Milyar Lira Kredi", 1961, s. 1) tarım sektörüne verilen önemi göstermektedir. Adı geçen hükümet dönemi itibarıyla tarımsal kredi temininde Ziraat Bankası'nın tıpkı önceki dönemlerde olduğu gibi başat rolü üstlendiği görülmüştür. Bu nedenle de tek başına Ziraat Bankası köylülerin taleplerini karşılamakta yetersiz kalmış ve dolayısıyla tefecilik düzeninin devamı kolaylaşmıştır. İşte bu yüzden zirai kredi meselesi

zannedildiği kadar basit bir mesele olmasının aksine üretici kesimin özgürleşip güvenle üretime yönelmesinin anahtarı sayılabilecek niteliktedir.

Bu dönemde Türkiye'ye yapılan dış yardımlara geçmeden evvel dış yardımlarda yaşanan artışla ilgili bir tespite yer vermekte fayda görülmektedir. Bir dönem Maliye Bakanlığı, DPT İktisadi Planlama Dairesi Başkanlığı gibi görevlerde bulunmuş olan Besim Üstünel'in 1961 tarihli "*Dış Yardımlar ve İktisadi Kalkınmamız*" başlıklı yazısı konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Önceki yıllarda büyük zorluklarla bulunan dış yardımların 1961 itibarıyla beklenmedik seviyede gerçekleşen artışına ilişkin kaleme aldığı yazısında Üstünel, bu artışın en büyük sebeplerinin Türkiye'nin 27 Mayıs sonrası istikrara kavuşan bir ekonomiye sahip olması, Türk parasının içeride ve dışarıda değerinin korunmasına gösterilen çaba ve muhakkak ki yardım yapan ülkelerin de önceki yıllardan beri sürekli tavsiye ettikleri planlı bir ekonomi anlayışının en büyük sembolü olan DPT'nin kurulması olduğunu iddia etmektedir. Bunun yanında artışın sebebi ne olursa olsun ekonomiye sağlayacağı katkının oldukça fazla olacağını ve bu nedenle de yapılan yardımları doğru bir şekilde değerlendirmenin de en az yardımlar kadar önemli olduğunu da sözlerine eklemiştir ("*Dış Yardımlar ve İktisadi Kalkınmamız*", 1961, s. 1, 2).

Söz konusu dönemde Türkiye'ye yardım yapan ülkeler arasında Amerika Birleşik Devletleri'nin yaptığı yardımlar öne çıkmaktadır. Örneğin ABD Büyükelçisi Raymond Hare ile Başbakan İsmet İnönü arasında geçen görüşmede, ABD'nin gerek askeri gerekse ekonomik yardımlara geçen yıllara nazaran her türlü imkânlar aranarak ve artırılarak devam edeceğini bildirmesi hükümeti sevindiren gelişmelerdendir. Ayrıca Raymond Hare'nin İnönü'ye, ABD Hükümetinin yapacağı yardımlarla ilgili, bu yardımların sınırsız olabileceğini ancak hibe olmayıp uzun vadeli düşük faizli krediler şeklinde düzenleneceğini ("*Amerikan Yardımı Artıyor*", 1962, s. 1, 5) açıklaması Türkiye'yi ekonomik anlamda rahatlatacak bir haber olmuştur. Sonuç olarak ABD'nin bu yaklaşımı Türkiye-ABD ilişkilerinin de kuvvetlenmesine yardımcı olmuş ve sonraki yıllarda da dış yardımlar söz konusu olduğunda ilk akla gelen ülke ABD olmuştur. Dış yardımlar konusunda yapılan tarama esnasında NATO Genel Sekreteri Dirk U. Stikker'in beyanından da bahsetmek gerekir. Stikker, ABD Başkanı Kennedy ile yaptığı görüşmede NATO üyesi olan Türkiye, Yunanistan gibi az gelişmiş memleketlere yapılacak iktisadi yardım konusunu da görüştiklerini ve bu iki ülkeye

daha fazla iktisadi yardım yapılması yönünde karar aldıklarını bildirmiştir ("Stikker'in Washington Seyahati Sona Erdi", 1962, s. 3).

CHP-AP koalisyonu döneminde dış yardımlarla ilgili öne çıkan bir diğer ülke ise Sovyetlerdir. İsmet İnönü Sovyetlerin bilhassa kendi arzularıyla sık sık Türkiye'ye yardım yapma isteğinde bulduklarını belirtmiş ancak bu yardımın ABD'nin sağlayacağı yardımın çok altında kaldığını belirtmekle birlikte söz konusu teklifin kabul edilmediği takdirde Sovyetlerin anında bunu bir soğuk savaşa dönüştürebileceğini de sözlerine eklemiştir. Bir tarafta 500 milyon dolar vermeyi teklif eden Rusya, diğer tarafta ise 750 milyon dolar ve daha iyimser bir yaklaşım içindeki ABD. Tahmin edileceği üzere tercih ABD'den yana olmuştur. Çünkü Sovyetlerin yaptığı teklif hükümet tarafından tamamen bir propaganda aracı olarak algılanmıştır ("Amerikan Yardımı 750 Milyon Dolar", 1962, s. 1, 5). Ekonomik kalkınmaya yönelik alınacak dış yardımlar söz konusu hükümet dönemi boyunca bu ekseninde şekillenmiştir. Gerek DP'nin son dönemleri gerekse darbe sonrası dönemde yaşanan ekonomik durgunluğun sonlanması ve bir an evvel iktisadi manada kalkınmanın gerçekleşmesinin ortak hedef olduğu koalisyon döneminde, dış yardımların ülkenin en mühim ekonomik kaynağı tarım sektörüne yapacağı katkı düşünüldüğünde göz ardı edilmemesi gereken hususlardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle çalışmada, kısa da olsa dış yardımlar meselesine değinmenin yerinde olacağı düşünülmüş ve aynı zamanda dönemin ekonomik ilişkilerinin anlaşılmasına da katkı olması hedeflenmiştir.

4.1.5.1.2. Tarımsal Üretimde Genel Durum

1960'lar itibarıyla bakıldığında halen Türkiye'de tarımda modern aletlerle gerçekleşen bir üretim modelinden söz edilemez. Bu zamana kadar atılan adımlar tarımı iklim şartlarına bağlı gelişen bir sektör olmaktan kurtaramamış, dolayısıyla tarım sektöründen alınan verim ile birlikte sağlanan gelir de sürekli bir dalgalanmaya maruz kalmıştır. En önemli ekonomik kaynağın tarım olduğu ülkede aslında temel mesele, önce tarımda modernizasyonu tam anlamıyla sağlamak ve ardından da büyük bir sorun olan çiftçinin kredi arayışına çözüm bulabilmektir. Bunlar gerçekleşmeden tarımda istikrarlı bir kalkınmadan bahsetmek neredeyse imkânsızdır.

Bu doğrultuda Hürriyet gazetesinin 26 Aralık 1961 tarihli nüshasındaki haberi iklim şartlarına bağlı olarak gelişen tarıma somut bir örnek olabilir. İşaret edilen nüshadaki haberde, 1961 yılında Erzurum'un âdeta tabiat ananın merhametsizliğiyle karşılaştığından ve bu nedenle de büyük bir kıtlığın baş gösterdiğinden bahsedilmektedir. İnsanların buğdaysız, hayvanların yemsiz kalmasının tek sebebinin anormal hava durumu olduğundan ve hükümetten yardım beklenildiğinden söz edilmektedir ("Doğu'da İnsanlarla Hayvanlar Aynı Tehlike Karşısında: Açlık", 1961, s. 1, 5). Erzurum'la ilgili bir haber yalnızca bir örnek olmakla birlikte söz konusu aylar aslında Doğu'nun genelinde kıtlık ve gerçek bir açlık³² durumunun ortaya çıktığı dönemlerdir. Hükümetten yardım beklemek pek tabii bir çare arayışıdır ancak asıl mesele geçmişten bu yana bir türlü tam anlamıyla gerçekleştirilemeyen tarımda reform meselesidir.

Devlet Bakanı Turhan Feyzioğlu da içinde bulunulan durumla ilgili yalnızca Doğu bölgesinin değil tüm Anadolu'nun tohumluk sıkıntısı çektiğini ve bu durumun ne kendilerinin ne de önceki hükümetlerin meselesi olmadığını belirtmiştir. Feyzioğlu'na göre bu asırlarca devam eden bir ihmalin neticesi ve hızla artan bir nüfusun yarattığı problemdir. Feyzioğlu gereken tedbirler alınmadığı takdirde yalnız Doğu'nun değil ilerleyen zamanda tüm Türkiye'nin bir gıda sıkıntısıyla karşılaşabileceğini de belirtmiştir ("Elde Bir Gram Tohumluk Kalmadı", 1962, s. 1, 5). En kısa ifadeyle o dönemde Doğu bölgesinde ortaya çıkan ve açlığa kadar varan bu kıtlık durumunun yaşanmasının asıl sebebi bilgisizlikten başka bir şey değildir. Nüfusun yüzde sekseni gibi bir oranda tarımla uğraşan kesimin yer aldığı Türkiye'de yapılması gerekenler öncelikle bu işe ciddi kaynak ayırmak ve bu işle uğraşanları bilinçlendirmekten geçmektedir.

---

³²Doğu'da yaşanan kıtlık ve açlıkla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Kasapbaşı, Y. (4 Ocak 1962). Senelerin İhmali Nihayet Doğu'ya Açlık Getirdi. *Hürriyet*, S. 4915, s. 1, 5; Kasapbaşı, Y. (8 Ocak 1962). Tabiat Sağır, Toprak Kaskatı, Küçükler Aç, Büyükler Bitkin. *Hürriyet*, S. 4919, s. 1, 5. Doğu'da yaşanan bu zor dönemde ABD'nin uzattığı yardım elinden de bahsetmek gerekmektedir. Yalnızca bu bölgelere mahsus olmak üzere yapılacak bir anlaşma ile ABD'nin 80 bin ton buğday hibe edeceği haberi bölge halkını sevindiren gelişmelerden olmuştur. İlaveten ilerleyen yıllarda da benzer sıkıntıların yaşanmaması için Hükümet tarafından tedbir çalışmalarına başlanmış ve ABD nezdinde 1963-1964 yıllarına yönelik buğday stokunu sağlayabilmek için yarım milyon tonluk bir yardım talebinde bulunulmuştur. "Amerika Doğu İçin 80 Bin Ton Buğday Hibe Ediyor", (15 Ocak 1962). *Cumhuriyet*, S. 13453, s. 1, 5. Amerika'nın yaptığı buğday yardımı bununla sınırlı kalmamış, Mart 1962'de ABD Hükümeti 400 bin tonluk bir buğday anlaşması imzalamıştır. Daha önce yalnızca Doğu'ya has olmak üzere verilen 80 bin ton bu anlaşmanın dışında tutulmuş ve ABD'nin bir sene içinde Türkiye'ye yaptığı zirai yardım miktarının 119 milyon doları bulduğu bildirilmiştir. "Amerika 400 Bin Ton Daha Buğday Veriyor", (15 Mart 1962). *Cumhuriyet*, S. 13510, s. 1, 5; "400 Bin Ton Daha Buğday Alacağız", (15 Mart 1962). *Hürriyet*, S. 4983, s. 1.

1946'lardan beri çiftçilere gözle görülür bir oranda kredi desteği sağlandığı bilinmektedir. Ancak genel itibarıyla bakıldığında çiftçilerin durumlarında ciddi bir değişikliğin olmadığı da kolaylıkla anlaşılabilir. İşte buradaki asıl sorun kendine kredi bulan çiftçinin krediyi nasıl kullanacağını bilmemesinde yatmaktadır. Tarım kesiminin bilgi ve modern teçhizatla donatılmasının yanına bir de sulama, suni gübreleme gibi adımlar da eklenirse ancak tarımda reform gerçek manasına kavuşmuş olur ki bunun yolu da öncelikle planlı bir kalkınma modelinden geçmektedir. İşte 1960'lar DP iktidarının ardından planlı kalkınma modelinin Türk iktisat tarihine geçtiği ve artık tüm girişimlerin bir plan dâhilinde gerçekleştiği yıllar olması bakımından önem arz etmektedir. Çalışmanın konusunu kapsayan dönem itibarıyla bakıldığında uzun soluklu bir iktidar dönemi yaşanmamış olmakla birlikte hangi hükümet kurulursa kurulsun planlı ekonomi anlayışının terk edilmemesi planlamanın önemini fazlasıyla göstermektedir.

Türkiye'de tarımsal üretim denildiğinde ilk akla gelen kalemlerden birisinin hububat olduğu bilindiğinden, CHP-AP hükümeti döneminde hububat rekoltesinin ne durumda olduğunu incelemekte fayda görülmektedir. Çünkü daha hükümet kurulmadan evvel ülkede ciddi bir buğday sıkışıklığı söz konusu olmuş ve başta ABD olmak üzere dışarıdan buğday temin edilmeye çalışılmıştı. Yeni kurulan hükümetin buğday konusunda nasıl bir yol aldığına bakıldığında, bir önceki yıla göre buğday, arpa, yulaf ve çavdar üretiminin 2 milyon 171 bin 600 ton fazlalık gösterdiği görülmüştür. En fazla artış buğday üretiminde olmak üzere toplam hububat rekoltesi 13.150.000 ton olarak bildirilmiştir. Bu üretim Türkiye'nin buğday ihtiyacını tamamen karşılayamasa da buğday üretiminde yaşanan artış azımsanamayacak ölçüdedir. Buradaki asıl mesele ise ekime ayrılan arazi miktarında bir önceki yıllara büyük bir fark olmamasına rağmen yaşanan artıştır ki yetkililer bu artışın sebebinin hükümetin aldığı verim artırıcı tedbirlere bağlamışlardır ("Hububat Rekoltemiz Geçen Yıla Nazaran 2.1 Milyon Daha Fazla", 1962). Kısaca ifade etmek gerekirse önemli olan aslında çok büyük arazilere sahip olmak değil, minimum araziden maksimum verimi alabilmektir. İşte bunun da yolu doğru politikalarla sürdürülen bir üretim anlayışında yatmaktadır. Yani planlı bir ekonomi anlayışı olmadan hangi hükümet gelirse gelsin gerçek bir kalkınmadan söz edilemez.

Konunun daha iyi anlaşılması amacıyla 1960, 1961 ve 1962 yılları temel besin kaynağı buğday başta olmak üzere arpa, yulaf, çavdar gibi hububat ürünlerinin üretim

miktarlarına yer verilecek ve bu sayede aynı zamanda koalisyon kurulmadan evvelki dönemle de bir kıyaslama yapma imkânı sunulmuş olacaktır. Bu konuda temel başvuru kaynağı Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından basılmış olan Tarım İstatistikleridir. Aşağıda yer alan tabloda yalnızca hububat rekolteği yer almayıp, tarımda kalkınmanın en önemli ayaklarından birisi olan makineleşmenin de ne durumda olduğu hakkında fikir vermesi amacıyla ülke geneli mevcut traktör sayıları ile traktör ve hayvanla işlenen arazi miktarları da yer almaktadır.

Tablo 1. 1960, 1961 ve 1962 Yılları Hububat Üretim Miktarları (Ton), Traktör Mevcudu ile Traktör ve Hayvanla İşlenen Arazi Miktarları (1000 Hektar)

Yıllar	Buğday	Arpa	Çavdar	Yulaf	Traktör Mevcudu	Traktörle İşlenen Arazi	Hayvanla İşlenen Arazi
1960	8.450.000	3.700.000	700.000	530.000	42.136	3.160	20.067
1961	7.000.000	2.948.000	570.000	435.000	42.505	3.188	19.888
1962	8.450.000	3.500.000	690.000	450.000	43.789	3.284	19.931

Kaynak: *Tarım İstatistikleri Özeti 1942-1963, (1964). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, s. 3-4.*

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere hayvanla işlenen arazi miktarı traktörle işlenen araziden çok daha fazladır. Yani halen tarımda geleneksel yöntemler hüküm sürmektedir. Diğer tarafta ise 1961 yılına kıyasla 1962’de hububat kalemlerinde ciddi artış olmuş ama artan bu üretim yukarıda da bahsedildiği üzere Türkiye’nin buğday ihtiyacını karşılayacak seviyeye ulaşamamıştır. Ayrıca dikkat çeken bir başka husus da üretim miktarlarındaki keskin yükseliş ve düşüşlerin yaşanmasıdır. 1960 itibarıyla bakıldığında gerek ülkenin siyasi atmosferindeki hareketlilik dolayısıyla başlayan ekonomik durgunluk gerekse iklim şartlarının getirdiği sonuçlar ürün rekolteğine yansımıştır. İşte bu noktada çiftçilerin modern bilgi ve teçhizatla donatılmalarının yanında maddi kaynak sıkıntısı çekmeyecek bir ortamda üretim faaliyetlerini sürdürebilmelerinin önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

CHP-AP Hükümetinin tarıma yönelik dikkat çeken girişimlerinden birisi Çukurova’dır. Hükümet sulamanın zirai üretimde sağlayacağı katkının farkında olarak kayda değer bir girişimde bulunmuş ve arazinin sulanması için 67 milyon liralık yatırım yapılmıştır. 210 bin hektarlık verimli Adana Ovası’nın 174 bin hektarlık kısmı

yapılan yatırım sayesinde zaman içinde sulanır hale gelmiştir. Arazinin sulanması sulama kanalları ile yapılmakta ve su bereketli Adana Ovası'nın ortasından geçen Seyhan Nehri üzerinde kurulmuş olan Seyhan Barajı'ndan yapılmaktaydı ("Çukurova'nın Verimi Artıyor", 1962, s. 5). Böylesine verimli ve büyük bir arazinin sulama problemini çözmek ilerleyen yıllarda bol mahsul ve bereket anlamına gelmektedir. Çok kısa bir süre görev yapan Koalisyon hükümetinin bu adımı tarımsal üretim hususunda ciddi önem arz etmektedir.

Zaman zaman ülkeler arası ciddi krizlerin bile yaşanmasına sebep olan haşhaş üretimi tıpkı önceki dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de devlet kontrolünde gerçekleşmiştir. Hükümet nerelerde haşhaş, afyon sakızı gibi ürünlerin yetiştirilebileceğini Tarım Bakanlığının verdiği liste doğrultusunda Ticaret ve İçişleri Bakanlığı'nın mutabakatıyla belirlemiş ve yalnızca listede yer alan yerlerde üretime izin vermiştir³³. Aslında tüm bunlara değinmekteki amaç, 1960'ların tarım politikasının nasıl bir eksende oluştuğuna katkı sağlamaktır. Bir tarafta serbest girişimlerin desteklendiği ortamda devletin tarımda halen aktif rol alması, tarımın asla ihmale gelmeyecek kadar kıymetli bir sektör olduğunu da göstermiştir.

Ayrıca CHP-AP hükümeti döneminde ilgi çeken bir başka gelişme ise Bülent Varnalı isimli bir yatırımcının Türkiye'den ilk defa pırasa ihracatını gerçekleştirmesidir. Tamamen kendi girişimleriyle numune olarak on üç ton pırasayı Almanya'ya gönderen Varnalı, Türkiye'de meyve ihracatının çok az ve mevsime bağlı aralıklı olarak gerçekleştiğini söylemiş ancak sebze üretiminin on iki ay devam etmesinden ötürü böyle bir adım attığını belirtmiştir. Amacının Türkiye'de yetişen pırasanın İtalya, Fransa, Hollanda pırasalarından çok daha lezzetli olduğunu göstermek ve bu sayede daha büyük siparişler alarak memleket ekonomisine katkıda bulunmak olduğunu açıklayan Varnalı kendisi gibi birçok yatırımcının çıkmasını ümit ettiğini de sözlerine eklemiştir ("Avrupa'ya Pırasa İhraç Ettik", 1962, s. 1, 5).

Söz konusu haber o dönemde Türkiye'nin ihracatının³⁴ meyve ve sebze bakımından yetersizliğini göstermenin yanında aynı zamanda iktisadi hayatta özel

---

³³Örneğin Afyon, Bilecik, Burdur, Denizli, Eskişehir, Isparta, Konya, Kütahya, Manisa, Uşak vilayetlerinin tamamında afyon sakızı ve tohumu için ekime müsaade edilmiştir. Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Kararlar Daire Başkanlığı (1928-). (23 Haziran 1962), 030-18-01-02/165-27-18.

³⁴Türkiye'nin 1961 ve 1962 yıllarına ait tarımsal ihracat ürünlerine bakıldığında, hububatta kuşyemi ve arpa, bakliyatla nohut ve mercimek, meyvelerde kuru üzüm, fındık, kuru incir ve yıldan yıla ciddi artış gösteren bir oranla tütün yaprağı ihracatı öne çıkmaktadır. Örneğin 1960'ta 56.075 ton olan tütün yaprağı ihracatı 1962'de 88.850 tona yükselmiştir. Ayrıca tarımda makineleşme adına bakıldığında

teşebbüslerin ne kadar önemli olduğunu da gün yüzüne çıkarmıştır. Tamamen kişisel çabalarla başlatılan bu hareket diğer girişimcilere de örnek ve teşvik unsuru olması bakımından değerlidir. Çünkü ekonomik kalkınma için her şeyi devletten beklemek yerine özel teşebbüslerin de aktif rol aldığı bir model çok daha verimlidir. Nitekim önceki hükümetler zaman zaman bunu tecrübe etmişlerdir. Son söz olarak CHP-AP hükümeti kısa sürmüş olsa da sevindirici olan tarım manasında bir bilinçlenmenin görülmesi olmuştur. Zaten 1963 yılında yürürlüğe girecek olan kalkınma planıyla da devrin önde gelenlerindeki tarım hassasiyetinin belirginleştiği ve izlenecek politikaların da bu bilinçle hazırlandığı anlaşılacaktır.

Sonuç olarak bu kısa süreli CHP-AP koalisyonu hakkında bir değerlendirme yapmak gerekirse, söz konusu hükümetin ciddi bir yatırıma girişemediği görülmüştür. Ancak bu kısa zaman diliminde dikkat çeken en önemli husus, farklı görüşlerde yer alan partilerin ekonomik kalkınma hususunda hiç tereddütsüz görüş birliğinde olmasıdır. Dönem itibarıyla siyasi kadroların hemen hepsinin bazı farklılıklara (örneğin liberalizm mi yoksa devletçilik mi takip edilmeli gibi) rağmen ortak noktası, gerçekçi hamlelerle ve bir plan doğrultusunda iktisadi kalkınmayı gerçekleştirmek olmuştur. Tarım politikaları bakımından değerlendirildiğinde ise bir bilinçlenmenin olduğu ortadadır. Doğu'da yaşanan kıtlık durumu hükümeti zor duruma düşürse de genel manada bakıldığında gerek dış yardımlar konusunda yaşanan sevindirici haberlerin gelmesi gerekse Çukurova gibi verimli bir arazinin sulanmasına yönelik girişimler bu dönemin öne çıkan gelişmeleri olarak sayılabilir. Nitekim bu sulamanın tarımsal üretimdeki önemini farkına varıldığına da somut göstergesidir. Kısaca CHP-AP koalisyonuyla başlamak üzere Türkiye için artık tarımı iklim şartlarına bağımlı olmaktan kurtarmak ve üretimi artırmak için bir dizi girişimlere girişileceği yeni bir dönem başlayacaktır.

1960 yılında 1.236 traktör ithal edilmişken 1962'de bu sayı 1.882'ye yükselmiştir. 1960'ta ithal edilen pulluk sayısı ise 847 olarak tespit edilmiş, 1962 yılında ise kayda değer bir artış göstererek 2.615'e ulaşmıştır. Verilen tüm bu sayısal veriler yeterli olmamakla birlikte rakamlara yansıyan artış eğilimi tarım adına bir şeylerin düzelmeye başlayacağını sinyali gibidir. 1960-1962 yılları arası maddeler itibarıyla ihracat miktarları hakkında daha detaylı bilgi için bkz. *Zirai Bünye ve İstihsal (1960-1962)*, (1964). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, s. 2-4.

4.1.5.2. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ve Tarım

Daha önce de bahsedildiği üzere Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması ile birlikte Türkiye için planlı bir kalkınma dönemi başlamıştır. 1961 Anayasası'yla güvence altına alınan planlı kalkınma hedefi yolunda ilk adım ise Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı olmuştur. 1963-1967 yılları arası yürürlükte kalacak olan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 21 Kasım 1962 itibarıyla kabul edilmiş ve yürürlüğe girmiştir. Haşim Erdoğan'ın planın yürürlüğe girişiyle ilgili yaptığı tarihsel ayrımda ise Erdoğan, söz konusu “planın özel ve kamu iktisadi teşebbüsleri için 1 Ocak itibarıyla yürürlüğe girdiğini belirtmiş, ilaveten genel bütçeye bağlı devlet daire ve müesseseleri ile belediyeler ve özel idareler için de 1 Mart 1963 tarihinden itibaren yürürlüğe girdiğini” açıklamıştır (Erdoğan, Ekim 2020, s. 259).

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planının tarıma yönelik kararlarına geçmeden evvel, 1962 yılının Türkiye ekonomisi için önem arz eden gelişmelerden de bahsetmek gerekir. 1962 itibarıyla artık Türkiye, Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) ortak olurken diğer taraftan da Kuzey Atlantik Paktı liderliğinde ve “ABD, Almanya, Kanada, Fransa, İngiltere, Belçika, Hollanda, İtalya, Lüksemburg” üye ülkelerinden oluşan bir “Türkiye'ye Yardım Konsorsiyumu” kurulmuştur. İşte Türkiye'de planlı kalkınma evresi aynı zamanda dış yardımlar konusunda da mühim gelişmelerin yaşandığı bir ortamda başlamış oldu. Türkiye ile AET arasında tarım politikaları bakımından anlaşma sağlanması da 1962'nin getirdiği en önemli adımlardan biri olmuştur (Kayra, 2014, s. 143, 146).

Bu plan Türkiye'de okuma çağında ya da daha büyük olmak üzere nüfusun yüzde altmışının halen okuma yazma bilmediği, bir öğretmene altmış öğrencinin düştüğü, bir tarım teknisyeninin ortalama yirmi beş otuz köyle ilgilenmek zorunda kaldığı, gecekondularda yaşam mücadelesi verenlerin sayısının 1,2 milyona ulaştığı bir ortamda hayata geçmiştir. İşte böyle bir ortamda tarım halen en kıymetli milli gelir kaynağı olarak varlığını korumakta olduğundan tarımdan sağlanan geliri artırmak için köklü değişiklikler yapmak âdeti bir zorunluluk olarak görülmüştür. Çünkü daha önce alınan önlemlerle meselenin aslına inilemediğinden beklenen verim de sağlanamamıştır. Tarıma yönelik alınacak kararların ise aynı zamanda ciddi bir kaynak gerektirdiği de aşikârdır. Sulama, gübreleme vb. yenilikler aynı zamanda büyük bir masraf da demektir. İşte bu yüzden planın gerçek amacına ulaşılabilmesi için bir yandan yatırım faaliyetleri hızlandırılmalı, diğer taraftan ise iç tasarrufu artırarak

finans kaynağı yaratılmalı ve dış tüketim mallarındaki artış da belli bir seviyede tutulmalıdır (Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967, Ocak 1963, s. 26-27, 37).

Planda tarıma yönelik izlenecek politika, en genel ifade ile herhangi bir enflasyon oluşumuna mahal vermemek, en başta belirlendiği üzere her sene yüzde yedi büyüme hızını sağlayabilmek ve ayrıca zirai üretimi artırmak suretiyle sanayileşmeyi başarabilmek için ihracatı artırmak şeklinde açıklanabilir. İlâveten çalışmanın ilgili bölümünde yer verilecek olan tarımda istihdam meselesi ve köyden kente göç gibi hususlar da takip edilecek tarım politikasının odak noktalarından olmuştur. Ayrıca tarım kesimine yönelik izlenecek vergi politikalarında tarımsal üretimi olumsuz yönde etkileyecek bir uygulamaya gidilmemesi, tarımsal eğitim ve öğretime önem verilmesi ve hatta ders programlarının da tarımla ilgili meselelerle örtüşecek şekilde hazırlanmasının yanında tarımla uğraşmak istemeyenler için de tarım dışında kurslar açarak onlara da yeni alternatifler yaratılması planın dikkat çeken hedefleri arasındadır.

Planda tarımın o andaki vaziyeti göz önüne alındığında ve buna ilave olarak kaynak ve mali kısıtlılıklar da eklendiğinde tarımda beklenilenden daha ileri bir seviyede gelişme sağlanmayacağına ifade edilmiş olması söz konusu dönem itibarıyla tarımın vaziyetini net bir şekilde açıklamaktadır. Nitekim tarımsal kalkınma için uzun bir zamana ve uzun soluklu önlemlere ihtiyaç olduğu da vurgulanmıştır (Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967, Ocak 1963, s. 145-148). Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında tarıma önem verilmesinin sebebi yalnızca ekonominin büyük çoğunluğunun tarım kaynaklı olması değil aynı zamanda tarımsal üretimde gerçekleşecek artışın, sanayi kesimi için gerekli olan yatırım unsurları ve ham madde ithalatına da imkân verecek olmasıdır. Bir diğer deyişle plan, tarım ve sanayi arasında dengeli bir dağılımı gerçekleştirmek suretiyle ileriki süreçte sanayileşme hedefine ulaşmayı amaçlamıştır. Buna şart olarak da evvela tarımın gelişmesi görülmüş ve bu doğrultuda programlar yapılmıştır (İğrek, 1981, s. 48).

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında ayrıca tarımla ilgili üretim hedefleri belirli kalemler üzerinden sayısal verilerle desteklenerek belirtilmiş, 1962 verileriyle 1967’de ulaşılabilecek hedef rakamlar üzerinden bir analiz yapılmaya çalışılmıştır. Planda dikkat çeken bir husus da yatırımlarla ilgilidir. Beş yıllık plan doğrultusunda gerçekleşecek yatırım miktarının yüzde kırk beş gibi bir oranın sulamaya ayrılmış olması sulamanın tarımsal üretimdeki öneminin artık fazlasıyla anlaşılmış olduğunun

ispatıdır. Yatırımlarda ikinci sırayı ise traktör temini ve onarımı alırken tarımsal eğitim de göz ardı edilmemiş bu alana da büyük bir pay ayrılmıştır³⁵. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile ilgili İsmet İnönü'nün “*Bu plan şimdiye kadar Türkiye'nin iktisadi ve sosyal meseleleri ve durumu hakkında hazırlanmış en sistematik ve toplu bir eserdir* (“İnönü'ye Göre Beş Yıllık Plan Hayat Seviyesini Yükseltecek”, 1962, s. 1, 7)” sözleri söz konusu planın ifade ettiği önemin anlaşılmasına katkı sağlayacak niteliktedir. Söz konusu planla birlikte artık Türkiye için yepyeni bir dönem başlarken iktisadi kalkınmanın en önemli adımı olan planlı bir kalkınma modeli nihayet hayat bulmuştur.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın Türk ekonomisine sağladığı katkıya ilişkin BCA aracılığıyla ulaşılan belgede, planlı kalkınma modelinde ilk deneyim olmasına karşılık ekonomiye sağladığı katkının hayli doyurucu nitelikte olduğu belirtilmiştir. Söz konusu kazanıma ispat olarak da planın beş yıllık evrede daha önce de belirtildiği üzere yıllık büyüme hızını yüzde 7 olarak belirlediğini ve 1962-1967 arası yıllarda büyüme artış hızının yüzde 6.7 civarlarında olduğu gösterilmiştir. Gayri Safi Milli Hasıla'nın 1962 yılında 61.9 milyar lira iken 1967'de 85.9 milyar liraya ulaşması tek başına bile bu planın başarıya ulaştığının ispatı olarak belirtilmiştir. Ancak tüm olumlu gelişmelere rağmen halen Türkiye'de kişi başına düşen milli gelirin Avrupa'nın en düşük geliri olduğu da belirtilmiş ve bu yüzden de daha çok çalışmanın bir zorunluluk olduğu vurgulanmıştır. Sevindirici olan ise belirtildiği üzere planın sona erdiği dönem itibarıyla artık Türkiye'nin yatırımlarının yüzde doksandan fazlasını kendi iç imkânlarıyla karşılayacak duruma gelmiş olmasıdır. 1967'ye kadar geçen evrede Türkiye nihayet birçok temel mal üretiminde kendine yetecek konuma gelmiş hatta şeker ve dokuma mallarında ihraç edilecek seviyeye bile ulaşılmıştır (BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 1967, 30-1-00/106-663-3). İşte tüm bunlar akılcı bir şekilde hazırlanan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı sayesinde gerçekleşmiştir. Bu nedenle de kalkınma planları ekonomik gelişmenin olmazsa olmazı olmuş ve Türk ekonomi tarihine ilişkin yapılacak incelemelerde başvuru kaynakları arasında yerini almıştır.

---

³⁵Önemli görülen ürünlerin üretim hedefleri ve verim tahminleri için bkz. DPT. (1963). *Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, s. 151-158. Tarım kesimine yönelik yatırımlarla ilgili sayısal verileri içeren detaylı tablo için yine bkz. DPT. (1963). *Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, s. 164.

4.1.5. CHP-AP Koalisyonu Sonrası AP İktidarına Kadar Geçen Evrede Hükümetler

Çalışmada siyasi meseleler mümkün olduğunca yüzeysel bir şekilde anlatılmaya çalışılmakla birlikte asıl konu AP'nin hükümette yer aldığı dönemler olduğundan ağırlık o dönemlere verilmiştir. Ancak 1962 Haziran'ı itibarıyla son bulan CHP-AP koalisyonundan sonra Türkiye'de AP'nin iktidara gelişine kadar üç hükümetin daha kurulduğu görülmüştür. Bunlardan ilki 25 Haziran 1962'de CHP-CKMP-YTP-Bağımsızlar'dan oluşan IX. İnönü Hükümeti³⁶ ya da bir diğer deyişle İkinci İnönü Koalisyonudur. AP'nin yer almadığı bu koalisyon dönemi 25 Aralık 1963'te sona ermiştir. Bu hükümetin savunduğu iktisadi ve mali politikada da temel hedef, iktisadi kalkınmanın gerçekleştirilmesi olmuştur. Ayrıca iktisadi kalkınmanın olmazsa olmazı olarak görülen toprak reformu³⁷ gibi temel meselelerin halli de bu

³⁶Bu dönemde ayrıca ilki 1927'de, ikinci 1950'de yapılan üçüncü tarım sayımı yapılmıştır. 1963 yılında yapılan bu sayımda amaç, Türkiye'nin en mühim ekonomik kaynağı olan tarıma ilişkin güvenilir ve istatistikî verilere ulaşmak olmuştur. Söz konusu tarım sayımlarının vereceği bilgiler aslında en çok çiftçiler için faydalıdır. Çünkü bu sayımlarda toplanan veriler ne kadar gerçekçi ve güvenilir olursa devletin tarım kesimine yönelik takip edeceği politikalar da bir o kadar beklentilere uygun olacaktır. İşte bu nedenle tarım sayımları hem tarımsal üretimi artırabilmek için bir yol haritası hem de çiftçilerin beklentilerinin devlete ulaşmasında âdeta bir aracı olması bakımından önem arz etmektedir. Nitekim 1963 Tarım Sayımı da bu gayelerle yapılmış, tarımsal yapı ve üretime ilişkin tüm bilgiler bir plan dâhilinde toplanmıştır. 1970 yılında gerçekleştirilecek olan diğer tarım sayımına kadar hükümetler takip edeceği politikalarda 1963 tarım sayımı verilerinden faydalanacaklardır. 1963'te yapılan tarım sayımının hazırlık evreleri, toplanan veriler ve tüm detaylar için bkz. *1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları*. (1965). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.

³⁷Bilindiği üzere Cumhuriyet'in ilanından itibaren hiç toprağı olmayan ya da çok küçük miktarlarda toprağına sahip çiftçilerin topraklandırılması için çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Ancak 27 Mayıs darbesi sonrası başlayan dönemde devletin planlı kalkınma modelini benimsemesiyle birlikte toprak reformu hususunda daha aktif bir çaba içerisine girdiği görülmüştür. Nitekim Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planını hazırlayanlar da tarım kesimini ilgilendiren tüm tedbir ve yatırımların başarıya ulaşmasına ön şart olarak toprak reformunu göstermişlerdir. Çeşitli koalisyon hükümetleriyle başlayıp, AP iktidarıyla devam eden evrede her ne kadar yasanın çıkışı 1973 yılına kadar uzanmış olsa da (ki bu da ayrı bir tartışma konusudur) 1961'den itibaren ilgili kanunun çıkmasına yönelik on tane tasarı hazırlandığı tespit edilmiştir. Geray, C. (1974). *Planlı Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar*, Ankara: Türkiye ve Ortadoğı Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, s. 358, 363. Toprak reformuyla ilgili Türkiye'nin yakın komşusu İran'la ilgili gelişmeye de değinmekte fayda var. Türkiye'de toprak reformu yasının kabulü uzun zaman almışken, İran'da Başbakan Ali Amini'nin hükümeti Ocak 1962 itibarıyla yüzlerce yıldan beri devam eden ve büyük toprak sahipleri sisteminin kökünü ortadan kaldıracak yeni toprak reformu programının bütün maddelerini kabul etmiştir. Programın uygulamaya geçmesiyle birlikte ülkedeki komünist etkisinin büyük ölçüde azalacağına inanılan İran'da hâlihazırda büyük arazi sahiplerinin aynı zamanda birçok köyün de sahibi olduğu ve yanlarında çalışan köylülerin âdeta bir köle gibi çalıştıkları sistem mevcuttu. Bu nedenle Ziraat Bakanı Hasan Arsanjari bu kanunun uygulamaya geçmesiyle birlikte büyük toprak sahiplerine yalnızca bir köyün tasarrufunun bırakılacağını açıklamıştır. Başlangıçta 10 bin köy sahibinin topraklarına el konacağını açıklayan Ziraat Bakanı, büyük toprak sahiplerinden alınan toprakların bedellerinin hükümet tarafından arazi sahiplerine ödeneceğini ve bu alımı gerçekleştirilen arazilerin uzun sürelerle köylülere satılacağını bildirmiştir. "İran Toprak Reformu Programı Açıklandı", (12 Ocak 1962). *Hürriyet*, S. 4923, s. 3.

hükümetin öne çıkan vaatleri arasında yer almaktadır³⁸. Kısaca belirtmek gerekirse savunulan görüşlere bakıldığında ortaya çıkan benzerlikler aslında Türkiye'nin iktisadi kalkınma hususunda ne kadar bilinçlendiğinin bir göstergesidir.

Bu dönemde Türkiye'de yerel seçimler de yapılmış ve 17 Kasım 1962 tarihinde yapılan bu seçimlerde AP 42, CHP 23, YTP ise 1 ilde belediye başkanlığı kazanmıştır (Özdemir, Ekim 2008, s. 244-245). Söz konusu seçim sonuçları AP'nin kurulduğu andan itibaren destekçi kitlesini artırdığını göstermekle birlikte gelecek olan AP iktidarının da tabiri caizse ayak sesleri olarak nitelendirilebilir. Siyasi hayata yeni atılmış AP'nin aslında DP tabanını kendinde topladığının da bir nevi ifadesi olabilir.

Sona eren ikinci koalisyon hükümetinden sonra 25 Aralık 1963 tarihinde CHP grubu ve bağımsız üyelerin desteğiyle X. İnönü Hükümeti kurulmuş ve bu hükümet 20 Şubat 1965'e kadar görevde kalmıştır. Söz konusu hükümetin Millet Meclisi'nde okunan programında yine iktisadi kalkınmanın en önemli mesele olduğu vurgulanmış, ayrıca 1962 ve 1963 yılları itibarıyla artan milli gelirin sevindirici olduğundan ve bunun daha planlı kalkınma döneminin başında olmalarına rağmen gerçekleşmiş olmasından duyulan memnuniyet dile getirilmiştir. Tarımla ilgili olarak ise uzun yıllardır bir türlü çözüme kavuşturulamayan tarım ve toprak reformu meselesinin bir an önce gerçekleştirilmesinin ne kadar önemli olduğundan bahsedilmiştir. İlâveten köy ve köylü kalkınmasına hız kesmeden devam edileceği, hükümetin köye hizmet götürmeyi bir görev olarak kabul edeceği de öne çıkan ifadeler arasındadır (Neziroğlu ve Yılmaz, Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, 2013, s. 1736, 1739-1740). Kurulan her hükümetin toprak reformunun gerekliliğinin bilincinde olup bir türlü gerekli sorumluluğu alarak bu meseleye ilişkin ciddi bir girişimde bulunulmayışı oldukça dikkat çekicidir.

X. İnönü Hükümeti'nin Köy İşleri Bakanı Lebit Yurdoğlu'nun toprak mülkiyeti ile ilgi tespiti de önem arz etmektedir. Yurdoğlu, asıl meselenin topraktan verimi artırmak olduğunu ve mülkiyetin systemsiz bir şekilde dağıldığını belirtmiş ve bu şekilde bir mülkiyet sistemiyle tarımı geliştirmenin imkânsız olduğunu söylemiştir. Mülkiyet bakımından bir tarım reformunun gerekliliğini savunan Yurdoğlu ayrıca her üniversitede Rektörlüklere bağlı Köy Araştırma Enstitüleri kurulacağını ve buna

---

³⁸IX. İnönü Hükümeti'nin programında yer alan iktisadi hususlar hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Neziroğlu, İ. ve Yılmaz, T. (2013). *Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri*. C. 3, Ankara: TBMM Basımevi, s. 1478-1483.

ilaveten orman bölgesinde yaşayan dokuz milyon köylü için de kurslar açılacağını belirtmiştir ("Her Sene 1 Milyon Toprak Denize Akıyor", 1965, s. 9). Yurdoğlu'nun yaptığı bu açıklama da başta toprak reformu olmak üzere zirai kalkınmanın olmazsa olmazlarından tarım kesiminin bilinçlendirilmesinin de ne kadar önemli olduğunu göstermek için faydalı olacaktır.

4.1.5.1. Karma Bir Hükümet: AP-CKMP-YTP-MP /Ürgüplü Hükümeti

Başlıktan da anlaşılacağı üzere CHP hariç olmak üzere, Mecliste faaliyet gösteren Adalet Partisi, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi, Yeni Türkiye Partisi ve Millet Partisi ortaklığıyla kurulan bu hükümet 20 Şubat 1965'ten 27 Ekim 1965 tarihinde Adalet Partisi'nin iktidara gelişine kadar görevde kalmıştır. Süleyman Demirel'in Başbakan yardımcısı olarak görev aldığı bu hükümet dönemi aslında Demirel için iktidar öncesi bir nevi ısınma turları olarak nitelendirilebilir.

Kurulan dörtlü koalisyon hükümetinin programına bakıldığında bu yeni hükümetin genel seçimler yapılana dek hem tarafsız bir şekilde seçim yapılabilmesinin zemininin hazırlanmaya çalışılacağı hem de Türkiye'nin kalkınma hızının artırılması yolunda mücadele edileceği ifadeleri göze çarpmaktadır. Hükümetin takip edeceği iktisat politikasının karma ekonomi anlayışına dayanacağı ve planlı kalkınma esasları doğrultusunda girişimlerde bulunulacağı bir politika olarak açıklanmıştır. Dikkat çeken bir husus da kooperatifçiliğin ekonomik kalkınmada öneminin farkında olduğunun ve bu nedenle de kooperatifçiliğin³⁹ geliştirilmesi için çalışılacağı ifadesidir. Hükümetin zirai ve sanayi alanında kalkınmayı bir devlet meselesi olarak gördüğü ve halen nüfusun yüzde yetmiş gibi bir oranın tarımla uğraştığı gerçeğinin var

³⁹Tarımda kooperatifleşmenin ne kadar önemli olduğunun anlaşılmasına katkı sağlamak maksadıyla nüfusun yüzde seksenden fazlasının köylerde yaşadığı ve ziraatın en önemli gelir kaynağı olduğu Hindistan'daki kooperatifleşmeden bahsetmekte fayda var. 1950-1960 yılları arasında Hindistan'daki kooperatif cemiyetlerinin sayısının 181.000'den 332.000'e ve bu kooperatiflerin üye sayılarının da 14 milyonda 34 milyona yükseldiği bilgisine ulaşılmış olup, ayrıca tarımla uğraşan kesime hizmet etmek üzere kredi, ziraat için gerekli malzemeler ve diğer ihtiyaçları sağlayan 212.000 köy cemiyetinin olduğu da belirtilmiştir. 1965 itibarıyla köylülerin yaklaşık yüzde 75'inin bu kooperatiflerden faydalandığı bildirilen Hindistan'da çiftçilere daha iyi fiyatlar sağlamak amacıyla alım satım kooperatifleri kurmak için bir program da ele alınmıştır. Çünkü Hindistan'da takip edilen beş yıllık planlar gereğince kooperatifler iktisadi demokrasinin en hayati sektörünü teşkil etmektedir. "Kooperatifleşme Yolu ile İktisadi Demokrasi", (26 Mayıs 1965). *Cumhuriyet*, S. 14660, s. 2. İşte bu örnekten de anlaşılacağı üzere bir tarım ülkesi olan Türkiye'de de kooperatifleşme hareketleri her zaman önemini korumuş ve siyasi kadroların politikaları arasında yerini almıştır.

olmasından ötürü zirai kalkınmanın ne kadar önemli olduğunun bilincinde olduğu da belirtilmiştir. Ayrıca topraksız köylülerin toprağa kavuşmasının ve modern yöntemlerle bir tarımsal üretimin ancak başarılı bir şekilde hayata geçirilecek olan toprak reformuna dayandığı bilindiğinden söz konusu toprak reformu tasarısının bir an evvel TBMM’de görüşmelere başlanması için çalışılacağı da hükümet programında öne çıkan ifadeler arasında yer almaktadır (Neziroğlu ve Yılmaz, Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, 2013, s. 1946-1949). Görülen o ki, Toprak Reformu meselesi bu hükümetin de vaatleri arasında yer almayı başararak bir türlü çözüme kavuşturulamayan ve tarım kesimini ilgilendiren belki de en temel mesele olarak varlığını sürdürmüştür.

Söz konusu dönemde hükümet dışında kalan İsmet İnönü’nün toprak reformuyla ilgili çıkışı oldukça dikkat çekicidir. Yaptığı bir konuşmada İnönü, toprak reformu konusundaki gayretlerinin “komünizm kokuyor” diye suçlandığını belirterek, “gerektiği kadar toprağı, toprağı çok olanın elinden bedeli karşılığında alıp, toprağı olmayana vereceğiz. Bunun neresi komünizm kokuyor” diye sormuş ve toprak reformunu yapmadan siyasi hayattan çekilmemeye çalışacağını da sözlerine eklemiştir ("Toprak Reformu Yapmadan Çekilmem", 1965, s. 1).

Bu dönemde öne çıkan bir gelişme de Norveçli Profesör Petersen tarafından Avrupa Konseyi Danışma Meclisi’ne Türkiye hakkında hazırlanan rapor olmuştur. Raporunda, 1923’ten itibaren Türkiye’deki ekonomik gelişmeler incelenmiş ve yapılan incelemeler neticesinde Türkiye’deki toprak mülkiyetinin dağılımındaki adaletsizlikler üzerinde önemle durulmuştur. Son evreyi anlatan kısımda planlı kalkınma görüşünün nihayet Türkiye’de ağır bastığı belirtilmiş hatta sosyal adalet içerisinde kalkınmayı öngören kalkınma planından övgüyle bahsedilmiştir. Ancak tüm bu olumlu havaya rağmen Türkiye’nin on yıl daha yardımlara muhtaç olduğu ve konsorsiyumun yaptığı yardımların da yetersiz kaldığı anlatılmıştır. Raporu görüşen Avrupa Konseyi Danışma Meclisi de Türkiye’ye yardımın artırılması için üyelere çağrıda bulunmaya karar vermiştir ("Türkiye’ye Yardımın Artırılması İstendi", 1965, s. 7). İktisadi kalkınmanın bu kadar üzerine düğüldüğü bir ortamda dış yardımların⁴⁰

---

⁴⁰Türkiye’nin dış yardımlara olan ihtiyacına bir örnek olarak, Türkiye’ye Yardım Konsorsiyumu dâhilinde Belçika ile yapılan kredi anlaşması Ürgüplü Hükümeti döneminde onaylanmış ve söz konusu anlaşma ile Belçika Hükümetinin Türkiye’nin emrine 120 milyon Belçika frangı vermesinin karara bağlanması verilebilir. Verilen bu kredi için beş yıl ödeme yapılmamak üzere toplamda yirmi yıl vade ve yüzde 3 faiz oranı belirlenmiştir. “Belçika 120 Milyon Frank Kredi Veriyor”, (26 Şubat 1965). *Cumhuriyet*, S. 14574, s.7.

artmasına ilişkin bu haber dönemin hükümeti tarafından oldukça memnuniyet verici olarak karşılanmıştır. Çünkü ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesi için halen dış yardımlara olan ihtiyaç sürmektedir.

Bu dönemde tarımsal üretimde önemli ürün kalemlerinden birisi olan tütünle ilgili alınan karar da dikkat çekicidir. Gümrük ve Tekel Bakanı tütün ekimine ilişkin yaptığı açıklamada kendilerinden önceki hükümetlerin yüksek fiyat politikası uygulamaları yüzünden tütün ekicilerinin ekime elverişli olmayan yerlere tütün ettiklerini, bunun da buralarda yetişen tütünlerin kalitesinin düşmesine sebep olduğunu belirtmiş ve ekim sahalarına sınırlandırma getirmek suretiyle tütün kalitesinin artırılmaya çalışılacağını ve bu sayede ihracatın da kolaylaşacağını ifade etmiştir ("Tütün Ekim Sahası Daraltılacak", 1965, s. 7). Yine Gümrük ve Tekel Bakanı Ahmet Topaloğlu Karadenizli tütün ekicilerine hitaben yaptığı başka bir konuşmasında, tütünün Türkiye ekonomisinin başlıca döviz kaynağı⁴¹ ve 7751 köyde 454 bin 600 civarı çiftçinin bu işle meşgul olduğunu belirtmiş, bu nedenle de dördüncü koalisyon hükümetinin tütün mevzusunu çok önemseydiğini ve siyasi bir istismar konusu olmaması için uğraştığını belirtmiştir. İlaveten dördüncü koalisyon hükümetinin destekleme alımlarıyla tütün üreticisinin el emeğini değerlendirmekte olduğunu ve Türk tütününün dünyaca bilinen şöhretini kaybetmemesi için gereken tüm tedbirleri almakta kararlı olduğunu ifade etmiştir ("Kalitesiz Üretim, Milli Ekonomiye Zarar Verecek", 1965, s. 7). Söz konusu gelişme hem uygulanan yanlış politikaların üreticiyi de yanlış sevk edebileceğini göstermekle birlikte devletin tütün gibi hassas ve bir o kadar kıymetli ürünlerde kontrolü elinde tutmasının ne kadar önemli olduğunu da doğrular niteliktedir.

Barajlar Kralı olarak anılan Süleyman Demirel'in Başbakan Yardımcısı olarak görev aldığı dördüncü koalisyon döneminde tarihe geçen bir yatırımdan da bahsetmek gerekir. Bu yatırım Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı tarafından hazırlanan programa göre 1965 yılı içerisinde ihale edilen ve keşif bedelleri 3 milyar 929 milyon

---

⁴¹Tütün gerçekten de Türkiye ekonomisinin başlıca döviz kaynaklarından birisidir. Örneğin 1964-1965 ihracat sezonunda ihraç edilen tütün miktarı Mayıs 1965 itibarıyla 63,3 bin ton ve sağladığı döviz miktarı ise 95 milyon dolar civarında olmuştur. Bu da Türkiye için yıllık dış ticaret gelirinin neredeyse yüzde 50'sine denk gelmektedir. İşte dış ticaret gelirindeki büyük payından ötürü tütünün üretimi, satışı, kredi ve ihracat gibi tüm konularda devletin gereken her türlü önlemi alması bir o kadar önem arz etmiştir. Çünkü tüccar ve devlet elinde bulunan ve ihracatı için rejim dışı çare arayışlarına girildiği yalnızca 1962 mahsulü tütünlerin bile zamanından değerlendirilmemesi yüzünden ortaya çıkan kayıp 20 milyon dolardan fazla olmuştur. "Tütün İhracatından 95 Milyon Dolar Sağlandı", (24 Haziran 1965). *Cumhuriyet*, S. 14689, s. 8. Kısaca tütün devletin asla göz ardı etmemesi gerektiği hatta bilhassa kontrolü altında tutması gerektiği hassas ve bir o kadar kıymetli bir tarımsal kalem olarak öne çıkmıştır.

lirayı bulan kırk üç baraj ve hidroelektrik santrali yapılacağına müjdesidir⁴². Bu haber yönetici kadronun sulama hususunun ne kadar önemli olduğunun farkında olmasını göstermesinin yanında ciddi bir bütçe gerektiren bu yatırım hamlesi hakikaten tarihe geçmeyi hak edecek niteliktedir.

Yapılan inceleme esnasında dikkat çeken bir haber de Karaman'ın Taşkale köyü halkının topyekûn aldığı bir kararla kapılarını politikacılara kapatmaları olmuştur. Taşkale köyü sakinleri seçim bizzat köylerine gelip mera, su ve yol meselelerinin halledileceğini vaat eden politikacıların seçimlerden sonra hiçbir surette bu hususla ilgilenmediklerinden kapılarını politikacılara kapattıklarını bildirmişlerdir. Hatta köyün muhtarı yapılacak seçimlerde oy kullanacak 1300 seçmenin Atatürk büstü önüne kurulacak oy sandığına Atatürk'ün ismi yazılı oy pusulaları atacıklarını bildirmiştir ("Taşkale Köyü Halkı Politikacılara Kapılarını Kapatdı", 1965, s. 1). Böyle bir detaya çalışmada yer verilmesinin sebebi aslında buradaki meselenin iki boyutunun da olmasıdır. Bir yanda geçmişten beri âdeta bir siyaset gerçeği haline gelmiş seçim öncesi vaatler ve seçim sonrası hüsrân, diğer yanda ise su, yol gibi meselelerin 1965 itibarıyla halen çözüme kavuşturulamayışıdır. İşte bu noktada planlı bir kalkınma dâhilinde gerçekleştirilecek yatırımların önemi bir kez daha ortaya çıkmıştır. Karaman'ın Taşkale köyünün yalnızca bir örnek olduğu düşünüldüğünde sulamanın Türkiye'nin asli meselelerinden olduğu gerçeği net bir biçimde anlaşılacaktır. Bu da aynı zamanda ciddi bir bütçe ayırımının zorunluluğunu da beraberinde getirmektedir.

Yukarıda bahsedilen durumu doğrular nitelikte bir gelişme Meclis'te Bayındırlık Bakanlığı bütçesi görüşmeleri üzerine görüşlerini açıklayan Millet Partisi Milletvekili Oğuz Demirtüzün'ün söyledikleri olmuştur. Demirtüzün, 32 bin 159 köyün yolu bulunmadığını ve 1964 yılında gereken alaka gösterilmediği için bu hızla o yolların ancak 60 yılda tamamlanabileceğini söylemiş. 25 bin 800 köy ve mahallenin

---

⁴²"Bu santrallerden bedeli 90 milyon lira olan Buldan, Akkaya, Sürgü, Sarmısaklı, Hasanlar, Altınapa, Gümüşler, Kesikkuyu, Kartalkaya, Devegeçidi, Akköy, Tatların, Cip, Bayındır, Kurtboğazı, Onaç, Kızılsu, Almus, Kesikköprü, Anamur, Yüreğir, Harşit, Çağçağ, Nengil, Erciş, Kovada II baraj ve hidroelektrik santralleri inşaatına devam edilmektedir. Keşif bedelleri 3 milyar 27 milyon olan Porsuk II, Gölköy, Tahtaköprü, Kozan, Serçeboğazı, Harala, Menet, Medik, Kadıköy, Alakır, Gökçekaya, Keban, Muradiye baraj ve hidro-elektrik santralleri ihale edilerek inşaatı hemen başlanacaktır. Ayrıca 1965 yılında 107 adet büyük, 19 adet küçük olmak üzere toplamda 126 sulama projesi gerçekleştirilecektir." "Yatırımlarda Rekor: Bu Yıl 43 Baraj ve Santral Yapılacak", (1 Mart 1965). *Hürriyet*, S. 6047, s. 7. Yaklaşık iki ay sonra Keban Barajı'nın finansmanı ile ilgili sevindirici bir gelişme yaşanmış ve Paris'teki Konsorsiyum toplantısında Keban Barajı'nın inşaatında kullanılmak üzere 135 milyon dolar kredi temin edilmiştir. Sağlanan bu kredi sayesinde Keban Barajı inşaatının bütün dış finansman ihtiyacı karşılanmıştır ki bu da dönemin hükümet yetkilileri için ciddi bir başarıdır. "Keban İçin, 135 Milyon Dolar Kredi Temin Edildi", (4 Mayıs 1965). *Hürriyet*, S. 6108, s. 1, 7.

içme suyunun olmadığını, 16 bin 700 köy ve mahallenin de içme suyu bakımından yetersiz olduğunu ifade etmiş tıpkı yol yapımı gibi bu gidişat devam ederse köylerin tamamının ancak 60 yıl sonra suya kavuşabileceğini iddia etmiştir ("32 Bin Köyün Yolu, 25 Bin Köyün de İçme Suları Yok", 1965, s. 1, 7). Kısaca belirtmek gerekirse su, yol yapımı gibi meselelerin köy ve köylü kalkınması içerisinde daha üst sıralara alınarak bir an evvel girişimlerde bulunulmasının bir gereklilik olduğu ortadadır. Hâlihazırda geleneksel yöntemlerden ve dolayısıyla iklime bağımlılıktan kurtarılmaya çalışılan, bir yandan da kredi destekleriyle ayakta durması için uğraşılan köylülerin, bu iki mesele bakımından da ciddi bir mağduriyet durumları söz konusudur. Nitekim kurulan ve kurulacak olan hükümetlerin bu meselelere el atmaları, köylülerin en büyük beklentileri arasında yer almıştır.

4.1.6. 1961-1965 Arası Hayvancılığa Genel Bir Bakış

Tarım sektöründe hayvancılığın özel bir öneme sahip olduğu herkesçe bilinmekte olup, öncelikle hayvancılığın başlı başına bir araştırma konusu olabilecek niteliğe sahip olduğunu belirtmek gerekmektedir. Çalışmada Türkiye'nin hayvancılık bakımından sahip olduğu zenginliği göz önüne alınarak, söz konusu yıllardaki hayvancılığın durumuna ilişkin kısa da olsa bir değerlendirme yapılacak ve bu sayede çalışmaya konu olan yıllardaki hayvancılık hakkında yapılacak araştırmalara katkıda bulunmaya çalışılacaktır.

İlk olarak 1961-1965 yılları arasında Türkiye'deki hayvancılığın durumuna ilişkin tespit edilmiş olan 1962 yılına ait Mersin'den yapılan hayvan ihracıyla ilgili haberden bahsetmek faydalı olacaktır. Cumhuriyet gazetesinde yayımlanan haberde Mersin İhracatçılar Birliği tarafından verilen bilgide, 1962 Şubat'ına kadarki beş aylık devrede Lübnan, Şarki Ürdün, Suriye, İsrail ve Kuveyt'e 52 milyon 683 bin liralık kasaplık canlı hayvan ihracının gerçekleştiği ve bu tutarın 25.8 milyon lirasının koyun, 12.3 milyon lirasının kıl keçisi, 13 milyon lirasının sığır ve dana, 1.5 milyon lirasının ise manda ihracatıyla sağlandığı ayrıntılı olarak belirtilmiştir ("52 Milyon Liralık Hayvan İhraç Edildi", 1962, s. 5). Söz konusu ihracat haberi Türkiye'deki hayvancılığın ihracat yapabilecek kadar zengin olduğunu göstermekte olup, aynı zamanda tek bir şehirden ve beş aylık gibi kısa bir zaman dilimi içerisinde gerçekleştirilen bu ihracatın sağladığı gelirin hiç de az olmaması Türkiye'nin o yıllarda

hayvancılık aracılığıyla da döviz kazancı sağladığını ortaya çıkarmıştır. Tespit edilen bu ihracat miktarları ile birlikte Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda da canlı hayvan veya et ihracatının artırılacağına ilişkin ifadenin yer alması (Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967, Ocak 1963, s. 182) Türkiye'nin sahip olduğu zengin hayvan nüfusunu artık dış ticarete daha aktif olarak kullanacağını ilk işaretleri sayılabilir.

Nitekim yine 1962 yılının sonlarında gerçekleştiği görülen başka bir gelişme de Türkiye'nin ihraç ettiği hayvanlar arasına artık devenin de dahil edilmesi olmuştur. Bununla ilgili ulaşılan haberde, Türkiye'den Arap memleketlerine küçükbaş hayvanlardan sonra deve ihracının da yapılmaya başlandığı ve başladıktan sonra geçen süre içerisinde Suriye'ye 308.750 kilo, Lübnan'a ise 28.431 kilo canlı deve ihracatının gerçekleştiği belirtilmiştir. Ayrıca ihracatı yapılan develerin bir kısmının Suriye ve Lübnan'da kesilerek etlerinden faydalandıkları hatta bir de deve etinin de en az geyik eti kadar lezzetli olduğunu bildirdiklerine dair bilgiye de ulaşılmıştır ("İhraç Malları Arasına 'Deve' de Girdi", 1962, s. 5).

Canlı hayvan ihracatıyla ilgili ulaşılan başka bir haberde ise, Türkiye'nin güney sınırlarında artan hayvan kaçakçılığını önlemek amacıyla alınmış olan ihracatı serbest bırakma kararının ihracat miktarlarına yansımaya ve sağlanan dövizdeki artışa ait detaylar yer aldığı görülmüştür. Söz konusu haberde bir örnek olarak 1962 yılı içerisinde güney sınırlardan Rusya'ya 969 bin 941 büyükbaş hayvan ihracı yapıldığı ve bunun neticesinde 17 milyon 88 bin dolar tutarında döviz elde edildiği belirtilmiş olup, yaşanan artışın daha iyi anlaşılabilmesi için 1961 yılına ait ihracat verilerine de yer verilmiştir. Bakıldığında 1961 yılında 695 bin 77 baş canlı hayvan ihracının yapıldığı ve karşılığında 14 milyon 756 bin dolar elde edildiği görülmüştür. Tüm bunların yanında ayrıca 1961 yılında 2637 baş manda, 1962'de ise 8117 baş mandanın; 1961'de 60.982 sığıra karşılık 112.622 sığır, 1961'de 394.393 koyuna karşılık 1962'de 561.552 koyun ve son olarak 1961'de 237.065 keçiye karşılık 1962'de 287.650 keçinin ihracatının yapıldığını ("Canlı Hayvan İhracatı Artıyor", 1963, s. 3) gösteren tablo ihracatı serbest kararının ne kadar yerinde bir karar olduğunu gösterirken, bir yıl gibi kısa bir zaman diliminde bile böylesi artışların görülmesi, dönemin siyasilerinin Türkiye'deki hayvan ihracatını daha çok önemsemesi ve bu hususun gelişimi için her türlü tedbiri alma sorumluluğunu göstermeleri gerektiği konusunda ciddi bir sebep teşkil etmiştir.

Ancak bakıldığında bu hayvan ihracatındaki hareketliliğe rağmen Türkiye’de hayvancılığın genel olarak ikinci plana atıldığı ve işin genellikle bilinçsiz, cahil kişilere bırakıldığı görülmüştür. Türkiye’nin sahip olduğu hayvan zenginliğine rağmen et ve süt gibi hayvansal gıdalardan alınan verimin oldukça kısıtlı olmasının tek izahı hayvanlardan sağlanan verimin oldukça düşük olduğudur. Bakım ve beslenme şartlarındaki olumsuz koşulların sonucu olduğu düşünülen düşük et ve süt üretimine ilişkin Osman N. Koçtürk’ün vermiş olduğu İsrail örneği aslında meselenin ne kadar ciddi olduğunu daha iyi göstermektedir. Koçtürk Türkiye’de bir sene içerisinde ortalama olarak bir inekten 402 kilo süt alınırken, İsrail’de bir inekten 4330 kilo süt elde edildiğini, yine ineklerdeki süt üretiminin düşüklüğünün herkesçe bilindiği Hindistan’da bir yılda 220 kilo süt alındığını belirtmiş ve Hindistan’ın da Türkiye’nin de hayvancılığı bilerek ya da bilmeyerek ihmal ettiklerini, sırf daha ucuz diye et ürünlerini terk ederek beslenmelerinde ağırlığı tahıl ve nişasta yönünden zengin besinlere verdiklerine ilişkin değerlendirmede bulunmuştur (Koçtürk, Et ve Süt Meselemiz, 1965, s. 2). Bu şekilde beslenen toplumlarda ortaya çıkabilecek hastalıkları tahmin etmek güç olmamakla birlikte, burada asıl şaşılana husus, Türkiye gibi tarihi boyunca beslenmesinin odak noktası et ve süt olan bir ülkenin tarihsel süreç içerisinde 1965’lere gelindiğinde dünyanın en çok tahıl tüketen toplumu haline gelmiş olmasıdır. İşte bu noktada o ya da bu sebeplerle önemsenmeyen veyahut da göz ardı edilen hayvancılık aslında dönemin siyasilerinin ön plana alması gereken meselelerden birisi olarak tespit edilmiştir.

Son olarak I. Beş Yıllık Kalkınma Planında hayvancılıkta üretime ilişkin gerekli tedbirlerin⁴³ ayrıntılı olarak yer aldığı ancak hedeflenen gelişimin

---

⁴³Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı gereğince uygulamaya geçirilen bir girişim Devlet Üretme Çiftlikleri için İngiltere’den kotalar dahilinde ithaline karar verilen boğa ve ineklerden oluşan damızlık hayvan ithali olmuştur. Bununla ilgili ulaşılan haberde özel uçakla getirilecek olan 80 ineğin Yeşilköy’e ineceği, oradan da trenle Samsun ve Gelemen üretme çiftliklerine sevk edileceği belirtilmiş, yaş ortalamaları 2 ile 2,5 arasında değişen bu hayvanların her birinin 275 TL karşılığında ithal edildiği ve özellikle getirilen bu ineklerin en önemli özelliklerinin senede 5 bin litre kadar süt verebilmelerinin olduğu detaylı olarak açıklanmıştır. Ayrıca bu damızlık hayvanların ithali gerçekleşmeden önce uzmanlar tarafından testlere tabi tutuldukları ve bu testlerden sonra satın alımlarının gerçekleştiğine dair açıklamaların yer aldığı haberde, damızlık hayvanların oldukça kıymetli olmalarından dolayı bu hayvanlara sigorta şartının konularak her birinin alış fiyatları üzerinden yüzde 4,5 sigortalandığı da öne çıkan detaylar olarak tespit edilmiştir. “Devlet Çiftliklerinin İhtiyacı İçin Damızlık Süt İneği İthal Ediliyor”, (11 Eylül 1964). *Hürriyet*, S. 5878, s. 5. Ayrıca mühim bir girişim olarak başka bir gelişme ise Kars’ta bir “Sütçülük ve Peynircilik Okulu” açılmasına karar verilmesi olmuştur. Bununla ilgili haberde ise köylünün bilgi ve tecrübesini artırmak amacıyla kurulmasına karar verilen bu okulun inşaatına 1965 yılında başlanacağı, bu okuldaki eğitimin uygulamalı, yatılı ve bir yıl süreli olacağı, okula gelen köy çocuklarından hiçbir ücret talep edilmeyip, tüm masraflarının devlet tarafından karşılanacağı belirtilirken, bu okullarda eğitim alan çocukların eğitim sonunda öğrendiklerini kendi

sağlanamayıp hatta planların çok da altında kaldığı görülmüş olup, plandaki hedef ve gerçekleştirme oranlarından bahsetmenin faydalı olacağı düşünülmüştür.

Tablo 2. I. Beş Yıllık Planda Yer Alan Hayvancılık Üretim Hedefleri ve Gerçekleşme Oranları (Yüzde olarak)

Mallar	Hedef	Gerçekleşme
Sığır ve Koyun eti		2,0
Tavuk eti	7,6	3,5
Süt	4,8	2,8
Yumurta	11,2	1,9
Yapağı	4,5	2,3
Tiftik	2,1	2,3
Toplam Hayvan ürünleri	5,6	2,6

Kaynak: Türk Tarımı Sorunlar ve Çözüm Yolları Çiftçilerin Görüşleri. (1972). Ankara: Türkiye Ziraat Odaları Birliği Yayınları, s. 64.

Yukarıdaki tabloda yer alan verilerin alınmış olduğu kaynaktan, hayvancılıkta planlanan gelişmenin sağlanamamasının nedenleri şu şekilde açıklanmıştır: “Hayvancılık sektöründe üretimi dolaylı ve dolaysız yollarla artıracak projelerin bulunmayışı, yetersiz de olsa mevcut projelerin zamanında ve gereğince uygulanamayışı, uygulama imkân ve ortamının çok zayıf kalışı, en önemlisi ise yatırım ve harcamaya tahsis edilen miktarların çok az oluşudur. Ayrıca hayvancılık sektöründe özel kesim, eğitim, yayım ve teknik bakımından bir formasyon düşüklüğü içinde olup, cılız bir mali güç ile hayvancılıkta atılımlar yapabilecek durumda değildir. Kamu kesimi ise birtakım formaliteler içerisinde yetki ve sorumlulukların iyice belirtilmediği ve artırılmadığı dağınık bir ortam içinde itici bir güç olma vasfına erişememiştir. Her

---

çiftliklerinde uygulama imkânına kavuşmuş olmalarının öngörüldüğü belirtilmiştir. Adı geçen okulla ilgili dikkat çeken husus ise okulun inşasının İsviçreli bir firma tarafından gerçekleştirilecek olması ve eğitim kadrosu içerisinde İsviçreli teknisyenlerin de yer alacak olmasının belirtilmesi olmuştur. Bunların dışında aynı haberde İsviçre ile Türkiye arasında 12 milyon liralık bir kredi ve yardım anlaşmasının imzalanarak İstanbul ve Kars'ta modern iki süt fabrikası kurulacağı da açıklanmış olup, Türkiye'de sadece sütçülük sahasında uzmanların yetiştirilmesi maksadıyla da 1 milyon liralık ayrı bir anlaşmanın imzalandığı da bildirilmiştir. “Kars'ta Peynircilik ve Sütçülük Okulu Açılıyor”, (20 Aralık 1964). *Hürriyet*, S. 5978, s. 5. Her iki haberde de yer alan gelişmeler her ne kadar istenilen seviyeye ulaşılmasa da Türkiye'de hayvancılığın geliştirilmesi adına önemli kararlar olurken, aynı zamanda AP iktidarına yaklaşan dönemde bir nebze de olsa Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ışığında hayvancılık hususunda bilinçlenmenin başladığını göstermesi bakımından önemli bulunmuştur.

Bakanlık, her umum müdürlük bir tarafından çekiştirdiği için hayvancılık ortada sahipsiz kalmıştır.” (Türk Tarımı Sorunlar ve Çözüm Yolları Çiftçilerin Görüşleri, 1972, s. 64-65). Hayvancılığın gelişemeyişinin nedenleri olarak yer alan bu değerlendirme, II. Beş Yıllık Plan dönemi için de geçerli olup, II. Beş Yıllık Plan’daki hedefler ve gerçekleşme oranlarına ilişkin tablo, ilgili bölümde yer alacağından, iki plan döneminin ortak açıklaması olan bu değerlendirmeye tekrara düşmemek adına bir daha yer verilmeyecektir. 1961-1965 arası Türkiye’deki hayvancılığa ilişkin yapılabilecek en kısa değerlendirme, söz konusu yıllarda ciddi miktardaki hayvan zenginliğine rağmen dönemin siyasilere bu zenginlikten yeterince faydalanmayı bilmedikleri ve hayvancılığı geliştirmek adına ciddi bir uğraş sarf etmedikleridir. Her ne kadar Birinci Beş Yıllık Plan’da hayvancılık adına önemli ifadeler yer almışsa da neticede birçok şeyin söylemden öteye geçemediği ve girişimlerin oldukça yetersiz kaldığı görülmüştür. Son olarak bu dönemde en dikkat çeken husus ise yukarıda da değinildiği üzere Türkiye gibi hayvancılık bakımından zengin bir ülkenin hem hayvansal ürünler bakımından aldığı verim hem de et ve süt tüketiminde oldukça düşük oranlarda kalmasıdır. Her ne kadar ihracatı artırmak ve verimi sağlamak adına girişimlerde bulunulsa da bu girişimler oldukça cılız kaldığından Türkiye’nin o yıllardaki hayvancılığı zayıf bir görünüme sahip olmuştur.

4.1.7. AP’yle Özdeşleşen İsim: Süleyman Demirel

Süleyman Demirel’e çalışmada ayrı bir başlık altında yer verilmesinin sebebi tahmin edileceği üzere Türk siyasi tarihine damga vuran figürlerden birisi olmasıdır. Demirel’le ilgili yapılan araştırmada Aydın Şihmantepe’nin “Türk Dış Politikasında Bir Lider Süleyman Demirel”, Murat Arslan’ın “Süleyman Demirel”, Cengiz Ergen tarafından hazırlanan “Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’in Söylev ve Demeçleri” dışında Vafa Samadova’nın “Karizmatik Lider Çerçevesinde Süleyman Demirel” isimli yüksek lisans tezi ile Ayşegül Komsuoğlu’nun “Siyasal Liderlik ve Süleyman Demirel Örneği” başlıklı doktora tezi öne çıkan çalışmalar olarak sıralanabilir.

1 Kasım 1924 tarihinde Isparta’nın Atabey ilçesine bağlı İslamköy isimli küçük bir köyde dünyaya gelen Demirel’in ailesinin ekonomik durumuna ilişkin Murat Arslan aracılığıyla ulaşılan “*Seneden seneye hiçbir şey aktaramayan, ihtiyarlık ve hastalık için, hemen hiç tasarruf imkânı olmayan bir köylü ailesiydik. Bütün köylüler*

böyledir. (Arslan, 2019, s. 23)” sözleri Demirel’in nasıl bir ortamda hayata atıldığını anlatmaya yeterlidir. İlköğrenimini İslamköy’de tamamladıktan sonra ortaokul ve liseyi Isparta ve Afyon’da tamamlayan Demirel’in hayatındaki dönüm noktalarından birisi tahmin edileceği üzere İstanbul Teknik Üniversitesi gibi saygın bir üniversitenin İnşaat Fakültesini kazanması olmuştur. 1949 yılında adı geçen fakülteden mezun olduktan sonra Elektrik İşleri Etüt İdaresi’nde göreve başlamış ve sonrasında da ABD’de baraj, sulama gibi hususlarda uzmanlık eğitimi almıştır. Aldığı eğitimler Demirel’in önce Barajlar Dairesi Başkanı olmasına ardından Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğüne yükselmesine vesile olmuştur. Başta Seyhan Barajı olmak üzere birçok baraj, santral ve sulama tesisleri inşasında aktif görev alan Demirel’in resmi görevinden ayrılıp sivil çalışma hayatına girişi ise 1960’ta askerlik vazifesi sebebiyle gerçekleşmiştir. Nitekim 1962 itibarıyla da Demirel’in hayatında yepyeni bir dönem başlamış ve artık Adalet Partisi içerisinde siyasi bir kimlik olarak Süleyman Demirel yer almıştır (Ergen, 2009, s. XXXIX).

30 Kasım 1962 tarihli AP I. Kongresi’nde genel idare kurulu üyesi olmayı başaran Süleyman Demirel’in önerilen listenin en tepesinde yer almasını ve kongreden sonraki süreçte de parti genel başkan yardımcılığına yükselmesini Murat Arslan Demirel’in sahip olduğu parlak bürokrasi kariyerine bağlamıştır. Süleyman Demirel’in genel idare kuruluğu üyeliğinde birlikte görev alacağı isimler arasında ise daha sonra genel başkanlık için mücadeleye girişeceği Sadettin Bilgiç dışında Mehmet Turgut, Fethi Tevetoğlu, Orhan Süersan gibi isimler yer almıştır (Arslan, 2019, s. 60).

1964 yılı gerek AP gerekse Demirel için bir dönüm noktası olmuştur. AP’nin kurucu lideri Ragıp Gümüşpala’nın ani ölümü partide liderlik sorunun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Her ne kadar genel başkanlığa aday gösterilenler arasında Sadettin Bilgiç ve Süleyman Demirel isimleri öne çıksa da söz konusu dönemde farklı çevrelerce birçok ismin parti liderliği için önerildiği görülmüştür. Feroz Ahmad’ın bununla ilgili,

“Sertlik yanlıları Sadettin Bilgiç’i, orduyu yatıştırmak isteyenler emekli hava generali Tekin Arıburun’u, tutucular Ali Fuat Başgil’i, orta yolcu ılımlılar ise adı henüz çok duyulmamış olan bir mühendisi Süleyman Demirel’i önerdiler ve en az tartışmalı isim Demirel olduğu için Süleyman Demirel’i seçtiler” (Ahmad, 2014, s. 165)

açıklaması AP’de genel başkanlık seçiminin hiç de kolay olmadığını göstermektedir. Belki de genel başkanlığa bu kadar önem verilmesinin sebebi, AP’nin kurulduğu andan itibaren girdiği tüm seçimlerde kayda değer bir başarı göstermesi ve dolayısıyla seçilen

genel başkanın aynı zamanda başbakanlık koltuğuna da oturacak kişi olabileceği düşüncesidir. Nitekim bu varsayım gerçek olmuş 1965 seçimlerinde AP'nin iktidara gelişiyle birlikte Süleyman Demirel için Başbakanlıkla başlayıp ileriki yıllarda Cumhurbaşkanlığı'na kadar uzanacak yepyeni bir dönem başlamıştır.

4.2. Adalet Partisi İktidarları Dönemi (1965-1971)

Süleyman Demirel'in AP genel başkanlığına gelmesiyle birlikte Türkiye'nin siyasi hayatında yeni bir hareketlilik başlamıştır. Çünkü Süleyman Demirel gerçekten şahsına münhasır özelliklere sahip bir lider olarak partinin başına geçmişti. Söylemleri ve eylemleriyle hem Atatürkçü olarak nitelendirilebilecek kesimin hem de gelenekselci ya da muhafazakâr olarak adlandırılabilir kesimin aynı anda beğenisini kazanmayı başarabilmesi Demirel'in eşine zor rastlanacak başarılı stratejisinin ispatıdır. Özellikle de sekiz ay gibi bir süre Demirel'in Başbakan Yardımcılığı görevini yürütmesi AP için oldukça faydalı olmuştur.

AP'yi iktidara taşıyan 1965 seçimlerine geçmeden evvel Türkiye'nin genel atmosferi⁴⁴ hakkında kısa da olsa bilgi vermekte fayda var. Türkiye'de 27 Mayıs darbesi sonrası kabul edilen anayasayla birlikte yeni bir dönem başlamış ve ekonomik kalkınmanın kilit noktası planlı kalkınma artık devlet politikaları arasında yerini almıştı. Planlı bir kalkınma modelinin benimsendiği 1960'lı yılların ekonomik çizgisini ifade eden en net ifadenin "İçeride dönük, dışarıya bağımlı gelişme"⁴⁵ olduğu göz önüne alınırsa Türkiye'de devam eden dışarıya bağımlı gerçeğinin ne kadar önemli olduğu da anlaşılır. Söz konusu yıllar sanayileşme hedefinin gerçek manada gün yüzüne çıktığı yıllardır. Ancak iktisadi kalkınmanın temelini çağın şartları gereği sanayileşmeden geçtiği gerçeği bilinmekle birlikte tarımın hiç de azımsanmayacak bir

---

⁴⁴Çalışmada siyasi detaylara çok yer verilmemesinin sebebi asıl konudan uzaklaşmamak gayesi olmakla birlikte siyasi bir detaya değinmekte fayda görülmektedir. 1965 seçimlerine gidilen ortamda uzunca yıllar hükümet kurma görevini üstlenen CHP muhalefet partisi konumuna düşmüştü (Demirel'in Başbakan Yardımcısı olduğu Ürgüplü Hükümeti). Aynı zamanda CHP lideri İnönü partisine yeni bir tanımlama getirmiş ve kendilerini "Ortanın Solu" olarak ifade etmişti. CHP'nin savunduğu devletçiliğin (ki İnönü bunun bir zorunluluk olduğunu her fırsatta dile getirmişti) ya da yeni deyimle ortanın solunda olmasının özel girişimlere bir mâni oluşturmadığı İnönü'nün en büyük savunusu olmuştur. Ayrıca Hakkı Uyar aracılığıyla ulaşıldığı üzere 1965 seçimleri sonunda yine bir koalisyon oluşma ihtimaline karşı İnönü'nün CHP'nin artık böyle bir düzen içinde yer almayacağını belirtmesi ise siyasi atmosfer açısından oldukça ilginçtir. Uyar, H. (2017). *İki Darbe Arasında CHP (1960-1971)*. İstanbul: Doğan Kitap, s. 185, 187.

⁴⁵Türkiye'nin içeride dönük ithal ikamesine dayalı sanayileşme politikası hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Özcan, F. C. (2017). *Altmışlı Yıllarda Türkiye Ekonomisi*. M. K. Kaynar (Haz.), *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* içinde İstanbul: İletişim Yayınları, s. 183-188.

derecede önemini koruduğu da görülmektedir. Toprak reformunun halen yapılamaması, toprak dağılımındaki adaletsizlik ve dengesizlik, çiftçilerin kredi ve destek arayışları, tarımda modernizasyonun halen tamamlanamamış olması, çözülemeyen su ve yol gibi meseleler köylü kesiminin en çok yakındığı hususlardandır.

Türkiye'nin tarımsal vaziyetinin genel durumunun anlaşılmasına İsmail Cem'in 1965 tarihli analiz niteliğindeki yazısı oldukça faydalı olmuştur. Cem adı geçen yazısında, Türkiye'nin on yıl önce yani 1950'lerde "Ortadoğu'nun yiyecek ambarı" olma iddiasında bulunan bir ülke olmasına karşılık 1965 itibarıyla gelinen noktanın açlıkla karşı karşıya kalmak olduğunu iddia etmiş ve nüfus artışının yüzde yüz olmasına karşılık tarımdan elde edilen gelirin her geçen gün ihtiyacı karşılamayacak noktalara geldiğini ve Türkiye'nin âdeta adım adım uçuruma yaklaştığını açıklamıştır. Buğday gibi önemli bir ürünün mühim bir kısmının halen dışarıdan temin edildiğini belirten Cem, toprak reformunun Türkiye'nin tarımsal problemlerini çözmeye tek başına yetmeyeceğini, tarım kesiminde var olduğu bilinen 4 milyon gibi bir işsiz başka sektörlerle çekilmedikçe toprak reformunun başarıya ulaşmasının imkânsız olduğunu savunmuştur. Bu kişilerin başka sektörlerle kaydırılmasının en başta sanayi kollarına aktarılması demek olduğunu ve Türkiye'nin henüz ciddi bir sanayileşmeyi başaramadığını da sözlerine eklemiştir (Cem, Tarım Meseleleri Çözülmezse Türkiye 10 Yıl Sonra Aç Kalacak, 1965, s. 5). Özetle İsmail Cem'in ifadeleri aslında hükümetlerin içinde bulunduğu çaresizliğin de bir yansımasıdır. Bir tarafta tarımsal kalkınma diğer tarafta sanayileşme hedefleri ve bu esnada ortaya çıkan yeni sorunlar (işsizlik, göç vb.) âdeta 1960'lar Türkiye'sinin açmazları olmuştur.

Sanayileşmeye değinmek gerekirse, milli bir sanayi yaratabilmenin ön koşulu evvela tarım kesiminin sorunlarını çözüme kavuşturarak tarımsal üretimi artırıp, ithalatı azaltmak ve zamanla dışa bağımlılıktan kurtulmaktan geçmekteydi. Nitekim AP Genel Başkanı Demirel'e göre de sanayileşme kalkınmanın itici gücü olmakla birlikte tarım da asla göz ardı edilmeyip verimin artırılması için çalışılmalıdır. Ekonomik kalkınmanın sanayileşme sayesinde olacağını bilincinde olan Adalet Partisi her ne kadar tabanı köylü ve kırsal kesime dayansa da sanayileşme için gereken hamleleri yapmaktan geri durmamıştır. Demirel'in "şehirde ne varsa köyde o olacak" (Demirel, 2017, s. 276) sözü bile tek başına AP'nin köyü ve köylüyü nasıl yücelttiğinin

kanıtıdır. AP'nin bu yaklaşımı ile DP arasındaki benzerlik de yine DP-AP ilişkisini doğrulamaktadır. İşte bu nedenlerle nüfusun büyük çoğunluğunun kırsal kesime dayandığı Türkiye'de AP'nin kurulduğu andan itibaren destekçi sayısını artırması çok da şaşılmaması gereken bir durumdur. Bir de açıkça beyan edilmese de DP mirasının savunuculuğu üstlenme, 1965 yılında AP'yi iktidara taşıyan en kuvvetli sebepler arasında yerini almıştır.

4.2.1. 1965 Seçimleri ve Siyasi Partilerin Yaklaşımları

1965 seçimlerinde Adalet Partisi'nin seçim beyannamesi hakkında bilgi vermeden evvel partinin seçim öncesi hamlelerinden bahsetmekte fayda bulunmaktadır. Aslında Süleyman Demirel gibi bir ismin AP genel başkanlığına gelmesi ve ardından kurulan Ürgüplü Hükümeti ile âdeta AP iktidar öncesi son provasını yapmıştı. AP'nin 1965 seçimleri öncesinde parti amblemini değiştirmesi dikkat çekici bir gelişme olmuştur. Kuruluştaki amblemi rahle üzerinde açılmış bir kitabı andıran ve güneşten oluşan AP'nin yeni amblemi ise “Kırat” olmuştur. Demirkırat olarak anılan bu amblemle AP aslında seçmene DP'nin tek mirasçısının kendileri olduğu mesajını vermek istemiş ve bu mirasçılığı 1965 seçimlerine kadar gün geçtikçe artan destekçi sayısına güvenerek açık etmekten çekinmemiştir. Ancak Süleyman Demirel düşünülenin aksine yeni amblemin DP savunuculuğunun sembolü olduğu iddialarına şiddetle karşı çıkmış ve AP'nin aldığı bu sembolün DP'yle bir ilişkisi olmadığını hararetle savunmuştur (Uyar, Eylül 2017, s. 182; Kuru, 1996, s. 72).

Tanel Demirel 1965 seçimlerinde Türkiye'deki siyasi partilerin kendilerine bir “Sağ ve Sol” eksenlerinde yer bulmaya çalıştıkları bir seçim olmasının dışında aynı zamanda ekonomi, dış politika, toprak reformu gibi her hususta görüşlerin açıklandığı bir seçim olduğunu söylemiştir (Demirel, 2017, s. 46). AP'nin 1965 seçim beyannamesine bakıldığında “Vatan İçin El Ele Verelim” başlığı dikkat çekmektedir. Çalışmanın konusu itibarıyla tarım kesimini ilgilendiren söylemlere değinilecek olmakla birlikte bu beyannamenin ilgi çeken kısımlarından birisi ise AP'nin 10 Ekim 1965 seçimlerini âdeta bir milat kabul etmesi ve iktidara geldikleri anda yalnızca kendilerine oy verenlerin değil Türkiye'nin hükümeti olacakları iddiasıdır. Seçim sistemi, idarede yapılacak değişiklikler, emniyet ve asayiş, eğitim, din hürriyeti, kişisel hak ve özgürlükler, sağlık hizmetleri gibi daha birçok konuda görüşlerin yer aldığı

seçim beyannamesinde tarım kesimini ilgilendiren ifadeler âdeta AP'nin hedef kitlesinin özellikle de köylü ve kırsal kesim olduğunu doğrular niteliktedir.

Bütün köylere ilkokul açılması, köylerde ve kasabalarda ikamet etmekte olan kadınların işlerine yarayacak konularda eğitim almalarının sağlanması köylülere yönelik öne çıkan vaatlerdendir. AP'nin iktisadi kalkınma çabalarının asıl gayesinin kişi başına düşen milli geliri artırmaya ilaveten dengeli bir dağılım içerisinde sosyo-ekonomik düzeninin devamlılığını sağlamak olarak açıkladığı beyannamesinde ekonomik anlayışlarının tam bir karma ekonomi anlayışına dayandığı belirtilmiştir. Beynamede tarımla ilgili olarak tarım işçilerinin sosyal güvencelerine yönelik, bu kesimin sosyal sigortalar sisteminin içerisine dâhil edilmesi için çalışılacağı söylemi tarım sektöründe çalışanlar için umut verici olmuştur. Ayrıca tarımın Türkiye ekonomisinin temeli olduğundan ve nüfusun üçte ikisinin tarımla uğraşıyor olmasından mütevellit Türkiye'nin kalkınmasının aynı zamanda tarımın ve köyün kalkınması demek olduğundan bahsedilirken, Türkiye gibi verimli bir tarım ülkesinde tarımsal kalkınmanın ancak sahip olunan zenginliklerin tespiti ve doğru bir şekilde kullanımıyla mümkün olacağı ifadesi tarım kesimini ilgilendiren açıklamalar arasındadır.

Toprak reformuyla ilgili ise, AP'nin toprak politikasının yalnızca çiftçiye toprak dağıtmak olmadığı aynı zamanda dağıtılan bu toprakları çiftçilerin verimli bir şekilde işleyebilmeleri için gereken teçhizat ve kredi desteğinin de sağlandığı bir sistem olarak açıklanmıştır. Tarımdan beklenen verimin sağlanması için ise ülke topraklarının tarım bölgeleri şeklinde ayrılması ve her bölgenin kendine has özelliklerine karşı planlamalar yapılması, tarımla uğraşan herkesin bilinçlendirilmesi ve tarımsal eğitimin yaygınlaştırılması, tarım kesimine tohumluk, tarım alet ve makineleri konusunda gereken desteğin sağlanması ve hatta dışarıdan ithal edilen tarım alet ve makineleri ile gübrelerin yerine Türkiye'de bunların üretimlerinin yapılması tarım kesimine yönelik önemli hedefler arasında yer almaktadır. Ayrıca üreticilerin gelir kaybı ya da dengesiz bir gelir tablosuyla karşı karşıya kalmalarının önüne geçmek için (özellikle de ülke içerisinde tüketimi fazla olan kalemlerde⁴⁶) asgari fiyat garantisi sisteminin uygulanacağı tarım kesimine yönelik güzel

---

⁴⁶Asgari fiyat garantisinin uygulanacağı ürünler: Pamuk, üzüm, incir, fındık, pirinç, hububat, afyon, zeytin, zeytinyağı, koza, palamut ve çay gibi içeride tüketilen ve ihracatı yapılan ürünlerden oluşmaktadır. *Adalet Partisi Seçim Beyannamesi*. (1965). Ankara: Doğu Matbaacılık, s. 21.

haberlerdendir. Yine aynı şekilde tarım ürünlerinin satışında da değer kaybı yaşanmaması için Toprak Mahsulleri Ofisi, Çukobirlik, Tariş gibi kuruluşların desteklenmesi ve sayılarının artması gerektiği belirtilmiştir. İlâveten beyannamede yer alan tarımda kredi meselesinin halli için düzenlemeler yapılacağı ve tarım kooperatiflerinin geliştirileceğine dair ifadeler de tarım kesimine yönelik vaatler arasında yer almaktadır. (Adalet Partisi Seçim Beyannamesi, 1965, s. 3-22). AP'nin 1965 seçim beyannamesinde yer alan "*Köyden fişkırmayan ve nimetlerini köye götürmeyen bir kalkınmanın mümkün olacağına inanmıyoruz*" sözleri partinin köye ve köylüye karşı bakış açısının en net ifadesidir (Millet Hizmetinde Adalet Partisi (1965-1971), 1972, s. 181). Nitekim AP seçimlerde de en çok desteği bu tabandan alacaktır.

1965 seçimlerinde AP'nin en güçlü rakibi CHP olduğundan kısaca CHP'nin de seçim beyannamesine değinmekte fayda görülmüştür. Adı geçen beyannamede CHP'nin ekonomik anlayışının belli bir sınıfın değil geniş halk yığınlarının refah ve mutluluğunun teminine dayandığı açıklanmış ve CHP'nin tutamayacağı hiçbir sözü vermeyeceği de net bir şekilde vurgulanmıştır. Tarımla ilgili olarak da istenilen tarımdan elde edilen verimin artırabilmesi için çiftçilerin kooperatifler halinde teşkilatlanmasının bir zorunluluk olduğundan bahsedilmiş ve toprak reformuyla ilişkilendirerek kurulması planlanan bu kooperatiflerin çok amaçlı, çok yönlü demokratik tarımsal kooperatifler olacağı açıklanmıştır ("CHP, Seçim Beyannamesini Açıkladı", 1965, s. 1). Seçimin en güçlü adayları olan iki partinin de beyannamelerinde tarıma yönelik olarak toprak reformunu ve kooperatifleşmeyi öne çıkarmış olmaları aslında bu iki meselenin de tarımsal kalkınmada teşkil ettiği yerin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

1965 seçimlerinin diğer partilerinden de kısaca bahsetmek gerekirse, seçim beyannamesinde planlamanın teşkilatlanmasına ve başarılı plan uygulamanın temel şartlarına en çok yer veren partinin YTP olduğu görülmektedir. Seksen sayfalık seçim beyannamesinin elli sayfadan fazlasını ekonomik problemlere ayıran YTP, ekonomik düzen olarak devlet ve özel teşebbüs unsurlarının bir arada bulunduğu "karma ekonomi" sistemini benimsemiş, bunu Türkiye'nin mevcut ekonomik ve sosyal şartlarının zorunlu kıldığı düşüncesini savunmuştur. Hızlı kalkınmayı önleyen en temel sebeplerden birisi YTP'ye göre mevcut idari mekanizma ve buradaki statükoculuktur. Ayrıca YTP Türkiye'deki planlama teşkilatının kuruluş ve işleyiş tarzını da hatalı bulduğu belirtmiş, eğer iktidara gelirse özel bir "Planlama Bakanlığı"

kurularak, Yüksek Planlama Kurulunun statüsü değiştirilerek plancılar bu kuruldan atılacak ve “Devlet Planlama Teşkilatı ekonomik ve sosyal planlamada hükümetin teknik müşavirliğini yapan bir idare kolu” yani diğer devlet daireleri gibi klasik bir kuruluş haline getirilecektir ifadeleri öne çıkan vaatlerdendir. YTP'nin böyle bir anlayış içerisinde planın uygulanmasını daha aktif hale getirmek suretiyle yeniden bir teşkilatlanma ile etkinliğin artırılmasını hedeflediği aşikâr olup oldukça olumlu bulunmuştur.

Bir diğer parti Millet Partisi ise 1965 seçim beyannamesinde ekonomi politikalarına fazla yer vermeyen ve tutarlı bir görüş getirmeyen bir parti olarak tespit edilmiştir. Demokratik düzen içerisinde plan ve programa dayanan bir kalkınmayı düstur kabul eden Millet Partisi tüm ekonomik faaliyetleri devlete yükleyen görüşleri reddetmekle kalmamış, aynı zamanda serbest rekabete dayanan özel teşebbüsün daha başarılı ve yaratıcı olacağı düşüncesiyle liberal bir düzeni Türkiye'nin ekonomik ve sosyal problemlerini çözmek için yeterli görmüştür. Yalnız tüm bunlar için neler yapılacağı, ne gibi girişimlerde bulunulacağına dair parti beyannamesinde ufacık bir bilgi verilmemiş olması ise MP'nin savunduğu görüşlerin sağlamlığı açısından oldukça şüphe vericidir.

CKMP ise mevcut tüm siyasi partiler tarafından benimsenmiş bulunan dengeli kalkınma ilkesini açıkça eleştiren tek parti olma özelliğine sahiptir. Türkiye'nin geniş kaynaklara ve bol insan gücüne sahip olduğunu, dolayısıyla tüm bunlar tam çalıştırıldığı takdirde hedeflenen yüzde yedilik büyüme hızının bile aşılabileceğini iddia eden CKMP'nin beyannamesinde kalkınma planında sektörler arası bir tercih yapmanın gerekliliğinden ve önce bir sektörü geliştirip daha sonra ikinci bir sektörü ele almanın daha faydalı olacağından bahsedilmiştir. Ancak bu görüşün yanında aynı beyannamenin tarım, sanayi ve ihracatla ilgili ekonomi politikaları kısımlarında ise akla gelen her faaliyet dalında süratli bir gelişmenin sağlanması gerektiği ifadeleri CKMP beyannamesinin çelişkili ve bir o kadar da ilginç olduğunu göstermektedir. Kısaca CKMP beyannamesi tam oturmamış ve bir netlik kazanamamış fikirlerle dolu olarak ortaya çıkmış ve halka tabiri caizse bol keseden atılarak her konuda vaatlerde bulunulduğu bir beyanname olarak tespit edilmiştir ("YTP, MP, CKMP'nin Plan Anlayışı", 1965, s. 2). Özetle tüm partilerin seçim beyannamelerinden ulaşılabilecek en önemli sonuç, dönemin Türkiye'sinde temel problemin ekonomik olduğunun bütün siyasi partiler tarafından anlaşılması olduğudur. Nitekim tüm partilerin

beyannamelerinde ekonomik konulara ciddi oranda yer vermesi ve ilaveten hepsinin hızlı bir iktisadi kalkınmayı hedef alması bunun ispatı olarak öne çıkmaktadır. Siyasi meselelerin yerini ekonomik meselelere bıraktığı 1965 seçim beyannameleri genel manada bu yönüyle de önem arz etmektedir.

Neticede 10 Ekim 1965 tarihinde gerçekleşen ve AP'nin iktidara gelmesine yol açan seçimlerde Demirel liderliğindeki AP 4.921.140 oy (yüzde 52.9) ile 240 milletvekilliği, CHP 2.675.905 oy (yüzde 28.7) ile 134 milletvekilliği, MP 582.823 oy (yüzde 6.3) ile 31 milletvekilliği, YTP 346.209 oy (yüzde 3.7) ile 19 milletvekilliği, TİP 276.191 oy ile (yüzde 3.0) ile 15 milletvekilliği, CKMP 208.798 oy (yüzde 2.2) ile 11 milletvekilliği kazanmıştır (10 Ekim 1965 Milletvekili Seçimi Sonuçları, 1966). Adalet Partisi'nin bu seçimleri ezici bir çoğunlukla kazanmasında geçmişten gelen birçok etken olduğu muhakkaktır. Bu etkenlerden en önemlilerinden birinin de Süleyman Demirel gibi bir liderin partinin başında yer almasının olduğu unutulmamalıdır. Demirel, köyün içinden doğmuş bir lider olarak bir yanda kırsal kesimin bir yandan da Batıya dönük yüzü ve söylemleriyle kentli seçmenin aynı anda desteğini alabilme başarısını göstermiş ve partisini iktidara taşımıştır. Turgut Yılmaz Güven 24 Ekim 1965 tarihinde Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in Süleyman Demirel'i hükümeti kurmaya tayin ettiğinde Demirel'in,

“Cumhurbaşkanının görevi bana veren mektubunu arkadaşlara gösterdim. Bu zarf 50 gramdır. Bunun yüklediği sorumluluk ise fevkalade ağırdır. Bu 50 gramlık zarf için hepiniz dağ, bayır koşunuz. Şimdi daha ağır bir sorumlulukla karşı karşıya bulunuyorsunuz. Bunun gereğini yerine getireceksiniz. Sizi bu sorumluluğun idrakine davet ediyorum.” (Güven, tarihsiz, s. 6)

ifadelerini kullandığını aktarmıştır.

Yalnızca bu sözler bile 1965 seçimleri neticesinde Demirel'in parti olarak aldıkları sorumluluğun fazlasıyla bilincinde olduğunu göstermektedir. Çünkü Demirel'in idealinde AP iktidarıyla birlikte başlayacak olacak yeni bir Türkiye modeli vardır. Artık vaatleri uygulamaya geçirmenin ve böylelikle iktidarını güçlendirmenin zamanı gelmiştir. Çünkü CHP'ye karşı kazanılan bu zafer yalnızca AP için olmayıp Demirel için de çok büyük bir başarıdır. Nitekim Demirel'in “ben bile bu kadar milletvekili çıkaracağımızı tahmin etmiyordum. Zafer milletindir. Bu, milletin zaferidir.” (“Zafer Milletindir”, 1965, s. 1) sözleri AP'nin gösterdiği başarının kendi yöneticilerini bile şaşırtacak derecede olduğunu göstermiştir.

4.2.2. AP İktidarının İlk Evresi: I. Demirel Hükümeti Dönemi (27.10.1965-03.11.1969)

AP iktidarının kesinleşmesiyle birlikte kurulacak hükümette hangi isimlerin yer aldığına geçmeden evvel Demirel'in gazetecilere verdiği demecinden ayrıntılara yer vermekte fayda görülmüştür. Gazetecilerin birçok konuda sorularını yanıtlayan Demirel'in çalışmanın konusu bakımından kalkınmayla ilgili söylediklerine bakıldığında, kalkınmada ilk hedef olarak on yıl seçildiğini ifade ettiği görülmüştür. İstikbal ve kalkınma için bu on senenin göze alıp düşünülmesi gerektiği, tüm hazırlıkların buna göre yapılarak imkânların kullanılması gerektiğini belirten Demirel, böylelikle Türkiye'nin ancak on sene sonra mamur ve müreffeh olacağını savunmuştur. Demirel'in okumak isteyen okul, iş isteyen iş, imkân arayan imkân bulacak, ("Demirel Görüşlerini Açıkladı", 1965, s. 9) sözleri AP'nin kalkınmaya yalnızca belirli alanda değil, her manada önem vereceğini göstermektedir. Söz konusu demeç hem Demirel iktidarının ilk günlerinde verilmiş olması hem de kalkınma hareketlerinin nasıl bir ivme kazanacağı hakkında fikir verebilecek olması bakımından önemlidir.

Nihayet 27 Ekim 1965'te 41 yaşındaki AP lideri Demirel, Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in onayıyla hükümeti kurmuş ve kabineyi ilan etmiştir⁴⁷. Mecliste seçimden tam on yedi gün sonra kurulan hükümetin listesi okunurken gerek muhalefet gerekse AP sıralarından hiçbir alkışın yükselmemesi dikkat çekici bir gelişme olmuş hatta Demirel de bu duruma karşı şaşkınlığını ifade etmişti. 24 Ekim'de Gürsel tarafından hükümeti kurmaya tayin edildiği gün kendisini coşkuyla alkışlayan arkadaşlarından, 27 Ekim'de Bakanlar Kurulu'nu açıkladığı tek bir alkış bile

---

⁴⁷İlan edilen kabine listesi şöyledir: *Süleyman Demirel (Başbakan), Cihat Bilgehan (Devlet Bakanı), Refet Sezgin (Devlet Bakanı), Ali Fuat Alişan (Devlet Bakanı), Kamil Ocak (Devlet Bakanı), Hasan Dinçer (Adalet Bakanı), Ahmet Topaloğlu (Savunma Bakanı), Faruk Sükan (İçişleri Bakanı), İhsan Sabri Çağlayangil (Dışişleri Bakanı), İhsan Gürsan (Maliye Bakanı), Orhan Dengiz (Milli Eğitim Bakanı), İ. Ethem Erdinç (Bayındırlık Bakanı), Macit Zeren (Ticaret Bakanı), Edip Somunoğlu (Sağlık Bakanı), İbrahim Tekin (Gümrük ve Tekel Bakanı), Bahri Dağdaş (Tarım Bakanı), Seyfi Öztürk (Ulaştırma Bakanı), Ali Naili Erdem (Çalışma Bakanı), Mehmet Turgut (Sanayi Bakanı), İbrahim Deriner (Enerji Bakanı), Nihat Kürşat (Turizm Bakanı), Haldun Menteşeoğlu (İmar ve İskân Bakanı), Sabit Osman Avcı (Köyişleri Bakanı)*. AP genel başkanlığı yarışında Demirel 'in en güçlü rakiplerinden birisi olan Sadettin Bilgiç'in kurulan kabineye ilişkin yorumu söz konusu dönemde oldukça merak uyandırmış ve Bilgiç'in başlangıçta sadece 'iyi buldum' ifadesiyle kendisine yöneltilen soruları geçiştirmeye çalıştığı kaydedilmiştir. Bilgiç daha sonra kabine hakkında, kabinenin Türk milleti için, memleket ve parti için hayırlı olmasını dilediğini, parti grubu ve teşkilatının yeni hükümetin başarısı için gereken tüm desteği sağlayacağını ve kanun, iç tüzük, parti tüzüğü gibi hususlardan herhangi biriyle karşılaşılması durumunda ise gerekli denetimde bulunulacağını belirtmek suretiyle hükümeti adım adım takip edeceklerini dile getirmiştir. "Kabine Açıklandı", (28 Ekim 1965). *Cumhuriyet*, S. 14815, s. 1, 7.

çıkmadığını âdeta Meclis kubbесinin başına yıkıldığını hissettiğini dile getirmiştir. İlâveten on gün sonra hükümet programını okuduğu zaman ise arkadaşlarının tıpkı 24 Ekim'deki gibi kendisini coşkuyla kucakladıklarını da eklemiştir ("Demirel Kabineyi İlan Etti", 1965, s. 1, 7; Güven, tarihsiz, s. 6). Anlaşılacağı üzere Demirel'in kurduğu hükümet başlangıçta pek de olumlu karşılanmamıştır. Bunda AP içerisinde yer alan Bilgiç taraftarlarının sayısının az olmayışının etkisi muhakkaktır. İşte bu nedenle daha önce de bahsedildiği üzere bu seçimler yalnızca AP'nin değil Demirel'in de zaferi olarak yorumlanmalıdır. İlâveten Demirel'in Bilgiç'e kabine içerisinde yer vermemesinin en önemli sebebi olarak partisinin Bilgiç'i kendisinden sonra gelen ikinci adam konumuna oturtmasına engel olmak düşüncesinin yattığı söylenebilir.

Birinci Demirel Hükümeti'nin programıyla ilgili, çalışmanın konusundan uzaklaşmamak gayesiyle yalnızca tarım kesimini ilgilendiren kısımlardan bahsetmekte fayda vardır. Hükümetin programına bakıldığında ilk olarak "tüm köylerin okula kavuşturulması için gerekenlerin yapılacağı" ifadesi dikkat çekmektedir. Hükümetin iktisat politikasının, süratle kalkınmaya katkıda bulunacak surette milli tasarrufları artırma, ekonomide oluşabilecek iniş ve çıkışlara engel olmak ve artan milli gelirin ise vatandaşlar arasında adaletli bir biçimde dağıtımını sağlamak hedeflerini içerdiği açıklanmıştır. Türkiye'nin hızlı bir biçimde sanayileşmesinin takip edilecek ekonomi politikasında temel hedefler arasında yer aldığı açıkladığı programda bu hususta alınacak tedbirlerden bahsedilmiştir.

Tarımsal geliri artırmaya yönelik taze meyve ve sebze ihracatında teşvik için üretim aşamasından sevkiyat ve pazarlamaya kadar ihracat faaliyetinin her aşamasında Devlet'in yardımcı olacağı belirtilmiş, hatta Mecliste bulunan 'Tütün Ekicileri Tarım Satış Kooperatifi' kanun tasarısının kanunlaşmasına çalışılacağı da beyan edilmiştir. Tarım İş kanununun çıkarılmasına çalışılacağı, tarım işçilerinin sosyal sigortalar sistemi içerisine dâhil edilmeleri için gerekenlerin yapılacağı, dış ticarete ülke ekonomisine sağladığı katkı bakımından önemi büyük olan tütünle ilgili gereken tüm tedbirlerin alınacağı, her geçen gün artmakta olan yaş çay yaprağı üretimini işlemek üzere yeni çay fabrikaları tesisi için girişimde bulunulacağı ve çay tarımı ve imalatı ile uğraşmak üzere bağımsız bir çay müessesinin tesisini öngören yasa tasarısının Meclise sunulacağı kaydedilmiştir. Köy ve köylü meselesini bir insanlık meselesi olarak gördükleri, köylerin kalkınmasını milletçe kalkınmanın ön şartı olarak kabul ettikleri, halen yüzde 90'ı yol, yüzde 60'ı içme suyu ve yüzde 98'i elektrikten mahrum bulunan

köylerin en kısa sürede bu sorunlara çözüm olacak bütün tedbirleri alacakları köylülere yönelik öne çıkan vaatler olarak tespit edilmiştir. Köy kademelerinde devamlı ve gezici köy el sanatları kursları açılarak eğitimlerine ve toplum kalkınması çalışmalarına gereken önemin verileceğinin açıklandığı programda, ayrıca tarım kesimini ilgilendiren mühim meselelerden sulama, arazi ıslahı, suni gübre imalatı, kredi ve kooperatifler gibi konularda da girişimlerde bulunulacağı açıklanmıştır. Toprak reformuyla ilgili olarak da ekime elverişli arazilerin kadastrosunun tamamlanacağı, toprak rejiminin düzenlenerek köylünün toprağa kavuşması ve bu toprağı işleyip geçimini sağlaması için ucuz kredi, alet ve makinelerin ucuz bir şekilde temin edilmesinin sağlanacağına yer verilmiştir. Arzu edilen tüm bu gelişmelerin sağlanması için ise bir tarım reformuna ihtiyaç olduğundan bahsedilmiştir” (Neziroğlu ve Yılmaz, Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, 2013, s. 2179-2200; "Demirel Programını Okudu", 1965, s. 7).

Son olarak Gülten Kazgan'ın yeni hükümetin programının tarımla ilgili kısmına yaptığı eleştirilere yer vermekte fayda var. Kazgan, Demirel hükümetinin tarım politikasının iktisadi kalkınma hedefini gerçekleştirmek için ne kadar önemli olduğunun bilindiğini belirtmiş ancak programın en karanlık ve en tutarsız kısmının da yine tarım olduğunu iddia etmiştir. Kazgan'a göre toprak reformu yerine tarım reformunu benimseyen bu program, nasıl gerçekleştirileceği hiç belli olmayan birtakım hedeflerin birbiri arkasına sıralanmasından ibarettir. Tarımı desteklemek ve tarımsal gelişmeyi sağlamak için sıralanan bu hedeflerin gerçekleşmesi için gereken kaynağın nereden geleceğini sorgulayan Kazgan, Türkiye'nin içinde bulunduğu şartlar dolayısıyla programı bir hükümet programından ziyade birtakım hedefleri birbiri ardına sıralayan bir vaatler listesi olarak gördüğünü ifade etmiştir. Ayrıca ağır iktisadi meseleleri olan Türkiye'nin gerçekçilikten böylesine uzak bir programla nasıl bir kalkınma gerçekleştirebileceğinin merak uyandırdığını belirtmesi (Kazgan, 1965, s. 2) dikkat çekicidir.

Özetle Birinci Demirel Hükümetinin asıl hedefi, Türkiye'nin bir an evvel kalkınmasından başka bir şey değildir. Süratli bir kalkınma için her ne kadar sanayileşme bir zorunluluk olarak dursa da tarım kesimi sanayileşme karşısında göz ardı edilmemiş hatta aksine tarımsal üretimi artırmak için mühim hamleler hükümet programında yer almıştır. Örneğin, daha önce bahsedildiği üzere Türkiye kıymetli bir üretim kapasitesine sahip olmasına rağmen yaş meyve ve sebze ihracında oldukça

yetersizdi. Yeni hükümetin bu hususa hükümet programında yer vermiş olması aslında tarımsal üretimden sağlanacak gelirin halen payının ne kadar önemli olduğunu göstermesinin dışında siyasi kadronun tarımsal geliri artırmak için yapılması gerekenleri iyi analiz ettiğini de göstermektedir.

4.2.2.1. AP İktidarının İlk Evresinde Tarımda Genel Durum (1965-1969)

Birinci Demirel Hükümeti döneminde tarımda yaşanan gelişmelere geçmeden evvel, tarımın genel olarak ne durumda olduğundan kısaca bahsetmekte fayda var. Nitekim Haluk Cillov'un bu hususta kaleme aldığı yazısı tarıma dair genel bir kanı oluşturacak niteliktedir. Cillov 1965 tarihli yazısında Türkiye'nin aktif nüfusunun büyük çoğunluğunun asıl mesleğinin halen ziraat olduğunu ve ayrıca ziraatın da Türkiye'nin en önemli döviz kaynağını oluşturduğunu eklemiştir. Bunun yanında Türkiye'nin milli gelirinde tarımın en önemli kaynak olduğunu belirten Cillov, tarımsal üretimin bol olduğu yıllarda milli gelirinde artışını, azaldığı yıllarda ise milli gelirin de düşüş gösterişini ispat olarak göstermiştir. Tarımın öneminin farkında olan Cillov bu bağlamda Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planına eleştiri getirmiş ve planın tarımın asıl problemleri olan toprakların erozyondan kurtulması, sulama, gübre üretimi ve makineleşmenin yaygınlaştırılması⁴⁸ gibi tarımsal üretimin programlaştırılması yolunda bu sektöre gereken derecede yer ayrılmadığını savunmuştur. Çünkü tarım sektörünün gelişmesi demek döviz kaynaklarının çoğalması, milli gelirin artması en önemlisi ise sanayileşme mücadelesinde birçok sanayi dalları için hammadde ihtiyacının karşılanması demektir. İşte bu nedenle tarımın sanayileşme esnasında asla ihmal edilmemesi gerektiğini aksi takdirde tarımın mevcut ilkel metotlardan kurtulmadığı ve esaslı bir tarım politikası ile sanayileşmeye destek olmadığı sürece yapılan kalkınma hesaplarının gerçekleşmesinin mümkün olmayıp kâğıt üzerinde

---

⁴⁸Konya'da gerçekleştirilen Bölge Ziraat Odaları toplantısında söz alan çiftçilerin beyanı aslında Cillov'un tespitlerini doğrular niteliktedir. Çiftçiler traktör markalarının çokluğundan yakınmışlar, parça bulmakta zorluk çektiklerini öne sürerek mevcut kırk beş bin traktörden on beş bininin bozuk ve işlemez halde olduğunu iddia etmişlerdir. Ziraat Odaları Birliği Başkanı da normal şartlarda 180 milyon dekar arazi işlenmesi gerekirken sürekli nüfus artışı ve geçim sıkıntıları sebebiyle meralar sürülerek, fundalıklar sökülerek, ormanlar yakılarak bu rakamın 340 milyon dekara çıktığını ve böylelikle toprak örtüsü kaldırılarak erozyona sebep olduğunu açıklamıştır. Tüm bu açıklamalar tarım sektörüne yönelik esaslı bir programın ne kadar gerekli olduğunu bir kez daha göstermiştir. "Türkiye'deki 45 Bini Aşkın Traktörden 15 Bini Bozuk ve İşlemez Halde", (27 Ekim 1965). *Milliyet*, S. 6438, s. 7.

kalmaktan öteye geçemeyeceğini iddia etmektedir (Cillov, 1965, s. 2). Anlaşılacağı üzere tarım içinde bulunulan dönem itibarıyla kalkınmada asıl hedef olan sanayileşmenin yanında halen mevcut önemini korumaktadır. Bu nedenle de hükümetlerin tarıma yönelik politikaları hayati önem taşımaktadır.

Tarımın genel durumu hakkında, Ankara'da düzenlenen Türkiye Ziraatçılar Cemiyeti kongresinde söz alan delegelerin ifadeleri de oldukça anlamlıdır. Örneğin Manisa delegesi Kemal As, Türkiye'de son otuz beş yılda tarım üretiminin yüzde 40, nüfusun ise yüzde 104 arttığını, Türkiye'nin İngiltere'den 110 yıl geride olduğunu ve bir an evvel toprak reformu yapılması istendiğini belirtmiştir. Diğer delegeler de Türkiye'de tarıma insanların değil, bulutların hâkim olduğunu söylemişler ve geçmişten itibaren tüm tarım bakanlarını iş yapmamakla suçlamışlardır. Hep bir ağızdan toprak reformunun talep edildiği kongrede Tarım Bakanı Bahri Dağdaş da konuşma yapmış ve gelecek baharda tüm sorunların ele alınacağını ve dertlerin çözümleneceğini belirtmiştir ("Tarımcılar, Toprak Reformu İstediler", 1965, s. 3). İşte AP iktidarı devraldığı anda aynen yukarıda da belirtildiği gibi iklime bağımlılıktan kurtulamamış, halen birçok esaslı problemin çözüme kavuşturulmadığı ama tüm bunların yanında ekonomide en önemli gelir kaynağı olma özelliğini koruyan bir tarım sektörüyle karşı karşıya kalmıştır.

4.2.2.1.1. Tarımda Kredi Meselesi ve Kooperatifçilik Gelişmeleri

Tarım kesiminin en temel meselelerinden birisi olan kredi konusunda desteği sağlayan aktif kurum Ziraat Bankasının konumu, AP iktidarı döneminde de değişmemiş hatta iktidarın ilk günlerinde bankanın sermayesi yüzde yüz artırılarak çiftçilere sağlanan destek 750 milyon liradan 1,5 milyar liraya çıkarılmıştır. 1966 yılında bankanın 705 milyon lira daha fazla tarım kredisi vereceği ve böylelikle kredi tavanının 2 milyar 170 milyona çıkacağı belirtilmiştir. 1965 Kasım'ı itibarıyla tarımsal kredilerin son beş yıl içerisinde yüzde 85,6 arttığı buna karşılık ticari kredilerdeki artışın yüzde 12,2'de kaldığı bizzat Ziraat Bankası Genel Müdürü tarafından açıklanmıştır ("Çiftçi Bu yıl 3 Milyar 992 Milyon Lira Kredi Alıyor", 1965, s. 1; "Tarım Kredisi 2,1 Milyar Lira", 1965, s. 3). Yeni hükümetin daha ilk günlerde aldığı bu karar tarımla uğraşanların sıkıntılarını göz ardı etmeyeceğinin âdeta bir habercisi

niteliğinde olmuştur. Sermaye desteği tek başına tarımsal üretimin artması için yeterli olmasa da çiftçi kesimini rahatlatmak adına hayati önem taşımaktadır.

Yapılan araştırma esnasında Ziraat Bankası tarafından tarımla uğraşanlara tahsis edilen kredilerin ertelendiğine dair çokça habere rastlanmış olduğundan bu adımlardan da bahsetmekte fayda görülmüştür. Örneğin 1965 yılı üretim döneminde doğal afetler sebebiyle mahsulleri zarar gören bazı Tarım Kredi Kooperatifleri ortaklarının Ziraat Bankasının bu kooperatiflerdeki 1.777.424.70 lira alacağına Bakanlar Kurulu kararınca vade bitim tarihinden itibaren geçerli olmak üzere bir yıl süre ile ertelenmesi⁴⁹ üretici kesimi rahatlatmak adına iktidarın aldığı öne çıkan kararlardan birisi olmuştur. Aynı minvalde bir karar da 1966 yılı üretim döneminde yine aynı sebeplerle Tarım Kredi Kooperatifleri aracılığıyla Ziraat Bankası'ndan aldıkları borçları ödeyemeyecek duruma düşmüş olan bir kısım üreticilerin toplamda 4.135.373.42 lira borçlarının⁵⁰ bir yıl süre ile ertelenmesi kararı Bakanlar Kurulu tarafından alınmıştır. Benzer bir kararın 1967 yılı üretim döneminde zarara uğrayan 715 köyde 40044 çiftçi için de alındığı görülmüş ve burada ertelenen borç miktarı 46.105.858.83 lira olarak tespit edilmiştir⁵¹. Borç ertelemesinde yine aynı usul takip edilerek vade bitim tarihinden itibaren bir yıl süreyle uzatma kararlaştırılmış ancak bu defa kooperatifler aracılığıyla değil bizzat çiftçilerin bankadan doğrudan aldıkları borçların ertelenmesi söz konusu olmuştur. Kasım 1968 itibarıyla banka ve kooperatiflerden kredi alan çiftçi adedinin 1965 yılında 2.501.687 kişi iken bu rakamın

---

⁴⁹Alınan karar gereğince Bolu-Kaynaşlı Kooperatifine 69.713.30, Bolu-Beyköy Kooperatifine 459.936.27, Bolu-Çevrik Kooperatifine 39.301.-, Bolu İmamlar Kooperatifine 514.022.69, Bolu-B. Çiftlik Kooperatifine 236.840.35.-, Çankırı-Alakaracalar Kooperatifine 289.262.01, Çankırı-Bayramören Kooperatifine 168.349.08 lira Ziraat Bankası tarafından verilen borçlar ertelenmiştir. BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-). (14 Mart 1966), 030-18-01-02/193-18-20.

⁵⁰Ziraat Bankası tarafından verilen borcun ertelendiği İzmir-Ören Kooperatifi 529.050, İzmir-Yukarıkızılca Kooperatifi 145.028, İzmir-Bağyurdu Kooperatifi 470.051, İzmir-Özlülucak Kooperatifi 181.377, İzmir-Şenarmutlu Kooperatifi 571.073, İzmir-Dereköy Kooperatifi 40.312, İzmir-Halilbeyli Kooperatifi 88.475, İzmir-Aşağıkızılca Kooperatifi 144.302, Çorum-Ortaköy Kooperatifi 303.439.42, Manisa-Turgutlu Kooperatifi 663.706, Manisa-Ahmetli Kooperatifi 615.247, Manisa-Urganlı Kooperatifi 383.313 lira olmak üzere borçları ertelenen kooperatifler olmuştur. BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-). (11 Kasım 1966), 030-18-01-02/200-78-2.

⁵¹Afyon Merkez'den 2147 çiftçi, Afyon Bolvadin'den 1164 çiftçi, Burdur Tefenni'den 1227 çiftçi, Giresun Eynesil'den 683 çiftçi, Giresun Dereli'den 1871 çiftçi, Giresun Görele'den 1973 çiftçi, Giresun Keşap'tan 2555 çiftçi, Giresun Tirebolu'dan 2763 çiftçi, Gümüşhane Merkez'den 781 çiftçi, Kayseri Felahiye'den 608 çiftçi, Konya Merkez'den 1662 çiftçi, Mardin Kızıltepe'den 179 çiftçi, Mardin Merkez'den 455 çiftçi, Ordu Merkez'den 5354 çiftçi, Ordu Perşembe'den 2278 çiftçi, Ordu Ulubey'den 2282 çiftçi, Sakarya Karasu'dan 234 çiftçi, Sivas Gürün'den 1063 çiftçi, Sivas Merkez'den 3202 çiftçi, Trabzon Merkez'den 252 çiftçi, Trabzon Vakfıkebir'den 1631 çiftçi, Trabzon Yomra'dan 244 çiftçi, Trabzon Araklı'dan 2668 çiftçi, Yozgat Sorgun'dan 2768 çiftçi olmak üzere toplamda 40044 çiftçinin borcunun ertelenmesine karar verilmiştir. BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-). (18 Mart 1968), 030-18-01-02/217-20-3.

yaklaşık 3.300.000 civarına yükseldiği ve 1965'te çiftçi başına 1.280 lira zirai kredi düşerken bu rakamın 1968'de 2.188 lirayı bulduğu kaydedilmiştir. Ayrıca 1965 yılında 1734 olan tarım kredi kooperatifleri sayısının 1968'de 1919'a yükseldiği ve bu kooperatiflerden yararlanan çiftçilerin de 1.234.274 kişi olduğu kaydedilmiştir ("Tarım Kredisi Üç Yılda İki Misli Arttı", 1968, s. 1, 7). Özetle bu rakamsal veriler iki gerçeği göz önüne çıkarmaktadır. Birincisi halen çiftçilerin kredi desteğine ihtiyacı ciddi biçimde devam etmekte ve burada da aktif rol yine Ziraat Bankasıdır. İkincisi ve en önemlisi ise çiftçilerin iklim şartlarına bağlı sürdürdükleri tarımsal vaziyetlerinde ciddi bir aşama gerçekleştirilememiş olmasıdır. Aslında bu bağımlılık yalnızca çiftçileri sıkıntıya sokan bir durum olmayıp tarımsal üretimi sekteye uğratan ve ürün rekoltelerinde ciddi bir durağanlık ya da dalgalanmaya sebep olan en mühim faktördür. Zaten AP'nin de tarımsal kalkınma hedefinin altında işte bu durumu sonlandırma arzusu yatmaktadır.

Tarımda kredi meselesinin üretici kesim için ne kadar önemli olduğunu göstermesi bakımından Giresun Milletvekili Mustafa Kemal Çilesiz'in Karadeniz bölgesindeki fındık üreticilerinin içinde buldukları durumu anlatan 1967 tarihli Meclis konuşmasından bahsetmek de faydalı olacaktır. Çilesiz, gündem dışı olarak söz isteyip gerçekleştirdiği konuşmasında aslında daha önce de birçok kez bu meseleyi gündeme getirdiğini ve meselenin çözümlenmek yerine daha da kötü bir hal aldığını belirtmiştir ki bu mesele tarımda kredi desteğinin yetersizliğinin yarattığı halk-tefecî ilişkileridir. Çilesiz Karadeniz halkının bitmeyen çilesi olarak nitelendirdiği bu mesele hakkında, Karadenizli köylülerin daha sene başından itibaren fındık mahsulü elde edilinceye kadar ciddi sıkıntılar içine düştüklerini ve kredi arayışına girdiklerini belirtmiştir. Ziraat Bankasının vereceği kredi miktarının ise köylülerin sekiz dokuz aylık gereksinimlerini bile karşılamaya yetemediği için Karadenizli fındık üreticilerinin kendilerine yeni kredi arayışlarına girdiklerini ve dolayısıyla faizcilerin tek çare olarak gözükmelerinden ötürü ellerine düştüklerini anlatmıştır. Bu çaresizliğin farkında olan fırsatçı faizciler ise birkaç aylık mühletle verdikleri paralar için yüzde yüz faiz uygulayarak köylüleri iyice sefaletle burun buruna getirmektedirler. Çilesiz böyle bir durumun varlığından haberdar olmayanların ise devletin kooperatifler aracılığıyla gerçekleştirdiği alımlar sayesinde köylünün de ürettiği mahsulün hak ettiği şekilde karşılığını aldıklarını zannettiklerini belirtmiştir. Aslında gerçekte böyle bir durumun söz konusu bile olmayıp hatta mahsul fiyatlarında ne kadar artış olursa

faizlerin de fiyat artışına endeksli olarak arttığını belirttikten sonra bu durumun köylülerin değil faizcilerin kalkınmasına yarar bir durum olduğunu iddia etmiştir ve bu duruma çözüm olarak bazı tedbirlerin alınmasını önermiştir. Çilesiz'in beyanına yanıt Ticaret Bakanı Sadık Tekin Müftüoğlu'ndan gelmiş ve Müftüoğlu durumun kendilerinin de farkında olduklarını, hükümetlerinin daha yeni Ziraat Bankası'na kredi miktarını artırmaya yönelik çalışmaların tamamlanması için gerekli talimatı verdiklerini açıklamıştır. Ayrıca Hükümetlerinin Çilesiz'in bahsettiği tedbirleri uygulayan ilk hükümet olduklarını ve Ziraat Bankasının ilk defa gelecek mevsimden itibaren geçerli olmak üzere çiftçilere birlikler aracılığıyla (Fiskobirlik gibi) ürünlerin satışında hesaptan düşürülmek suretiyle sekiz, dokuz, on aylık gibi geçimlerini karşılayacak kapasitede krediler vereceğini de müjdelemiş ve böylelikle onların da tefecilerin eline düşmekten kurtulacağını düşündüğünü belirtmiştir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 20 Ocak 1967, C.11, Birleşim 34, s. 287-290). Sonuç olarak, fındık üreticilerinin kredi temininde yaşadığı güçlükler aslında söz konusu yıllarda tarımla uğraşan kesimin ülke çapında bir gerçeğidir. İşte bu nedenle zirai kredi meselesi AP'nin de tarım politikaları arasında ilk sıralarda yerini almıştır.

1967 Ekim'i itibarıyla tarım kredilerinde önemli bir aşama kaydedilmiş ve Cumhuriyet tarihinde rekor seviyeye ulaşılarak Tarım Kredi Kooperatifleri eliyle çiftçilere 5,5 milyarlık tarım kredisi verilmiştir. Ayrıca kooperatif üyelerine verilmekte olan 7.500 liralık kredi limitleri de yükseltilerek 25 bin liraya çıkarılmıştır ("Zirai Krediler 5,5 Milyar Liraya Ulaştı", 1967, s. 1, 11). Dağıtılan zirai kredilerle ilgili 1965-1969 arası genel duruma bakıldığında, 1965 yılında 3 milyar 287 milyon lira olan zirai kredilerin 1966 yılında 3 milyar 992 milyon liraya, 1967'de ise 5 milyar 160 milyon liraya yükselmiş, 1968 yılında ise 6 milyar 923 milyon lira zirai kredi dağıtımı öngörülürken Ziraat Bankası kaynaklarındaki artış neticesinde bu rakam 7 milyar 675 milyon 503 bin lirayı bulmuştur. Ziraat Bankası Genel Müdürü Sabahattin Şerifoğlu 1969 yılında 8 milyar 423 milyon 956 bin lira zirai kredi dağıtılmasının öngörüldüğünü ve asıl hedeflerinin küçük çiftçiler olduğunu belirttikten sonra hâlihazırda banka ve kooperatifler aracılığıyla 1968 yılında 3 milyon 212 bin 216 çiftçinin kredi aldığını açıklamıştır ("Köylüye 8 Milyar 424 Milyon Liralık Kredi Dağıtılıyor", 1968, s. 1, 7). Köy ve köylünün Türkiye için milli bir dava olduğu kadar aynı zamanda bir insanlık davası olduğunu belirten Süleyman Demirel de zirai kredilerle ilgili 1964 yılında 2 milyar 700 milyon lira dağıtılmış iken bu rakamın 1969'da 8.5 milyar liraya

çıkarıldığını açıklamıştır (Demirel S. , s. 23-24). Görüldüğü üzere özellikle de küçük çiftçileri desteklemeye yönelik açılan zirai kredilerde yaşanan artış, AP iktidarının köylülere yönelik izlediği başarılı politikasının bir yansıması olmuştur.

Tarımsal kalkınmada temel unsurlardan birisi olan kooperatifçilik ile ilgili gelişmelere geçmeden önce kooperatifin tanımını yapmakta fayda bulunmaktadır. Dönemin Türk Kooperatifçilik Kurumu Genel Müdürü Celal Uzel kooperatifi aynı ekonomik amaçları olan varlıkları ve maddi güçleri oldukça kısıtlı bulunan buna karşılık nüfus bakımından ise fazla olan insanların amaçlarına ulaşmalarını sağlayacak bir birlik ya da topluluktur şeklinde tanımlamıştır. Kısaca ekonomik açıdan güçsüz kimselerin tek başlarına yapamayacakları işleri birlikte yapmalarının adıdır kooperatif (Uzel, 1966, s. 2). Margaret Digby ise tüm ilkel toplulukların birer kooperatif olduğunu iddia etmiş ve modern manada kooperatiflerin karşılıklı yardımlaşma esası çerçevesinde şekillendiğini belirtmiştir. Digby ayrıca tarımsal kooperatifçilikle ilgili olarak da Avrupa'da tarım, gıda sanayi, ulaştırma gibi alanlarda kaydedilen teknik gelişmelerin ortaya çıkardığı bir hareket olduğunu ve söz konusu kooperatiflerin zaman içerisinde daha kapsayıcı hale getirildiğini belirtmiştir (Digby, 1966, s. 1). Bu kısa açıklamadan sonra çalışmanın konusundan uzaklaşmamak gayesiyle AP iktidarının ilk evresinde tarımsal kooperatiflerde durumun ne olduğuna bakıldığında, ilk olarak belirtilmesi gereken 1966 itibarıyla halen Türkiye'de kooperatifleşme alanında istenen gelişmenin sağlanamadığı görülmüştür. 1863'te Mithat Paşa tarafından kurulan ilk kooperatiften 1966 yılına kadar geçen sürede kooperatiflerin tarıma olan katkısı açıktır. 1.100.000 ortağı Ziraat Bankası yönetiminde Tarım Kredi Kooperatifi olarak Türkiye'de çeşitli 6.296 kooperatif ve 3.222.000 ortak bulunduğu bilgisine ulaşılmıştır⁵².

---

⁵²Yine Uzel'in aktardığına göre Avrupa'da 22 milyon, Afrika'da 9 milyon, Amerika'da 10 milyon, Asya'da 13 milyon, Avustralya'da 1 milyon ve Yeni Gine'de de 4 milyon olmak üzere 59 ülkede 206 milyon insan Uluslararası Kooperatif Birliği üyesi bulunmaktadır ve bu üye ülkeler birlik etrafında birleşerek birbirlerinin tecrübelerinden faydalanmaktadırlar. Ayrıca bu teşkilat 46927 tüketim, 50 toptancı mağazalar, 57930 üretim, 35 banka, 302260 kredi kooperatifi olmak üzere 511.554 kooperatifi kapsamaktadır. Ancak bu teşkilata Türkiye 1966 Ekim'i itibarıyla halen üye olamamıştır. İşte asıl mesele zaten bu noktada ortaya çıkmaktadır. Uzel bu durumla ilgili olarak Türkiye'de toprak ve tarım reformlarına acele bir şekilde öncelik tanınması, köylülerin süratli bir biçimde kooperatifler biçiminde örgütlenmesi ve kooperatiflere yönelik birçok yeniliği barındıran kooperatifler tasarısının kanunlaşması gerçekleşmedikçe Türkiye'de tarım sektörünün ezilen ve sömürülen kesim olmaktan çıkamayacağını iddia etmiştir. Uzel, C. (13 Ekim 1966). Köylülere Düşen Milli Gelir ve Kooperatifler. *Milliyet*, S. 6784, s. 2. Ayrıca 1966 itibarıyla Hollanda'da çiftçilerin yüzde 100'ü, Japonya'da yüzde 99,5'u kooperatiflerde örgütlenmiş bulunurken 1966'da Türkiye'de halen çiftçilerin ancak yüzde 32'sinin kooperatifleşmiş durumda olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Uzel, C. (20 Aralık 1966). Türk Kooperatifçilik Kongresi Toplanırken. *Milliyet*, S. 6852, s. 2.

Köy ve köylü kalkınmasına büyük önem veren AP bu yolda kooperatiflerinin payının ne kadar etkili olduğunun farkında olarak önemli bir karara imza atmış ve Köyişleri Bakanlığı bünyesinde tarımsal köy kalkınma kooperatiflerine hibe ve kredi yardımıyla bulunma kararı almıştır. Alınan karara göre bu yardımlar hibe ve kredi şeklinde olacak, kredilerin vadesi kredinin verildiği tarihten itibaren başlamak üzere yedi yılı geçmeyecek ve faizi yüzde 1 olacaktır ("Köy Kooperatifleri Yüzde 1 Faizle Kredi Alacak", 1967, s. 1). Yine köy sorunlarının köylü tarafından çözümlenmesini ve gerçekçi bir kooperatifleşmeyi öngören 60 milyon lirayla bir teşvik fonu kurulması kararı da köy ve köylü kalkınması yolunda mühim bir karar olarak tespit edilmiştir. Söz konusu karara göre bu fon küçük arazi sulamalarında, mera tesisinde, köy içme suyu getirilmesinde, çeşitli zirai araç gereç temini gibi hususlarda gerçek bir kooperatifleşmeyi sağlayacak ve gizli bir işsizlik de önlenmiş olacaktır. Aynı zamanda öğretmen, veteriner gibi köylülere önder olabilecek kimselerin de harekete geçirilmesi planlanmıştı ("Köyler İçin 60 Milyon Lira Ayrıldı", 1967, s. 1, 7).

AP iktidarının kooperatifleşmeyi teşvik yolunda yukarıda sayılanlar dışında yeni bir girişimi orta ve dar gelirli vatandaşların ihtiyaç maddelerini standart ve ucuz bir biçimde piyasaya sunmak üzere düzenlenecek olan "GİMA⁵³" pazarlama merkezleri ile kooperatifler arasında bir bağ kurulması kararı olmuştur. Bu karara göre GİMA, kendilerinden mal alacağı üreticilerin kooperatifleşmesini teşvik edecek, bu amaçla finansman anlaşmalarına girecek hatta gerektiğinde kurulacak yeni birliklere ortak olacaktır. Abdi İpekçi kooperatifleşmeyi teşvik için atılan adımlarla ilgili, hükümetin yapmış olduğu açıklamalardan hareketle finansman konusunda gereken tedbirlerin üzerinde durulduğunun anlaşıldığını, kooperatifler için teşvik fonu, düşük faizli kredi (yüzde bir) temini ve GİMA yoluyla kooperatifleri finanse etme girişimlerinin oldukça olumlu tedbirler olarak karşılanması gerektiği yorumunda bulunmuştur. Ancak İpekçi gerçek anlamda kooperatifçiliği teşvikte finansman kadar eğitim konusunda da gereken tedbirlerin alınması gerektiğini belirtmiş yani kooperatifleri yürütecek yeterlilikte ve bilgide önderlik edebilecek kimselerin yetiştirilmesinin de bir o kadar mühim olduğunu vurgulamıştır. Çünkü kooperatifler

---

⁵³"İlk ulusal süpermarket zinciri olarak tanımlanan GİMA, 30 Mayıs 1956'da sermayesinin % 50'sini devlet, % 50'sini de özel sektörün oluşturduğu iktisadi teşebbüs olarak kurulduğunda amacı, tüketiciye temel gıda ve ihtiyaç mallarını üretim yerlerinden satın alarak ve tedarik ederek bu maddeleri tüketiciye uygun fiyatlarla ulaştırmak olmuştur." Yalçın Usal, S. S. (Temmuz-Ağustos 2014). 1960'larda Bir Departmanlı Mağaza Tasarımının Kadınların Yaşam Tarzı Bağlamında İncelenmesi: KIZILAY GİMA. *Mimarlık Dergisi*, S. 378, s. 69.

işin ehli kimselere emanet edilmediği müddetçe istismarcıların önünün kesilemeyeceğini ve mali destekten yararlananların yine toprak ağaları ve tefecilerin olacağını iddia etmiştir. En kısa ifadeyle İpekçi'nin beyanı tarım konusunda eğitim ve bilinçlenmenin önemini bir kez daha göstermiştir.

Ayrıca kooperatifleşmeyle ilgili olarak Köyişleri Bakanı'nın "Köylünün malını değerlendirme ve pazarlama yolunda büyük çalışmalara geçileceğini ve köylülerin kooperatifleşmesinin yapılacak çalışmalarda ağırlık noktası olacağını açıklamasının yanında yakın gelecekte köylülerin aracılardan elinden kurtulacağı" söylemi köylülerin araçlar elinde sömürüldüğünün ve onları bu sömürüden kurtaracak en etkili sistemin kooperatifleşme olduğunun AP iktidarı tarafından da onaylandığını göstermiştir ("AP, Kooperatifçiliği Benimserken...", 1967, s. 1). Çiftçilere yönelik mali destek açısından Ziraat Bankası ile Tarım Bakanlığı arasında imzalanan protokol de önemlidir. Alınan karara göre bir önceki yıldan borcu devam eden çiftçilere, 1967 yılına mahsus olmak üzere gübre ve tohumluk kredisi verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası'na bağlı bütün şube ve ajansların kredi isteklerini merkeze bildirmeden karşılamaları karara bağlanmıştır ("Borçlu Çiftçiye Gübre ve Tohum Veriliyor", 1967, s. 1, 7). Bu kararın alınmasıyla birlikte çiftçi kesiminin kredi talepleri zaman kaybına uğramaksızın karşılanacağından oldukça yerinde bir karar olarak yorumlanmalıdır.

AP iktidarı döneminde kooperatifçilikte gelinen aşamaya ilişkin Senatör Mustafa Amil Artus'un açıklamalarından da bahsetmek faydalı olacaktır. Artus 1965'ten itibaren başlayan evrede dikkate değer gelişmeler olduğunu söylemiş ve bu gelişmeleri, şöyle açıklamıştır; Kooperatifçilerin ve kooperatiflere yardımcı devlet personelinin kooperatifçilik konusunda yetiştirilmek maksadıyla hazırlanan proje kapsamında her sene otuz ay süreyle Almanya'ya gönderilmesinin öngörüldüğü, 1966'da 29 kişilik ilk grubun Almanya'ya gidip döndüğünü ve ikinci grubun da lisans öğretimlerinin Ankara'da devam etmekte olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kooperatif muhasebeci ve yöneticilerinin de eğitimlerini öngören bir projenin hazırlanarak Devlet Planlama Teşkilatı'na sunulduğu ve böylelikle yüz elli kooperatif yöneticisinin dört ayda eğitimlerinin tamamlanmasının planlandığından bahsedilmiştir. İlaveten köylerde sermaye birikimini sağlamak ve bu sermayeyi köyün yatırım projelerinde kullanmak üzere kooperatif kuran köylere çalışmak için dış ülkelere gitmede öncelik tanıdığını da açıklayan Artus, on iki pilot köy kooperatifinden dış ülkelere giden 1400

üyeden sadece 1966 Ekim'ine kadar bile 1.628.885 lira sağlandığını ve mevcut kooperatiflerden birçoğunun yatırımlara giriştiğini belirtmiştir⁵⁴. Artus'un açıklamaları daha önce bahsedildiği üzere Abdi İpekçi'nin de vurguladığı kooperatif yöneticilerinin eğitilmiş olmasının önemini AP iktidarı tarafından da fark edildiğini göstermekte olup, Türkiye'de bu bilinçle daha gerçekçi bir kooperatifleşmenin başlayacağını ilk sinyalleri olarak yorumlanabilir.

AP iktidarı döneminde çıkarılan "Kooperatifler Birliği Kanunu"⁵⁵ ile Türkiye'de kooperatifleşmenin daha bilinçli gelişimi ve ülke geneline yaygınlaşması için en somut adım atılmıştır. Bu kanunla birlikte bir kooperatifin kurulduğu andan itibaren tüm işleyişi (ortakların yükümlülükleri, hakları, sermayesi hatta dağılım hallerindeki süreç vb.) hakkında detaylar soru işareti bırakmayacak şekilde düzenlenerek yasal bir zemine oturtulmuştur. Kanunda belirtilen önemli bir husus da varoluş amaçları aynı ya da birbirine benzer olan yedi veya daha fazla kooperatifin kendilerinin istemeleri halinde birlikler kurabileceklerinin belirtilmesi olmakla birlikte hatta daha da ötesi bu birliklerin, ülke genelinde örgütlenmelerini sağlayacak Türkiye Milli Kooperatifler Birliği gibi daha kapsayıcı bir birlik kurabileceklerine dair hükmün yer alması kooperatifçiliğin önünü açan hususlardan biri olmuştur.

Türkiye'nin her yerinde daha sistemli ve bilinçli bir şekilde gerçekleşmeye başlayan kooperatifçilik girişimlerine bir örnek olarak 20 Ağustos 1969'da kurulan Ege Bölgesi Köy Kooperatifleri Birliği verilebilir. Yirmi dört bölge kooperatifini içine alan Birlik hakkında Kurucu Heyet adına açıklama yapan Genel Başkan Mahmut Türkmenoğlu, "Birliğin kooperatif statüsüne göre değil dernek statüsüne göre kurulduğunu ve devletin yapması gereken hizmetleri birliğin üyelerine yaparak yeni pazarlama yerleri hazırlayacağını bildirmiştir. Ankara, Samsun ve Kayseri Köy Kooperatifleri Birliği çalışmalarını örnek aldıklarını açıklayan Türkmenoğlu,

---

⁵⁴"Bu pilot kooperatiflere örnek olarak Malatya-Fethiye köyü kooperatifi, üyelerinin gönderdiği parayla 118 bin liraya bir biçerdöver almış ve 50 bin liraya bir benzin satış istasyonu kurmuştur. Başka bir örnek olarak Ankara-Çayırhan Kooperatifi yabancı memlekette üyelerinin gönderdiği para ile 145 bin liraya bir biçerdöver, 50 bin liraya balık nakli için bir pikap satın almış ve 50 bin liraya bir zahire ambarı ve hangar yaptırmıştır. Bir diğer örnek olarak Kayseri-Tarsan Kooperatifi değeri 1 milyon Türk lirasının üstünde 30 ton kapasiteli bir süt fabrikası kurmaya başlamıştır." Artus, A. (24 Ekim 1967). Köy Kooperatifçiliği. *Milliyet*, S. 7154, s. 2.

⁵⁵Söz konusu kanun ile birlikte kooperatiflerin tüm denetimi ve işleyiş sürecinde yetki Ticaret Bakanlığı'na bırakılmış olup istisna olarak bir tek Yapı Kooperatiflerini denetim ve yasla süreçleri İmar ve İskân Bakanlığına bırakılmıştır. Türkiye'deki kooperatiflerin tek bir kanuna dayanarak yapısal düzenlemelere gidilmesini öngören ve kooperatifçiliği teşvik amacıyla çıkarılmış olan bu kanun göz ardı edilmemesi gereken gelişmelerden birisidir. Yukarıda çok kısa değinilmeye çalışılan Kooperatifler Birliği Kanununun tam metni için bkz. *Resmî Gazete*. (10 Mayıs 1969), S. 13195.

kooperatifçiliğin gelişmesini sağlamak ve köy kooperatiflerinin hak ve menfaatlerini korumanın esas gayeleri olduğunu açıklamıştır. Birliğin işleyişiyle ilgili de Birliğin tarımsal üretimle pazar hareketleri arasında bağlantıyı sağlayacak iç ve dış piyasa durumunu izleyerek değerlendireceğini ve ayrıca Anayasa gereğince köy kooperatifçiliğinin geliştirilmesini sağlayacak politik, idari, teknik, eğitimsel, hukuki ve ekonomik tedbirlerin alınmasını devletten isteyeceğini açıklamıştır ("Ege Bölgesi Köy Kooperatifleri Birliği Kuruldu", 1969, s. 9). Ege bölgesinde kurulan bu birlik örneği bile tek başına aslında kooperatifleşme konusundaki bilinçlenmede geline aşamayı göstermeye yetecek niteliktedir. Daha önceleri tabiri caizse el yordamıyla girişilen teşebbüslerin yerini bu konuda eğitim almış ve gerekli donanıma sahip kimselerin önderliğinde kurulacak kooperatif hareketlerine bırakmaya başlamıştır. Geline bu aşama hem AP iktidarının kooperatifleşme hususunda izlenen doğru politikalar neticesinde elde ettiği başarısı hem de ülkenin en temel ekonomik kaynağı olan tarım sektörü için oldukça umut vaat edecek bir gelişme olarak yorumlamak mümkündür.

4.2.2.1.2. Dış Yardımlar ve İthalat-İhracat Konusundaki Gelişmeler

Bu başlık altında AP'nin ilk iktidar dönemi olan 1965-1969 arası yıllarda Türkiye'nin tarım ürünleri özelinde ithalat-ihracat analizinin yanında tarımsal üretimi etkileyen dış alımlardan da bahsedilerek dış yardımların halen önemini koruduğu bir ortamda tarımda dışa bağımlılığın ne boyutta olduğunun açığa çıkarılması hedeflenmiştir. Yapılan incelemede AP'nin iktidarı devraldığında Türkiye'nin Aralık 1965 itibarıyla borçlarının 38,5 milyar liraya ulaştığı ve bu rakamın da yeni bütçenin neredeyse iki buçuk katına yaklaştığı bilgisine ulaşılmıştır. Yetkililerin bırakın borcun kendisini ödemeyi faizini bile ödemenin zorlaştığını söylediği dış borçlarda Türk lirası ile ödenecek olanların faiz oranı yüzde 50, dövizle ödenecek olanların ise yüzde 20 olduğu ve bu borçların toplamda 22 milyar liraya ulaştığını açıklanmıştır ("İç ve Dış Borçlar 38.5 Milyar Liraya Çıktı", 1965, s. 1). Özetle AP, iktidarı ciddi bir borç yekûnuyla devralmış olduğundan kalkınma hamlelerinde dışarıdan sağlanacak destek de o kadar önemli olmuştur. İşte bu nedenle dönemin hükümetine yöneltilecek eleştirilerde içinde bulunulan borç çıkmazının da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Nitekim önceki bölümlerde bahsedildiği üzere, yatırımlar için

dışarıdan alınan yardımların ne kadar önemli olduğu bu kısa sayısal tespitten sonra daha net anlaşılacaktır.

İlk olarak Amerikan Yardım Teşkilatı (AID) Türkiye Başkanı James P. Grant'ın Türkiye'nin gelişmesi ve potansiyeline ilişkin kaleme aldığı makalesinde bahsettiği dışarıdan faydalanmanın kalkınma üzerindeki tesirine ilişkin yorumuna yer vermekte fayda vardır. Grant genel olarak Türkiye de dâhil olmak üzere bir ülkenin gerçek anlamda gelişmesinin ancak dış dünyanın bilgisinden, enerjisinden, sermayesinden ve aynı ölçüde önem taşıyan dış dünya pazarlarından tam olarak yararlanmak yoluyla mümkün olabileceğini iddia etmiş ve Türkiye'nin de kalkınmasının tüm bu sayılanlara bağlı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Grant yazısında Türkiye'nin kalkınmasını övmüş ve bu şekilde devam ettiği takdirde Türkiye'de beş on yıl sonra tarım alanında büyük üretim artışlarının yaşanacağını müjdesini vermiştir (Grant, 1967, s. 2).

Grant'ın kafa karıştıran açıklamalarına yanıt Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Eski Genel Müdürü Ziya Kayla'dan gelmiş ve Kayla dış yardımların bir ülke için yalnız faydaları değil ciddi zararları olduğunu da belirtmiş ve bunu anlamanın en güzel yolunun uzun yıllardır dış yardım alan ülkelerin hâlihazırdaki durumlarına bakmaktan geçtiğini ifade etmiştir. Kayla bu ülkelere bir kısmının aldıkları borçların faizini ve taksitlerini ödeyemez hale geldiklerini, bir kısmının da yardım yapan ülkelerin ekonomik ya da politik baskısı altına girdiklerini söylemiştir. Kayla bir ülkenin ne kadar çok yardım alırsa kalkınmasını o kadar çabuk gerçekleştireceği düşüncesine şiddetle karşı çıkmış ve bu düşüncenin kalkınmakta olan ülkelerin şartlarını ve amaçlarını araştırmadan tüm yardım tekliflerini kabul etmeye sürükleyecek kadar tehlikeli olduğunu söylemiştir. Ayrıca Kayla zengin ülkelerin bu durumdan yararlanıp yardım yaptıkları ülkelerin ekonomisine hâkim olmak istediklerini, bir devletin karşılığında hiçbir şey beklemeden hiçbir ülkeye yardım etmeyeceğini, borç para veren devletlerin bunu sırf bir ülkeyi zor durumdan kurtarmak için yaptığını inanmak için ya çok saf olmak gerektiğini veyahut da ekonomi ve tarihe dair bir şey bilmemek gerektiğini iddia etmiştir (Kayla, 1967, s. 2). Dış yardımlarla ilgili verilmeye çalışılan kısa açıklamalardan çıkarılması gereken husus, dış yardımlara bağlılık hiç de iddia edildiği gibi bir ülkenin gelişmesinin asli unsuru değildir. Hatta aksine bir ülkenin gerçekleşmesi Türkiye özelinde de bakıldığında kendi iç gücüne, ekonomik istikrar ve bağımsızlığı sağlayabilmesine bağlıdır.

Cumhuriyet'in kurulduğu ilk günden itibaren Mustafa Kemal Atatürk'ün de savunduğu düşüncenin önemi 1960'lar Türkiye'si için bir kez daha ortaya çıkmıştır ki o da şudur: "Ekonomik bağımsızlık olmadan, tam bağımsızlık sağlanamaz." Şunu da ilave etmek gerekir ki, bu ifadelerden tamamen dış yardımlara kapalı olmak sonucu çıkarılmamalıdır. Aslında mühim olan, birincisi tamamen dış yardımlara bel bağlamayıp bağımlı konuma düşmemek, ikincisi ise yardım yapacak ülkelerin gerçek niyetlerini ve şartlarını iyi okuyup ona göre karar vermektir. Nitekim gelişmekte olan ülkeler için dış yardımlardan faydalanmak zaten kaçınılmaz bir durumdur ama bu yardımlardan faydalanırken kendi ekonomik hâkimiyetini kaybedecek seviyeye gelmek asıl tehlikedir.

Dış yardımlarla ilgili bu genel izahattan sonra AP iktidarının ilk evresinde dış yardımlar hususunda öne çıkan gelişmelere bakıldığında ilk göze çarpan Keban Barajı için Almanya ve İngiltere ile yapılan kredi anlaşmaları olmuştur. Almanya Hükümeti'nin Türkiye'ye açtığı 80 milyon marklık kredinin (yaklaşık 240 milyon Türk lirası) kullanımı ile ilgili anlaşma imzalanmış ayrıca Almanya'nın Konsorsiyum çerçevesinde 1966 yılında için vermeyi taahhüt ettiği yaklaşık 120 milyon Türk lirasının Türkiye'nin yıllık ithalat programı finansmanında ve Almanya'dan yapılacak ithalatta kullanması karara bağlanmıştır. Almanya'dan temin edilecek olan kredinin vadesi 7 senesi ödemesiz devre olma üzere toplamda 25 yıl olup, faiz oranı yüzde 3 şeklinde belirlenmiştir. İngiliz Hükümeti de Türkiye'ye Konsorsiyum çerçevesinde 5 milyon sterlin (keza 75 milyon Türk lirası) faizsiz kredi açmıştır. 25 yıl vadesi olan ve iki buçuk yıl herhangi bir ödemenin yapılmayacağı bu kredi İngiltere'nin 1966 yılı içinde Türkiye'ye yapmayı taahhüt ettiği yardımın bir kısmı olup, Türkiye'nin ithalat mallarının finansmanında kullanılmak üzere verilmiştir ("Keban Barajı İçin Almanya 240 Milyon Lira Kredi Açtı", 1966, s. 5). Sağlanan bu yardımlar Türkiye'nin ekonomik olarak halen kendi kendine yetemediği bir ortamda kalkınmasını sağlayabilmek adına gerçekleşen olumlu gelişmeler olarak yorumlanabilir. Bağlayıcılığı muhakkak olup hiçbir yardım almadan süratli bir kalkınmanın gerçekleşmesinin mümkün olmadığı gerçeği de göz önünde bulundurulduğunda yardım haberinin neden olumlu karşılandığı daha net anlaşılacaktır.

Yapılan inceleme esnasında AP iktidarının ilk evresinde ithaline en çok ihtiyaç duyulan tarımsal ürünün buğday olduğu tespit edilmiş olduğundan, buğday ithali ile ilgili gelişmelerden detaylı olarak bahsetmekte yarar görülmüştür. Başlangıçta söz

konusu dönem itibarıyla Türkiye'deki buğday talebi ve üretim durumuna ilişkin detayların yer aldığı, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Vural Fuat Savaş'ın (yazıyı kaleme aldığında Doçenttir) "Buğday Fiyatları" başlıklı yazısında öne çıkan en dikkat çekici ifade, Türkiye'nin bazı dönemlerde buğday ihracı söz konusu olmasına rağmen genel olarak buğday ithal etmekten kurtulamayan bir ülke olduğu vurgusu olmuştur. Savaş, Türkiye'nin bir tarım ülkesi olmasına rağmen buğday ithal etmek zorunluluğu ile sıklıkla karşılaştığını dile getirmiş olup, ABD ile Türkiye arasında hâlihazırda yürürlükte bulunan buğday fazlası ithalat anlaşmasının Türk parası karşılığı buğday ithaline izin verdiği için yapılan buğday ithalinin Türkiye'nin dış ticaretine pek etkisi olmadığını açıklamıştır. Her az gelişmiş ülkede olduğu gibi hububat ve bilhassa da buğdayın Türkiye'de de en temel gıda maddesi olduğunu belirten Savaş, hatta Türkiye'nin yıllık kişi başı buğday tüketiminde rekor kırdığını ifade etmiştir (Savaş, 1966, s. 2). İşte bu nedenle buğdayla ilgili alınacak her karar her devirde büyük önem arz etmiştir.

Türkiye'deki buğday üretimine ilişkin Amerika'nın buğday tohumları ve buğday tarımı otoritelerinin başında gelen Washington State Üniversitesi Profesörü Vogel'in hazırlamış olduğu rapordan da bahsetmek gerekir. Vogel, hazırlamış olduğu raporunda Türkiye'de yıllık buğday üretiminin gerekli tedbirler alındığı takdirde 9 milyon tondan 30 milyon tona çıkabileceğini belirtmiş ve üretimin artması için tedbir önerilerinde (ekim koşulları, nadas usulü gibi) bulunmuştur ("Türkiye'de Buğday Üretimi 30 Milyon Ton Olabilir", 1967, s. 1, 7).

Bu kısa girişten sonra söz konusu dönemde buğday ithali ile ilgili gelişmelere bakıldığında ilk olarak öne çıkan gelişmelerden birisi 1966 yılında Tarım Bakanlığı tarafından ithal edilen 60 tonluk Meksika tipi "Sonora-64" tohumluk buğdayı ile ilgili olmuştur. Çukurova bölgesindeki 103 çiftçi ailesine dağıtılan ve 6 bin dönümlük araziye ektirilen Sonora-64'ün dönüm başına 600 kilo buğday verdiği belirtilmiş olup, normal buğdaydan dönüm başına 100 kilo alındığı düşünüldüğünde bu rakamın oldukça yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Tarım Bakanı Bahri Dağdaş Sonora-64 buğdayının Çukurova bölgesinin iklim şartlarına çok iyi derecede uygunluk gösterdiğini ve Çukurova'dan gelen haberlerin oldukça ümit verici olduğunu belirtmiş, Sonora-64 buğdayının bütün yurttaki ekiminin sağlanması halinde senelik 9 milyon ton olan buğday üretiminin rahatlıkla senede 30-35 milyon tona çıkabileceğini ifade etmiştir ("Meksika Buğday Tohumu Bire Yirmi Ürün Verdi", 1967, s. 1, 9). İlgililerin

“süper verim” olarak nitelendirdikleri bu buğday ile ilgili Adana Ziraat Odası Başkanı Çiftçi İzzettin Özgiray da adı geçen buğday denemesine ilişkin Türkiye’de dönüşü olmayan bir çığır açıldığını belirtmiş ve bu buğday sayesinde Türkiye’nin 1970 yılından itibaren buğday ithal eden ülke konumundan çıkıp, her sene 10 milyon tona yakın buğday ihraç eden ülke konumuna geçeceğini iddia etmiştir. Özgiray ayrıca Amerika’dan Rockefeller Vakfının yardım fonundan faydalanılarak 1968’de 20 bin ton tohumluk buğday getirileceğini ve çiftçilere dağıtılacağını belirtmiştir. Bu sayede en az yüzde 100 artış sağlayacağı hesaplanan yeni tip tohumlarla Türkiye’nin her sene 400 bin ton buğday ithal etmekten kurtularak 28 milyon döviz tasarrufunu da sağlamış olacağını bildirmiştir ("25 Kiloya 996 Kilo Alman Buğday İlk Ürünü Veriyor", 1967, s. 1, 7). Türkiye’yi buğday ithalinden kurtaracağı iddia edilen Sonora-64 ithali girişimi yalnızca Çukurova bölgesine sağladığı katkı bile düşünüldüğünde oldukça kıymet kazanmaktadır. Geniş ve verimli bir araziye sahip Türkiye’nin buğday gibi temel besin maddesini ithal ediyor olması üzüntü verici olup, bu ithalatın sona ermesi ihtimali bile gerek çiftçi kesimi açısından gerekse içeride kalacak döviz bakımından devlet nezdinde oldukça umut verici bir gelişme olmuştur.

Yine aynı yıl 1967’de buğday tohumluğu ithali ile ilgili bir gelişme de Sovyetler Birliği ile yaşanmıştır. Sovyetleri ziyareti sırasında Sovyetler Birliği Başbakanı Aleksey Kosigin Başbakan Süleyman Demirel’e, kurak iklimlerde ekilen “Bezostaja-1” adı verilen buğday tohumu ve bunun yanı sıra iki kilo tohumdan bir kilo yağ çıkan yeni bir cins ayçiçeği tohumu vermek istediklerini açıklamış ve Demirel de teklifi olumlu karşılayarak Türkiye’nin Sovyetlerden bu tohumları alabileceğini bildirmiştir ("Sovyetlerden Buğday Tohumu Alıyoruz", 1967, s. 1, 7). Sovyetler’den yapılan teklifin kabulü aslında iktidarın buğday sorununu çözmeye kararlı olduğunun bir göstergesi sayılabilir. Doç. Dr. Osman Koçtürk’ün konuyla ilgili açıklamaları önem arz etmekte olup, Koçtürk Amerikalıların teklif ve tavsiye ettikleri Sonora-64 tipi buğday ile Sovyetlerin teklif ettiği Bezostaja-1 tipi üstün verimli buğdayların Türk ekim arazilerinde birbirleriyle mücadele edeceğini ve birbirlerini yenmeye çalışacaklarını iddia etmiştir. Ekonomik savaşın bir bölümü olarak nitelendirdiği bu mücadelede Türkiye’nin kendi çıkarlarına uygun bir şekilde karar verip ona göre değerlendirmesi gerektiğini savunmuş ve aksi takdirde alınacak yanlış bir kararın gerek ekonomiye ve halk sağlığına gerekse başta işçiler ve köylüler olmak üzere büyük halk tabakalarına zarar vermesinin muhtemel olduğunu belirtmiştir. Hangi tip

buğdayın seçilmesine öneri olarak ise Sonora-64'ün Çukurova ve Ege Bölgesinde verimli sulak arazilerde yapılmakta olan pamuk üretimini azaltacağından dolayı kurak iklime elverişli olan Bezostaja-1'in tercihinin daha mantıklı olacağını belirtmiştir. Ancak Koçtürk, hemen sonrasında aslında Türkiye'nin bu iki tip buğdayın ithaline de ihtiyacı olmadığını, yapılması gerekenin soya fasulyesi olarak bilinen yüksek proteinli ürünün tarımını geliştirmek olduğunu ifade etmiştir. Çünkü Koçtürk'e göre hangi tip buğday tercih edilirse edilsin, bunların ikisinin de istenen verim seviyesinde tutulmaları için bol gübre, tarım ilacı ve tohumluğun yenilenmesi ve ithali gibi yeni masraflara sebep olacağını bildirmiştir. İlaveten yüzde 45 civarı protein içeren soya fasulyesinin mükemmel bir besin ve hayvan yemi olmak dışında, ekildiği toprağı havanın azotuyla zenginleştirdiğini ve soya fasulyesini takip eden ürünlerin çok daha fazla mahsul verdiklerini savunmuştur (Koçtürk, 1967, s. 2). Koçtürk'ün yazısı Türkiye'nin gerçekten buğday ithaline ihtiyacı olup olmadığı sorularını da beraberinde getirmiştir. Buğday ithalini ve dolayısıyla oluşmakta olan döviz kaybını önlemek için yapılan bu girişim, Koçtürk'ün iddiası göz önüne alındığında iki tip buğday için de geçerli olmak üzere bunların beraberinde yepyeni masraflara yol açması şöyle dursun yeniden ithallerinin gerekecek olması Türkiye'de buğday için oluşmakta olan döviz kaybının önüne geçilemeyeceğini de göstermektedir.

Yapılan inceleme esnasında böylesi soru işaretlerinin arasında tıpkı zeytinyağı skandalında olduğu gibi benzer bir gelişmenin de buğday ithalinde olduğu tespit edilmiştir. Öyle ki Türkiye Nutrisyon ve Diyetetik Cemiyeti Genel Başkanı Prof. Dr. Kazım Aras'ın yayımladığı ve Doç. Dr. Osman N. Koçtürk'ün de imzasının bulunduğu bildiriye, Meksika'nın Tijuana kasabasında tarım ilaçları ile bulaşmış olduğu tespit edilen yiyeceklerden 17 çocuğun zehirlenerek öldüğü ve 250 kişinin hastaneye kaldırıldığı bilgisi yer almış olup, 20 bin tonluk bir parti halinde Türkiye'ye gelen Sonora-64 tipi buğdaya karşı dikkatli olunması gerektiği ve ilaçlanmış buğday ile beslenmenin tıpkı Meksika gibi yakın gelecekte Türkiye'de de benzer olayların yaşanmasına sebebiyet vereceğine dair açıklamalar yer almıştır. Söz konusu bildirinin sonunda tarım ilaçlarının da tıpkı zeytinyağı meselesi gibi milli bir felaket haline gelmeden ilgililerin gereken tedbirleri almaları ve Tarım ve Sağlık Bakanlarının da daha dikkatli olmaları hususlarında tavsiyede bulunmuşlardır ("Kurtlu Buğdayın Yurda Sokulmaması İsteniyor", 1967, s. 1, 11).

Ses getiren bu bildirinin ardından Tarım Bakanı Bahri Dağdaş tarafından görevlendirilen müfettişler konuyla ilgili, Meksika'dan ithal edilen "Lerma Rojh-64" cinsi buğdayların bir kısmının kurtlu olduğunu açıklamışlardır. Adı geçen buğdayların ithaline ilişkin heyetin⁵⁶ yaptığı açıklamada, buğday üretim potansiyelini artırma çabasında olan tüm memleketlerde olduğu gibi Türkiye'de de Meksika'dan yüksek nitelikli buğday getirilerek çiftçilere dağıtıldığı ve bu tohumlukların hastalıklı ve haşereli olarak ithal edilmediği açıklanmıştır. Tohumlukların ithali için dört kişilik bir heyetin bizzat Meksika'ya giderek yerinde incelemeler yapmak suretiyle alım gerçekleştirdikleri belirtilmiş olup, haşerelerin yalnızca Türkiye'de olmadığı; aslında tüm dünyada yaygın olduğu ve bu haşerelere karşı normal şartlarda yıllık hazırlama uygulamaları içerisinde olası zararları önlemek için ilaçlamaların yapılmakta olduğu ifade edilmiştir. Bütün çuvalların açılıp kontrol edilmek suretiyle tohumluk dağıtımının devam ettiğini belirten uzmanlar ayrıca Türkiye'nin önlem alınmadığı takdirde 1975 yılında aç kalmaya mahkûm olacağını ileri sürmüşler ve buna dayanak olarak da Milletlerarası Gıda ve Ziraat Organizasyonu Teşkilatı (FAO) tarafından hazırlanan açlık haritasında Türkiye'nin tüm dünya ülkeleri arasında baş sıralarda yer almasını göstermişlerdir. Tarım Bakanlığı uzmanları ilaveten Türkiye'de ekme israfını önlemek adına ülke çapında geniş bir kampanya açılacağını çünkü üç büyük şehir olan İstanbul'da günlük 40 ton, Ankara'da 30 ton, İzmir'de 25 ton ekmeğin sokağa atılmakta olduğunu belirtmişlerdir ("Kurtlu Buğday İşi Ortallığı Karıştırdı", 1967, s. 1, 7). Netice itibarıyla bir tarafta Tarım Bakanlığının ısrarla savunduğu diğer tarafta bazı bilim adamlarının şiddetle karşı çıktığı Meksika tipi buğdayın ilk hasadı Mayıs 1968 itibarıyla yapılmıştır. Çukurova'da altı yüz bin dönümlük arazide ekimi yapılan Meksika menşeli buğdayların hasadı Tarım ve Gümrük Bakanlarının davul zurna eşliğinde karşılıklı halay çekerek şenlik yapmaları ile başlamıştır. Türkiye'de ilk kez elde edilen bu muazzam rekolte (dönüm başına 500 kilo) üzerine 20 Mayıs tarihi "Buğday Bayramı" ilan edilmiş ve her sene aynı tarihte Türkiye'nin her yerinde şenlikler yapılması Çiftçiler Birliği tarafından kararlaştırılmıştır ("Tarım ve Gümrük Bakanı Halay Çekti", 1968, s. 1, 7).

---

⁵⁶Tarım Bakanlığı Ziraat İşleri Genel Müdür Muavini Ekrem Günay'ın başkanlığındaki soruşturma heyetinde Devlet Üretim Çiftliği Genel Müdür Muavini Vasfi Ocaklı, Ziraat Mücadele ve Karantina Genel Müdür Muavini Kemal Güneş, Tohum İslah ve Deneme İstasyonu Müdürü Sadettin Demiröz yer almıştır.

Temmuz 1968 itibarıyla ise Türkiye’de bilimsel tartışmalara yol açan Meksika tipi buğdayın yirmi dokuz ilde ortalama verimlerinin belli olduğu bilgisine ulaşılmış olup, ortalama bire 20 ile 65 oranında verim alınmakta olduğu görülmüştür. Kışlık ekim yapılan iller arasında en az verimin bire 20 ile Tekirdağ’da, en çok verimin ise bire 45 ile İzmir, İstanbul, Antalya ve Aydın’da olduğu ve bunları bire 42 ile Bursa, bire 40 ile ise Balıkesir, Bolu, Denizli, İçel, Sakarya ve bire 38 ile de Adana’nın izlediği tespit edilmiştir. Yazlık ekim yapılan illerde ise Tokat’ın bire 65 verimle en başta, Ankara ve Elazığ’ın ise bire 32 oranla sonda yer aldıkları bilgisine ulaşılmıştır. Dönüm başına ekilen tohumluğun Meksika buğdayında 8-10 kilo, yerli buğdayda ise 10-16 kilo olduğunu açıklayan yetkililer yerli buğdayla yaptıkları kıyaslamada, yerli buğdaya göre daha çok sulama ve gübreleme isteyen Meksika buğdayının masrafının dönüm başına 123 lira olduğunu, sağladığı gelirin ise ortalama 320 lira olduğunu ve yerli buğdayın masrafının ise dönüm başına 93 lira olmasına karşılık sağladığı gelirin 169 lira olduğunu açıklamışlardır ("Meksika Buğdayı Yerli Buğdaydan Daha Verimli", 1968, s. 3). Netice itibarıyla Türkiye’nin gündemine oturan ve ciddi tartışmalara yol açan Meksika tipi buğdayın ithalinin gerçekleşmesi ekimin gerçekleştiği araziler bakımından büyük oranda verim artışına yol açmıştır. Ekicisinin yüzünü güldüren bu gelişme aynı zamanda kendisine yönelen eleştiriler karşısında Tarım Bakanı’nın da haklı sevincine yol açmış ve söz konusu ithalin Türkiye için faydalı olduğu görüşünü kuvvetlendirmiştir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki buğdayda yaşanan bu artış da Türkiye’yi buğday ithalinden kurtaramamıştır⁵⁷. Bunda en önemli sebebin adı geçen tohumluğun belirli bölgelerle sınırlı kalması ve ülke geneline yaygınlaştırılmaması olduğu düşüncesi ağır basmaktadır. Bir tarafta yerli tohumluğun yerini ithal tohumluğun alması gerçeği bir kenarda durmakla birlikte yine de AP’nin ısrarla arkasında durduğu bu ithalin sağladığı faydalar küçümsenmemelidir.

AP iktidarı döneminde buğday ithaline ilişkin ilginç bir detay içeren gelişmeden de bahsetmek gerekir. Temmuz 1969 itibarıyla yapılan anlaşma neticesinde Federal Almanya’dan 26 bin ton ekmeklik buğdayın satın alınarak

---

⁵⁷1968 yılında 500-600 bin ton buğday ithal edileceğini açıklayan Tarım Bakanı Bahri Dağdaş, 1969 yılından itibaren Türkiye’nin buğday ithalatçısı değil buğday ihracatçısı konuma geleceğini iddia etmiştir. Buna dayanarak olarak da Çukurova, Ege ve Marmara bölgelerinde 8, İç Anadolu bölgesinde 2 milyon olmak üzere toplamda 10 milyon dönümlük bir arazide Meksika buğdayı ekimine gidilecek olmasını göstermiştir. Ayrıca 1200 ton Sovyet tohumu ekimine de başlayacağını belirten Dağdaş, 1967-1968 verilerini olağanüstü kış ve kuraklık şartlarına rağmen elde edilen muazzam sonuçlar olarak yorumlamıştır. "Bu Yıl 500 Bin Ton Buğday İthal Edilecek", (6 Eylül 1968). *Milliyet*, S. 7466, s. 1, 7.

Türkiye'ye getirildiği bilgisine ulaşılmış olup, anlaşma gereğince buğdayın karşılığı 10 milyon 518 bin lira Merkez Bankasına yatırılmıştır. Bu paranın Türkiye'de yapılacak Türk-Alman ortak yatırımlarının finansmanında kullanılması yapılan anlaşma ile belirlenmişti ("Almanya'dan 26 Bin Ton Buğday Satın Alındı", 1969, s. 9). Başlangıçta gayet normalmiş gibi görünen bu anlaşmanın belirttiği buğday bedelinin Türkiye'deki ortak yatırımlarda kullanılması ibaresi aslında bir gerçeği yeniden gün yüzüne çıkarmıştır. Almanya bu ibare ile aynı zamanda Türkiye'yi Almanya'nın Türkiye'de yapacağı yatırımlara izin verme ve ortak olma bakımından kendisine bağlamış bulunmaktadır. Yani aslında mecbur kalınan dış alımlar önceki devirlerde olduğu gibi AP iktidarının da dışa bağımlı çizgisini sürdürmeye zorlamıştır. İşte burada aslında yalnızca siyasi değil her alanda olduğu gibi bilhassa ekonomik alanda bağımsızlığın önemi bir kez daha ortaya çıkmıştır.

Türkiye'nin kalkınmasının ve gelişmesinin ihracat ve eğitim olmak üzere iki önemli unsura bağlı olduğunu savunan Haluk Cillov, Türkiye'nin ihracattaki durumunu başka ülkelerle mukayese yaparak incelediği yazısında, Türkiye'de 1955 yılından beri halen okuma yazma bilmeyenlerin oranının yüzde 60'larda kalması buna karşılık Yugoslavya'da yüzde 20'lerde bulunması ve diğer mühim unsur ihracatın da yıllık miktarının Yugoslavya'da 800 milyon dolar olurken Türkiye'de 400 milyon dolar civarında kalmasının insana yalnız hüznün değil aynı zamanda utanç yaşattığını da savunmaktadır. Bir diğer örnek olarak Antalya kadar yüzölçümü olan ve İstanbul'dan biraz fazla nüfusu bulunan İsrail'in de 1965 senesinde ihracatının 440 milyon dolara ulaştığını ve 30 milyon nüfuslu Türkiye'nin aynı seviyelerde bulunmasının ne kadar üzerinde düşünülmesi gereken bir mesele olduğunu gösterdiğini belirtmiştir. Çölün ortasında varoluş mücadelesine girişen İsrail'in her şeyini yurt dışından ithal etmek zorunluluğunun ne kadar sıkıntılı bir durum olduğunu gördüğünü ve bu nedenle de ihracat seferberliğine giriştiğini belirten Cillov, Türkiye için İsrail örneğinden çıkarılacak çok dersler olduğunu iddia etmiştir (Cillov, İsrail'de Kalkınma Hızı Yüzde 11 Oldu, 1966, s. 7). Çünkü halen Türkiye'de ihracat istenen seviyeye gelememiştir. Ve bu nedenle de iktidarın ihracat konusunda daha köklü çözümler üretmesine ihtiyaç sürmektedir. İşte bunun yolu da ihracatın en önemli sektörü tarım ürünlerinde⁵⁸ verimi artırmaktan geçmektedir.

---

⁵⁸1965-1969 yılları arası Türkiye'nin tarımsal ürün ihracat kalemleri ve miktarları incelendiğinde ciddi dalgalanmaların yaşandığı tespit edilmiştir. Örneğin 1965 yılında 73.934 ton çavdar ihraç edilmişken

Bu bağlamda AP iktidarı döneminde yürürlüğe giren ihracat rejimi yönetmeliğine de kısaca değinmek gerekmektedir. Haziran 1967 itibarıyla uygulamaya geçen bu yönetmeliğe göre ihracat rejiminde ihracı yasaklanan, lisansa ve tescile tabi tutulan mallar dışındaki tüm malların ihracı serbest bırakılmıştır. Ticaret Bakanlığı tespit ve ilan edeceği malların ihracını tescile bağlamaya yetkili kılınmış, güney ve güneydoğu bölgeleri çıkış kapılarından yapılacak bütün ihracatın fiyat kontrolü de dikkate alınmak suretiyle tescile tabi tutulması karara bağlanmıştır. Ayrıca yeni ihracat rejimiyle buğday, arpa, yulaf ve çavdarın ihracı veya ihraç maksadıyla satışının Toprak Mahsulleri Ofisi kanalıyla gerçekleştirilmesi şartıyla lisansa tabi tutulacağı belirtilmiştir ("Yeni İhracat Rejimi Dün Yürürlüğe Girdi", 1967, s. 1, 9). Söz konusu düzenleme devletin ithalat-ihracat hareketlerini denetim altında tutmaya çalıştığını göstermesinin yanında aynı zamanda ihracatı nasıl artırabiliriz düşüncesine çare arayışı olarak da ortaya çıktığını göstermektedir. Nitekim daha önceden belirlenmiş mallar dışındaki tüm malların ihracının serbest bırakılması ibaresi bunun en somut ifadesi olmuştur.

Yapılan inceleme esnasında ihracat hareketleriyle başka bir gelişme olarak Ortak Pazar Bakanlar Konseyinin Ankara'daki toplantısında alınan kararlardan Türkiye'den alınacak olan yaş üzüm ile narenciyeye gümrük uygulanmaması kararı öne çıkmıştır. Söz konusu toplantıda Ortak Pazar ülkeleri temsilcileri Türkiye'nin kendi memleketlerine bütün imkânlarını kullanarak yaş üzüm ve narenciye sevkiyatı yapmasını istemişlerdir. Böylece Türkiye'nin bu ülkelere istediği kadar portakal, mandalina, greyfurt, limon ve yaş üzüm satma imkânına kavuşacağı belirtilmiştir. Ortak Pazar ülkeleri temsilcileri ile yapılan görüşmede Türkiye'den alınacak deniz ürünlerinde⁵⁹ de gümrük indirimi uygulanmasına karar verilmiş ve bu indirim % 50 olarak belirlenmiştir. Ayrıca Ortak Pazar ülkeleri Türkiye'den yılda 5 bin hektolitreye kırmızı ve beyaz şarap alacaklardır. Bu arada zeytin, zeytinyağı, pamuklu mensucat ve

---

1966'da bir anda 22.796 tona düşmüştür. Yine 1965 yılında 9.709 ton mercimek ihraç edilirken 1968'de 22.590 ton mercimek ihraç edilmiştir. Bir diğer önemli ihraç kalemlerinden pamuk tohumu 1965 senesinde 29.598 ton ihraç edilmişken 1968'de yalnızca 602 ton ihraç edildiği bilgisine ulaşılmıştır. Mühim döviz kaynağı tütünde ise en yüksek ihracat 1967 yılında 91.771 ton ile gerçekleşirken, en düşük ihracat ise 68.457 ton ile 1965 yılına aittir. 1964-1965-1966 yılları ihracat miktarları ile ilgili detaylı tablo için bkz. *Tarımsal Yapı ve Üretim (1967)*. (1968). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, s. 9; 1967-1968-1969 yılları ihracat miktarları ile ilgili tablo için bkz. *Tarımsal Yapı ve Üretim (1969)*. (1971). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, s. 10-11.

⁵⁹Ortak Pazar temsilcileri Türkiye'den gümrük indirimi olarak yılda 300 ton uskumru, 1.500 ton çeşitli taze balık, 800 ton palamut, 800 ton ıstakoz, karides, yengeç, 700 ton kısıksız ıstakoz alabileceklerini bildirmişlerdir. Ayrıca Türkiye'den gümrüksüz olarak 2.000 tonluk salyangoz istediklerini de ifade etmişlerdir. Tüm bu istekler kontenjan olarak anlaşmada yer almıştır.

tekstile de gümrük indirimi uygulamayı vaat etmişler ve fakat bu maddelerin kontenjanlarını ve indirim oranlarının tespitini Aralık'taki toplantıya bırakmışlardır. Toplantıyla ilgili dikkat çeken bir başka husus ise Ortak Pazar temsilcilerinin Türkiye'nin şeker satma teklifini kabul etmemiş olmalarıdır ("Ortak Pazar Ülkelerine Gümrüksüz Narenciye ve Yaş Üzüm Satacağız", 1967, s. 1, 7). Ancak yine de alınan kararlar genel manada Türkiye'nin ilerleyen zamanlardaki ihracatı için oldukça sevindirici bir gelişme olmuştur. Öte yandan daha önce bahsedildiği üzere 1960'ların ilk başında yaş meyve ihracatında⁶⁰ oldukça kısıtlı kalan Türkiye hatıra geldiğinde yapılan bu anlaşma daha çok kıymet kazanmaktadır. Çünkü aynı zamanda bu durum Türkiye'nin ihracat zihniyetinde de dönüşümler yaşadığına işaret olup, ülkeye döviz sağlamak bakımından oldukça önemlidir.

AP iktidarı döneminde tarım kredileri hususunda Cumhuriyet tarihinde bir rekor kırıldığından önceki bölümlerde bahsedilmiş olup, bir başka rekorun da ihracatta yaşandığı tespit edilmiştir. Türkiye tarihinde ilk kez 1967 yılında kesin sonuçları alınan rakamlara göre 522 milyon dolar olarak belirlenmiş ve ihracat rekoru kırılmıştır. 1967 yılında bir yıl önceye oranla ihracat % 6.5 oranında ve 32 milyon dolar fazlayla gerçekleşmiştir. Yapılan tespite göre Türkiye'nin ihracatını başlıca tarım ürünleri oluşturmuştur. 1967 yılında 420 milyon 739 bin dolarlık tarım ürünü ihraç edilmiştir. İhracatın yüzde seksenini oluşturan tarım ürünlerinden ise özellikle fındık (28 milyon dolar), tütün (10 milyon dolar) ve pamuk (2 milyon dolar) öne çıkmıştır. Sanayi

---

⁶⁰AP iktidarı döneminde Almanya'ya yapılan meyve ve sebze ihracatında dikkat çeken bir gelişmeden de bahsetmek gerekmektedir. Türkiye'den giden kamyonlarda uyuşturucuya rastlanması, giden kamyonların trafik kuralları bakımından eksik ve aksaklıkları yüzünden çok kaza yaptıkları gerekçeleriyle Alman Hükümeti Türkiye'nin ihracatını kısıtlar nitelikte bir karara imza atmıştır. Alınan karar gereğince Türkiye'den Almanya'ya gelen kamyonlar üç ay kalabildikleri halde bu süre önce bir aya, daha sonra bir haftaya düşürülmüştür. Taze gıda maddesi getiren kamyonun Almanya hudutları içerisinde işi bir hafta içerisinde bitmediği takdirde eyalet İktisat Bakanlığı'na başvurması gerekmekte ve uzun formaliteler sonucunda bu süre bir hafta daha uzatılabilmektedir. Taze sebze, meyve ve balık götüren Türkiye plakalı kamyonlar didik didik arandığından günlük yalnızca üç kamyon Almanya sınırları içerisine girebilmektedir. Kararın yalnızca Türkiye'den gelen kamyonlara yönelik kamyonlara alınmış olması, diğer ülkelerin kamyonlarının ise büyük bir serbestlikle giriş yapmaya devam etmesi oldukça manidardır. Dönemin Münih Konsolosu Gündüz Tunçbilek bu kararı Türkiye'nin ihracatına yapılan büyük bir darbe olarak nitelendirmiştir. "Almanya'ya Günde Ancak 3 Kamyonumuz Sokuluyor", (5 Nisan 1968). *Hürriyet*, S. 7160, s. 1, 11. Gerçekten de bu karar her geçen gün gelişmekte olan Türkiye ihracatı için oldukça sevimsiz bir gelişme olmuştur. Burada dikkat çeken en mühim husus ise Almanya'nın Türk kamyonlarına uyguladığı titiz politikayı başka hiçbir ülkeye uygulamamasıdır. Ayrıca her sektörde olabileceği gibi yaptığı işi kötüye kullanan kimseler her ülkede ve her dönemde olabilir. Mühim olan o ayrımı iyi yapıp, tüm ülkeye genelleme yapmaktan kaçınmaktır. İşte bu nedenle Almanya'nın aldığı bu karar kesinlikle sorgulanması gereken bir karardır. Neyse ki bu tuhaf karar yalnızca bir ay kadar yürürlükte kalmış ve Türkiye'nin Bonn Büyükelçisi Oğuz Gökmen'in de çabalarıyla ihracatı ciddi manada baltalayan bu karardan vazgeçilmiştir. İlgili haberin detayları için bkz. "Türlere Ait Sebze ve Meyve Kamyonlarının Almanya'ya Girmesine Tekrar Müsaade Edildi", (13 Mayıs 1968). *Hürriyet*, S. 7198, s. 1, 7.

ürünlerinde ise genel bir azalma söz konusu iken sadece zeytinyağında 1966'ya 4.5 milyon dolarlık bir artış olduğu tespit edilmiştir. 1967 yılı 684 milyon 700 bin dolarlık ithalat yapılmış olup, 1966'ya göre 95.3 milyon dolarlık bir azalma olduğu kaydedilmiştir. İthalatın daha düşük, ihracatın ise daha yüksek seviyelerde olmasının sonucu olarak Türkiye'nin dış ticaret açığında ciddi manada azalma olmuştur. 1966 yılında 227 milyon 800 bin dolar olan dış ticaret açığının 1967'de 162 milyon dolara düştüğü belirtilmiştir ("İhracatımız İlk Defa 500 Milyon Doları Aştı", 1968, s. 1, 7). Uzun yıllar dış ticaret açığının fazla olduğu Türkiye'de yaşanan bu gelişme gerek iktidar cephesi gerekse özel sektör temsilcileri tarafından oldukça olumlu karşılanmıştır. Çünkü ihracatın artıp, dış ticaretin azalması demek ekonomik kalkınma için oldukça umut verici bir gelişme olmakla birlikte iktidarın izlediği akılcı politikaların meyvesini almaya başladığını da göstermektedir.

Başbakan Süleyman Demirel de dış ticaretin kesintisiz bir şekilde devamının ekonomik kalkınmadaki önemini bildiklerini belirttiği beyanında ihracat kapasitesini artıracak, döviz kazanma imkânlarını takviye edecek ve netice itibarıyla dış ticaret dengesizliğini ortadan kaldıracak tedbirlerin AP iktidarının üzerinde hassasiyetle duracağı bir konu olduğunu ifade etmiştir. İlaveten taze meyve ve sebze ihracatıyla konserveçiliğin teşviki için üretim safhasından başlayıp sevkiyat ve pazarlamaya ihracat faaliyetinin her aşamasında devletin yardımcı olacağını belirten Demirel yabancı sermayeyle ilgili olarak da Türkiye'nin bir süre daha yabancı sermayeden faydalanmaya mecbur olduğunu belirtmiştir. Bununla ilgili Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'nun Türkiye'nin dış ticaret dengesini tesise yardım edecek şekilde uygulanacağını, bu kanunla Türkiye'ye gelecek olan yabancı sermayenin ihracatı teşvik edecek şekilde yönlendirileceğini belirtmiştir. Yabancı sermaye aleyhtarlığı yapanları ise sert bir dille eleştiren Demirel bunları Türkiye'nin tabiri caizse kalkınmasını istemeyen kesimi olarak nitelendirmiştir (Demirel: "İhracatımızı Artıracak Tedbir Alacağız", 1968, s. 1, 7). Demirel'in açıklaması AP iktidarının ithalat-ihracat politikalarının bir özeti niteliğinde olmakla birlikte ekonomik kalkınmada yalnızca üreten bir toplum olmanın yetmediği aynı zamanda ürettiğini dışarıya satabilen bir ülke olmanın da zorunluluk olduğu gerçeğini bir kez daha gün yüzüne çıkarmıştır.

İhracat kalemleri arasında öne çıkan tarım ürünlerinden ve en önemli döviz kaynaklarından birisi olma özelliğine sahip tütünle ilgili gelişmelerden kısaca

bahsetmekte fayda var. Türkiye’de tütün üretimi 1939-1966 arasında büyük bir artış göstererek 65 bin tondan 165 bin tona yükselmiştir. Ancak bu artış belli bir hızda olmamış ve yaşanan bu dalgalanmanın yanına bir de hava şartları ve dış talebin etkisi eklendiğinde bir anda ihracatta sıkışma ve stokların artması gibi yeni sorunlar meydana gelmiştir. Tüm bunların yanına bir de tütün dikimine elverişli olmayan yerlerde de üretim yapılması eklenince tütünde rekolte bakımından ciddi bir artış gözlemlenirken tütünün kalitesinde de bir o kadar düşüş yaşanmıştır ("Tütünde Çıkmaz", 1967, s. 2). Dünyada tütün tüketiminin artışa geçtiği yıllarda Türkiye’de tütün stoklarında görülen artış oldukça düşündürücüdür. Bu durum artık tütün konusunda devletin daha ciddi tedbirler almasının zamanı geldiğinin de en somut göstergesidir.

Bakıldığında Türk tütünleri dünyada “Şark tütünü” namıyla ün salmış olmasına rağmen Türk tütünlerinin hem yanlış ekimden dolayı kalitesinin düşmesi hem de fiyat artışlarının yaşanmasına karşılık en güçlü üç rakip ülkenin (Yunanistan, Bulgaristan ve Yugoslavya) fiyatlarındaki istikrar Türkiye’nin tütün ihracatının azalmasına yol açan en önemli faktörler olmuştur. Türkiye’nin yaprak tütün ihracatının yüzde altmışını gerçekleştirdiği ABD bile yaşanan bu gelişmelerden sonra diğer rakip ülkelerden alımını artırdığı gibi, Türkiye’nin Avrupa Ekonomik Topluluğu’na (AET) olan ihracatı da her geçen gün azalmaya başlamış hatta mevcut indirimli ihracat kontenjanları bile doldurulamayacak seviyeye ulaşmıştır. 1969 itibarıyla bu topluluğa Yunanistan 30 bin ton, Bulgaristan 14 bin ton tütün ihraç ederken Türkiye’nin ihracat miktarı 13 bin tondan ibarettir. Ve nihayet artık hükümet ihracat yapılabilecek miktardan fazla tütün ekimini yasaklamak ve tütün ekimini belirli alanlara sınırlandırmak üzere bir Tütün Tekeli Kanunu hazırlamıştır (Cillov, Yurtta Tütün Ekim Alanı Tahdit Edildi, 1969, s. 9). Tütün ekimine sınırlandırma oldukça isabetli bir karar olup meseleyi tamamen çözmek için yeterli değildir. Çünkü ihracatı yeniden artırabilmek için aynı zamanda dünya çapında meşhur olan Şark tütününe kalitenin kazandırılması da önemlidir. İhracatı etkileyen fiyat artışlarına da engel olmak gerekmektedir. Özetle alınan karar yerindedir ama köklü bir çözüm için her bakımdan ele alınan ve çözümler getiren bir tütün politikasına ihtiyaç devam etmektedir.

Tütün ihracatındaki azalmayı ortadan kaldırmak için bir girişim de Uluslararası Standartlar Teşkilatı (ISO) tarafından Lahey’de dünya tütün standartlarını tespit etmek amacıyla düzenlenen toplantıya Türkiye’nin de katılma kararı alması olmuştur. 1968-

1969 sezonunda Türkiye'den çeşitli ülkelere 78 bin 120 ton işlenmiş tütün ihracı yapıldığını ve 88 milyon 320 bin dolar gelir elde edildiğini belirten yetkililer, ihracatta önemli bir yere sahip tütünün uluslararası standartlara uygun hazırlanmasının dış ticarete olumlu sonuçlar vereceği düşüncesiyle bu toplantıya katılma kararı aldıklarını açıklamışlardır. Çünkü 1969'da bir önceki yıla göre tütünden elde edilen döviz gelirinde yüzde 21 azalma söz konusu olmuş ve bu da tütün ekicilerini oldukça olumsuz etkilemiştir ("Tütün İhracatında Azalma Var", 1969, s. 9). Özetle temel ihraç ürünlerinden birisi olan tütünün ihracatıyla ilgili söylenebilecek en doğru ifade I. Demirel Hükümeti Dönemi itibarıyla halen tütün ihracatında sıkıntıların yaşanmaya devam ettiği'dir. Devletin ihracatı artırmak adına aldığı kararlar küçümsenmemekle birlikte daha sağlam tedbir ve teşviklerin gerekliliği ortadadır. İşte bu nedenle gerek tütün gerekse diğer ihraç maddeleri için ortak unsur ihracatı kolaylaştırıcı ve teşvik edici şartların sağlanması olup, devletin desteğini ve kontrolünü çekmemesi gerektiği bir kez daha anlaşılmıştır.

Türkiye'nin öne çıkan tarımsal ihraç ürünlerinden birisi olan pamuğun AP iktidarı dönemindeki ihracat seyrine genel olarak bakıldığında ilk göze çarpan husus, AP iktidarının daha ilk günlerinde Amerika'nın almış olduğu damping kararıyla yüz yüze gelmiş olmasıdır. İhracatı Geliştirme Etüt Merkezinde (İGEME) Ticaret Bakanlığı, Tariş, pamuk ihracatçıları, pamuk üreticileri ve Ziraat Odaları temsilcilerinin katılımıyla yapılan toplantıda Amerika'nın Avrupa piyasalarında uygulayacağını açıkladığı fiyat dampingi kararının Türkiye'nin başlıca döviz kaynağı olan pamuk ihracatını baltalayacağı belirtilmiştir. Hatta karar daha söylem aşamasından uygulamaya geçmeden bile Avrupalı alıcıların Amerika'nın piyasaya süreceği ucuz fiyatlı pamukları beklemeye başladıkları ve yalnızca ihtiyaçları boyutunda alım yaptıkları bildirilmiştir. Söz konusu durum 900.000 balya pamuk mahsulü bulunan Türkiye gibi ülkelerin satış yapamama tehlikesiyle karşı karşıya kalacağını göstermekte olup, ihracat için bir nevi darbe niteliği taşımaktadır ("Pamukta Amerikan Tutumu Tepki Yarattı", 1965, s. 7; "Amerika Batı Avrupa Pazarlarında Damping Yaptığı İçin: Türkiye Elindeki 900.000 Balya Pamuğu İhraç Edemiyor", 1965, s. 1). Amerika'nın 1 Ağustos 1966 itibarıyla uygulamaya sokacağı karar ile ilgili Ticaret Bakanı Müfettişi Yılmaz Ulusoy, yıldan yıla artan stoklar sebebiyle Amerika'nın pamuk üretim ve ticaretinde yeni bir politika izlemek zorunda kaldığını belirtmiştir. Ulusoy bu hamleyle Amerika'nın bir yandan elinde bulunan stokları

eritmek suretiyle ihracatını artırmayı, bir yandan da pamuk ekim sahalarını daraltmak suretiyle pamuk arzını kısmayı hedeflediğini açıkladığı yazısında bu kararın uygulamaya geçtiği anda Amerikan pamuklarının dünya piyasalarında yeni bir rekabet imkânına kavuşacağını ve bu durumdan da en çok az gelişmiş ülkelerin zarar göreceğini belirtmiştir (Ulusoy, 1966, s. 2).

Türkiye'nin Dünya pamuk ihracatçısı ülkeler arasındaki yerine bakıldığında üst sıralarda yer aldığı ve Amerika'nın almış olduğu karardan neden bu kadar endişe duyulduğu anlaşılmaktadır. Birleşik Amerika, Sovyetler Birliği, Meksika, Birleşik Arap Cumhuriyeti ve Brezilya'dan sonra altıncı sırada yer alan Türkiye'nin tüketim bakımından ise tüm dünya ülkeleri arasında yirmi yedinci sırada yer aldığı bilgisine ulaşılmıştır. Pamuğun ihracat kalemleri arasında en fazla gelir getiren tarım ürünü olduğuna bir ispat da Nurettin Madran tarafından verilmiş ve Madran, "pamuğun sağladığı ihracat gelirinin tütün ve meyvelerden olduğu kadar hububat, bakliyat, yağlı tohumlar, bitkisel yağ, küspe ve değirmen artıkları, hayvan ve hayvansal besin maddeleri ile hayvansal maddelerin toplamından fazla olduğunu" belirtmiştir. Madran'ın 1965 yılı tarım ürünleri ihracat değerlerine ait verilerden oluşan tablosunda pamuk yüzde 26.24 ihracat değerindeki hisse payı ile ilk sırada yer almış ve onu yüzde 25.24 ile meyveler, yüzde 23.63 ile tütün takip etmiştir (Madran, 1967, s. 7, 15-16). Kısaca pamuk Türkiye'nin zirai hayatında teşkil ettiği yer bakımından büyük bir paya sahip olduğundan, içeride ve dışarıda pamuk ekimi, ihracatı vb. konularda alınan her karar bir o kadar önem teşkil etmiştir. Özellikle de ihracatta sağladığı gelirle pamuk AP iktidarının da göz ardı edemeyeceği ürünler arasında yer almıştır. Hükümetin pamuk üreticilerinden gelen talepleri geri çevirmemeye çalıştığına bir örnek olarak Haziran 1969'da Adana Çiftçi Birliği Başkanı İzzettin Özgiray'ın 1968'de Bakanlar Kurulu kararı ile pamuk ihracatı için ihracatçı firma ile kooperatiflere tanınan yüzde 3 oranındaki vergi iadesinin yüzde 10'a çıkarılmasına ilişkin talebinin kısa süre içerisinde bizzat Başbakan Süleyman Demirel'den söz alınmak suretiyle kabul edilmiş olması verilebilir ("Pamuk İçin Yüzde 10 Vergi İadesi İstendi", 1969, s. 9; "Pamukta Yüzde 10 Vergi İade Edilecek", 1969, s. 9). Pamuk ihracatının azalmasına sebep olduğu iddiasıyla hükümetten talep edilen vergi iadesi artışı talebinin çok kısa bir süre içinde yanıt aldığı bu kısa örnek bile iktidarın pamuk ihracatına ne kadar önem verdiğini göstermekte olup aynı zamanda tarımsal ürünlerin ülke ekonomisinde teşkil ettiği yerin 1969 itibarıyla halen değişmediğini de göstermektedir.

Son olarak AP iktidarındaki pamuk ihracatına ilişkin bir gelişme de Türkiye'nin Doğu Bloğu ülkelerine yapacağı pamuk ihracatı haberi olmuştur. Ticaret Bakanlığı 1969 yılı için sosyalist ülkelere yapılacak olan pamuk satış miktarını 15.200 ton olarak tespit etmiştir. Bu ülkelere yapılacak olan pamuk satış miktarları şöyledir: "Arnavutluk'a 200 ton, Bulgaristan'a 1000 ton, Çekoslovakya'ya 2000 ton, Doğu Almanya'ya 1750 ton, Macaristan'a 3000 ton, Polonya'ya 2500 ton, Romanya'ya 1500 ton, Sovyetler Birliği'ne 1750 ton, Yugoslavya'ya 1500 ton." Bunlara ilaveten Çukurova Pamuk İhracatçıları Birliği'nin verdiği bilgiye göre sezon başından itibaren Mersin Limanı'ndan 407 milyon 286 kilo pamuk ihracı gerçekleşmiş olup, ihracatın yapıldığı ülkeler arasında başta Batı Almanya ile İngiltere olmak üzere bunları takiben Fransa, Lübnan, Belçika, İsviçre izlemiştir ("Doğu Bloku 15.200 Tonluk Pamuk Alıyor", 1969, s. 9). Özetle pamuk ihracatına ilişkin verilmeye çalışılan detaylar söz konusu dönemde zirai ihracat kalemleri arasında pamuğun ne kadar önemli olduğunu bir kez daha göstermekle birlikte aynı zamanda Türkiye'nin pamuk üretiminde hiç de azımsanmayacak bir zenginliğe sahip olduğunun da kanıtı olmuştur.

Tarım ürünlerinin ithalat-ihracattaki durumlarının tespitine çalışılan bu bölümde, öne çıkan zirai ürünler tütün ve pamukla ilgili gelişmelerden ihracatta kapladıkları pay sebebiyle biraz daha ayrıntılı bir şekilde bahsedilmekte fayda görülmüştür. Yukarıda sayılanlar dışında yapılan inceleme esnasında söz konusu dönemde yaşanan zeytinyağı ihracatı hatta skandalı olarak nitelendirilen gelişmelerden de bahsetmekte fayda bulunmaktadır. 1967 yılında İtalya'ya ihraç edilen 500 tonluk bir parti yapılan inceleme neticesinde içerisinde 37 tonluk madeni yağ olduğu tespit edilerek Türkiye'ye iade edilmiştir. Zeytinyağı ihracatına büyük darbe vuracağı düşünülen bu gelişme neticesinde Türkiye'nin döviz kaybının 2.5-3 milyon lira olacağı bildirilmiştir. Bu olaydan sonra Türkiye'nin zeytinyağı ihracatı hemen hemen durma nokta gelmiş ve Bakanlık duruma el koymak suretiyle bu olaydan sonra ihraç edilecek yağların sağlıklı bir kontrolden geçirilmeden dışarıya gönderilmemesine karar verilmiştir ("500 Ton Zeytinyağı İtalya'dan Geri Çevrildi", 1967, s. 1; "Artık Hiçbir Ülke Bizden Zeytinyağı Almıyor", 1967, s. 1, 9). Ticaret Bakanlığı bu iadesi yapılan yağlardan başka yurdun çeşitli yerlerinde satılan yağlara madeni yağlar karıştırıldığına dair çok fazla ihbar geldiğini ve bu nedenle de pazar, bakkal ve diğer yerlerde açık veya kapalı fark etmeksizin satışı yapılan tüm yağların kontrolden geçirileceğini açıklamıştır. Ayrıca ihraç edilen zeytinyağlarının daha önce

yalnızca asit derecelerinin tespiti yönünden kontrole tabi tutulduğu ancak Ekim 1967'den itibaren asitten ayrı olarak nitelik yönünden de kontrolünün zorunlu olacağı belirtilmiştir ("Piyasadaki Bütün Zeytinyağlar Tahlil Ettirilecek", 1967, s. 7). Bir yandan da iade edilen yağlarla ilgili gelişme, soruşturması devam eden bu olaya ilişkin Savcılığın soruşturmayı tamamlayıp isimleri açıklaması hatta bazılarının direkt tutuklanması olmuştur⁶¹.

Hükümetin zeytinyağı ihracatını durma noktasına getiren bu hadise karşısında suçlu bulunanları cezalandırmanın dışında birtakım önlemler alma yoluna gittiği de görülmüştür. Ticaret Bakanlığı aldığı yeni kararlar bakkallarda ve pazarlarda açık zeytinyağı satışını yasaklayıp, yağ satışlarının kapalı ambalaj içerisinde yapılmasına karar vermiştir. Ayrıca Bakanlık zeytinyağlarına madeni yağ karışımı hadisesinden dolayı tüm vilayetlerdeki tahlil laboratuvarlarının sağlık kurullarına açılmasına ve adı geçen sağlık kurullarının zeytinyağı kontrollerini⁶² bu tahlil laboratuvarlarında yapmasına karar vermiştir. Sağlık Bakanı Vedat Ali Özkan ise söz konusu yağ skandalından sonra tüm vilayetlerde "Halk Sağlığı Laboratuvarları" kurulmasının artık kaçınılmaz bir zaruret haline geldiğini belirtmiş ve ayrıca gıda maddeleri tüzüğüne değişikliği için komisyonun çalışmakta olduğunu belirterek hâlihazırda çeşitli kuruluşlar tarafından yürütülmekte olan gıda kontrolünün yalnızca Sağlık Bakanlığı'na ait olacağını bildirmiştir. Sağlık Bakanı Türkiye'de beslenmenin acilen ve ehemmiyetle üzerinde durulması gereken bir mesele olduğunu belirterek vatandaşların boğazlarından geçecek her lokmanın kontrolden geçeceğini ifade etmiştir ("Bakkallarda Açık Zeytinyağı Satışı Yasaklandı", 1967, s. 1; "Gıda Maddeleri Nizamnamesi Değiştiriliyor", 1967, s. 1, 7). Hükümetin yaşanan zeytinyağı skandalından sonra aldığı tedbirler gerçekten takdire değerdir. Böylesi bir olay karşısında hızlıca alınan akılcı kararlar aynı zamanda hükümetin ihracata verdiği

---

⁶¹Söz konusu skandalda Savcılık tarafından tespit edilen isimler; *Sami Gomel, Reşat Gomel, Mehmet Özşaran, Musfata Çetin, Ramazan Fahrettin Işırgan ve Fethiye Işırgan* suçlu olarak tespit edilen isimler olmuştur. "6 Tüccar İçin 10 Yıla Kadar Hapis Cezası İsteniyor", (19 Ağustos 1967). *Hürriyet*, S. 6935, s. 1, 7.

⁶²Alınan karar gereğince yapılan kontrollere bir örnek olarak, "İskenderun Belediyesi Sağlık Müdürlüğü tarafından Ankara'ya tahlile gönderilen 34 zeytinyağı numunesinden 31'inin sağlığa zarar verecek nitelikte olduğu anlaşılmıştır. Bu zeytinyağların sabun imalinde dahi kullanılmayacak derecede içerisinde zehirli maddeler bulunduğu bildirilmiştir. Bu durum karşısında İskenderun Belediyesi depolarında bulunmakta olan 21 ton zeytinyağının denize dökülerek imha edileceği açıklanmıştır." "21 Ton Karışık Zeytinyağı Denize Dökülecek", (10 Ekim 1967). *Hürriyet*, S. 6987, s. 1. Bu gelişme hem yağlarda yapılan ne kadar ciddi boyutta olabildiğini göstermekte olup hem de hızlıca gerçekleştirilen kontroller bakımından Hükümetin aldığı kararı uygulamaya geçirmede zaman kaybetmediğini göstermektedir. Bu da durumun ehemmiyetini bir kez daha gözler önüne sermektedir.

ehemmiyeti de göstermektedir. İktidara geldiği andan itibaren hatta daha da evvel ekonomik kalkınmanın ana unsurlarından birinin ihracatın artırılması olduğunu savunan AP'nin almış olduğu bu kararlar savunulan politikaların âdeta bir tezahürü olarak ortaya çıkmıştır.

AP iktidarı döneminde dış ticarete yaşanan gelişmeler arasında öne çıkan bir diğer adım ise Rusya ile imzalanan ve 1968-1969 devresini kapsayan yaklaşık 75 milyon dolarlık çift taraflı ticaret yapmayı öngören ticaret protokolü olmuştur. Adı geçen Ticaret Protokolünü Türkiye adına Ticaret Bakanlığı Dış Ticaret Dairesi 2. Başkanı Cevdet Güven ile Sovyetler Birliği Hükümeti adına da Dış Ticaret Bakanlığı İhracat Genel Müdürlüğü Başkanı Kuznetsov tarafından imzalamıştır. 1968-1969 devresinde Sovyetler Birliğinden ithal edilecek hammadde ve sanayi maddelerine karşılık Sovyetler Birliğine başlıca tarım ürünlerinden kuru üzüm, fındık, tütün, narenciye, canlı hayvan, taze elma, taze üzüm ve şarap ile bazı sınai mamullerin ihracı öngörülmüştür. Ayrıca 1 Nisan 1968'den itibaren yürürlüğe girecek olan protokolde narenciye ve fındık ürünlerinin kontenjanları da artırılmıştır ("Rusya İle 75 Milyon Dolarlık Ticaret Yapacağız", 1968, s. 1).

Bir diğer detay olarak Fransa'nın 1969 Ocak-Haziran ayları içerisinde kuru incir ithalatının neredeyse tamamını Türkiye'den yaptığının haberinin yanında Fransa'nın Türkiye'den yaptığı ithalatın toplam ithalata oranının yine aynı devrede yengeç ve karideste yüzde 73, dondurulmuş levrek ve kalkan balığında yüzde 40, fındıkta yüzde 35 ve kuru üzümde yüzde 10 olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Ayrıca 1969-1970 ihraç sezonu içinde Türkiye'den Yugoslavya'ya 850 ton tuz ihraç edileceği de açıklanmıştır ("Fransa Bu Yıl Kuru İncir İthalatını Türkiye'den Yaptı", 1969, s. 9; "Yugoslavya'ya 850 Ton Tuz İhraç Edilecek", 1969, s. 9).

Bir diğer öne çıkan gelişme ise Başbakan Süleyman Demirel'in memleketi olan Isparta'nın gül ticaretiyle ilgilidir. Öyle ki Haziran 1969 itibarıyla bakıldığında "Isparta Gülü" kokusunun dünyanın seçkin kadınları tarafından aranır hale geldiği bilgisine ulaşılmıştır. Ve nitekim parfüm sanayisinin önderi olan Fransa'nın gözü de Isparta'ya çevrilmiş durumdaydı. Öyle ki 1969 itibarıyla Isparta'da gül sezonunun açılmasıyla birlikte elde edilecek gülyağının yüzde 80'i Fransız firmaları tarafından kapatılmıştır. Bu arada Amerikan, Alman, Japon, Kuveyt ve İsviçre firmaları da bulabildikleri kadar gülyağını satın almışlardır. Isparta'ya gelen Fransa'nın büyük parfüm firmalarından biri "Chauvet et Cie"nin sahipleri Isparta en büyük gülyağı

fabrikası olan Gülcüler İstihsal Kooperatifi fabrikasıyla bütün üretimi satın almak üzere anlaşmışlardır. Söz konusu dönem itibarıyla Isparta'da gülyağı çıkaran Isparta Ticaret ve Sanayi Odasına kayıtlı altı fabrika ile bin kadar ilkel tesis bulunduğu, dört bin gül üreticisine ait 1500 hektar gül bahçesinden 3 milyon kilo gül elde edilmekte olduğu ve bu güllerden 450 kilo fabrikasyon ince, 1100 kilo katı, 175 kilo iptidai gülyağı yapılmakta olduğu bildirilmiştir ("Fransa'nın En Ünlü Parfümcüleri Isparta'nın Güllerine El Koydular", 1969, s. 5). Başbakan Demirel'in memleketi Isparta'nın sahip olduğu zenginliği kullanabildiği ve bu sayede de ciddi manada gelir elde ettiğini gösteren bu detay aynı zamanda Türkiye'nin ihracat konusunda çeşitlilik bakımından zengin bir ürün ağına sahip olduğunu da göstermektedir.

Son olarak OECD'nin (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü) Türkiye'nin ekonomik durumuyla ilgili yayımlamış olduğu yıllık raporundan bahsetmek gerekmektedir. OECD'nin yayımlamış olduğu raporda Türkiye'nin Ortak Pazarla yapmış olduğu ortaklık anlaşmasının Türk ekonomisine dış dünyaya açılma imkânı sağladığı öne sürülmüş olup, hem Türkiye'nin ekonomisinde hızlı bir çeşitlenmenin gözlemlendiği hem de dışarıda bilhassa da Almanya'ya çalışmaya gidenlerin Türkiye'ye gönderdikleri dövizlerin ödeme bilançosuna mühim derecede katkı sağladığından bahsedilmiştir. Raporda ayrıca Türkiye'nin gelecek yıllarda ekonomik gelişmesine engel olarak ihracatta halen istenilen gelişmenin sağlanamamış olmasına işaret edilmiş ve ilaveten Türkiye'nin Avrupa'ya ihracatında asıl sorunun gümrük vergisi olmayıp, ürünlerin kalitesi, standartlaştırılması ve pazar arayışları konusu olduğu belirtilmiştir. Türkiye'nin başlıca üretimi olan tütünle pamuğun satışını artırma şansının kısıtlı olduğu gerçeği göz önüne alındığında ihracatın çeşitlendirilmesinin daha da önemli olduğu gerçeğinin ortaya çıktığı ifade edilmiştir ("İhracatın Artmaması Gelişmeyi Engelliyor", 1969, s. 1, 11). Özetle gerek kısaca değinilmeye çalışılan OECD raporu gerekse yukarıda yer verilmeye çalışılan gelişmeler Türkiye için iki önemli gerçeğin halen devam ettiğini göstermektedir. Birincisi dış yardımlar bakımından ki Türkiye halen bu yardımlara ciddi oranda ihtiyaç duymaktadır. İkincisi hatta en önemlisi ise ihracatta halen hedeflenen seviyeye ulaşamamış olduğu gerçeğidir. Bu demek değildir ki Türkiye dış ticarete halen önceki devirlerle aynıdır. Aksine bu dönemde dış ticaret açığının azaltılması adına kayda değer gelişmeler yaşanmış, AP iktidarı ihracatı artırabilmek için türlü tedbirlere başvurmuştur. Ekonomik kalkınmanın yegâne unsurlarından biri olarak görülen ihracatta halen tarım

ürünlerinin kapladığı yer bakımından pek bir değişiklik yaşanmamış olması aynı zamanda tarımın AP iktidarının ilk evresinde öne çıkan sektör olarak varlığını sürdürdüğünü de göstermektedir.

4.2.2.1.3. Tarımsal Üretimi Artırmak İçin Atılan Adımlar ve Yaşanan Gelişmeler

Bu başlık altında öncelikle toprak reformu yerine tarım reformu söylemini tercih eden AP'nin iktidara geldikten sonra tarım reformunu gerçekleştirmek adına aldığı kararlara genel olarak değinilmeye çalışılacaktır. Bu doğrultuda BCA aracılığıyla ulaşılan ve AP iktidara geldikten sonra oluşturulan hükümet programında yer alan hususların 1966 Mart sonu itibarıyla uygulanma durumunu gösteren Tarım Bakanlığı tarafından hazırlanan rapor sayesinde hükümetin iktidardaki süresi bir yıl bile olmadan neleri gerçekleştirebildiği hakkında sağlıklı bir bilgiye kavuşma imkânı sağlanmıştır. Adı geçen rapora bakıldığında öne çıkan ve uygulanma süreciyle ilgili detaylı bilgilerin yer aldığı bazı gelişmeler şöyledir; Önceki bölümlerde de bahsedildiği üzere iklime bağımlı bir tarımsal üretimin söz konusu olduğu Türkiye'de bu durum AP iktidarı tarafından da kolaylıkla fark edildiğinden tarım kesimine yönelik tabii afetlerden zarar görenlerle yakından ilgilenilmesi kararı hükümetin programında öne çıkan hususlardan biri olmuştur. Tarım Bakanlığı'nın belirttiğine göre bu kararın uygulama aşamasında tabii afetlerden zarar gören çiftçilere yardım amacıyla ilkbahar ekimi için 5957,6 ton buğday, 9278,0 ton arpa, 100,0 ton mısır, 100,0 ton yulaf, 127,0 ton pamuk tohumu dağıtımını gerçekleştirmiştir.

Dış ticaret konusunda alınması öngörülen tedbirlerden birisi olan taze meyve, sebze ihracatının ve konserveciliğin teşviki ile ilgili olarak da taze meyve ve sebze deneme ihracatı hazırlıklarının yapılmakta olduğu, Tarım İş Kanunu ile ilgili ise halen adı geçen kanun tasarısının Tarım Bakanlığı'nda tetkikinin devam ettiği bildirilmiştir. Ayrıca ihracatı artırmak gayesiyle Avrupa pazarlarında tutulmuş olan çeşitli sebze tohumlarının Hollanda ve Danimarka'dan getirtilerek Türkiye'nin çeşitli iklim şartlarındaki ıslah ve deneme müesseselerinde adaptasyon çalışmalarının yapılmaya devam edildiği belirtilmiştir. Konserveciliğin teşviki ve gelişimi ile ilgili de Tarım Bakanlığı bünyesinde kurulan Bursa Konservecilik Araştırma Enstitüsü ile Çanakkale Tarım Ürünleri Teknolojisi Araştırma ve Yayım İstasyonu tarafından öğretici, yayım

ve araştırma konularında sanayi kollarına önderlik edecek şekilde çalışmalar yapılmakta olduğu belirtilmiştir. Ayrıca geleneksel ihraç maddelerinin yanında özellikle Avrupa pazarlarına satışı elverişli olan taze sebze ve meyve çeşitlerinin Türkiye'nin çeşitli iklim bölgelerinde bol ve standart bir şekilde yetiştirilmesi için çiftçiye tohum, fidan, fide, damızlık temini yanında demonstrasyon ve örnek tesisler kurmak suretiyle yardımda bulunulduğu bildirilmiş olup, ayrıca Antalya'da kurulmasına karar verilen günde 70 ton kapasiteli bir narenciye paketleme evinin makinelerinin getirildiği ve inşaat ihalesinin yapılmış olduğu açıklanmıştır.

Çiftçilerin başlıca problemlerinden birisi olan toprak reformu ile ilgili ise çalışmaların devam ettiği belirtilmiş olup, tarım politikaları kapsamında çiftçilere yapılan destekler de detaylı bir şekilde aktarılmıştır. Buradan anlaşıldığı üzere 1966 yılı çayır-mera ve yem bitkileri demonstrasyonlarında kullanılmak üzere 18.600 kg yonca, 231.000 kg korunga, 5.200 kg hayvan pancarı, 5.815 kg sudan otu tohumu ve ayrıca mera ıslahı için 72.000 kg karışık kontrollü tohumluğun dağıtımını tamamlanmış ve mahallerine gönderilmiştir. Diğer taraftan müesseselerde üretilen 960.150 adet Amerikan asma ve 926.450 adet yerli köklü asma fidanı vilayetlerde kullanılacak bağ tesisleri için bedelsiz olarak dağıtılmış, geri kalan kısım da bedeli karşılığında ihtiyaç sahibi çiftçilere verilmiştir. Ayrıca başka müesseselerde yetiştirilen 2.118.508 adet çeşitli meyve fidanı da üreticilere ulaştırılmıştır. Ayrıca gübre üretimi ve tüketimini artırmak ve gübre ile ilgili sorunları çözmek amacıyla Bakanlık bünyesinde bir gübre komitesi kurulduğu ve çalışmalara başladığı bildirilmiştir. Orman köylülerinin eğitimine ilişkin ise orman köylülerinin ormancılık ve tarım yönünden eğitimi için ormancılık işçi eğitim kamplarının 1966 yılı faaliyet hazırlıklarına başladığı belirtilmiştir. Yine bu hususla ilgili olarak köylü vatandaşların, okullarda öğrencilerin, erlerin eğitimi için hazırlanan ormancılık dersleri ve çiftçiye öğütler isimli eserler dağıtılmış ve seyyar sinema ekipleri ile bu konuda faydalı olacak filmler gösterilmiştir. Tarımsal eğitime ilişkin⁶³ ayrıca Antalya, Van, Giresun Bölge Tarım Okulları inşaatı ile Muş ve Mardin Teknik Tarım Okullarının inşaatlarının devam etmekte olduğu, Trabzon'da ise bir Ev Ekonomisi Okulunun hizmete açıldığı belirtilmiştir. Mevcut okullardan İstanbul, Sivas, Erzincan, Bursa ve Amasya Okullarının genişlemesine

---

⁶³Yukarıda sayılanlardan başka Başbakan Süleyman Demirel'in yurt gezileri sırasında tarım okulu açılmasını bizzat istediği yerlere örnek olarak Kütahya'nın Sofer köyü, Eskişehir'in Mahmudiye ilçesi ve Isparta'nın Gelendost ilçeleri gösterilebilir. BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü. (19 Ağustos 1966), 30-1-00/81-514-14; BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü. (19 Ağustos 1966), 30-1-00/81-514-13; BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü. (23 Ağustos 1966), 30-1-00/81-514-16.

karar verilerek öğrenci kapasiteleri artırılmıştır. Ayrıca Trabzon'da Orman Tekniker Okulu'nun eğitim öğretime açıldığı, Muğla Orman Muhafaza Memurları Okulunun ise inşaatına devam edildiği bildirilmiştir. Tüm bunların yanında tarımsal mesleki eğitim müesseselerinden teknisyen seviyesinde teknik personel yetiştiren Bölge Ziraat Okullarının sayısı dokuza çıkarılmış ve böylelikle bu okullardan her yıl dokuz yüz teknisyenin hizmete başlaması sağlanmıştır. Çiftçi çocuklarının mesleki eğitimlerini sağlamak üzere açılmış olan Teknik Ziraat ve Teknik Bahçivanlık Okullarının sayısı ona çıkartılarak çiftçi çocuklarının eğitimine büyük ölçüde başlanmıştır. Gelişmemiş bölgelerde teknik eğitim ve öğretime gereken önem verilerek açılmakta olan okulların büyük bir kısmının birinci plan devresinde Doğu illerinde kurulduğu belirtilmiş olup, özetle Mardin, Van, Muş, Trabzon ve Giresun'da birer okul açılmak suretiyle inşaatların sürdüğü belirtilmiştir. İlaveten 14.542 çiftçinin katılımıyla 169 adet kısa süreli yatsız, 126 çiftçinin katılımıyla 5 adet uzun süreli yatılı çiftçi kursları açılmış ve 1.402 çiftçinin katıldığı 24 adet teşvik müsabakası ve 274 teknik elemanın katıldığı 27 adet teknik toplantı yapılmış olduğu açıklanmıştır. Bunların yanı sıra Urfa, Mardin, Diyarbakır, Gaziantep, Maraş ve Kars çiftçileri için yayım elemanlarına Adana Bölge Pamuk Araştırma Enstitüsü'nde bir hafta süreli seminer açıldığı belirtilmiştir. (BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 1966, 30-1-00/81-514-3, 1966).

Tarım Bakanlığı tarafından hazırlanmış olan bu rapor, kısaca yer verilmeye çalışılmış olsa da oldukça kapsamlı ve tüm detayların tek tek açıklanmış olması bakımından dikkate değerdir. Rapor hakkında söylenebilecek en kısa ifade AP'nin iktidara geldiği andan itibaren söz konusu raporun kapsadığı bu kısa zaman diliminde bile tarım kesimine yönelik kayda değer girişimlerde bulunduğu gerçeğidir. Her dönemde olduğu gibi bir anda tüm sorunları ortadan kaldırmak mümkün olmamıştır. Ancak her şeye rağmen çiftçi kesimine sağlanan destek, açılan okullar ile eğitimlerine verilen önem, ihracatın artması için yapılan girişimler (özellikle de zengin üretime sahip olunmasına rağmen oldukça geri kalınan taze meyve-sebze ihracatı) vs. raporda yer bulan gerçekleşmiş ve gerçekleşmesi planlanmış olan tüm uygulamalar azımsanmayacak boyuttadır. Söz konusu rapor tarım kesimine verilen önemi göstermenin dışında iktidar partisinin zihniyetini de yansıtmakta olup, dayanılan köy ve köylü tabanının âdeta AP'yle özdeşleşmiş bir gerçek olduğunu da doğrulamaktadır.

Tarım sektörüne yönelik girişimleri göstermeye fayda sağlayacak bir belge de Tarım Bakanlığı tarafından bizzat Başbakan Süleyman Demirel'e sunulmak üzere

hazırlanan rapor olmuştur. Söz konusu raporda 1966, 1967, 1968, 1969 yıllarına ait tarımsal üretim hedefleri başlıca ürünler⁶⁴ üzerinden açıklanmış olup, üretim tedbirleri kısmında da yine tohumluk, gübre, zirai mücadele unsurları (ilaçlama vb.) gibi hususlarda da hedeflenenler belirtilmiştir. Tarımda makineleşmeyle ilgili olarak da Türkiye’de arazi varlığına oranla çok düşük orandaki çalısır haldeki mevcut 33.000 traktör sayısının bulunduğu ve 1966’da 12.400 adet traktör ilavesiyle bu sayının 45.400’e çıkarıldığı açıklanmıştır⁶⁵. Ayrıca adı geçen raporda kamu yatırımlarının gerçekleşme oranının 1965 yılına göre % 54 olduğu belirtilmiş olup, sektörlere ayrılarak dağılım verilmiştir. Söz konusu dağılımda gerçekleşmiş kamu yatırımları tarım sektörü için 1965 yılında 19.6 olarak belirtilirken, bu rakam 1966’da 24.4’e ulaşmıştır (BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 1966, 30-1-00/55-331-1, 1966). AP’nin neredeyse bir yıllık iktidar döneminde gerçekleşmiş bu yatırım oranı bile bir şeyleri düzeltme yolunda adımlar atıldığıнын habercisi niteliğindedir. Ayrıca önceki hükümetlerden devralınan gerçekler de dönem hakkında yorum yaparken göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin 1960’lar itibarıyla halen tarımda makineleşmenin gerçek manada yerleşmemiş olması AP’nin değil, asıl bu zamana kadar iktidarı yürütmüş partilerin sorumluluğundadır.

⁶⁴Tablo 3. Başlıca Tarımsal Ürünlerin Üretim Hedeflerinin 1966’da Kaç, 1969’a Gelindiğinde Kaç Olacağını Gösterir Tablo (Üretim Miktarı Bin Ton):

Ürün Çeşidi	1966	1969
Hububat	18.000	20.000
Yağlı Tohumlar	900	1.400
Pamuk	340	450
Diğer Sanayi Bitkileri	10.000	11.000
Tütün	150	157
Narenciye	450	550
Çay (Kuru)	15	18
Fındık	185	180
Antepfıstığı	9.5	15
Baklagiller (Tane)	600	1.250
Zeytinyağı	120	100

Kaynak: BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü. (Ağustos 1966), 30-1-00/55-331-1.

⁶⁵Tarım Bakanlığının verdiği bu rakam Türkiye’deki arazilerin çokluğu göz önüne alındığında ihtiyacı karşılamaktan oldukça uzak olmakla birlikte, bir de önceki bölümlerde bahsedildiği üzere çiftçilerin mevcut traktörlerdeki marka çeşitliliğinin fazla olmasından dolayı yaşadıkları parça temini gibi sorunlar (bkz. Dipnot 48) düşünülünce Türkiye’nin tarımda makineleşme konusunda halen istenilen seviyeye ulaşamadığı net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

4.2.2.1.3.1. Tarımda Makineleşme Yolunda

AP iktidarının ilk evresinde tarımda makineleşme adına en dikkat çeken gelişmelerden birincisi Tarsus'ta kurulmasına karar verilen Türkiye'nin ilk tarım makineleri fabrikası olmuştur. Bir Türk ve bir Amerikan şirketinin ortaklığıyla Tarsus yakınlarında kurulacak olan fabrikanın senede 750 biçerdöver, 1.400 mibzer, 1.300 planter ve ihtiyaçlar doğrultusunda diğer sanayi ve tarım makineleriyle aletlerini üretecek kapasitede olacağı açıklanmıştır. Yapılan hesaplar doğrultusunda fabrika mamullerinin içerideki ihtiyacı tamamen karşılayacak seviyeye ulaştığında hatta o seviyeyi aştığında adı geçen mamullerin ihracatına başlanacağı bildirilmiştir. İçerideki ihtiyaç miktarının 1968 itibarıyla rakamsal dağılımı ise senede ortalama 600 biçerdöver, 2000 mibzer ve 300 planter şeklinde açıklanmıştır. Fabrikanın Çukurova Ziraat ve Endüstri isimli Türk şirketiyle ABD'nin John Deere isimli ABD şirketi ortaklığıyla kurulacağı ve Amerikan şirketine 2 milyon liralık katılımına karşılık, kardan % 7 döviz transfer hakkı tanınmıştır ("Türkiye'nin İlk Tarım Makineleri Fabrikası Tarsus'ta Kurulacak", 1968).

İkincisi ise Konya'da 20 bin traktör imal edecek kapasitede bir traktör fabrikasının kurulacak olması haberi olmuştur. Tarım Bakanı Bahri Dağdaş kurulacak fabrikanın temeli atıldıktan on sekiz ay sonra faaliyete geçeceğini ve başlangıçta 20 bin kapasiteli bir traktör üretiminin gerçekleşeceğini (ki bu rakamın daha sonra 30 bine çıkarılması hedeflenmiş) açıklamıştır. Kurulacak bu fabrika sayesinde Türkiye'de traktör fiyatlarında da 6-7 bin lira arasında bir indirim yapılacağını açıklayan Dağdaş, hâlihazırda piyasada 47 bin lira olan traktörlerin 40 bine, 40 bin lira olan traktörlerin fiyatlarının da 33-34 bin liraya indirilmesinin planlandığını hatta daha sonraki senelerde bu fiyatların daha da aşağıya çekilebileceğini açıklamıştır. Devlet Planlama Teşkilatı tarafından da onaylanarak Bakanlar Kurulu'nca kurulmasına izin verilen traktör fabrikasının 183 milyon 200 bin lira sermayesinin olacağı bildirilmiştir. Bakanlar Kurulunun bu hususla ilgili kararnamesine göre Massey-Ferguson isimindeki bir Kanada firması ile British Overseas Engineering and Credit Company isimindeki bir İngiliz firmasının ortaklaşa gayretleri sonunda Konya'da traktör fabrikasının kurulmasına karar verilmiştir. Adı geçen yabancı iki firmanın sermayenin % 52'sini sağlayacağı, geri kalan % 48'lik kısmı ise başta Pancar Ekicileri Birliği Anonim Şirketi olmak üzere Şekerbank gibi diğer Türk katılımcıların katkılarıyla kurulması planlanmıştır ("Konya'da Bir Traktör Fabrikası Kurulacak", 1968, s. 1, 7; "Yılda 20

Bin Traktör İmal Edecek Fabrika Kuruluyor", 1968, s. 1, 7). Söz konusu gelişme traktör ithalinde yaşanan sıkıntılar bakımından ve maddi açıdan değerlendirildiğinde dışa bağımlılığı azaltacak ciddi bir hamle olmakla birlikte fabrikanın kuruluşunda sermayenin % 52'sinin yabancı firmalara ait olması halen Türkiye'deki para sıkıntısının devam ettiğini göstermektedir. Tarımda makineleşme yolunda önemli bir adım olan bu girişimle ilgili kafaları karıştıracak detay, bir yanda tarımsal üretimi artırmak ve maliyeti azaltmak gayesiyle fabrika kurma hamlesi bir yanda da bu fabrikanın yabancı sermaye desteği ile kurulacak olması gerçeğidir. Bunun tek yanıtı içinde bulunulan ekonomik şartlar ve teknik manadaki bilgisizlik ya da bir diğer deyişle yetersizlik dolayısıyla dışarıya olan ihtiyacın devam etmesinden başka bir şey değildir. Keza Tarsus'ta kurulmasına karar verilen tarım makineleri fabrikası için de benzer durum söz konusu olup, ortaklığın Amerikan bir şirketle paylaşılıyor olması altta yatan sebeplerin doğruluğunu kuvvetlendirmektedir. Sonuç olarak bakıldığında ağırlıklı olarak yabancı sermaye desteği ile kurulması öngörülen bu fabrikalar sayesinde çiftçilerin artık Türkiye'de kendi toprağında kendi traktörleriyle çalışmasının önü açılmış ve tarımda makineleşme bağlamında bir nebze de olsa dışa bağımlılık ya da diğer bir deyişle döviz kayıpları azalmış olacaktır.

1965-1969 yılları arası tarımda makineleşmenin seyrinin daha net bir biçimde anlaşılmasına katkı sağlamak amacıyla tablo 4'te adı geçen yıllar arasında hayvanla işlenen ve traktörle işlenen arazi miktarları, tarımsal araç gereç mevcutları (karasaban, traktör, biçerdöver örnekleriyle) ve tarımsal araç ithalat miktarları verilmiş olup, ulaşılan bu istatistiki veriler sayesinde makineleşmede gerçek durum gün yüzüne çıkarılmıştır.

Tablo 4. Tarımda Makineleşmenin Vaziyetini Gösterir Tablo

Yıl	İşlenen Alan (1000 Hektar)		Tarımsal Araç Gereç Mevcudu			Tarım Araçları İthalatı	
	Hayvanla İşlenen Alan	Traktörle İşlenen Alan	Karasaban	Biçerdöver	Traktör	Pulluk	Traktör
1965	19.456	4.100	2.031.400	6.540	37.100	811	2.109
1966	19.099	4.883	2.084.900	7.200	44.200	44	2.966
1967	18.212	5.624	2.064.300	7.843	51.817	511	698
1968	17.681	6.411	1.983.800	8.166	60.596	41	1.769

Tablo-4 devam

1969	17.441	7.231	1.908.200	8.300	80.200	16	1.423
------	--------	-------	-----------	-------	--------	----	-------

Kaynak: *Tarım İstatistikleri Özeti 1968.* (1969). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, s. 8, 24; *Tarımsal Yapı ve Üretim 1969.* (1971). Devlet Ankara: İstatistik Enstitüsü Matbaası, s. 3, 7, 11; *Tarımsal Yapı ve Üretim 1968.* (1968). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, s. 7.

Devlet İstatistik Enstitüsü verilerinden hazırlanan yukarıdaki tabloya bakıldığında ilk göze çarpan AP'nin iktidara geldiği yıl olan 1965'ten itibaren hayvanla işlenen arazi miktarlarında yaşanan düşüş ve buna paralel olarak traktörle işlenen arazi miktarlarındaki artış olmuştur. Yalnızca bu detay bile Türkiye'de makineleşme adına bir şeylerin değişmekte olduğunu göstermeye yetecek kadar önemlidir. Yine yıldan yıla azalış gösteren ülke geneli karasaban sayısı ve bunun tam aksi olarak traktör sayılarının artması artık tarımda geleneksel yöntemlerin terk edilmeye başlanarak yerini makineli tarımın aldığını ifade etmektedir. Tabloya bakıldığında ilginç bir detay ise tarım araçları ithalatında görülen kademeli düşüş olmuştur. İlginç olan kısım ise diğer verilerden de anlaşıldığı üzere Türkiye'nin makineli tarıma artış gösteren bir biçimde yöneliminin olduğu yıllarda Türkiye'nin araç ithalinin azalış göstermesidir. İşte bu durum Türkiye'nin gün geçtikçe tarımda makineleşme bağlamında dışa bağımlılığının azalmaya başladığını göstermekte olup, bir de yukarıda bahsedilen fabrika haberleri düşünüldüğünde AP iktidarı döneminde tarımda makineleşme hususunda mühim gelişmeler olduğu daha net anlaşılacaktır.

4.2.2.1.3.2. Çözülemeyen Mesele: Toprak Reformu

Bilindiği üzere toprak reformu meselesi Türkiye gündemini uzun yıllar meşgul etmiş, hemen her hükümetin programında yer almak suretiyle vaatleri arasında yer almış ancak bir türlü çözüme kavuşturulamamıştır. Akıllara hükümeti kuranların toprak reformunu gerçekten isteyip istemediklerinin gelmesinin oldukça doğal olup, bu başlık altında böylesine mühim bir konunun AP iktidarı döneminde nasıl bir seyir izlediği ifade edilmeye çalışılacaktır. İlk olarak dönemin iki önemli lider ismi İsmet İnönü ile Süleyman Demirel'in toprak reformu hususundaki görüşlerinden bahsetmekte fayda vardır. İnönü konuyla ilgili, Türkiye'de herkese yetecek kadar toprak olduğunu ama kimisinde fazla olup kimisinde ise hiç olmama gibi durumun mevcut olduğunu belirtmiş ve çözüm olarak toprak sahiplerinin ellerinde bulunacak arazilerin bütün tarımla uğraşanların ihtiyacına göre sınırlandırılmasının doğru

olacağını ve bunun adının toprak reformu olduğunu açıklamıştır. Toprağın cinsine göre pek çok toprağı olandan belirli ölçütler çerçevesinde toprak alınıp toprağı bulunmayanlara dağıtılacağını belirten İnönü böylelikle ortanın solu tabirinin gerçek manasına kavuşacağına inandığını belirtmiştir. Ayrıca toprak reformu hususunda AP ile bir bakımdan aynı çizgide olduklarını, iki partinin de bu duruma çok üzülüğünü, iki partinin de reform istediğini belirten İnönü aradaki farkın ise CHP'nin istediği toprak reformunun "Topraksızı nasıl toprak sahibi yaparız?" düşüncesine endeksli olurken, AP'nin istediği toprak reformunun ise "Büyük toprak sahiplerinin durumlarını nasıl muhafaza ederiz?"e odaklı olduğunu iddia etmiştir.

Süleyman Demirel ise bütün hayatının toprakta çalışanlarla birlikte geçtiğini söylemiş, siyasi ihtiraslarına toprak reformunu bayrak yaparak netice almaya çalışanların toprağı ancak saksıda gördüklerini belirten Demirel'e göre bütün hayatları boyunca çiftçinin, köylünün halinden anlamamış hatta onu insan yerine koymamış isimler olup, daha da ötesi 1950'ye kadar devlet bütçelerine köye ferahlık getirecek bir liralık bile tahsisat ayırmadıklarını iddia ederek sert eleştirilerde bulunmuştur. AP lideri Demirel ömürleri boyunca, köyün susuzluğunu, yolsuzluğunu, açlığını ve çaresizliğini çözmeye çalışmamış siyasetçilerin birdenbire köy ve köylü taraftarı olduklarını, fazla toprağı bulunanların topraklarının sahiplerinden alınarak topraksızlara dağıtılması suretiyle gerçekleşecek olan toprak reformuyla Türkiye'nin kaderinin değişeceğine inananların toprak reformunun inceliklerini tespit etmeden yaptıkları bu açıklamaların onların ne kadar bilgisiz olduklarını gösterdiğini açıklamıştır ("Liderler Dün Toprak Reformunu Tartıştı", 1965, s. 1, 7). İki liderin toprak reformu hakkındaki görüşlerinden de anlaşılacağı üzere gerek CHP gerekse AP bir toprak reformu istemiştir ancak nasıl bir toprak reformu olacağı konusunda keskin bir görüş ayrılığının yaşandığı da açıktır. Bu noktada amaç CHP ya da AP arasında savundukları politikalar bakımından bir tercih yapmak ya da birinin önerisini diğerine tercih etmek değil; aksine liderlerin Türkiye'de uzun yıllar gündemde kalan ve nüfusun önemli bir kısmını etkileyen bu hususla ilgili ne düşündükleri hakkında bir nebze de olsa fikir verebilmektir.

Cüneyt Arcayürek CHP'yi bozguna uğratan sebep olarak toprak reformuna işaret etmiş ve bununla ilgili yazısında CHP'nin 1945'teki Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'ndan sonra bir daha toprak reformuna yönelik somut bir adım atmadığını, 1961'den itibaren kurulan koalisyonlarda da görev alan CHP'nin tutumunun

değişmeyip, toprak reformunun söylemden öteye geçmediğini açıklamıştır. Hatta buna ispat olarak 1961, 1962, 1963, 1964 bütçelerinde toprak reformu hazırlığı için bir kuruluş bütçe bile ayrılmamış olmasını göstermiştir. Buna da bahaneler üretecekler için de CHP'nin bütçelerinin âdeti anayasası niteliğini taşıyan beş yıllık planda da toprak reformunun finansmanına ait tek bir satır, tek bir kelime olmadığını göstermiş ve CHP'nin toprak reformu söyleminin bir seçim yatırımı olmaktan öteye geçemediğini ve nitekim seçmenin de tıpkı 1950'de olduğu gibi topraklı topraksız fark etmeksizin AP başta olmak üzere CHP dışındaki partilere oy verdiğini ifade etmiştir (Arcayürek, 1965, s. 1, 9). Arcayürek'in tespiti Süleyman Demirel'in görüşlerini destekler nitelikte olmakla aslında iki gerçeği de gün yüzüne çıkarmıştır. Birincisi CHP'nin toprak reformu hususunda gerçekten samimi duygularla bir somut adım atmadığı ya da atmadığı olmakla birlikte, ikincisi ise aslında tüm partiler açısından bakıldığında gerçek dışı vaatlerin eninde sonunda seçmen tarafından fark edileceği ve bu farkındalıkla yanıt bulacağı gerçeğidir.

Senatör Dr. Amil Artus ise toprak reformunun bir türlü gerçekleştirilememesiyle ilgili, toprak ağalarının ekonomik temellere dayanan siyasi nüfuzları dolayısıyla dün CHP iktidarı ve onun koalisyon ortaklarının toprak reformunu gerçekleştiremediklerini belirtmiş, mevcut AP iktidarının da bir toprak reformu gerçekleştirebileceğine dair hiç inançları olmadığını eklemiştir. Adaletli bir arazi dağılımı yapmadan gerçekleşecek bir tarım reformunun ise büyük toprak sahiplerini biraz daha zenginleştirmekten ve dengesiz bir gelir dağılımına yol açmaktan öteye geçmeyeceğini belirterek gerçekçi bir toprak reformunun gerekliliğini vurgulamıştır (Artus, 1966, s. 2). Artus'un ifadelerinden ortaya çıkan sonuç aslında birbirini sert bir şekilde eleştiren iki partinin de toprak reformu konusundaki dile getiremedikleri en büyük engel, siyasi nüfuz sahibi toprak ağalarıdır. İşte bu nedenle Artus'un yanılmış olmayı umut etmekle birlikte AP'nin de bir toprak reformu gerçekleştirebileceğine ihtimal vermediği görülmüştür.

Anlaşıldığı üzere AP iktidara geldikten sonra toprak reformu hususunda nasıl bir yol izleyeceği büyük bir merak ve tartışma konusu olmuştur. Bir kısım gerçekleşmesine ihtimal dahi vermezken bir kısım ise oldukça umutlu bir bekleyiş içerisine girmiştir. Tarım Bakanı Bahri Dağdaş ise Türkiye Ziraat Odaları Birliğinde gerçekleşen Kasım 1966 tarihli toplantıda bu hususla ilgili gerek hükümet gerekse parti olarak meşru mülkün ve meşru servetin bekçisi olacaklarını ifade etmiş, ziraatta

mülkiyeti önleyici hükümler varsa bunların mutlaka değiştirileceğini belirtmiştir. Mülkiyetinden ve yarınından emin olmayan toplumlarda verimli bir tarımın gerçekleşmesinin beklenmeyeceğini belirten Dağdaş, gelişen tarımsal üretime yön vermek zorunda olduklarını ifade etmiştir. Dağdaş ayrıca AP'nin seçimlerden önce köylüye vermiş olduğu vaatleri yerine getireceklerini ifade etmiş zaten aksinin ancak oy almak için vaatte bulunanların hükümetlerine yakışacağını dile getirmiştir. Dağdaş'ın vaatlerin tutulacağına dair söylemine özel teşebbüs tarafından açılacağı belirtilen traktör fabrikasını dayanak göstermesi, kurulacak bu fabrika sayesinde hem traktör fiyatlarının düşeceği hem de tarımsal üretimin artacağına dair açıklamaları ("Ziraatta Mülkiyeti Önleyen Hüküm Varsa Değiştireceğiz", 1966, s. 1) AP'nin köy ve köylüye karşı izlemekte olduğu politikasının bir uzantısı olarak görülebilir. Ayrıca Tarım Bakanı'nın tarımda mülkiyete yönelik iddialı ifadeleri, yıllardır toprak reformunu bekleyen kesim için oldukça ümit verici bir gelişme olmuştur.

Başbakan Süleyman Demirel ise yine bu konuyla ilgili toprak reformu deyimini doğru bulmadığını ve planda bunun tarım reformu tabiriyle değiştirilmesini istediğini belirtmiştir. Gerek Başbakan Demirel gerekse Tarım Bakanı Bahri Dağdaş'ın tarım reformu ile neyi kastettiklerine bakıldığında, "Devletin elindeki arazi topraksız köylüye dağıtılacak, büyük toprak sahiplerinden ancak toprağı işletmeyen veya verimsiz işletenlerin toprakları kamulaştırılacak ve genel olarak tarımda verimi artırmaya yönelik gübreleme, makineleşme, fenni tarım usulleri yaygınlaştırılacak, ağaçlandırılmayan bir kısım orman bölgeleri ise köylüye dağıtılacak" şeklinde özetledikleri görülmüştür. Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Suat Aksoy ise Demirel ve Dağdaş'ın kastettikleri tarım reformu tabirine istinaden kaleme aldığı yazısında, hazine topraklarının topraksız köylülere dağıtılmasının yeni bir tedbir olmadığını aksine yıllardır çorak hazine topraklarının gerekli yardım yapılmadan, topraksız köylülere göstermelik gibi dağıtıldığını belirtmiştir. Aksoy'a göre gerçek bir toprak reformu, büyük toprak mülkiyetinin azami bir sınırdan sonra kamulaştırılıp, topraksız ve az topraklı köylülerin topraklandırılmasını kapsadığı kadar, topraklandırılan köylülere gereken teknik yardım ve kredi desteğinin de sağlanması demektir. (Aksoy, 1966, s. 2) Özetle Aksoy, Demirel ve Dağdaş'ın söylemlerinin gerçekçi bir çözüm ifadesi olmadığını belirtmiş ve bu isimleri hâlihazırda mevcut olan bir uygulamayı reform ismi vererek kullanmalarının ancak büyük toprak sahibi kimselerin işine yarayacak bir şey olduğuna dikkat çekmeye

çalışmıştır. Aslında işaret edilen açıklamalardan da anlaşılacağı üzere toprak reformunun bir türlü çözülememesinin nedeni, altında gerçekten farklı sebepler yattığıdır. Tasarı haline gelip bir türlü yasalaşamayan ama herkesin çok istediğini açıkladığı toprak reformu gerçekten başlı başına bir araştırma konusu olacak niteliktedir.

AP'nin toprak reformuna bakışı konusunda ezber bozacak nitelikte bir açıklama Süleyman Demirel'den gelmiş ve Demirel yaptığı açıklamayla âdeta AP'nin toprak reformu konusunda samimi olmadığını savunanları haklı çıkarmıştır. Demirel, toprağın mevcut olduğu ölçüde dağıtılacağını, hiç kimsenin komşunun toprağı alınacak da bana verilecek gibi bir hevese kapılmamasını zaten Türk vatandaşının komşunun hiçbir şeyinde gözü olmayan vatandaş olduğunu ve bunun sebebinin de Allah korkusu olduğunu belirtmiş, Toprak yoksa ne verileceğini ancak toprak varsa toprak verilebileceğini ifade eden Demirel hemen sonrasında bunun da mülkiyet hakkını zedelememesi gerektiğini de eklemiştir. Demirel'in toprak reformuyla ilgili bu şaşkıncı çıkışına Ortadoğu Teknik Üniversitesi Öğretim Üyesi Duran Taraklı'nın "Toprak Reformu" başlıklı yazısı aracılığıyla ulaşılmış olup, Taraklı'nın Demirel'in açıklamalarına ilişkin yorumundan da bahsetmek gerekir. Taraklı, Başbakan Demirel'in yaptığı bu açıklamayla toprak reformunun lüzumsuz olduğunu ve açıkça toprak reformunun karşısında olduklarını gösterdiğini ifade etmiştir. İlâveten 40 bin köy ve 2-3 milyon çiftçinin faydası için yapılacak kamulaştırmanın mülkiyet hakkının zedelenmesi şeklinde yorumlanmasının ise çiftçi nezdinde izahının mümkün olmadığını belirtmiştir (Taraklı, 1967, s. 2). Demirel'in toprak reformunu bekleyenler için "komşusunun malında gözü olmak" gibi imada bulunması, toprak reformu ile mülkiyet hakkının zedeleneyeceği endişesi kısaca 1967 itibarıyla Tarım Bakanı'nın daha önce AP'nin vaat ettiği şeyleri gerçekleştireceği söylemini çürütecek nitelikte olmuştur. AP'nin toprak reformu konusunda kendisine yönelen eleştirilerin haklılık payını artırdığı bu açıklama, gerçekten de dönemin mühim bir siyasi manevrası olarak yorumlanabilir. Aynı zamanda Demirel'in net bir biçimde özel mülkiyete dokunulmayacağını belirtmesi bu konuda Adnan Menderes çizgisinin devamı olduğu görüşünü de doğrulamaktadır.

Son olarak BCA aracılığıyla ulaşılan "Tarım Reformu Kanun Tasarısı" başlıklı evraktan bahsetmekte fayda var. Söz konusu belgede aslında 1960'tan itibaren birçok kez bu tasarının Meclis'e geldiği ama türlü sebeplerle kabulünün

gerçekleşemediğinden bahsedilmekte olup, AP'nin 1965 Ekim'inde iktidara gelişinden sonra konuyu incelemek ve eski çalışmaları gözden geçirmek üzere ilgili üniversite profesörlerinden ve Bakanlık temsilcilerinden oluşan bir çalışma grubunun kurulduğu bildirilmiştir. Ayrıca Bakanlık bünyesinde bunlara yardımcı olmak üzere bir Tarım Reformu Sekreteryası teşkil edildiğinden bahsedilmiş olup, adı geçen çalışma gruplarının yaptıkları incelemeler neticesinde planlı kalkınma çerçevesinde tarımsal kalkınmanın sağlanmasının tarım reformu kanun tasarısının gerçekleşmesine bağlı olduğu sonucuna varıldığı belirtilmiştir (BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 1968, 30-1-00/82-519-5, 1968). Tarım Reformu Kanun Tasarısının gerekçelerinin detaylı olarak anlatıldığı bu evrak hem tasarı hakkında bilgi sahibi olmak isteyenler için hem de Türkiye'de söz konusu tasarıya kadar geçen evrede nasıl girişimlerde bulunulduğunun yanında geçmişte ve mevcut dönemdeki toprak düzeninin nasıl olduğu hakkında sunduğu bilgilerle oldukça faydalı bulunmuştur. Türkiye'de toprak ya da diğer bir deyişle tarım reformunun kanunlaşması ise ilgili bölümde anlatılacak olup, önce "*Toprak ve Tarım Reformu Ön Tedbirler Kanunu*"nun 19 Temmuz 1972'de kabulü ile sonra da "*Toprak ve Tarım Reformu Kanunu*"nun 25 Haziran 1973'te kabulü ile ancak mümkün olmuştur. Başlıkta da belirtildiği üzere toprak reformu, gerçekten de Türkiye için çözümü uzun yıllar alan bir mesele olmakla birlikte aynı zamanda meselenin bir türlü çözüme kavuşturulamaması toprak reformunu siyasilerin sürekli propaganda malzemesi olarak kullanmalarına yol açmıştır.

4.2.2.1.3.3. Diğer Girişimler ve Tedbirler

Birinci Demirel Hükümetinin programında da yer alan gübre imalatına yönelik girişimler arasında bu dönemde en dikkat çeken girişim Kütahya Azot Fabrikası'na yapılan yatırım olmuştur. Kütahya Azot Fabrikası'nın genişletilerek suni gübre imalatının artışının hedeflendiği bu yatırım hamlesinin temel atma töreninde konuşan Başbakan Süleyman Demirel Türkiye'nin yeni bir çağın başlangıcında olduğunda belirtmiş ve bu çağın Türk milletinin koruyucusunun da vasisinin de kendisinin olduğu bir çağ olduğunu söylemiştir. Türkiye'nin her türlü üretimini artırmaya mecbur olduğunu, sanayileşme tamamlanana kadar tarıma gereken önemin verilmesinin bir zorunluluk olduğunu ifade eden Demirel, tüm dünyada gıda maddelerinde bir darlığa doğru gidişin söz konusu olduğunu ve hatta günü geldiğinde para olsa dahi dışarıdan gıda maddesi almanın mümkün olmayacağını iddia etmiş ve bu nedenle de tarımın her

anlamda geliştirilmesinin oldukça önemli olduğunu açıklamıştır. Bu açıklamaların ardından Kütahya Azot Fabrikası ile gübre üretim kapasitesinin 440 bin tona çıkacağını, İskenderun ve Derince'deki 200 bin tonluk fosfatlı gübre tesislerinin de iki katına çıkarılacağını açıklamış ve Kütahya'daki 422 milyon 742 bin 750 liraya genişletilecek bu fabrika sayesinde üretimin üç katına yükseleceğini açıklamıştır. Otuz dört buçuk ay sonra tamamlanması öngörülen bu suni gübre fabrikası ek tesislerinin işletmeye açılmasıyla hâlihazırdaki yıllık 140 bin ton olan üretim kapasitesinin 338 bin 500 ton suni gübre üretecek seviyeye geleceğini düşündüklerini açıklamıştır ("Sunî Gübre Fabrikası 422 Milyon Liraya Yapılıyor", 1966, s. 1, 9). Hükümet programında da yer alan tarımsal üretimin artışında katkısı büyük olan bu hamle ile Türkiye ciddi bir ithalat hareketine de darbe vurmaya açıklamıştır. Kendi kendine yeten ve bağımsız bir ekonomi anlayışının da yansıması sayılabilecek bu girişim hem AP'nin hükümet programında yer verdiği hamleleri gerçekleştirmek için çalıştığını hem de bu ve bunun gibi tesisler sayesinde dışarıya akan paranın içeride kalmasının hedeflendiğini göstermesi bakımından önem arz eden bir gelişme olarak kaydedilmiştir.

Gübre imalatına yönelik iktidarın son günlerinde alınan bir karardan bahsetmek gerekir. Alınan karar gereğince Ziraat Bankası'nın Ekim 1969 itibarıyla, yıllık 838 milyon lira olan gübre fonu 2 milyar 29 milyon liraya çıkarılmıştır. Bu fon artışı sayesinde çiftçilerin bir kat daha fazla gübre alabilme imkânına kavuşacaklarını açıklayan Tarım Bakanlığı yetkilileri, gübre ithali, yurt içerisinde alım ve satım işlerini düzenleyen kararnamenin genişletilmesi dolayısıyla bu sayılanları yerine getirmekle Umumi Mağazalar, Mersin Narenciye ve Sebzeçiler Kooperatifi, Güneydoğu Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerini yetkili kılmışlardır ("Gübre İçin Krediler 1 Milyar Artırıldı", 1969, s. 9). Ziraat Bankası'na sağlanan bu kaynak artışı da yine tarımsal üretimi artırabilmek adına alınan tedbirlerden birisi olmuştur.

Tarımsal üretimi ve verimi artırmak adına Türkiye'de haşhaş ekimi ve afyon üretiminin nerelerde yapılabileceğinin bizzat devlet tarafından belirlendiğinden daha önceki bölümlerde bahsedilmişti. Yapılan inceleme esnasında bu müdahalenin AP iktidarı döneminde de devam ettiği görülmüş olup, bunların neler olduğuna değinmeden önce devletin yaptığı bu müdahalenin tamamen tarım sektörü açısından oldukça olumlu tedbirler olduğu bir kez daha vurgulanmalıdır. Söz konusu dönemde ilk olarak 1966-1967 yılı için haşhaş ekimi ve afyon üretimi yapılacak,

“Afyon, Adıyaman, Bilecik, Burdur, Denizli, Isparta, Kütahya, Uşak vilayetlerinin tamamında, Ankara Beypazarı ve Nallıhan; Amasya Merkez, Merzifon, Gümüşhacıköy, Göynücek, Taşova ve Suluova; Balıkesir Merkez, Dursunbey ve Sındırgı; Bolu Merkez, Göynük, Gerede ve Mudurnu; Çorum Osmancık, Mecitözü, İskilip ve Ortaköy; Elazığ Baskil; Eskişehir Merkez, Çifteler, Seyitgazi, Mihalicçık ve Sivrihisar; Konya Akşehir, Ilgın, Beyşehir ve Doğanhisar; Manisa Kula, Salihli, Sarıgöl, Selendi, Demirci ve Alaşehir; Nevşehir Ürgüp; Tokat Merkez, Turhal, Zile, Erbaa, Niksar; Yozgat Akdağmadeni, Çekerek ve Sorgun; Malatya Merkez, Hekimhan, Akçadağ, Darende ilçelerinin tamamı” izin verilen yerler olarak tespit edilmiştir (BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-), 1966, 30-18-1-2/197-45-6).

Her ekim dönemi için yeniden belirlendiği anlaşılan bu yerler arasında herhangi bir değişiklik olup olmadığının anlaşılması için sonraki ekim döneminde izin verilen yerlere de bakılmış ve 1967-1968 ekim yılında haşhaş ekimine ve afyon üretimine izin verilen yerlerin bir önceki dönemle birebir aynı olduğu tespit edilmiştir (BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-), 1967, 30-18-1-2/207-46-12).

1968-1969 ekim yılında ise izin verilen yerler arasında bir önceki döneme göre değişiklik tespit edildiğinden izin verilen yerlere detaylı olarak yer verilecektir. 1968-1969 ekim devresi için haşhaş ekimine ve afyon üretimine Afyon, Bilecik, Burdur, Denizli, Isparta, Kütahya, Uşak vilayetlerinin tamamında ve Amasya, Çorum, Konya, Tokat vilayetlerinin hiçbir değişiklik olmaksızın önceki dönemde izin verilen ilçelerinde yine izin verildiği tespit edilmiştir. 1968-1969 ekim devresi için ilginç olan ise 1968 yılı sonbaharından itibaren daha önceki yıllarda izin verilen Adıyaman vilayetinin tamamında, Ankara, Balıkesir, Bolu, Elazığ, Eskişehir, Manisa vilayetlerinin ilçelerinde haşhaş ekiminin ve afyon üretiminin yasaklanmış olmasıdır. Ayrıca 1969 sonbaharından itibaren de Bilecik ve Tokat vilayetlerinin haşhaş ekimi ve afyon üretimi yapan yerler arasından çıkarılacağı da duyurulmuştur (BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-), 1968, 30-18-1-2/221-45-10). Son olarak ise 1969-1970 ekim devresi için haşhaş ekimi ve afyon üretimine izin verilen yerler olarak Afyon, Burdur, Denizli, Isparta, Kütahya ve Uşak illerinin tamamında, Amasya, Çorum, Konya illerinin ise izin verilen ilçelerinde devam edilmesine karar verilmiş olup, bir önceki yıl duyurusu yapılan Bilecik ilinin tamamı ve Tokat ilinin Merkez, Turhal, Erbaa, Zile ve Niksar ilçelerinde haşhaş ekimi ve afyon üretimi yasaklanmıştır (BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-), 1969, 30-18-1-2/235-41-14). Verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere haşhaş ekimi ve afyon üretiminde devlet kontrolü AP iktidarı döneminde de devam etmiş ve izin verilecek yerler yıl içindeki duruma göre her ekim dönemi için yeniden tespit edilmek suretiyle güncellenmiştir. Bu durum aynı zamanda devletin bu iki ürüne verdiği önemi ve dikkati göstermesi bakımından da önemlidir.

Yapılan inceleme sırasında Türkiye'nin çeşitli noktalarından Tarım Bakanlığı ile ilgili isteklerde bulunulduğu ve bunların Tarım Bakanlığı tarafından bizzat cevaplandırıldığı belgelere ulaşılmıştır. Örneğin Konya'nın Kulu ilçesine bağlı Kırkkuyu köyündeki çiftçilere tohumluk verilmesi talebinde bulunulmuş ve Tarım Bakanlığı da bu hususla ilgili adı geçen köyün ihtiyacını da içine alan Konya ilinin 20 ton buğday ile 1850 ton arpa tohumluklarının tahsis edildiği bilgisini vermiştir. Ankara'nın Bala ilçesinde ise bir tarım okulu açılması talep edilmiş ve Bakanlık İkinci Beş Yıllık Plan döneminde her ilde tarım okulu açma projesini hayata geçireceklerini ve Bala'nın proje kapsamına dâhil edileceğini bildirmiştir. Tarımsal üretimde gelişmeyi gösterecek bir örnek olarak Adana'dan yapılan sulu pamuk ziraatında kullanılan uçakların kaza sonucu kalmadığı ve uçak teminine ilişkin talepten de bahsetmek gerekir. Bakanlık bu talebe cevap olarak, Türkiye'de bulunan uçakla ilaçlama yapan şirketlerin elinde 30 uçak bulunmasına rağmen bu sayının yeterli gelmediğini belirtmiş, çünkü zirai mücadelelerde uçak kullanılması yönteminin gün geçtikçe üreticiler tarafından rağbetinin arttığını bildirmiştir. Bu nedenle 1967 yılında birinci altı aylık devreye ayrılan tahsisattan 7 adet uçak ithali için 97.000 dolarlık döviz ayrılmış olup 2'sinin hâlihazırda gelmiş olduğu açıklanmıştır (BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 1967, 30-1-00/82-518-2). Yukarıda kısaca yer vermeye çalışılan çeşitli istek ve gerçekleşme durumları bakımından ele alınan örnekler arasında özellikle ikinci beş yıllık plan dâhilinde her vilayette tarım okulu açılması⁶⁶ düşüncesinin varlığı tarımsal eğitime verilen önemin ispatı olup, bundan başka zirai mücadelede uçakla ilaçlama yönteminin gün geçtikçe yaygınlaşmaya başladığı bilgisi ise tarımda geçmiş dönemlere nazaran ciddi bir yol kat edildiğinin göstergesi niteliğindedir. Geleneksel yöntemlerin terk edilerek tarımda modernizasyona uyum sağlamaya başlayan bir üretici kesimin sayısındaki artış izlenen başarılı politikaların meyvesini vermeye başladığının işareti sayılabilir. Türkiye'nin arazi genişliği ve tarımla uğraşan kesimin büyüklüğü göz önüne alındığında oldukça kısıtlı kalan uçak

---

⁶⁶Açılmasına karar verilen tarım okullarına bir örnek olarak Kayseri-Güneşli, Tunceli, Adıyaman-Kâhta, Gümüşhane-Bayburt, Çankırı, Konya-Çumra, Ankara-Keskin ve Çanakkale'de olmak üzere yaklaşık 2.159.600 lira proje toplamı sekiz 1968 yılı yatırım programına alınmak suretiyle yapımlarına karar verilmiş olması gösterilebilir. BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-). (12 Kasım 1968), 30-18-1-2/227-81-12. Süleyman Demirel tarımsal eğitimin önemini izahatını fazlasıyla yapmış ve 1965'de 6 olan lise seviyesindeki tarım okulu sayısının 1969'da 57'ye yükseldmesini iktidarın tarımsal eğitime verdiği öneme ve gösterdiği hassasiyete bir ispat olarak sunmuştur. Demirel, S. (1973). *1973'e Bakarken*. Ankara: Atak Matbaası, s. 24.

sayısı yine de uçakla ilaçlama metodunun katkısına gölge düşürmemeli ve yine bakanlığın kısıtlı imkânlarla uçak kapasitesini artırma girişimleri azımsanmamalıdır.

Yine Türkiye'nin çeşitli illerinden gelen taleplere karşılık Tarım Bakanlığı'nın girişimleri arasında öne çıkan başka bir örnek bakanlık tarafından açıklanan Afyon vilayetine 1966-1967 yılında bedelli ve bedelsiz olmak üzere 22.610 vişne fidanı tahsis edildiği bilgisi olmuştur. Afyon'dan gelen talebe istinaden yapılan açıklamada ayrıca 1968 yılı için de ihtiyaç olarak gösterilen 13.000 adet elma, 1.000 armut, 3.000 şeftali, 2.000 kayısı, 4.000 vişne ve 1.000 adet kiraz fidanının da 1967-1968 fidan üretim ve dağıtım kampanyasında imkânlar oranında karşılanacağı bildirilmiştir (BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 1967, 30-1-00/82-518-5). Bir diğer örnek Niğde'nin Aksaray ilçesinden gelen kredi talebine verilen yanıt olabilir. Bakanlık tarafından bu hususla ilgili yapılan açıklamada Aksaray ilçesinde 1966 yılı içerisinde bankaya başvuran ve daha önce hiçbir surette zirai kredilerden faydalanmamış olan 1357 çiftçiye çeşitli zirai kredi hesaplarından 1.094.945 lira, Tarım Kredi Kooperatiflerince de 184'ü yeni ortak olmak üzere 329 çiftçiye 660.722 lira kredi açıldığı belirtilmiştir. Yine bir başka talep olarak Gaziantep'ten gelen istek doğrultusunda Gaziantep vilayetine 900 ton buğday, 50 ton arpa, peşin olarak 250 ton, kredili 770 ton buğday tohumluğunun tahsis edildiği ve Gaziantep tarafından bu miktarlar dışında herhangi bir talepte bulunulmadığı bildirilmiştir (BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 1967, 30-1-00/82-518-6). Özetle, verilen bu örneklerden çıkarılacak sonuç AP iktidarı döneminde tarımsal üretimin artması için üretici kesimden gelen taleplerin Tarım Bakanlığı tarafından titizlikle karşılanmaya çalışıldığı olmuştur. Ancak bu örnekler neticesinde Tarım Bakanlığı'nın gelen her talebi olumlu karşılayıp gerçekleştirdiği sonucu çıkarılmamalıdır. Burada sadece talep edilip gerçekleşen hamlelere yer verildiğinden Bakanlık tarafından olumsuz yanıt bulan isteklere⁶⁷ değinilmemiştir. Zaten dönem itibarıyla Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik şartlar da düşünüldüğünde bakanlığın gelen her talebi olumlu karşılayıp gerçekleştirmesini beklememek gerekmektedir.

---

⁶⁷Tarım Bakanlığı tarafından olumsuz yanıt bulan taleplere bir örnek; Başbakan Süleyman Demirel'in Ege bölgesine gerçekleştirmiş olduğu gezileri sırasında bizzat kendisine iletilen İzmir Ödemiş ilçesi Ziraat Teknisyenliğine eleman talebi Bakanlık tarafından olumsuz karşılanmış ve bu talebe cevap olarak hâlihazırda Ödemiş Ziraat Teknisyenliğinde bir teknisyen ve dört köy Teknik Ziraat Öğretmeni olmak üzere beş teknik eleman bulunmasından dolayı ayrıca bu ilçeye eleman verilmesinin uygun bulunmadığı belirtilmiştir. Bu Tarım Bakanlığı tarafından uygun bulunmayan taleplerden yalnızca bir tanesi olup, çok sayıda olumsuz yanıt bulan istek olduğu görülmüştür. BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü. (9 Ekim 1967), 30-1-00/82-518-15.

Son olarak Birleşik Amerika Tarım Bakanlığı'ndan bizzat Süleyman Demirel'e gönderilen 3 Temmuz 1968 tarihli broşürden bahsetmekte fayda görülmüştür. BCA aracılığıyla ulaşılan broşürün çevirisi yapılmak suretiyle Türkiye'deki tarımsal gelişime ilişkin önem arz eden ifadelerle değinilmeye çalışılarak, dönemin Türkiye'sinin tarımsal vaziyetinin dışarıdan nasıl görüldüğü hakkında fikir vermesi amaçlanmıştır. Bilimsel Tarım Uzmanı Lester R. Brown tarafından kaleme alınan broşüre bakıldığında ilk göze çarpan Demirel liderliğindeki Türkiye'de gerçekleşen tarım devrimi için tebrik ifadesinin yer alması olmuştur. Asya'daki tarım devrimini anlatan bu broşürde Pakistan, Hindistan gibi ülkelerle Türkiye'de tarımsal gelişmenin mukayesesinin yapıldığı görülmüştür. Örneğin Meksika'dan alınan tohumluklarla ilgili Pakistan'ın 1.5 milyon dönüm araziye yetecek 42.000 ton tohumluk ithal ettiği, Hindistan'ın ise 1966'da 18.000 ton Meksika buğdayı ithal ettiği açıklanmış olup, Türkiye'nin ise Hindistan ve Pakistan'dan daha geç başladığı ancak onlara yetişmeye kararlı bir görünüm sergilediğinden ve diğer ülkelere nazaran çok daha küçük bir arazide kullanılmak üzere bazı ABD çeşitlerinin de dâhil olduğu 21.000 tonluk buğday ithalini gerçekleştirdiğinden bahsedilmiştir. Bu tarz ithallerin daha az gelişmiş ülkelerin çoğu için gıda üretiminde beklenmedik bir kazanç oluşturduklarına dair ifadeler yer almakta olup, yeni tipteki buğday tohumlarının ise neredeyse tamamının kısa saplı olduğundan ve çok fazla gübre emebilme gibi özelliklerinden de bahsedilmiştir.

Ayrıca çoğu Asya ülkesinde liderlerin kırsal alandaki son değişikliklerin siyasi sonuçlarının farkında olmadıklarından bahsedilmiş ve Demirel'in ise bunların aksine buğday üretiminde iki yıldan daha kısa bir süre önce başlatmış olduğu programı kendisi takip edip izleyecek kadar güçlü durumda olduğu anlatılmıştır (BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 1968, 30-1-00/9-55-1). Söz konusu broşürden yer verilen bu kısa izahattan sonra özetle belirtmek gerekirse, Türkiye'nin başlatmış olduğu Meksika tipi buğday ithali alımlarının ABD tarafından takdirle karşılandığı ve Demirel'in bizzat tebrik edildiği görülmüştür. Kaçırılmaması gereken bir detay ise daha önce alım yapmaya başlayan ülkelere kıyasla Türkiye'nin kısa sürede onlara yetişeceğine dair öngörünün yer almasıdır. Nitekim daha önce bahsedildiği üzere Türkiye ciddi miktarlarda yaptığı alımlarla âdeta bu öngörüü doğrulamıştır. ABD'den gelen bu tebrik mesajlı broşür gerek Asya ülkelerinde gerekse Türkiye'deki

tarım reformunun dışarıdan nasıl görüldüğünü merak edenler için fayda sağlayacak bir çalışma olarak tespit edilmiştir.

4.2.2.2. II. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)

Türkiye’de DPT’nin kurulmasıyla birlikte çağın bir gereği olarak planlı kalkınma evresinin başladığından önceki bölümlerde bahsedilmiş olup, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planını ise uygulamaya geçirmenin AP’ye nasip olduğu görülmüştür. Bilsay Kuruç 1965 Ekim’inde iktidara gelen AP lideri Demirel’in planlamaya karşıt bir isim olmadığını⁶⁸ belirtmiş ve bunun Süleyman Demirel’in daha önce DPT’de çalışmış olmasından kaynaklandığını ileri sürmüştür. Kuruç ayrıca Demirel’in planlı kalkınma modelini âdeta kendi siyasi gücünü artırma yolunda güçlü bir araç olarak kabul ettiğini de eklemiştir (Kuruç, 2017).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı hakkında Demirel’in planın Karma Bütçe ve Plan Komisyonunda görüşmeleri sırasında yaptığı konuşma, adı geçen planın neler içerdiğine dair oldukça detaylı bilgiler içermektedir. Demirel beş yıllık planın tarım sektöründen sanayi sektörüne kaydırılmaya çalışıldığını ifade etmiş ve bu konuda Ortadoğu’da her sene hissesine 2 milyar dolar gelir sağlayan 5 ülke bulunduğunu ve bunların suyu dahi dışardan aldıklarını belirtmiş bir de bunların yanında (kendi deyimiyle) uyanan bir Afrika’nın var olduğunu eklemiştir. İşte Türk girişimcilerinin gerek Ortadoğu’da gerekse Afrika’da pazar bulmaya mecbur olduklarını, ikinci plan devresinde Türk vatandaşlarına büyük görevler düştüğünü ifade etmiştir. Tartışmalara sebep olan yabancı sermaye hususunda ise Demirel, ikinci plan devresinde de Türkiye’nin bu yardımları almaya mecbur olduğunu ve ancak alınacak yardımlar sayesinde içinde bulunulan şartlardan kurtulabileceğini belirtmiş hatta 1972 yılından itibaren dışarıdan kredi alma hususunun da sona ermiş olacağını iddia etmiştir.

---

⁶⁸Başbakan Süleyman Demirel’in planlı kalkınmaya verdiği önemin anlaşılmasına yardımcı olacak nitelikte bir kaynak da Gazeteci Yazar Necmi Aksop’un hazırlamış olduğu bir kitap için kalkınma planlarıyla ilgili bizzat Demirel tarafından kaleme alındığı bilgisine ulaşılan önsöz metni olmuştur. Özetle bu yazıda Demirel, bir ülkenin kalkınmasının iyi bir şekilde hazırlanan ve başarıyla uygulanan planlarla mümkün olacağını belirtmiş ayrıca Türkiye için beşer yıllık olarak uygulanacak planların çok mühim ve hayati bir nitelik taşıyacağını da eklemiştir. BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü. (17 Haziran 1969), 30-1-00/24-139-7.

Demirel ayrıca ikinci planın sona ereceği yıl olan 1972’de ilkokul eğitiminden mahrum kalmış hiçbir çocuğun kalmayacağını, tarımdan sanayileşmeye geçilmesiyle birlikte şehirleşme ve şehirlerde gün geçtikçe artan nüfus oranlarının 1972’de daha da artacağını belirtmiş ve şehirleşmenin korkulacak bir şey olmadığını da eklemiştir. Demirel beş yıllık dönemde 119.5 milyar liralık yatırım yapılacağını⁶⁹ ve bunun yüzde 49.5’inin özel sektör, yüzde 50.5’inin ise kamu sektörleri aracılığıyla gerçekleştirileceğini açıklamış, kişi başına düşen milli gelirin ise 2.800’den 3.200’e çıkacağını belirtmiştir. Tarımın Türkiye’de modernleşmekte olduğunu belirten Demirel, artık daha çok gübre kullanıldığını, sulama imkânlarının gelişmekte olduğunu, köylerde eğitime taleplerin imkânların ötesinde bir artış gösterdiğini ve köylere tüketim maddelerinin gitmeye başladığını açıklayarak tüm bunların ikinci plan devresi öncesinde oldukça ümit verici gelişmeler olduğunu ifade etmiştir ("Vatandaşların Hayat Seviyesi Her Yıl Artacak", 1967, s. 1, 7). Demirel’in ikinci plana ilişkin açıklamalarından anlaşılan, özel teşebbüslerin ağır sorumluluklar üstlenecekleri ve en önemli gelir kaynağı olan tarımdan sanayileşmeye geçişin daha da hızlanacağı vurgusu olmuştur. Ayrıca ilkokul çocuklarının eğitim durumlarına ilişkin öngörüsü dış yardımların devam edeceği ve sanayileşmeye bağlı olarak artacak olan şehirleşmeden korkulmaması gerektiğine dair açıklamaları bu planın çağın şartlarına ve ülke gerçeklerine göre hazırlandığı düşüncesini doğrumuştur. Ayrıca planın uygulanmasındaki keskin tavrıyla plana karşı oluşabilecek eleştirilere daha plan uygulamaya geçmeden yanıt vermiştir denilebilir.

Demirel’in açıklamalarından ortaya çıkan sonuç, İkinci Beş Yıllık Plan tarımdan sanayiye geçişin hedeflendiği bir plan olmakla birlikte aynı zamanda bu plan tarımsal üretimin iklime olan bağımlılığının azaltılmasını da hedeflemiştir⁷⁰. Yani sanayileşme asıl hedef olsa da tarımın göz ardı edilmeyeceği hatta insanların tercihlerine göre hangi sektörde hayatlarını sürdürecekleri bir düzenin geleceği söylemleri, AP’nin tamamen tarımdan kopup sanayileşmeye yöneleceği şeklindeki düşünceleri çürütmeye yetecek niteliktedir.

---

⁶⁹İkinci Beş Yıllık Planı süsleyen yatırımlar arasında yer alan, henüz kurulacağı yer belli olmayan üçüncü demir çelik tesisinin kuruluşu, 1965’de açılan Ereğli Demir Çelik Fabrikasının genişletilmesi, İstanbul’un iki yakasını birbirine bağlayacak olan Boğaz Köprüsü, ilk otobanların inşası, İzmir’de kurulması planlanan dördüncü rafineri tesisi, Akdeniz ve Karadeniz’de olacak şekilde iki gübre kompleksinin kurulması gibi projeler öne çıkan yatırım planlarından bazılarıdır. “9 Dev Tesis İkinci 5 Yıllık Planı Süslüyor”, (18 Haziran 1967). *Hürriyet*, S. 6873, s. 1, 9.

⁷⁰İkinci Beş Yıllık Plan hakkında daha detaylı bilgi için bkz. *Resmî Gazete*. (21 Ağustos 1967), S. 12679.

Sonuç olarak belirtmek gerekirse güçlü yatırım projelerinin ve gerçekçi hedeflerin yer aldığı planın uygulaması AP'nin ilk iktidar döneminde başlamış olup, planın getirdikleri bakımından toplum nezdinde yarattığı olumlu havanın da tesiri ile AP, 1969 seçimlerinde bir kez daha iktidara gelerek planı uygulama görevini yeniden üstlenmiştir.

4.2.3. AP İktidarında İkinci Devre: II. Demirel Hükümeti (03.11.1969-06.03.1970) / III. Demirel Hükümeti (06.03.1970-26.03.1971)

AP'nin ilk iktidar döneminin son evresi Türkiye'de ekonomik bakımdan iyileşmenin başladığı, iç piyasalarda bir nebze de olsa rahatlamanın görüldüğü yıllardır. Zaten bu iyileşme İkinci Beş Yıllık Plan'da yer alan dev yatırım projelerinden de anlaşılabilir. Ancak Altıncı Filo'ya karşı girişimler, üniversite öğrencilerinin başlattığı öğrenci ayaklanmaları, işçi ayaklanmaları, grevler (daha fazla ücret ve daha iyi çalışma koşulları talepleri) DİSK'in ortaya çıkışı vb. gelişmeler de yine aynı evreye denk gelmiş olup, siyasi arenanın oldukça çetin olaylarla yüz yüze geldiği yıllar olması bakımından AP'nin aynı zamanda iktidarı elinde tutmak için ciddi bir mücadele vermesi gerektirdiği yıllar olarak özetlenebilir. Çalışmanın odak noktası AP'nin tarım politikaları olduğundan bu olaylara ilişkin detaylara yer verilmemiştir.

1961 Anayasası'nın 69.maddesi gereğince dört senede bir milletvekili genel seçimlerinin yenilenmesi hükmüne bağlanmış olup, Ekim 1969'da seçim vakti gelmişti. 1969 genel seçimlerine geçmeden evvel tarım eksenli olmak üzere AP'nin seçim beyanamesine değinmek gerekmektedir. 1969 seçim beyanamesinin giriş kısmında yukarıda bahsedildiği gibi Türkiye'nin siyasi bakımdan 1965-1969 arası oldukça zorlandığından ancak AP'nin tüm olumsuz koşullara rağmen olağanüstü yöntemlere başvurarak hükümeti bir krize sürüklediğinden bahsedilmiştir. Hatta tam aksine içeride sağlanan ekonomik ve siyasi istikrar sayesinde Türkiye'nin dışarıda da itibarının arttığından söz edilmiş olup, AP'nin çeşitli ülkelerle geliştirdiği dostane ilişkiler sayesinde Türkiye çevresini güvenli bir çembere dönüştürmeye başardığı da öne çıkan dikkate değer bir gelişme olmuştur. Ayrıca 1965 seçim beyanamesi ile İkinci Beş Yıllık Plan'da yer alan hedeflerin aynen geçerli olduğundan bu

beyannamede tekrarının yapılmadığı, onların yanına yeni eklenenlerin yer aldığından da bahsedilmiştir.

Planlı kalkınma modelinden asla taviz verilmeyeceği, ihracatın ve dolayısıyla ülkeye girecek döviz miktarının artması için bu dönemde daha ciddi çaba sarf edileceği, sanayileşme gayretlerinin daha da yoğunlaşacağı gibi 1969 beyannamesinin öne çıkan vaatleri olmuştur.

Beyannamede tarımla ilgili ise tarım kazançlarının vergilendirilmesinde mevcut düzenin devam edeceği, 1965 yılından beri uygulanmakta olan bazı ürünlerde (pamuk, fındık, üzüm, tütün, zeytinyağı gibi) destekleme alımlarının sürdürüleceği, bilhassa çeltik üreticisinin korunması ve çeltik üretiminin teşviki için özel tedbir (fiyat istikrarı) alınacağı, tarım ürünlerinin kuraklık, don gibi doğal afetlere karşı sigortalanmasının teşviki için çalışılacağına dair ifadeler yer almıştır. Ayrıca nüfusun büyük çoğunluğunun hâlâ tarımdan geçim sağlamakta olduğundan ve milli gelirde sektörler arası dağılımda durumunu korumak suretiyle tarımsal ürünlerin mühim bir kısmı teşkil ettiğinden ve artması için mühim mücadelelere girişileceği beyan edilen ihracatta da tarım ürünlerinin kapladığı yerin büyük olduğundan bahsedilmiştir. Tarımın arz ettiği önem dolayısıyla hâlihazırda iklime bağımlılığı sürmekte olan tarımsal üretimin artması için gereken tedbirlerin alınacağı ve bu tedbirlerin başında da tarım reformunun geldiği dikkat çeken ifadeler arasında yer almıştır. Hedeflenen tarım reformunun nelerden oluştuğu ise detaylı olarak açıklanmış olup, yer alan hususlar aynen şu şekilde sıralanmıştır:

“Tarım işletmelerinin bir ekonomik birim haline getirilmesi, toprak rejiminin düzenlenmesi, arazi mülkiyet ve tasarruf hakkının korunması, topraksız olan ya da yeteri kadar toprağı bulunmayan çiftçilerin gelirli işletmelere sahip kılınması, tarım kredilerinin elverişli koşullarla düzenlenmesi, tarımsal üretim için gerekli araç ve gereçlerin temini, tarım kesiminin teşkilatlandırılması, tarım konusunda eğitim öğretim olanaklarının geliştirilmesi” gibi hususlar AP’nin arzu ettiği tarım reformunun esaslarını oluşturmaktadır (Adalet Partisi Seçim Beyannamesi (1969), 1969, s. 36).

Tarımsal üretimi artırmak için alınacak tedbirler arasında ayrıca nitelikli, kuraklık, don gibi olağanüstü durumlara ve hastalıklara karşı dayanıklı tohumların geliştirilip iklim şartlarına entegre olmalarına çalışılacağı belirtilmiştir. Tarım kesimini sıkıntıya sokan meselelerden birisi olan gübrelemeye ilişkin de gübre temini ve dağıtımının kolaylaşacağı, gübre fiyatlarının düşürüleceği gibi ifadeler yer almıştır. Türkiye’de uzun yıllar çiftçilerin sıkıntısını çektiği başka bir mesele olan zirai kredilerle ilgili ise kontrollü kredi sistemin ülke geneline yaygınlaştırılacağı, kredi

dağıtımında ise tarımsal üretimde başarı sağlayan çiftçilere teminat kolaylığı sağlanarak kredi ile alınan araçlar ve tesislerin de teminat olarak kabul edilmelerinin sağlanacağı bildirilmiştir. Ayrıca olumsuz hava şartları ile kredilerini ödeyemeyecek duruma düşen çiftçilerin borçlarının uzun vadeli ve faizsiz bir şekilde taksitlere bağlanacağı, hâlâ hayvanla işlenen arazi miktarının büyük oranda olmasından dolayı tarımda makineleşme hususuna titizlikle çalışılacağı ve bu doğrultuda aynı zamanda traktör, pulluk, mibzer vb. tarımsal araç gereçlerin imalat sanayilerinin de geliştirilmek suretiyle sayılarının artırılacağı ve AP'nin üzerinde ısrarla durduğu tarım kesiminin bilinçlenmesine yönelik tesis edilen tarım okullarının sayılarının daha da artırılacağı (Adalet Partisi Seçim Beyannamesi (1969), 1969, s. 5-39) gibi hususlar AP'nin 1969 seçim beyannamesinde yer almış olup, tarım reformu ile neyi hedeflediklerini, neleri yapmak istediklerini göstermektedir.

AP'nin 1969 yılında kabul ettiği parti programına bakıldığında seçim beyannamesiyle benzerliğin oldukça yüksek olduğu hemen anlaşılmaktadır. Yapılan incelemede parti programında da tıpkı beyannamede yer verildiği gibi ekonomik kurtuluşun ve kalkınmanın devamı için dışarıdan yardım almak kadar hatta daha da önemli olanın ihracatı artırmak ve bu sayede döviz kazanımını da artırmaktan geçtiği belirtilmiş olup, ihracatın artırılmasının ekonomik kalkınmada ilk sıralarda yer alan unsurlardan birisi olduğu açıklanmıştır. Nüfusun büyük çoğunluğun gelir kaynağı olan tarımın ekonomik kalkınmada önceliği teşkil ettiğinden ve bu bağlamda tarım sektöründe kişi başına düşen milli gelirin az olması ve tarımsal üretimdeki yetersizliklerin başlıca sorunlar olduğunun farkında olunduğu ve bu meselelerin çözümü için çalışılacağını yansıtan ifadeler yer almıştır.

Tarım reformunun anlatıldığı Madde 44'te ise yine beyannameyle örtüşen Türkiye'yi zirai bölgelere ayırmak suretiyle her bölgenin kendine has özelliklerine uygun tarım programları oluşturulması, tarımsal üretimi artırmak için tohumluk, gübre, sulama, zirai mücadele unsurlarının temin edilmesi, mülkiyet güvencesi, tarım sigortası vb. hususların gerçekleştirilmesinin tarım reformu ile hedeflendiği açıklanmıştır. Yıllardır çözülemeyen mesele olan toprak reformuna ilişkin ise topraksız köylünün topraklandırılmasının bir zorunluluk olarak görüldüğü ve bunun için devletin elinde bulunan ya verimli bir surette işlenmeyen veyahut da işlenmemekte olan tüm toprakların topraksız köylülere dağıtılması fikrinin yanında oldukları belirtilmiştir. Ayrıca düşük verimle işlenmekte olan topraklardan belirli

sınırların üstünde bulunanlarının da dağıtımının yapılmasına da karşı olmadıkları eklenmiş olup, düzenli bir şekilde işlenmekte olan arazilerin mülkiyet güvencesinin sağlanmasının ise partinin ana prensipleri arasında yer aldığından bahsedilmiştir. Öne çıkan bir diğer husus ise herkese eğitim, her köye okul projesiyle okulsuz köy kalmamasının da AP tarafından bir zorunluluk olarak görüldüğünün ifadesi olmuştur (Adalet Partisi Programı, 1969, s. 3, 7, 17-20, 27). AP programı ile seçim beyannamesi karşılaştırıldığında benzer ifadelerin yer aldığı görülmüş olmakla birlikte tarımın halen ekonomik kalkınmada önemini koruduğu da görülmüştür. Büyük tartışmalara yol açan toprak reformuna ilişkin ise düzenli bir şekilde işlenmekte olan arazilere sahip kimseler için mülkiyet güvencesinin sağlanmasının ana prensiplerden biri olarak açıklanması, AP'nin zannedildiği gibi bir toprak reformuna taraftar olmadığını ispatı niteliğindedir. Bu ifade toprak dağıtımı olsa bile büyük toprak sahiplerini korumanın en somut göstergesi sayılabilir. Böylelikle aslında AP'nin toprak reformu yerine tarım reformu söylemini tercih etmesinin arkasında yatan gerçek de gün yüzüne çıkmış olmuştur.

AP'nin güçlü rakibi CHP'nin seçim beyannamesi ise CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit tarafından açıklanmış olup, CHP'nin bu seçimlere öncekilerden farklı olarak yalnızca iktidara geçme değil Türkiye'de bir düzen değişikliği hedefiyle girdiği açıklanmıştır. Ecevit'in köye ve köylülere yönelik açıkladığı bu düzen değişikliğinde yer alan amaçlar üç madde ile özetlenmiş olup aynen şu ifadeler yer almıştır: "Köylünün üretiminin artırılması sağlanmalıdır. Bu üretim artışından meydana gelecek değer, geniş ölçüde köylünün olmalıdır. Köylü, artan ekonomik güçle Türkiye'nin hızlı sanayileşmesine katkıda bulunmalıdır." Toprak reformuna ilişkin ise köylülerin ellerinde bulunan kaynakların büyük bir bölümünün tefecilere ve aracılara gittiği belirtilmiş olup, toprak reformu yapılacağı net bir biçimde açıklanmıştır. Yapılacak toprak reformu ile hazine topraklarının verimli hale getirilmek suretiyle topraksız köylülere verileceği, büyük toprak sahiplerinin topraklarının ise kendilerine yeteri kadar toprak bırakılmak suretiyle fazlalık kısmın alınacağı, küçük ve orta tarım işletmelerinde ise topraklarının parçalanmasının önüne geçileceği ifade edilmiştir. Ayrıca kendileri çiftçilik yapmayan veyahut da yapmak istemeyenlerin topraklarının da bedeli karşılığında kamulaştırılmak suretiyle topraksız ve toprağı az köylülere verileceği açıklanmıştır ("CHP: 'Köye Dönük Düzen Değişikliği'", 1969, s. 1, 7). Son olarak Ecevit'in uzun yıllar siyasi tartışmalara sebep olduğu ve halk nezdinde

heyecana yol açtığı belirtilen “*Toprak işleyenin, su kullananın*”⁷¹ sloganından bahsetmekte fayda var. Ecevit’in bu söylemle toprak ağalığına ve su ağalığına son vermeyi hedeflediği bilginin ulaşılmış olup (Ersel, Kuyaş, Oktay ve Tunçay, 2003, s. 213), mevcut tarımsal düzende gücün belirli kimselerin elinde toplandığına işaret edilmekle birlikte bu sloganla aslında düzen değişikliğinin ne kadar köklü olacağı da anlaşılmıştır.

Seçimin iki güçlü aday partisi (AP ve CHP) dışında 12 Ekim 1969’da gerçekleşen seçimlere, CHP içerisinde benimsenen Ortanın Solu hareketine karşı çıkıp partiden ayrılanların kurmuş olduğu Güven Partisi (GP), Millet Partisi (MP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP- Şubat 1969’da Alparslan Türkeş tarafından ismi değiştirilmeden önce Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi idi), Birlik Partisi (BP- 1973’te ismi Türkiye Birlik Partisi olmuş), Yeni Türkiye Partisi (YTP), Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve bağımsız adaylar katılmıştır. Feroz Ahmad 1969 seçimlerine katılan yeni kurulan partilerle ilgili, ortaya çıkan sağdaki bu parçalanmanın siyasal istikrarsızlığa yol açan en mühim sebebin olduğu yorumunda bulunmuştur (Ahmad, 2014, s. 172). Sekiz parti ve bağımsız adayların katılımıyla gerçekleşen seçimlerde CHP ses getiren düzen değişikliğini içeren seçim beyannamesiyle yine de çoğunluğu sağlayamamış ve AP’nin gerisinde kalmıştır.

1969 seçim sonuçları aynen şöyledir:

“AP yüzde 46,5 oy oranı ile 256 sandalye, CHP yüzde 27,3 oy oranıyla 143 sandalye, GP yüzde 6,6 oy oranıyla 15 sandalye, MP yüzde 3,2 oy oranıyla 6 sandalye, MHP yüzde 3,0 oy oranıyla 1 sandalye, BP yüzde 2,8 oy oranıyla 8 sandalye, YTP yüzde 2,2 oy oranıyla 6 sandalye, TİP yüzde 2,8 oy oranıyla 2 sandalye ve Bağımsızlar da yüzde 5,6 oy oranıyla 13 sandalye kazanmışlardır.” (Ersel, Kuyaş, Oktay ve Tunçay, 2003, s. 214)

Seçim sonuçlarına bakıldığında 1965 seçimlerine kıyasla gerek AP gerekse CHP’nin oylarında bir düşüş gözlemlenmiş olup, bu düşüş AP’yi iktidardan uzaklaştırmaya yetmemiş ve AP yeniden tek başına iktidar olma hakkını kazanmıştır. Ayrıca 1969 seçimleri Türkiye’de çok partili hayata geçiş gerçekleştikten sonra, seçimlere katılan siyasi parti sayısı bakımından rekorun kırıldığı seçimler olmuştur⁷².

---

⁷¹Hakkı Uyar bu sloganın Bülent Ecevit’in daha önceki aylarda yapmış olduğu açıklamasını yansıttığını belirtmiş olup söz konusu açıklamaya aynen şöyle yer vermiştir: “Kendileri fiilen çiftçilik yapanlar, işledikleri toprağın sahibi olacaklardır. Tarımda kullanılan su kaynakları ise devlet mülkiyetinde bulunacak fakat çiftçilerin kendi bölgelerindeki suların adaletli ölçülerde yararlanabilmeleri sağlanacaktır. Toprak ağalığına da su ağalığına da böylece son verilecektir.” Uyar, H. (2017). s. 326.

⁷²Süleyman Demirel 1969 seçimlerine çok sayıda partinin katılımıyla ilgili olarak kendisine yöneltilen soruya cevap olarak, bu kadar çok parti ile Türk demokrasisinin dejenere olacağını ayrıca parti kurmanın

Özetle 1969 seçimleri neticesinde 1973'e kadar süreceği düşünülen ancak 12 Mart 1971 muhtırasıyla son bulacak olan AP iktidarı⁷³ yeniden başlamıştır.

Ancak hemen belirtmek gereken bir nokta 1970 bütçesinin görüşüldüğü sırada Meclis'te yaşanan sert tartışmalar ve AP içerisindeki 41 milletvekilinin yoğun muhalefeti Süleyman Demirel'i hükümetin istifasını vermeye âdeta mecbur bırakmıştır. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ise Demirel'in sunmuş olduğu istifayı kabul etmekle birlikte yeni hükümeti kurmak için de yeniden Demirel'i görevlendirmiştir (Ersel, Kuyaş, Oktay ve Tunçay, 2003, s. 238). Yaşanan bu kabine değişikliğinin⁷⁴ AP'nin politikalarını radikal manada etkileyecek bir değişiklik olmayıp hatta takip edilen çizginin ve hükümette yer alan isimlerin aynen devam ettiği

---

serbest olup, bu partileri yaşatıp yaşatmamanın ise milletinde olduğunu belirtmiştir. İki parti ile demokrasinin daha rahat olacağını düşündüğünü belirten Demirel hem iktidarın hem muhalefetin rahat olacağını belirtmiştir. İki partili sistemde muhalefetin ne yaptığını milletin bileceğini ifade eden Demirel, yedi farklı sesi birleştirmenin mümkün olmadığını ama iki partili sistemde milletin de kafasının karışmayacağını ifade etmiştir. "Parlamento İki Partiyle Daha Rahat Şekilde Çalışır", (13 Ekim 1969). *Hürriyet*, S. 7710, s. 1.

⁷³İkinci Demirel Hükümeti Bakanlar Kurulu şu isimlerden oluşmuştur: "Süleyman Demirel (Başbakan), Refet Sezgin (Devlet Bakanı), S. Hüsametdin Atabeyli (Devlet Bakanı), Gürhan Titrek (Devlet Bakanı), Mehmet Turhan Bilgin (Devlet Bakanı), Yusuf Ziya Önder (Adalet Bakanı), Ahmet Topaloğlu (Milli Savunma Bakanı), Haldun Menteşeoğlu (İçişleri Bakanı), İhsan Sabri Çağlayangil (Dışişleri Bakanı), Ali Mesut Erez (Maliye Bakanı), Orhan Oğuz (Milli Eğitim Bakanı), Turgut Yaşar Gülez (Bayındırlık Bakanı), Ahmet Dalı(03.11.1969-7.1.1970)-Gürhan Titrek(21.1.1970-26.3.1971) (Ticaret Bakanı), Vedat Ali Özkan (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı), Ahmet İhsan Birincioğlu (Gümrük ve Tekel Bakanı), Mehmet İlhami Ertem (Tarım Bakanı), Nahit Menteşe (Ulaştırma Bakanı), Seyfi Öztürk (Çalışma Bakanı), Mehmet Selahattin Kılıç (Sanayi Bakanı), Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı (Sabit Osman Avcı), Necmettin Cevheri (Turizm ve Tanıtma Bakanı), M. Hayrettin Nakiboğlu (İmar ve İskan Bakanı), Turhan Kapanlı (Köyüşleri Bakanı), Hüseyin Özalp (Orman Bakanı), İsmet Sezgin (Gençlik ve Spor Bakanı)", Neziroğlu, İ. ve Yılmaz, T. (2013). *Hükümetler, Programları...* C. 4, s. 2590-2591.

⁷⁴Bütçe görüşmeleri sırasındaki tartışmalar neticesinde istifası verilen hükümetten sonra kurulmuş olan Üçüncü Demirel Hükümeti kabinesinin hangi isimlerden oluştuğuna bakıldığında dikkat çeken en önemli detay, bir önceki hükümette görev alan hemen hemen aynı isimlerin yeni kurulan hükümette de görev almaları olmuştur. Bir öncekinde ve yeni hükümette buldukları bakanlıklar değişmeyip göreve kaldıkları yerden devam eden isimler; "Refet Sezgin (Devlet Bakanı), S. Hüsametdin Atabeyli (Devlet Bakanı), Mehmet Turhan Bilgin (Devlet Bakanı), Yusuf Ziya Önder (Adalet Bakanı), Ahmet Topaloğlu (Milli Savunma Bakanı), Haldun Menteşeoğlu (İçişleri Bakanı), İhsan Sabri Çağlayangil (Dışişleri Bakanı), Ali Mesut Erez (Maliye Bakanı), Orhan Oğuz (Milli Eğitim Bakanı), Turgut Yaşar Gülez (Bayındırlık Bakanı), Gürhan Titrek (Ticaret Bakanı), Vedat Ali Özkan (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı), Ahmet İhsan Birincioğlu (Gümrük ve Tekel Bakanı), Mehmet İlhami Ertem (Tarım Bakanı), Nahit Menteşe (Ulaştırma Bakanı), Seyfi Öztürk (Çalışma Bakanı), Mehmet Selahattin Kılıç (Sanayi Bakanı), Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı (Sabit Osman Avcı), Necmettin Cevheri (Turizm ve Tanıtma Bakanı), M. Hayrettin Nakiboğlu (İmar ve İskân Bakanı), Turhan Kapanlı (Köyüşleri Bakanı), Hüseyin Özalp (Orman Bakanı), İsmet Sezgin (Gençlik ve Spor Bakanı)." Ayrıca Devlet Bakanı Refet Sezgin görevden ayrıldıktan sonra Devlet Bakanı olarak Hasan Dinçer, Ulaştırma Bakanı Nahit Menteşe ayrıldıktan sonra Mehmet Orhan Tuğrul Ulaştırma Bakanlığı görevine ve son olarak da Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Sabit Osman Avcı'dan boşalan koltuğa da Nahit Menteşe getirilmiştir. Kısaca Nahit Menteşe bir bakanlıktan diğerine geçiş yapmak suretiyle bakanlık görevini sürdürmeye devam etmiştir." sonuç olarak aslında hükümette yer alan isimler bakımından ciddi bir değişiklik olmaması gerçekleşen istifanın anlamsızlığını da ortaya koymuştur. Neziroğlu, İ. ve Yılmaz, T. (2013). *Hükümetler, Programları...* C. 4, s. 2936-2937.

görüldüğünden ayrı başlıklar altında anlatılmaya gerek duyulmamıştır. İktidarı kesintiye uğratacak asıl hamle ya da diğer bir deyişle köklü değişiklik Mart 1971 itibarıyla gerçekleşecek ve AP bir süre hükümette yer almaya ara verecektir.

AP'nin zorluklarla dolu geçirdiği dört yıllık iktidar evresinden sonra ciddi bir oy kaybına uğramadan yeniden iktidara gelişine ilişkin yapılan bir değerlendirmede dikkat çekici detaylar tespit edilmiştir. Aslında bunun birçok sebebi olabileceği durumu göz önünde bulundurulmak suretiyle en basit haliyle bu başarının altında yatan mühim sebebin bürokrat, aydın kesimin tartıştığı konuların köylü, tabiri caizse sokaktaki adam için bir anlam ifade etmediği gerçeği olduğu belirtilmiştir. Gerçekten de köyüne yıllar sonra su, elektrik gelen vatandaş için toprak reformu, kooperatifçilik vb. hususlarla ilgili yapılan teorik tartışmalar bir fayda sağlamadığı için vaatler de bir noktadan sonra anlamını kaybetmektedir. Onlar pratik çözüm ve fayda sağlayan girişimleri dikkate alır ve ona göre hareket etmektedirler. Keza bu durumun gecekonduda yaşayanlar açısından da pek farklı olmadığı belirtilmiş olup, oralarda yaşayan kişiler için gecekonduda yaşamının bile bir aşama olduğu, bir de üstüne hükümetin onlara tapu dağıtması, elektrik, su vermesi bulunmaz nimetler olarak görülmüştür. İşte bu kesim de tıpkı köylüler örneğinde olduğu gibi gecekondularda yaşam sürmenin zararları, köyden kente göçün doğurduğu olumsuz sonuçlar veyahut da tüm bunlarla ilgili alınması gereken tedbirlerle ilgilenmez ("AP'nin Başarısı ve Açmazı", 1969). Bu değerlendirmeden ortaya çıkan sonuç, kısaca AP'yi başarıya götüren şeyin oy kitlesinin büyük çoğunluğunun olması gerekenlerle değil somut hamlelerle ilgilenmesi olduğudur. Tamamen pratiğe dayalı bu faydacı yaklaşım meselelerin kökten çözümü kısmını göz ardı edip, âdeta günü kurtarma psikolojisi içerisinde AP'ye 1969'da bir kez daha iktidar olma hakkı kazandırmıştır. Aslında burada kastedilen kesimlerin içinde buldukları psikolojiyi anlamak gerekir. Darbe sonrası bir türlü sağlanamayan siyasal istikrar ve yarattığı etkilerin yanında bir de yıllardır vaat edilip çözülemediğini gördükleri toprak reformu gibi meseleleri göz ardı edip gerçekleşen girişimlere odaklanmaları pek de yadırganacak bir durum olmayıp, bir değerlendirme yaparken onları bu psikolojiye iten tarihsel sürece de bakmak gerekmektedir.

4.2.3.1. Tarımsal Kredi, Çiftçi Borçları Hususlarında Yaşanan Gelişmeler ve Kooperatifçiliğin Seyri

1969 seçimlerinde AP hükümeti kurma görevini üstlendikten sonra tarım kredileri veyahut da kooperatiflerle ilgili ne gibi gelişmelerin yaşandığına bu bölümde değinilmiş olup, tarım kesimini ilgilendiren mühim meselelerin aydınlatılmasına da bir nebze de olsa katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Adı geçen hususlarla ilgili göze çarpan ilk gelişme, dönemin Tarım Bakanlığı Müsteşarı tarafından açıklandığı üzere Tütün Bankası kurulması amacıyla tütün ekicilerinden başlangıçta % 5, sonra % 1 olarak kesilmek suretiyle 1951'den beri birikmiş olan 500 milyon liranın Kooperatif ve Tütün Ekicileri Birliği aracılığıyla yine üreticilere kredi olarak dağıtılacağı haberi olmuştur ("Tütün Ekicisine 500 Milyon Kredi Açılacak", 1969, s. 9). Anlaşılacağı üzere bu para aslında bir Tütün Bankası kurulması için yıllardır toplanmış ancak karar değişikliğine gidilerek bankanın yerine Türkiye Tütün Tarım Satış Kooperatifi ve Tütün Ekicileri Birliği'nin kurulmasına karar verilmiştir. Kooperatifleşmenin önemini gerek kalkınma planı gerekse hükümet ve parti programlarında dile getiren AP, bu hamlesiyle kooperatifçiliği teşvik yolunda önemli bir karar almıştır. Açıklamadan çok kısa bir süre beklendiği üzere 25 Aralık 1969'da "Tütün Tarım Satış Kooperatifleri ve Bölge Birlikleriyle Türkiye Tütün Tarım Satış Kooperatifleri Genel Birliği Kanunu" kabul edilmiştir. Kanunun birinci maddesinde belirtildiği üzere,

"Türkiye Tütün Tarım Satış Kooperatifleri Genel Birliği, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankasının görüşü alınmak suretiyle, Ticaret, Tarım, Gümrük ve Tekel bakanlıkları tarafından ortak hazırlanacak ana sözleşmelere dayanarak tütün yetiştiren bölgelerde tütün ekicilerinin katılımı ile tütün tarım satış kooperatifleri, bölge birlikleri ve Türk tütüncülüğünün mevzu ve meselelerini bölgeler arasında işbirliği sağlamak suretiyle incelemek, tütün alım - satımının bir düzen içerisinde gelişimini sağlamak, tütüncülüğün kalkındırılması ve teşkilatın takviyesi için gerekli tedbiri almak, birlikler ve kooperatiflerce tatbik edilecek kararların gereğini yapmak amacıyla kurulmuştur."

İşleyişin nasıl olacağının detaylı bir biçimde anlatıldığı bu kanunda ayrıca bir geçici madde ile kanunda öngörülen tütün satış merkezlerinin açılabilmesi için tütün tarım satış kooperatifleri ve bölge birliklerinin hesabına devlet bütçesinden 100 milyon lira destekte bulunulacağı bilgisi verilmiştir (Resmi Gazete, 6 Ocak 1970, S. 13392). Kanunun kabulünden sonra açıklama yapan Türkiye Tütüncüler Federasyonu Başkanı Haydar Aryal'ın açıklaması çıkarılan kanunun ne kadar önemli bir gelişme olduğunu göstermek bakımından faydalı bulunmuştur. Aryal, adı geçen kanunun birçok soruna çözüm olacağını düşündüklerini belirtmekle birlikte tütün ekicilerinin çıkarlarını koruyarak, üreticileri bir araya toplayacak ve onların güç birliği yapmalarını

sağlayacak böyle bir kuruluşun tesisinin her açıdan faydalı ve yerinde bir hamle olduğunu beyan etmiştir. Hatta bu kanunun kabulünde geç bile kalındığını da eklemiştir ("Tütün Kooperatifleri Nihayet Gerçekleşti", 1970, s. 9). Tütün ekicilerinin teşkilatlanması bakımından oldukça önemli olan bu kanunun kabulü geç de olsa AP iktidarının kooperatifçilik adına önem arz eden girişimlerinden birisi olmuştur. Söz konusu kanunun kabulü yalnızca tütün üreticileri açısından teşkil ettiği önem bakımından değerlendirilmemeli, aynı zamanda alınan bu karar tarımda kooperatifleşmenin gerçekleşmesinin ne kadar hayati bir mesele olduğu gerçeğini de bir kez daha gün yüzüne çıkarmaktadır.

1971 Mart'ına kadar sürecektir olan AP iktidarında kooperatifleşmenin gelişimi adına Ticaret Bakanı Gürhan Titrek'in beşinci düzenlenme yılı olan Türk-Alman Kooperatifçilik Eğitim Semineri'nde yaptığı açıklamalar, Türkiye'de kooperatifçiliğin seyri hakkında fikir vermesi bakımından faydalı bulunmuştur. Titrek, daha önce Köy İşleri Bakanlığı tarafından yürütülen kooperatifçilik çalışmalarının hâlihazırda DPT'nin koordinasyonu ile Ticaret Bakanlığı'na verildiğini açıklamış ve kooperatifçilik alanında Türkiye'ye yardım eden Alman Raiffeisen Kooperatif Birliği Başkanı Dr. Sonnemann ve Alman Hükümeti'ne teşekkürlerini sunmuştur. Ayrıca bu seminerde Türkiye'de kooperatifçiliğin son yıllarda büyük bir aşama kaydettiğinden bahsedilmiş, hatta bununla ilgili olarak kooperatifçiliğin son 3 senede daha önceki 30 seneden daha fazla gelişme kaydettiği ifade edilmiştir ("Kooperatifçilik Hızla Gelişiyor", 1970, s. 9). Türk-Alman ortaklığında düzenlenen eğitim semineri hem yapılan açıklamalar bakımından mühim bulunmuş olup hem de Türkiye'nin kooperatifçilik gibi önemli bir meselede kendisine rol model olarak Almanya'yı seçmesini göstermesi bakımından oldukça önemli bir gelişme olarak tespit edilmiştir. Kalkınmanın Batı dünyasındaki gelişim takip edilmeden olmayacağını bilincinde bir iktidarın almış olduğu bu kararın kooperatifçilik hareketlerinin gelişiminde etkisi muhakkaktır. Beş yıldır düzenlendiği bilgisine ulaşılan bu seminerler sayesinde Türkiye'nin kooperatifçilik konusunda fikrîsel manada nasıl bir aydınlanma içerisine girdiği herkesçe tahmin edilebilir. İşte burada ortaya çıkan bir gerçek de tamamen içe dönük ve dışa kapalı bir politika ile hiçbir konuda kalkınmanın gerçekleşmeyeceğidir. Mühim olan dışa kapıları kapatmak değil, dışarıya mümkün mertebe kendini bağımlı kılmamak ama bu esnada da dışarının alınması gerekli yönlerinden faydalanabilmeyi

başarmaktır. AP'nin kooperatifçilikte Almanya'dan aldığı destek işte bu yüzden oldukça önemlidir.

Haluk Cillov tarımda verim ve kooperatifleşme ile ilgili kaleme aldığı yazısında, Türkiye'de küçük ve orta çiftçilerin ihtiyaç duydukları modern araç ve gereçlerden faydalanmalarında ve özellikle de ürünlerinin pazarlanmasında kooperatiflerin çok faydalı olacağını belirtmiştir. Zaten İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın da çiftçilerin ürünlerinin değerlendirilmesi yolunda kooperatiflerin yayılmasını şiddetle tavsiye ettiğini ekleyen Cillov, mevcut İsrail tarımının gerek üretim gücü artışı gerekse pazarlamada kaydedilen başarısının sırrının bilinçli kooperatifleşmede yattığını iddia etmiştir. Nüfusa oranla bakıldığında İsrail'deki kooperatif mevcudunun Türkiye'den fazla olduğunu belirten Cillov, Türk tarımını bir an evvel ilkelikten kurtarmak, verimini artırıp, tarımdan geçim sağlayanların gelirini çoğaltmak için bilinçli bir kooperatifçiliğin Türkiye'de de yaygınlaşmasının bir zorunluluk olduğunu bildirmiştir (Cillov, Tarımda Verim ve Kooperatifleşme, 1970, s. 7). Anlaşılacağı üzere Cillov Türkiye'deki kooperatifleşmeyi halen yeterli bulmamaktadır. Yaptığı İsrail örneklendirmesiyle de aslında tespitini doğrulamış olup, Türkiye'nin kooperatifleşme yolunda daha çok adım atması gerekliliğini ve bunu başarmadan tarımdan beklenen faydanın sağlanmayacağını ifade etmesi aslında birçok kez vurgulanan tarımda kooperatifleşmenin öneminin bir başka ifadesi olmuştur.

Yapılan inceleme esnasında AP döneminde, Türkiye'deki Tarım Satış Kooperatifleri'nin sendika kurdukları bilgisine ulaşılmış olup, bahsetmekte fayda görülmüştür. Aralık 1970 itibarıyla Tariş, Fiskobirlik, Çukobirlik ve Antbirlik kooperatiflerinin önderliğinde Türkiye'de 300'den fazla tarım satış kooperatifini içerisine "*Tarsatko-İş Federasyonu*" adıyla merkezi İzmir olarak belirlenen bir federasyon kurulmuş ve federasyonun amacı tarımsal ürünlerin daha iyi değerlendirilmesi, iç ve dış pazarlarda, daha iyi sürümünü sağlamak olduğu şeklinde açıklanmıştır ("Tarım Satış Kooperatifleri Sendika Kuruyor", 1970, s. 7). Bu gelişme de aslında tarımda kooperatifleşmenin ya da başka bir deyişle teşkilatlanmanın söz konusu yıllarda ne kadar önemli olduğunu bir kez daha göstermiş olup, aynı zamanda bir güç birliği düşüncesiyle alınmış olduğu tahmin edilen bu kararın artık Türkiye'de kooperatifleşme fikrinin ciddi manada kabul gördüğüne de işaret sayılabilir.

Son olarak Türkiye’de tarım kooperatiflerinin gelişim seyri hakkında daha net bir perspektif kazandırabilmek adına kooperatif mevcutlarına ilişkin sayısal verilere bir tablo halinde yer vermekte fayda var.

Tablo 5. Türkiye’de Köy Kooperatiflerinin Gelişimi

Kooperatifin Niteliği	Kooperatif Sayısı (1957)	Kooperatif Sayısı (1965)	Kooperatif Sayısı (1970)
Kredi-Üretim	1.719	2.112	2.198
Pazarlama	196	231	1.063
Sulama	-	194	842

Kaynak: Geray, C. (1974). *Planlı Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar*. Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, s. 34/A.

Tablo hakkında değerlendirmede bulunmadan önce tabloda yer alan kooperatiflerin niteliklerine hangi kooperatiflerin hangisinin içerisinde yer olduğunun belirtilmesi gerekmektedir. Yukarıda yer verilen Kredi-Üretim Kooperatifleri içerisinde Tarım Kredi, Pancar Üretim, Çay Üretim, Orman Ürünleri, Balıkçılık, Su Ürünleri, Tarımsal Üretim Kooperatifleri dâhil edilmiş olup, pazarlama başlığı içerisinde ise Tarım Satış, Pazarlama, Üretim Satış Kooperatifleri dâhil edilmiştir. Sulama kısmında ise Sulama, Toprak Koruma, Köy Kalkınma, Üretim, Tüketim ve Satış Kooperatifleri yer almıştır. Rakamlardan da anlaşılacağı üzere AP iktidarı döneminde kooperatifleşme adına önemli bir aşama kaydedilmiştir. Tablodaki en ilginç detay ise sulama başlığında yer alan kooperatif sayılarıyla ilgili olmuş, örneğin 1957’de herhangi bir sayısal veri bilgisine ulaşılmayan ve 1965’te 194 olan kooperatif sayısının 1970 itibarıyla ise 842’ye ulaşmış olması işlerin yolunda gittiğinin habercisi olmakla birlikte AP’nin kooperatifleşme hususuna gösterdiği hassasiyeti de yansıtmaktadır.

AP’nin tarım kredilerini artırma ve en önemlisi ise verilen kredilerin geri ödemeleri noktasında aldığı kararlar dikkate değer olup, iktidarın çiftçilerin içerisinde bulunduğu sıkıntılı durumlara çare arayışının somut bir yansıması olmuştur. İlk olarak bu doğrultuda çıkarılan bir kanuna değinmek gerekmektedir. 1970 yılı Haziran ayında Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatiflerine borcu bulunan çiftçiler arasında ana borçları 2.000 liraya kadar olanların borçlarının⁷⁵ taksitlerin ilki

⁷⁵Kanunun kabulünden evvel Millet Meclisi Tarım Komisyonunda yapılan ilgili kanun tasarısı görüşmeleri sırasında Hükümetin tasarısında yer alan 2.000 liraya kadar olan borçların ertelenmesinin

1970 yılının mahsul toplama ve satış dönemlerine göre ayarlanması suretiyle 10 yıl vadeyle 10 eşit taksite bağlanmasına ilişkin kanun kabul edilmiştir (Resmi Gazete, 29 Haziran 1970, S. 13533.). Belki meblağ olarak bakıldığında 2.000 liralık borucun ertelenmesi ilk bakışta çok kayda değer bir hamle olarak görülmeyebilir. Ancak bir değerlendirme yapmadan önce o dönemde Türkiye'nin çok daha başka meselelerle mücadele ettiği gerçeği de göz önünde bulundurulmalıdır. Tıpkı üniversitelerde yaşanan hareketlilik ve öğrenci olayları gibi. Her ne kadar bu konular tarım odaklı incelemenin yürütüldüğü çalışmada devre dışı bırakılmış olsa da Türkiye'nin o yıllarının ekonomisine⁷⁶, siyasetine, sosyal hayatına damga vuran meseleler olduğu düşünüldüğünde, AP'nin almış olduğu tarım kesimine destek kararlarının dönemin diğer ciddi sorunlarının eşliğinde alındığı göz ardı edilmemesi gereken gerçeklerdir.

İçinde bulunulan şartlar sebebiyle AP iktidarının bu kısa evresinde, tarım kesimine yönelik çok fazla para desteği bağlamında bir girişimde bulunulmadığı tespit edilmiş olup, bunu AP'nin bir aciziyeti olarak görmemek gerektiği de vurgulanmalıdır. Çünkü iktidarı devraldıktan itibaren AP gerçek manada kalkınmanın gerçekleşmesi için kayda değer yatırım hamlelerinde bulunmuş, planlı kalkınma modeliyle müthiş bir uyum içerisinde kişi başına düşen milli gelirin bile artmasını

---

yanına komisyonun CHP'li üyelerinden Manisa milletvekili Veli Bakırlı, Aydın Milletvekili Mehmet Çelik ve Afyon Milletvekili Süleyman Mutlu çiftçilerin 10.000 liraya kadar olan borçlarının da faizsiz taksite bağlanmasını istediklerini belirtmişler ve bu teklifin bazı AP'li üyelerce de desteklenmesi üzerine tasarının kapsamı genişletilmiştir. Tasarının yeni haliyle kabulü durumunda 1.5 milyon çiftçi ailesinin bu düzenlemeden yararlanacağı Komisyonda açıkça ifade edilmiştir. "Çiftçi Borçları Faizsiz Taksite Bağlandı", (15 Ocak 1970). *Hürriyet*, S. 7803, s. 1, 7. Ancak yukarıda yer verilen kanun metninden anlaşıldığı üzere söz konusu düzenleme kabul görmemiş ve hükümetin ilk teklif ettiği haliyle kabul edilmiştir. Buradan anlaşılan 10.000 liraya kadar olan borçların da ertelenmesinin kabulü durumunda 1.5 milyon çiftçi ailesinin yararlanması öngörüldüğüne göre mevcut kararlar daha az sayıda çiftçinin bu kanunun sağladığı haktan yararlanabilecek olduğudur. Burada aslında CHP'li üyeler tarafından gelse de bazı AP'lilerce de desteklenmiş olan bu teklifin kabul edilmemiş olmasının altında yatan tek gerçek Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik durum ve yaşanan sıkıntılardır. 1.5 milyon gibi geniş bir kitlenin borçlarının ertelenmesinin yaratacağı yük düşünülerek alındığı tahmin edilen bu kararın yine de mevcut haliyle bir çözüm arayışı olması bakımından küçümsenmemelidir.

⁷⁶Yaşanan öğrenci olaylarının ekonomik boyutuna ilişkin yapılan bir değerlendirmede, bir senede 220 tam ders günü olduğu belirtilen devlet üniversitelerinde 1969 yılı içerisinde yaşanan boykot ve işgaller yüzünden İstanbul Üniversitesi (97), İstanbul Teknik Üniversitesi (56), Ortadoğu Teknik Üniversitesi (119), Ankara Üniversitesi (88), Hacettepe Üniversitesi (82) ve Ege Üniversitesi (48) gün olmak üzere toplamda 490 ders gününün boşa geçtiği ve bu sayının yanına özel yüksekokullar ve akademilerdeki boykot da eklendiğinde toplamda yükseköğretim derecesindeki okullarda boşa geçen ders günü sayısının 600'e çıktığı bilgisine ulaşılmıştır. Yalnızca Temmuz ayının olaysız geçtiği ve boykotların yaşanmadığı 1969 yılında yaşanan boykot ve işgaller, devlet üniversitelerinde 637 milyon lira zarara ve 9 öğrencinin hayatını kaybetmesine sebep olmuştur. "Talebe Boykotları 637 Milyon Lira Zarara Sebep Oldu", (27 Mart 1970). *Hürriyet*, S. 7871, s. 1, 7. İşte bu değerlendirme hem Türkiye'deki vaziyetin ne kadar endişe verici boyuta ulaştığını göstermek hem de AP'nin aldığı kararları nasıl bir ortam içerisinde aldığı hakkında fikir vermek bakımından fayda sağlayacak nitelikte olduğundan yer vermek gerektiği düşünülmüştür.

sağlayarak âdeta ekonomik anlamda bir şeylerin er ya da geç değişeceğini sinyallerini vermiştir. Ancak söz konusu dönemde çeşitli sebeplerle ortaya çıkan öğrenci olayları gibi meseleler AP için hem zaman hem de maddi kayıplara sebep olmuştur.

Nitekim hükümetin karşılaşılan güçlükler karşısında aldığı ekonomik tedbirler arasında yer alan kredilerin faiz oranlarının artırılması kararının altında yatan gerçek de ekonomik çıkmaza çare arayışından başka bir şey değildir. Bir taraftan kredi faiz oranlarını artıran⁷⁷ AP'nin bir taraftan kredi borçlarını erteleme kararını almış olması tam olarak iktidarın içinde bulunduğu açmazı göstermektedir.

Son olarak bu dönemde Bakanlar Kurulu kararı ile Toprak Mahsulleri Ofisi'ne verilen kredi miktarının artırılması kararının verildiği bilgisine ulaşılmıştır. Bakanlar Kurulu, Türk parasının değerini koruma hakkında 17 sayılı karara ilave olarak Toprak Mahsulleri Ofisi'ne sağlanan kredi limitinin 1 milyar 625 milyon liraya çıkarılmasını kararlaştırmıştır. Karar gereğince Toprak Mahsulleri Ofisi'ne tahıl alımı ve stok tesisi için Merkez Bankası'nca sağlanmış bulunan kredi limitinin, ofisçe ithal edilecek yemeklik buğday ve yemlik arpanın finansmanını karşılamak amacıyla 300 milyon lira artış yapılmış olması ve kredi vadesinin 31 Mayıs 1971 olarak tespiti uygun görülmüştür ("Ofise Verilen Kredi Limiti Artırılıyor", 1970, s. 7). Ofisin alım gücünü artırmaya yönelik bu karar da yine üreticilerin durumlarını düzeltmeye yönelik olması bakımından yer vermekte fayda görülmüştür.

---

⁷⁷Maliye Bakanı Mesut Erez Türk parasının değerinin düşmesinin üzerine Hükümetin aldığı ekonomik tedbirlere ilişkin yaptığı açıklamada, ödünç para verme işleri ile mevduat kabulünde verilecek faiz oranlarının yeniden ayarlandığını, zirai kredilerden alınacak faiz oranının da yüzde 9'dan yüzde 10.5'a çıkarıldığını açıklamıştır. Hemen hemen her alanda yeni zam ve vergilerin yer aldığı ekonomik tedbirler AP döneminin hoşnutsuzlukla karşılanan gelişmeleri olarak kaydedilmiştir. "Vergili, Zamlı Hayat Başladı-Zirai Kredi Faizi Yüzde 1,5 Arttı", (11 Ağustos 1970). *Hürriyet*, S. 8008, s. 1, 9. Halkın her kesiminde tepkilere yol açan bu zam haberinin ardından yeniden zam yapılıp yapılmayacağına ilişkin Başbakan Süleyman Demirel açıklamada bulunarak Devletin ürettiği mallara ve hizmetlere zam yapılmayacağını, devlet sektörü dışındakilerin de zamma başvurmaları halinde devletin bütün imkânlarıyla müdahalede bulunacağını ifade etmiştir. Hükümetlerinin fiyat artışı hususunda oldukça hassas olduğunu açıklayan Demirel, Maliye ve Ticaret Bakanlıkları müfettişlerinin yapacağı teftiş ve kontrollerle piyasaların sürekli denetim altında olacağını ifade etmiştir. "Demirel: Devletin İstihsal Ettiği Mala Zam Yok", (15 Ağustos 1970). *Hürriyet*, S. 8012, s. 1, 9. Demirel'in bu açıklaması bir yanda mecbur kalınan zam gerçeği diğer yanda halkın tepkisi arasında sıkışmışlığın göstergesi olup, halkı bir nebze de olsa rahatlatmak adına atılmış bir adım olarak görülebilir. Ancak ortada duran gerçek halkın zamlı bir hayata merhaba dediğidir. Bu duruma gelinmesinin muhakkak ki tek bir sebebi olmamış, aslında Türkiye'nin içinde bulunduğu gerçekler (ihracatı istenilen düzeye getirememesi, keza sanayileşmenin tam anlamıyla gerçekleşememesi, tarımın halen tamamen ilkelikten kurtarılamaması, çözülemeyen toprak meselesi, ortaya çıkan haşhaş krizi, köyden kente göç -ki bu mesele başlı başına ayrı bir bölüm teşkil edecek olduğundan daha sonra yer verilecek- ve sonucunda kentlerde ortaya çıkan işsizlik, öğrenci olayları gibi) bu sonucu hazırlamıştır.

4.2.3.2. Tarım Ürünleri Üzerinden İthalat-İhracat Durumu ve Alınan Tedbirler

AP'nin bu kısa iktidar dönemi, tarımsal kredi hususuyla ilgili tespit edilen durgunluğun tam aksine ithalat-ihracat hareketlerinde müthiş derecede bir hareketliliğin görüldüğü yıllar olmuştur. AP iktidarının 1969 itibarıyla başlayan ikinci dönemindeki gelişmelere geçmeden evvel İzmir Ticaret Odası'nın Türkiye'nin başlıca ihracat ürünleri hakkında yaptığı bir analizden bahsetmekte fayda var. Avrupa Ekonomik Topluluğu'na ihracatın beklenen seviyeye ulaşmadığını belirten İzmir Ticaret Odası örneğın pamukla ilgili, pamuğun bir numaralı ihraç ürünü olmakla birlikte Ortak Pazar müşterek gümrük tarifesine göre hiçbir gümrük vergisine tabi olmadığını ve dolayısıyla Ortak Pazar'a dâhil olmanın Türkiye'ye hiçbir ayrıcalık sağlamadığını belirtmiştir. Fındıkla ilgili ise fındığın müşterek tarifede yüzde 4 resme tabi olduğunu, fiyatı 126 doları aşan bu madde için kiloda yaklaşık 5 dolar kadar gümrük resmi ödendiğini açıklamıştır. Türkiye'ye verilen tavizler sonucu Türk menşeli fındık için yüzde 1,5 indirimle, yüzde 2,5 resim ödendiği ve böylece AET'nin Türk fındıkları için koruyucu nitelikte bir gümrük resmi tespit etmediği bildirilmiştir. Türkiye'ye ortaklık dönemi için tanınan yüzde 1,5 oranındaki indirimin de yeterli olmaktan uzak olduğu da eklenmiştir. Bir diğer mühim ihracat kalemi olan tütün konusunda da müşterek tarifeye yüzde 15 ve her 100 kilo için 70 hesap birimlik bir vergi konulsa da tütün tüketimi ve dolayısıyla ithalatında alışkanlığın çok önemli bir faktör olduğu belirtilmiştir. Kuru incirin ise müşterek tarifede yüzde 10 oranında bir vergiye tabi olduğu belirtilmiş olup, Türkiye'ye tanınan kontenjanlar için bu oranın yüzde 4,7'ye indirildiği ve dolayısıyla müşterek tarifenin mühim bir engel göstermediği gibi Türkiye'ye verilen tavizin de aynı derecede önemsiz olduğu açıklanmıştır. Kuru üzüm gümrük tarifesinin ise yüzde 9 olduğu ve hazırlık döneminde Türkiye'ye tanınan kontenjanlar için bu verginin sıfıra indirildiğinden bahsedilmiş olup, genel tarife yetersiz olduğu için Türkiye'ye yapılan indirimin de kendiliğinden yetersiz kaldığı açıklanmıştır. Raporda sonuç olarak, Ortak Pazar tarifelerinin halen tabi olduğu ortak hüviyet statüsü içerisinde de ileride tam üye olduğunda da Türk mallarının ekonomik topluluk içinde sürümü hususunda kayda değer bir imkân sağlanamamakta olduğu özetlenmiştir ("Ortak Pazar İhracatta Beklenen Yararı Vermedi", 1969, s. 9). Açıklanan bu rapor, Türkiye'nin büyük beklentilerle dâhil olduğu Ortak Pazar'dan umduğunu alamadığını göstermekte olup, bir tarafta içeride

türlü meselelerle uğraşan iktidarın Ortak Pazar'dan da istenen geliri sağlayamadığı düşünüldüğünde Türkiye, ihracat politikasını yeniden gözden mi geçirmeliydi ya da Ortak Pazar'a dâhil olmak gerçekten gerekli miydi sorularını akıllara getirmiştir⁷⁸.

Türkiye'nin ihracat durumunu özetleyen bu kısa değerlendirmeden sonra AP iktidarının ikinci evresinde ihracat hususunda yaşanan gelişmeler arasında ilk olarak Aralık 1969 itibarıyla tarımsal ihracatta yaşanan düşüşten bahsetmek gerekmektedir. Çeşitli ihraç ürünlerinde büyük çapta düşmelerin yaşandığı ve âdeta piyasaların tabiri caizse yılbaşı hazırlığına girmiş gibi bir durgunluk gösterdiği bilgisine ulaşılmış olup, örneğin sezon başından beri pamuk ihracatının 45 binin tonun üzerinde kaldığı, bir önceki yıl aynı dönemde ise 47 bin 260 ton pamuk ihracatı yapıldığı belirtilmiştir. Türkiye'nin tarımsal ihracat kalemleri arasında en büyük düşüş ise çekirdeksiz kuru üzümde görülmüş, bir önceki sene 50 bin tona yaklaşmış olan kuru üzüm ihracatı 33 bin 500 tonun üstüne çıkamamıştır ("Tarımsal İhracat Geriledi", 1969, s. 9). 1969 sonu itibarıyla oldukça düşük tarımsal ihracatla karşılaşan AP iktidarının ihracat-ithalat hususlarına yönelik bir girişimde bulunması dikkate değerdir. Türkiye ile Arap ülkelerinin ticari ilişkilerini geliştirmek üzere "Türk-Arap Ticaret Odası" kurulmuştur. Arap Ticaret Federasyonu ile Türkiye Odalar Birliği arasında imzalanan anlaşmaya göre, ülkeler arasında ticareti kısıtlayan usuller kaldırılacak ve daha geniş iş birliği yapılacaktır ("Türk-Arap Ticaret Odası Kuruldu", 1970, s. 9). Bu gelişme Türkiye'nin ihracatını artırmak adına ihracat yapacağı ülke yelpazesini genişletmesi bakımından mühim bir hamle olmakla birlikte aslında altta yatan gerçek nedeninin Ortak Pazar'ın beklentileri karşılamamış olması gerçeğidir. İlaveten bu anlaşma iktidarın Türkiye'yi yalnızca Batı'yla ticari ilişkilerde bulunma gibi bir sınırlandırmaya sokmadığını da göstermiştir.

Bu genel izahtan sonra söz konusu dönemde Türkiye'nin ihracatında öne çıkan tarım ürünlerinden birisi olan fındık ihracatının Ocak 1970 itibarıyla bildirildiği üzere, Türkiye'den çeşitli ülkelere 1969 yılı içerisinde 50 bin 981 tonluk fındık ihracı gerçekleştiği bilgisine ulaşılmıştır. Rekor olarak nitelendirilen bu ihracat artışına sebep

---

⁷⁸Ankara Anlaşması'nın beş yıla yaklaşan uygulama döneminde önceleri yüzde 45'ini, sonradan yüzde 85'ini kapsayan ihraç ürünleriyle ilgili tüm taviz ve kolaylıklara rağmen, Türkiye'nin AET'ye olan ihracatının yalnızca yüzde 19, 5 arttığı buna karşılık ABD'ye yapılan ihracatın yüzde 25,5, Doğu Bloku'na yapılan ihracatın ise yüzde 147 oranında arttığı bilgisine ulaşılmıştır. "Geçiş Dönemini Erteletmeliyiz", (15 Kasım 1969). *Milliyet*, S. 7896, s. 9. Türkiye'nin ihracat artış miktarlarını gösteren bu veriler yukarıda da bahsedildiği gibi Ortak Pazara dâhil olmanın gerekliliği konusunda soru işaretlerini artıracak mahiyettedir.

ise İtalya ve İspanya’da 1969 yılında fındık üretiminin çok düşük olması gösterilmiş ve Türkiye’nin bu sebepten böyle bir rekor seviyede ihracatı gerçekleştirdiği bildirilmiştir. 68 milyon 400 bin dolar gelir sağlayan bu ihracat, 1968 yılında gerçekleşen 48 bin 358 ton ihracat miktarı ve 58 milyon 110 bin dolar getirisi ile kıyaslandığında neden rekor olarak addedildiği daha net anlaşılır ("Fındık İhracı Rekor Seviyede", 1970, s. 9). Fındık ihracatında yaşanan bu gelişmenin üzerine bir de Türkiye’de 1970 yılında gerçekleşen devalüasyon eklenince Türk fındığı âdeta dış piyasalarda kendine rakip tanımayacak konuma gelmiştir. Türkiye’deki ekonomik gelişmeleri dikkatle takip eden Hamburg Borsası bir bildiri yayımlamak suretiyle, kalite bakımından Avrupa pazarlarında çok tutulan Türk fındığının Türkiye’de gerçekleşen para ayarlamasından sonra diğer ülkelerin mallarından tercih edilecek bir pozisyona geçtiğini bildirmiştir. Ayrıca İtalya’dan gelecek fındıkların ancak Eylül ayı sonunda Napoli’den sevk edileceği, Fas fındık ürünün peşinen Fransa’ya pazarlandığı, İran fındık fiyatlarının ise Avrupa piyasalarının çok üzerinde olduğu ve dolayısıyla Türk fındığının rakipsiz kaldığı belirtilmiştir ("Türk Fındığı Dış Piyasaya Hakim Oldu", 1970, s. 7). Anlaşılacağı üzere fındık ihracatında hem diğer ülkelerdeki düşük üretim hem de uyguladıkları yüksek fiyat uygulamaları sebebiyle gerçekten de sevindirici bir aşama kaydedilmiştir. Bu gelişmeler üzerine Haluk Cillov’un Türkiye’nin fındık ihracatını değerlendirmek maksadıyla bir yazı kaleme aldığı tespit edilmiş olup, Cillov’un mühim detayların yer aldığı yazısından öne çıkan detaylara değinmek gerektiği kanaatine varılmıştır. Çünkü Cillov’un yaptığı tespitler gerçekten dikkate değer olup aynı zamanda sayısal veriler bakımından önem teşkil eden bilgiler içermektedir.

Cillov fındığı tıpkı tütün ve pamuk gibi bir elin parmaklarıyla sınırlı önemli tarımsal ürünler arasında gördüğünü belirtmiş ve 1969’da gerçekleşen 83 bin tonluk ihracat ve 107 milyon dolarlık getirisiyle aynı sene 81 milyon dolar getiri sağlayan tütünün dahi önüne geçtiğini ifade etmiştir. Hatta bu olağanüstü artış sayesinde fındığın 535 milyon dolarlık toplam ihracat gelirlerinin yüzde 20’sini tek başına karşılar konuma geldiğini belirtmiş ancak hemen sonrasında da fındıkla ilgili göz ardı edilmemesi gereken bir gerçeği de ifade etmekten geri durmamıştır. O da fındık üretiminin yıldan yıla hatta dönemden döneme değiştiği gerçeğidir. Halen kalite ve randımanda bir aşama kaydedilmediğini belirten Cillov, fındıktaki üretim artışının tamamen çoğalan ağaç sayısı ve hava şartlarıyla ilişkili olduğunu ve olağandışı artışta

uygulanan fiyat politikasının ve diğer ülkelerdeki düşüşün de tesirinin olduğunu ifade etmiş ve 1970 itibarıyla tüm dünyada rekolte artışının görüldüğünü bu nedenle bir önceki sene gibi bir ihracatı beklemenin hayale yakın olacağını söylemekten geri durmamıştır. Rekorların rekoru kırılarak 240 bin tonu bulacağı tahmin edilen fındık üretimine yönelik devletin acilen tedbir alması gerektiğini, iç piyasadaki en büyük alıcı Fiskobirlik'in bile böylesi bir rekolteyi ihraçta zorlanacağı için acilen ihracat kanalları arayışına girmesi gerektiğini vurgulamıştır (Cillov, Fındık İhracı ve Dış Pazarlar, 1970, s. 7). Cillov'un yazısı fındık ihracatına ilişkin mühim bilgiler içermekle birlikte aslında bir gerçeği bir kez daha gün yüzüne çıkarmıştır. O da tarımsal üretimde halen ciddi bir aşama kaydedilemeyip, iklime bağımlığın sürdüğü gerçeğidir. Evet, ülkeye getirisi bakımından gerçekten küçümsenmeyecek bir gelişme yaşanmıştır ancak bunun sebebi tarımda modern tekniklerin uygulanması vb. olmadığından her sene aynı artışı ve dolayısıyla yüksek gelir elde etmeyi beklemek pek mümkün gözükmemektedir. Yani kısaca meselenin özü evvela tarımsal üretimde modernizasyonun gerçekleşmesinde yatmaktadır. Aksi takdirde hava koşullarının belirlediği bir üretim şeklinin hiçbir ülkeye sürekli bir kazanç sağlamayacağı açıktır. İşte bu noktada AP'nin 1965'ten beri iktidarı tek başına elinde tuttuğu düşünüldüğünde tarımda 1970 sonu itibarıyla halen istenilen gelişme seviyesine ulaşamadığı anlaşılmaktadır.

Yapılan inceleme esnasında tarım ürünlerinin ihracatını artırmaya yönelik hükümetin çeşitli çalışmalara girdiği, bu bağlamda geleneksel ihraç ürünlerinin yanına yenilerini de ekleyebilmek için dış piyasalarda başka ürünlerin tanıtımlarına uğraşıldığına dair bilgiye ulaşılmıştır. Türkiye'den deneme mahiyetinde ilk kez dolmalık biber ihracatının gerçekleşmesi ve neticesinin olumlu olması buna örnek sayılabilir. Alınan olumlu netice sonrasında hükümetin yardımı ve DPT'nin teşviki ile kurulan Ege Meyve ve Sebze Ticaret Anonim Şirketi bu konuda çalışmalara başlamış ve bununla ilgili özellikle İsveç'in Türkiye'den fazla miktarda dolmalık biber istediği ve üreticilere 1970 üretim döneminde bu tip biber tohumlarının dağıtılacağı bildirilmiştir. Hemen belirtmek gerekir ki yeni kalemler olarak yaş meyve ve sebzelerin ihracatını artırma projesi oldukça yerinde bir karar olmuştur. Yine başka bir örnek olarak Türkiye'den Almanya'ya Bursa-Soğanlıköy Kooperatifi tarafından yapılan ilk kereviz ihracı verilebilir. Adı geçen kooperatif Almanya'ya 500 ton kereviz göndermek üzere anlaşma yapmış ve köyden ilk parti olarak 20 ton kerevizi Avrupa'ya götüren soğuk hava sistemli kamyon davul ve zurnalar eşliğinde uğurlanmıştır. Söz

konusu kereviz ihracının köyde bir bayram havası yarattığını belirten kooperatif yetkilileri İsviçre’den de kereviz ve diğer sebzelerden olmak üzere talep olduğunu ve anlaşmak üzere olduklarını bildirmişlerdir. Ayrıca köylülerin yazın daha bol meyve sebze ihraç edebilmek için süratle hazırlıklara giriştikleri de belirtilmiştir ("Sebze ve Meyve İhracatının Artması İçin Çalışılıyor", 1970, s. 9). Hükümetin bu hamlesi oldukça yerinde bir karar olup, Türkiye gibi geniş ürün yelpazesine sahip bir ülke için oldukça umut verici olmuştur. Yıllardır ihmal edilen yaş meyve ve sebze ihracatının geliştirilmesi için AP’nin attığı bu adım köylüler bakımından da oldukça sevindirici bir gelişme olmuştur. Belirli ürünler etrafında sınırlanan ve dolayısıyla üretimdeki ve ihracattaki dalgalanmalardan ötürü de hemen hemen hiçbir zaman istikrarlı bir gelire sahip olamayan köylüler için yaş meyve ve sebze ihracatında ürün çeşitliliğinin artmasıyla gelir de artacağı düşünüldüğünde köylülerin neden kerevizi taşıyan kamyonu davullarla zurnalarla gönderdikleri daha iyi anlaşılır. Köylülerin daha çok meyve sebze ihracatı yapabilmek için adına hemen hazırlıklara başlamaları da bunun somut yansımasıdır.

Yapılan inceleme esnasında uzun yıllar zengin meyve sebze çeşitliliğinin aksine ihracatında peki bir aşama kaydedemeyen Türkiye’de, DPT tarafından hayata geçirilen bir proje dikkate değer bulunmuştur. Bu proje Antalya bölgesinde ihracata dönük sebze yetiştirme projesi olup, proje kapsamında Türkiye’den yabancı ülkelere ihraç edilebilecek sebze türlerinin tespiti için görevlendirilen Antalya Bölge Zirai Araştırma Enstitüsü ve Teknik Ziraat Müdürlükleri Ekiplerinin ilçelerde çalışmalarına başladığı bilgisine ulaşılmıştır. Ayrıca DPT uzmanlarının turfanda sebze ihracatı için Avrupa ülkelerinde pazarlama etüdü yaptıkları ve sebze üreticilerini teşvik amacıyla çok düşük faizli krediler dağıtıldığı da belirtilmiştir. Bölge Zirai Mücadele ve Karantina Müdürlüğü’nün ise seralarda domateste görülen hastalıklarla mücadeleye giriştiğine dair projenin detaylarına ilişkin öne çıkan adımlar olarak tespit edilmiştir ("Planlama, Sebze Yetiştirme Projesine Antalya'da Başladı", 1970, s. 9). Yaş meyve sebze ihracatında oldukça geri kalmış Türkiye için tüm bu gelişmeler gerçekten takdire şayan olup, aynı zamanda lider kadronun tarımsal kalkınmayı gerçekleştirmeye ne kadar kararlı olduğunu da göstermektedir.

AP’nin ihracatı artırmaya yönelik aldığı mühim kararlardan birisi de ihracata yönelik yatırım projelerine döviz desteği sağlanacağını açıklaması olmuştur. Başbakanlık Yatırımları ve İhracatı Geliştirme ve Teşvik Bürosu’nun açıkladığı üzere

ihracatla uğraşanlara yapılacak ve yatırımların % 50'sini geçmeyecek şekilde gerçekleştirilecek olan döviz tahsisinden imalatçılar, ihracatçılar, kendisi imalatçı olmayan ihracatçı ve sermaye şirketlerinin yararlanmaları öngörülmüştür ("İhracata Dönük Yatırımlara Yüzde % 50'ye Kadar Döviz Verilecek", 1970, s. 7). İktidarın aldığı bu karar ihracatı artırma konusunda artık kararlı bir yönetici kadronun var olduğunu göstermekle birlikte geçmiş yıllarda göz ardı edilen ihracatın öneminin AP tarafından anlaşılmış olduğunu da yansıtmaktadır. O nedenle bu döviz tahsisi kararı küçümsenmemesi gereken bir girişim olarak kabul edilmelidir.

Önceki bölümlerde bahsedildiği üzere AP'nin iktidarı devraldığı 1965 yılından 1970'e dek Türkiye'de istikrarlı bir kalkınma hızının gerçekleştiği görülmüştür. Bu yükseliş seyri 1970'te bozulmuş ve Türk parasının değerinde ayarlamaya gidilmiştir. Ortaya çıkan bu olumsuz tabloda en mühim etken ise yine tarım sektörü olmuştur. Tarım üretimindeki sınırlı artışın yanına bir de bazı ürünlerin (pamuk, fındık, narenciye gibi) rekoltelerindeki ciddi yükselme ve bir de önlenemeyen buğday açığı dolayısıyla 800 bin ton buğday ithali zorunluluğu âdeta AP iktidarını çıkmaza sürükleyecek türden gelişmeler olmuştur. Hemen belirtmek gerekir ki Türkiye'deki devalüasyonun bazı ihracat kalemlerinin gelişmesine de sebep olduğu görülmüş ve bu sayede ülkeye ciddi bir döviz akışı da olmuştur⁷⁹. Ancak buradaki asıl mesele AP'nin bir anda düşüşe geçen bir ekonomik tabloda⁸⁰ enflasyon yerine açık vergi uygulamasına başvurmasının başarı sayılacak nitelikte bir hamle olduğudur. Vergi kaçakçılığı, vergiler dolayısıyla duran üretim gibi hadiselerin olduğu düşünüldüğünde akıllara yeni vergilerin konulması ile başlayan düzende nasıl bir ekonomik istikrar sağlanacağı gelmektedir. Ancak yine de her şeye rağmen enflasyona fırsat vermeyen AP'nin dönemin koşulları içerisinde aldığı vergi kararını eleştirmeden önce yukarıda yer vermeye çalışılan gerçekler de göz önünde bulundurulmalıdır.

---

⁷⁹Burada Süleyman Demirel'in 1970 devalüasyonun Türkiye'ye kazandırdıklarına ilişkin açıklamasına da yer vermek gerekmektedir. Demirel, 1970 devalüasyonunun "ihracatın artması, yabancı turistlerin getirdikleri dövizlerin artması ve işçi dövizlerinin artması" şeklinde üç mühim imkânı sağladığını açıklamıştır. Demirel, S. (1974). *Ekim 1974*. Ankara: Doğu Matbaacılık, s. 76.

⁸⁰Haluk Cillov'un 1970'te yaşanan devalüasyon ve ithalat-ihracat durumlarıyla ilgili kaleme aldığı yazısında yaptığı tespitler dönemin analizini yapmak isteyenlere katkı sağlayacak nitelikte bulunmuştur. Detaylı bilgi için bkz. "Devalüasyon, Fiyatlar ve İhracat", *Milliyet*, S. 8327, 9 Ocak 1971, s. 7.

En mühim ihracat kalemleri⁸¹ arasında yer alan tütün tabiri caizse Türkiye'nin geleneksel bir tarım ürünüdür. Yıllardan yıla üretim artışı görülen tütünün AP'nin 1969'dan sonra başlayan ikinci iktidar evresinde âdeta bir sorun haline geldiği tespit edilmiş olup, önceleri Şark tütünleri namıyla bilinen ve aranan bir ürün olan tütünün nasıl sorun haline geldiği hakkında kısa bir izahta bulunmakta fayda görülmüştür. Meseleye bakıldığında Türkiye'de tütün üretiminde görülen artışın beraberindeki sorunlar da meydana getirdiği görülmüştür. Öyle ki tütün üretimi zor ve her toprakta üretilmeyecek kadar hassas bir ürün olmasına rağmen para getirmesi sebebiyle Türkiye'de tütün ekimine müsait olmayan topraklarda da üretime girişildiği görülmüş ve doğal olarak kalitesiyle nam salan Şark tütünlerinin yanında kalitesiz tütünler ortaya çıkmıştır. Üretimdeki bu artış öylesine fazla olmuştur ki aslında tütün üretimini belirli bölgelerle sınırlandıran bir kanun bulunmasına rağmen kanunun ihlalinin bir yaptırım olmaması dileyen herkesin istediği şekilde tütün yetiştirmesine yol açmıştır. İşte burada Türkiye'deki tütün politikasının yalnızca destekleme ve alımdan ibaret olduğu ortaya çıkmış ve asıl gereken bir tütün üretim politikasının ne kadar önemli olduğu anlaşılmıştır. Dünyada tütün üreten tek ülke Türkiye olmayıp, hatta kalite ve miktar bakımından tütünü bir tarım politikası haline getiren rakip ülkeler Bulgaristan, Yunanistan ve Yugoslavya tütünlerinin ise Türk tütünlerinin aksine dünya piyasalarında her geçen gün gelişmekte olduğuna dair bilgiye ulaşılmıştır. Kısaca bir yandan Türk tütünlerindeki kalite düşüşü sebebiyle azalan talepler diğer yandan da özellikle Avrupa'da "Virginia" tipi tütüne artan eğilim sonucunda Türkiye'de ciddi miktarda tütün stokunun oluşmasına yol açmıştır (Cillov, Tütün Sorunu, 1970, s. 9). Gerek üretici gerekse devlet nezdinde büyük bir ekonomik kaygının başlamasına yol açan bu meselede ortaya çıkan iki somut gerçek vardır. Birincisi devletin tütün üretimiyle alakalı köklü bir politikasının bulunmaması yani bir diğer deyişle meselelere anlık çözümler üretmek suretiyle tütün üreticilerine destek, tütün alımı vb. girişimlerle şimdiye kadar ortaya çıkan meselelerin üstesinden gelmeye çalıştıkları gerçeğidir. İkincisi ise tütün üreticilerinin tamamen fazla para kazanmak uğruna tütün ekimine elverişli olmayan yerlerde tütün üretmeleri ve ondan sonra da onlarca kalitesiz tütünü ihraç edemeyince bu durumdan şikâyet etmeleridir. Tütün üreticilerinin yaptıkları bu yanlışın yıllardan beri süregelen Türk tütününün namını zedelemesi ve dolayısıyla

---

⁸¹1970-1971 yıllarındaki yukarıda yer verilenler dışında Türkiye'nin tarımsal ihracat kalemleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. *Tarımsal Yapı ve Üretim 1970-1972*. (1975). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, s. 10-11.

ekonomiye verdiği zarar ise meselenin başka bir boyutunu teşkil eder. Özetle Türkiye’de devalüasyon öyle kendi kendine gelmemiştir.

Yukarıda sayılan sebeplerden ötürü AP iktidarı ciddi bir tütün stokuyla karşı karşıya kalmış ve yeni kararlar alınmak suretiyle çare arayışına girişmiştir. Nitekim Gümrük ve Tekel Bakanı Ahmet İhsan Birincioğlu tütün ekimin kısıtlanması için yeni tedbir alındığını bildirmiş ve bu tedbirler sayesinde yıllık 120 milyon kilo tütün üretilen Ege bölgesinde tütün ekim alanlarının kısıtlanması ile bu miktarın 70 milyon kiloya ineceğini belirtmiştir. Ege bölgesindeki tütün ekimini sınırlandırmaya karşın oldukça yüksek kaliteli olarak yıllık 700 bin kilo civarı tütün üretimi yapan Bitlis, Muş ve çevresinde ise tütün üretiminin artırılması için çalışmalar yürütüldüğünü belirten Birincioğlu, burada yetişen tütünlerden yapılan sigaraların fiyatları yüksek dahi olsa kapışılacağını iddia etmiştir. Ayrıca hâlihazırda 200 milyon kilo tütün stokunun bulunduğu ve bunların ihracı için çalışıldığı da belirtilmiş, bir taraftan Arap ülkelerine tütün ihracı yapmak için temaslar kurulduğu diğer taraftan ise Güney Afrika gibi yeni pazarlara ise parasız bir şekilde tütün ihracının bile düşünüldüğü ifade edilmiştir ("Tekel Bakanı 'Parasız Tütün İhracı İçin Çare Arıyoruz' Dedi", 1970, s. 1, 9). Görüldüğü üzere Türkiye’deki yanlış tütün ekiminin sonuçları oluşan tütün stoku öyle bir seviyeye ulaşmıştır ki artık parasız bile tütün ihracı düşünölmeye başlanmıştır. Hükümetin almakta geç kaldığı tütün ekimini sınırlandırma kararı ise geç de olsa alınmış olması bakımından önemli bir adım olmuştur. AP döneminde alınan ekim alanlarını sınırlandırma önlemi geç kalınmış ama bir o kadar da yerinde bir karar olmuştur. Ancak gözden kaçırılmaması gereken husus ise AP’nin bu kararı önce değil her şey bittikten sonra yani oldukça geç kalarak almış olduğudur.

Son olarak ihracatla ilgili gelişmeler arasında Birleşmiş Milletler Ticaret Merkezi Toplantısı’nda kabul edilen Türkiye’de ihracatı geliştirme projesinden bahsetmekte fayda vardır. 1970 Yaz döneminde Türkiye’de çalışmalar yapan dünyaca ünlü bir Japon uzmanın (isim belirtilmemiş) hazırladığı projeye göre, Türkiye’nin ihracatını artırmak için 300 kişi eğitilecek ve bu kuruluş Birleşmiş Milletler Teşkilatı’na 808.400 dolara mâl olacaktır. Başbakanlığa bağlı olarak merkezi Ankara’da olacak olan bu büro Türkiye’ye ise 11,5 milyon Türk lirasına mâl olacaktır. Bu teşkilat üç yılda kurulacak ve İstanbul, İzmir ve belli başlı merkezlerde şubeleri olacaktır ("İhracatı Artırmak İçin 300 Kişi Eğitilecek", 1971, s. 9). Özetle 1969-1971 arası AP döneminde ihracatı artırmak adına önemli sayılabilecek girişimlerde

bulunulduğu görülmüştür. Ancak bu yıllar yalnızca ithalat-ihracat bakımından değil Türkiye'nin gerek ekonomik gerekse sosyal meselelerle âdeta bir sınavla yüz yüze geldiği yıllar olduğundan gerçekleşen girişimler veya alınan kararlar hakkında bir eleştiride bulunmadan önce bu gerçeklerin göz önünde tutulması gerektiğini bir kez daha vurgulamakta fayda var.

İthalatta yaşanan gelişmelere bakıldığında ise Türkiye'de tarımın iklime olan bağımlılığının aşılammış olduğundan daha önceki bölümlerde de bahsedilmiş olup, 1970 itibarıyla bu bağımlılığın Türkiye'yi bir kez daha buğday ithalatına mecbur bıraktığı görülmüştür. Buğday ithalatı ile ilgili haberlere geçmeden evvel AP'nin ikinci kez iktidarı almasından hemen sonra Avrupa İktisadi Topluluğu ile Türkiye arasında bir buğday anlaşması imzalandığı tespit edilmiştir. İmzalanan anlaşmaya göre Ortak Pazar üyesi ülkelerin (Belçika 3.000 ton, Fransa 14.000 ton, Federal Almanya 14.000 ton, İtalya 14.000 ton, Hollanda 3.000 ton) Türkiye'ye 1969-1970 dönemi için gıda yardımı olarak toplamda 48 bin ton buğday hibe etmelerine karar verilmiştir ("Ortak Pazar 48 Bin Ton Buğday Hibe Etti", 1969, s. 9). İmzalanan bu anlaşma hem Türkiye'nin dış yardımlara ihtiyacının sürdüğünü hem de içerideki buğday sıkıntısının devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Geniş ve verimli arazilere sahip Türkiye'de yaşanan buğday sıkıntısının bir türlü çözülememesinin sebebi ise halen tarımsal üretimin çok büyük bir kısmının ilkel yöntemlere dayanması ve hava şartlarına bağlı olarak elde edilen ürün rekolteleri gerçeğidir.

Daha önceki bölümlerde bahsedilmiş olan Meksika buğdayı ile ilgili ise bu dönemde dikkat çeken bir gelişme yaşanmış, Akdeniz bölgesinde Meksika buğdayı ekimini planlamak üzere Tarım Bakanlığı uzmanları ile Amerikan AİD Seksiyon Şefi Mr. Johnson'un katılımıyla bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıya Adana, Gaziantep, Antalya, Hatay, Maraş ve İçel Teknik Tarım Müdürleri, Çiftçi Birliği Başkanları, Zirai Mücadele Kurumu Reisleri ile Zirai Donatım Kurumu temsilcileri katılmışlardır. Toplantının konusu Meksika buğdayının, ekimi, bakımı, hasadı ve verimin artması için alınması gereken tedbirler olurken, Adana Deneme İstasyonu Uzmanı Özdemir Sezer'in toplantıda Meksika menşeli buğday tipinin (bazı türler hariç) genel manada Türkiye ekonomisine uygun olmadığını ve İtalyan menşeli buğday türlerinin ise olumsuz hava koşullarında bile dekara 500 kilo ürün verdiğini açıklaması ve dolayısıyla İtalyan tipi buğdayın Meksika tipi buğdaydan daha verimli olduğunu belirtmesi toplantının öne çıkan ifadeleri olmuştur ("İtalyan Buğdayı

Meksika'dan İyi Sonuç Veriyor", 1969, s. 9). Kısaca başlangıçta büyük ilgi uyandıran Meksika buğdayı alternatifler arttıkça eski cazibesini kaybetmeye başlamış ve zaten daha en başından beri yüklediği masraflar sebebiyle de hoşnutsuzluğa sebep olan bu buğday tipinin yakın zamanda yerini başka bir ya da birkaç buğday tipine bırakacağı anlaşılmıştır. Nitekim Çukurova'da hasat zamanı geldiğinde Adana Çiftçi Birliği Başkanı İzzettin Özgiray Meksika tipi buğday ile ilgili iddiaları doğrular nitelikte bir açıklamada bulunarak Adana'da Meksika tipi buğday ile yapılan buğday tarımından istenilen verimin alınmadığını hatta elde edilen ürünün beklenenin çok altında kaldığını belirtmiştir. Havaların kurak gitmesi, bahar yağışlarının olmaması gibi sebeplerin de etkisiyle Adana'da Meksika tipi buğday ekilen 2 milyon 900 bin dekar araziden 670 bin ton ürün elde edildiği ve ilerleyen yıllarda Meksika tipi buğdayın tarihe karışacağına düşünüldüğü de açıklanmıştır. Çiftçi Birliği Başkanı'nın ifadesine göre tüm umutlar İtalya'da dönüm başına 600-700 kilo ürün veren İtalyan Matazara tipi buğdaya bağlanmış, Türkiye'de de bu buğday tipinin ekimi yapılması halinde alınan verimin 500 kilonun altına inmeyeceğine inanıldığına dair bir kanı oluşmuştur (Meksika Buğdayı Çukurova'da Sonuç Vermedi, 1970, s. 9). Aynı dönemde bir haber de Kayseri ve civarından gelmiş, Teknik Ziraat Müdürlüğü yetkilileri iklim şartlarına uygun düşen (kuraklığa dayanıklı) Rusya'da ıslah edilmiş olan Bezostaja tipi buğdayın Kayseri ve köylerinde 700 bin dekarlık alana ekileceğini ve bu buğday sayesinde verimin % 50 artacağını düşündüklerini açıklamışlardır. Ayrıca adı geçen buğday tipinin bütün Anadolu vilayetlerinde ekimi için çaba sarf edildiğini açıklayan yetkililer, bu hususla ilgili Türkiye'nin çeşitli vilayetlerinden Teknik Ziraat Müdürleri ile bir toplantı yapacaklarını da beyan etmişlerdir ("Anadolu'da Bezostaja Tipi Buğday Ekilecek", 1970, s. 9). Sonuç olarak 1970 Türkiye'sinde halen ne dışarıdan alınan buğday tohumluğu meselesi ne de buğday ithalatının sona ermek şöyle dursun azalması adına ciddi bir aşama kaydedilemediği görülmüştür. Tüm olumsuzluklara rağmen buğday üretimini artırmak ve o suretle de ithalatı azaltabilmek için mücadelenin devam ettiği de göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Aslında meselenin kökünden çözümü çok basit olmakla birlikte Türkiye bilindiği üzere bu uğurda uzun yıllar mücadele etmek zorunda kalmıştır: Gerçek bir tarımsal kalkınma...

Yukarıda da değinildiği üzere 1970 yılı Türkiye için havaların kurak gittiği bir yıl olmuş ve dolayısıyla en önemli ithalat kalemi olan buğday ihtiyacı da hat safhaya ulaşmıştır. Bu hususla ilgili ulaşılan haberde, Türkiye'nin 14 yıldan beri sürekli olarak

buğday ithal etmek zorunda kaldığı ve Türkiye’de hububat üretiminin tamamen hava koşullarına bağlı olarak geliştiğinden bahsedilmiş olup, Türkiye’nin buğday ihtiyacının en az 1 milyon ton olarak tespit edildiği ve bu yüzden de ilk parti olarak 300 bin ton buğdayın (geri kalan 700 bin de daha sonra ithal edilmek üzere) ABD’den ithali için girişimlerde bulunduğu açıklanmıştır ("1 Milyon Ton Buğday İthal Edilmezse Açlık Çekilecek", 1970, s. 1, 7). Keza Türkiye’nin buğday gerçeği tam olarak budur. 14 seneden beri kesintisiz süren bir ithalat ve yaşanan döviz kayıpları düşünüldüğünde meselenin ne kadar üzüntü verici ve çözümünün de ne kadar hayati olduğu bir kez daha anlaşılabilir.

Son olarak AP Hükümetinin buğday üretimini artırmak adına yaptığı buğday tohumluğu ithaline dair aldığı karara da değinmekte fayda var. Tarım Bakanı İlhami Ertem Bezostaja-1 isimli tohumluk buğdaydan çok iyi sonuçlar alındığını bildirerek 1970 yılı güz döneminde çiftçilere toplam 142 bin kilo tohumluk buğday dağıtılacağını, bunun 34 bin kilosunun yerli tohumluk buğday olurken 47 bin 500 kilosunun ise Bezostaja-1 olacağını açıklamıştır ("Bu Güz Tohumluk 142 Bin Ton Buğday Dağıtılacak", 1970, s. 7). Dış yardımlara ve ürünün kendisi bir yana tohumluğuna bile dışarıdan ihtiyacın yoğun şekilde devam ettiği görülen AP iktidarının ikinci evresinde bu durumu değiştirecek türden bir gelişmeye rastlanamamış ve Türkiye’nin acı gerçeği olarak buğday meselesinin varlığı kendisini korumuştur.

Tarımda iklime bağımlılıktan kurtulup, makineleşmenin öneminin her fırsatta ortaya çıktığı görülmüş olup, söz konusu dönemde Tarım Bakanlığı’nın bu hususla ilgili bir düzenlemesine de değinmek gerekir. Bu düzenlemeyle ithali Tarım Bakanlığının emir ve iznine bağlı ziraat traktörleri ile alet ve makineleri ithaline ait gerekli ihtiyaç ve izin belgelerinin verilebilmesi için uyulması gereken usul ve esaslar belirlenmiştir ve Tarım Bakanlığının tebliği ile açıklanmıştır. Açıklanan usul ve esaslar şöyledir: “İthalatçı bir firmanın ziraat traktörleri ile biçerdöver ithal edebilmesi için bunları üreten yabancı bir firmanın Türkiye’de tek temsilcisi olması şart olup, ilgililerin buna ait belgeyi Tarım Bakanlığı’na ibraz etmeleri zorunludur. Ziraat traktörleri ile alet ve makinelerinin ithal edilebilmesi için imalatçısının en az beş yıldan beri bunların imalatıyla meşgul olması şart olup, bu husus bir belge ile teşvik edilecektir. Biçerdöverler tarlada işe girişecek şekilde gerekli olan aksesuarları ile birlikte olacak ve biçerdöver fiyatına dâhil olarak verilen aksesuar ve avadanlık listesi

müracaat evrakına eklenecektir.” ("Traktör İthal İlkeleri Açıklandı", 1971, s. 7) Sonuç olarak bu başlık altında söz konusu dönemde tarım ürünleri üzerinden bir ithalat-ihracat analizi yapılmaya çalışılmış ve bunu yaparken o dönemin öne çıkan gelişmeleri üzerinden yola çıkarak yapılan ürün örneklendirmesi ile detaylandırılmaya çalışılmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken husus ise Türkiye'nin ithalat-ihracatının yalnızca yukarıda yer verilen ürünlerden ibaret olmadığı ve aksine çok daha zengin bir çeşitliliğe sahip olduğudur. Ayrıca traktör ithalatının bir esasa bağlanması o yüzden çok önemli olmuştur. Alınan kararlara bakıldığında genel olarak tarımsal kalkınmada yaşanan gecikmenin nedenlerinin daha iyi tahlil edilmeye ve bu doğrultuda tedbirler alınmaya başlandığı görülmüştür.

Tablo 6. Tarımda Makineleşmede Son Durum

Yıl	İşlenen Alan (1000 Hektar)		Tarımsal Araç Gereç Mevcudu			Tarım Araçları İthalatı	
	Hayvanla İşlenen Alan	Traktörle İşlenen Alan	Karasaban	Bıçerdöver	Traktör	Pulluk	Traktör
1970	16.354	7.940	1.929.972	8.568	105.865	112	712
1971	15.823	8.704	1.846.360	8.662	118.825	584	624

Kaynak: *Tarım İstatistikleri Özeti 1971. (1972). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, s. 8; Tarımsal Yapı ve Üretim 1970-1972. (1975). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, s. 7, 11.*

4.2.3.3. Tarımla İlgili Diğer Gelişmeler

AP'nin iktidar evresinde gerçekleşen bir girişim de Türkiye'de gerçekleşen dördüncü tarım sayımı olan "1970 Tarım Sayımı" olmuştur. 1927'den itibaren başlayan bu geleneği sürdürmek AP iktidarında da devam etmiştir. Daha önce de bahsedildiği üzere sayım neticesinde tarımsal yapının analizi ve elde edilen istatistik veriler tarım sektörüne yönelik alınacak kararlarda bir yol gösterici olmuştur. Türkiye'de tarımın ne kadar önemli olduğu düşünüldüğünde bu sayımların da taşıdığı anlam daha net anlaşılabilir. 1970 tarım sayımına bakıldığında ilk göze çarpan cari istatistiklerle tarım sayımı neticesinde oluşan rakamlar arasındaki uyumsuzluk olmuştur ki bu durum aslında yapılan sayımın hem doğru bilgi açısından güvenilirliği hem de gerekliliğini göstermektedir. Durumun daha iyi anlaşılabilmesi için bir tabloyla bu hususu örneklendirmekte fayda görülmüştür. Ancak belirtilmesi gereken

başka bir husus ise aslında sayımın yapıldığı dönemin sayım sonuçlarına yansımadır yani bir diğer deyişle sayımın yapıldığı anlarda ekilmekte olan arazide hasat yapılmışsa ürün tayini zorlaşmıştır. İşte böyle durumlarda da yine cari istatistiklere başvurulduğu bilgisine ulaşılmıştır.

Tablo 7. 1970 Yılı Türkiye’de Kullanılan Arazi Dağılımı

Arazi Kullanım Şekli	Cari İstatistiklere Göre (hektar)	Tarım Sayımına Göre (hektar)
Ekili tarla arazisi	15.589.277	16.966.544
Nadas	8.705.479	9.044.207
Sebzelikler	448.000	445.359
Bağlar	845.000	1.115.441
Meyvelikler	1.018.676	1.053.500
Zeytinlikler	730.854	537.647
Çayır-Mera Arazisi	48.763.896	10.881.808
Göller	888.200	888.200
Baraj Gölleri	66.810	66.810

Kaynak: 1970 Cari İstatistikler ve Tarım Sayımı Sonuçları. (1972). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, s. 1.

Yukarıdaki tabloya bakıldığında ortaya çıkan hemen hemen her tipteki arazi dağılımlarında farklılıkların bulunması olmuştur. Ayrıca 1970 sayımını diğer sayımlardan ayıran en temel özelliği ise hiçbir ayırım gözetmeksizin Türkiye’deki tüm tarımsal üretim faaliyetlerinin ortaya konması amacıyla nüfusun tamamının sayım kapsamına dâhil edilmesi olmuştur. Ayrıca 1970 sayımında 1963’teki sayımdan farklı olarak sayım uygulama metotlarında da değişikliğe gidilerek, daha önce örnek köylerden örnek hane halkları seçilerek yapılan sayımın yerine doğrudan hane halklarının seçilmesi suretiyle sayımın gerçekleştirildiği ve bunu yapmak için de her vilayette yer alan bütün köylere ayrı bir çerçeve oluşturulduğu belirtilmiştir (1970 Genel Tarım Sayımı, 1979, s. VII). Özetle tarım sayımlarının hem sektöre hem de devlet politikalarına sağladığı katkı bilinmekle birlikte, 1970 yılındaki sayımda yer alan değişiklikler sayımın en doğru bilgiye ulaşması gayesiyle yapılmış değişiklikler olup, aynı zamanda bu sayımlardan elde edilecek bilgilerin güvenilirliğini artırmak adına önemli bir değişiklik olmuştur.

Tarımla ilgili yukarıdaki bölümlerde yer verilenler dışında bu dönemde öne çıkan gelişmelerden arasında Ege bölgesinin simge tarımsal üretim kolu olan zeytinciliğe karşı azalan ilgisinden bahsetmekte fayda vardır. Uzun yıllar geçimini zeytine ve zeytinyağına bağlayan Edremit Körfezi çevresindeki üreticilerin zeytincilikten uzaklaşmaya başladığı ve onun yerine mandalina yetiştirmeye doğru artan bir eğilimin olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Zeytin üreticilerinin yeni bir arayışa girmek suretiyle mandalinacılığa kaymalarındaki en mühim sebepler, zeytinde bir yıl ürün alınıp, bir yıl alınmaması ve bu yüzden piyasalarda istikrarsızlığın olması, ayrıca zeytinin bakımının, toplamasının ve pazarlamasının çok masraflı olması gibi sebepler gösterilebilir. Tüm bunların yanında dönüm başına zeytinden elde edilen gelir 300 TL iken, mandalınada bu rakamın on kat artarak 3000 TL olması Körfez Bölgesi'nde mandalina konusundaki çalışmaların süratle ilerlemesine sebep olmuştur. Rize'den getirildiği bilgisine ulaşılan Satsuma cinsi mandalinalar için Edremit'in Yolören Köyünde bir fidanlık kurulduğu ve bölgede yetiştirilen Satsuma tipi mandalinaların İzmir'e gönderilerek buradan da dış piyasalara gönderildiği bilgisine ulaşılmıştır ("Ege'de Zeytinciliğe İlgi Artık Azaldı", 1969, s. 9). Bu tespiti yer verilmesinin sebebi Edremit gibi zeytinciliğiyle nam salmış bir bölgede tamamen maddi kaygılarla bambaşka bir ürüne kayışın gerçekleşebildiğini göstermek olup, aynı zamanda da tarım kesiminin yaşadığı ekonomik sıkıntılar karşısında kendisine yeni çareler arayışına girdiğine de bir örnek teşkil edeceği düşüncesi olmuştur. Bu gelişme üretici kesimin sağlayacağı gelir açısından bakıldığında olumlu ancak yetişmesi uzun yıllar alan zeytin gibi kıymetli bir ürünün üretiminden vazgeçilmesinin Türkiye için ciddi bir kayıp olarak nitelendirilebilecek türden bir gelişmedir.

Tarım kesimine yönelik alınan kararlar içerisinde 14 Temmuz 1970 tarihinde kabul edilen "Türkiye bağcılığının modernleştirilmesi ve bağcılığımızın kalkındırılması hakkında" çıkarılmış olan kanundan da bahsetmekte fayda var. Adı geçen kanunda bağcılık faaliyetlerinde bulunacaklara verilecek kredi, sağlanacak yardımlarla ilgili detaylı açıklamalara yer verilmiş olup, örneğin bağcılık ile ilgili gerçekleştirilecek projelerde Tarım Bakanlığının gereken teknik yardımı sağlayacağı kanunla hükme bağlanmıştır. Bağcılığın modernleştirilmesi ve geliştirilmesi için verilecek olan kredilerin başka alanlarda ya da başka amaçlarla kullanımı da bu kanunla yasaklanmıştır. Kredi tahsisinde 30 dönüme kadar bağa sahip olan küçük bağ işletmeleri sahiplerine öncelik tanınacağı da kanun maddeleri arasında dikkat çeken

detaylar arasında yer almıştır (Resmi Gazete, 23 Temmuz 1970, S. 13557). Netice itibarıyla 1970 Tarım Sayımına göre 1.115.441 hektar olarak tespit edilen bağların toplam araziler arasındaki payı göz önüne alındığında, ilaveten üzümün ihracat kalemleri arasında sağladığı gelir de düşünüldüğünde bağcılığı teşvik ve geliştirmek gayesiyle kabul edilen bu kanun daha çok anlam kazanmaktadır. Ayrıca kredi desteği hususunda küçük bağ işletmeleri sahiplerine öncelik tanınması kararı, küçük üreticiyi desteklemek adına alınmış olması bakımından ayrı bir öneme sahiptir.

Barajlar Kralı olarak bilinen Demirel'in yeniden Başbakanlık koltuğuna oturduğu dönemde bir gelişmenin de Çanakkale Biga'da yaşandığı tespit edilmiştir. Çoraklaşma dolayısıyla 100 bin dekar toprağın tarım yapılamaz hale geldiği Biga'da, Biga Ovasını yeniden kurtarmak için Topraksu⁸² ve Devlet Su İşleri tarafından yoğun bir programın uygulandığı bilgisine ulaşılmıştır. Ayrıca Biga Ovası'nı sel zararından kurtarması ve tüm ovayı sulaması öngörülen Biga Barajı'nın etüt ve proje çalışmalarının tamamlandığı belirtilmiş olup, bu barajın maliyetinin yaklaşık 1 milyar lira civarı olacağı bilgisine ulaşılmıştır ("Biga'da 1 Milyara Baraj Yapılacak", 1970, s. 9). Biga Ovası'nın tamamının sulanmasını öngören baraj projesi tarımda sulama bakımından oldukça mühim bir proje olup, sulamanın tarımdaki hayati konumu göz önüne alındığında aslında AP'nin tarıma verdiği önemin de somut bir yansıması olmuştur.

Bu dönemde baraj yapımına ilişkin yapılan bir değerlendirme de meselenin önemini gözler önüne sermektedir. Söz konusu değerlendirmede Türkiye'de akarsularla arazinin tamamını sulayabilmek, şehir ve kasabaların içme suyunu tamamen karşılayabilmek ve elektrik enerjisini de sağlayabilmek için 478 barajın inşa edilerek, ek tesisleriyle beraber hizmete sokulması gerektiği ve bunun için 42 milyar liraya ihtiyaç olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Türkiye'de Mart 1970 itibarıyla 23 barajın inşaatının devam ettiği ve bu barajların maliyetinin 3,5 milyar lira olduğu bildirilmiş olup, bu barajlar içerisinde Çaygören (Balıkesir), Enne (Kütahya), Kesikkuyu (Seyhan), Kartalkaya (Maraş) ve Alakır (Antalya) barajlarının 1970 yılı

---

⁸²Süleyman Demirel Topraksu Teşkilatına ilişkin yaptığı açıklamada, bu kuruluşun bir ihtiyaçtan doğduğunu, toprak ve su kaynaklarından en verimli şekilde faydalanmada mühim aşamalardan birisi olduğunu belirtmiştir. Toprak, su, bitki ve insan dörtlüsünün bir uyum içerisinde bir araya getirilmesi sağlanmadan Türkiye'de fukaralığın son bulmayacağını ve bu bir araya getirmeyi Topraksu Teşkilatının sağlayacağını ve zaten bu amaçla kurulduğunu da ifade etmiştir. Demirel, S. (2 Mayıs 1976). *Türkiye'nin Toprak Muhafaza ve Zirai Sulama Sorunları*. (Başbakan Süleyman Demirel'in Topraksu Bölge ve Müessese Müdürleri Toplantısında Yaptığı Konuşma), Ankara: Topraksu Genel Müdürlüğü, s. 7.

içerisinde hizmete girmesi için çalışıldığı da açıklanmıştır ("Türkiye İçin 478 Baraj Daha Gerek", 1970, s. 9). Yukarıda da belirtildiği gibi baraj yapımı AP'nin öncelikli meselelerinden biri olmuş ve bu hususta mühim girişimler gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde ayrıca Türkiye'de Keban Barajı'ndan sonra ikinci büyük baraj olması öngörülen ve Samsun'da yapılması planlanan Hasan Uğurlu Barajı'nın proje hazırlıklarının tamamlandığı ve yapımının bir Japon firmasına verildiği bilgisine ulaşılmıştır. Bu barajın inşasının 1977 yılında tamamlanmasının beklendiği ulaşılabilen bilgiler arasında yer almıştır (Samsun'da İki Baraj Yapılıyor, 1970, s. 9). Bir kez daha belirtilecek olursa bu kısa izahlar dahi Türkiye'de Süleyman Demirel'in niçin "Barajlar Kralı" olarak anıldığının ispatı sayılabilir. Çünkü AP döneminde Türkiye'de ciddi manada baraj projeleri hayata geçirilmiş ve dolayısıyla tarımın en mühim problemlerinden birisi olan sulama ile ilgili de gerçek manada yol kat edilmiştir.

Söz konusu dönem içerisinde yapılan inceleme sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ciddi bir kuraklığın görüldüğü bilgisine ulaşılmıştır. Süleyman Demirel de bölgedeki susuzluğun giderilmesi için 20 milyar liralık bir projenin düzenlendiğini belirtmiştir. Türkiye'nin bazı bölgelerinde 1970 yazında ciddi oranda su sıkıntısı çekildiğini ve bilhassa da bu sıkıntının yoğun olarak Güneydoğu Anadolu'da yaşandığını belirten Demirel, son beş sene içerisinde yani iktidara geldikleri andan itibaren susuzlukla mücadelede 200 milyon lira harcadığını, ilaveten uzun vadeli önlemlerin ise zaten plan ve programlarla sürdürüldüğünü ifade etmiştir. Ayrıca Demirel, tahminlerine göre birkaç yıl içerisinde Türkiye'deki su probleminin kökten çözüme kavuşacağını ifade etmiştir ("Demirel:'Susuzluğun Halli İçin 20 Milyar Liralık Bir Proje Hazırlandı' Dedi", 1970, s. 1, 7). Özetle Demirel'in açıklamaları AP'nin su meselesini ne kadar önemseydiğini bir kez daha göstermekte olup, aslında bu açıklamalar GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi)⁸³ fikrinin kimden çıktığı konusundaki tartışmalara da cevap olacak nitelikte bulunmuştur.

---

⁸³"Dünyanın en büyük entegre kalkınma projesi olarak tanımlanan GAP, Dicle ve Fırat Nehirlerinin aşağı kısımları ile bunlar arasında uzanan ovaları kapsamaktadır. Gaziantep, Adıyaman, Şanlıurfa, Diyarbakır, Siirt, Mardin, Batman ve Şırnak illerinin tamamı veya bir kısmı bu proje alanı içerisindedir. Türkiye'nin en büyük ve çok yönlü gelişme projesi olan GAP, Fırat ve Dicle Nehirleri üzerinde yapımı öngörülen barajlar, hidroelektrik santraller ve sulama tesislerinin yanı sıra ulaştırma, sanayi, sağlık, eğitim ve diğer sektörlerin de gelişmesini ve hizmetlerini kapsamaktadır. Bu proje ile Fırat ve Dicle Nehirleri ve kolları üzerinde 22 baraj ve 19 hidroelektrik santral yapımı öngörülmüş olup, sulamanın tam gelişmesiyle 1.693.027 hektar alanın sulu tarıma açılacağı belirtilmiştir. Bu proje dahilindeki ve projenin ilk ünitesini oluşturan Keban Barajı ve HES'in temeli 1966 senesinde, ikinci üniteyi oluşturan Karakaya Barajı ve HES'in temeli ise 18 Ekim 1976 tarihinde, üçüncü üniteyi oluşturan ve Fırat ve

Bu dönemde başka bir girişim de İzmir Ziraat Odası'nın çiftçilere destek maksadıyla aldığı traktör yardımı kararı olmuştur. Bu karara ilişkin İzmir Ziraat Odası Başkanı Rüstem Özdemir'in açıklamada bulunmuş ve Türkiye'de toprakların büyük çoğunluğunun özel şahısların elinde bulunduğunu, oysa, nüfusun % 85'ini oluşturan köylü ve çiftçilerin çok mağdur durumda olduklarını bildirmiştir. Bu nedenle köylü ve çiftçilere mini traktör verilmesini prensip olarak kararlaştırdıklarını açıklamıştır. Ayrıca çiftçi borçlarının 10 bin liraya kadarki miktarının da erteleneceğini açıklamıştır ("Küçük Toprak Sahiplerine Mini Traktör Verilecek", 1970, s. 1). Alınan bu karar her ne kadar İzmir özelinde olsa da hem ziraat odalarının çiftçilere desteği hem de tarımda makineleşme adına mühim bulunduğundan yer vermekte fayda görülmüştür.

Tarım kesimine yönelik ve tarımda makineleşmenin gelişmesi maksadıyla alınan kararlardan birisi de tarım aletleri sanayisinin birleşimi için alınan karar olmuştur. Bu hususla ilgili Türkiye Odalar Birliği tarafından yapılan açıklamada, tarım araç ve makine sanayisindeki küçük kuruluşların birleşerek daha büyük kuruluşlar haline gelmeleri için hükümetin bu kuruluşlara öncelik ve kolaylıklar sağlayacağı belirtilmiştir. Sanayi, Ticaret ve Tarım Bakanlıkları temsilcileriyle Türkiye Odalar Birliği temsilcileri ortaklaşa bir protokol imzalayarak teşvik kararı almışlardır. Alınan teşvik kararında kotalarda öncelik tanınacaklar ile ilgili şu ifadeler yer almıştır: "Birleşme halinde üretim için ithali gerekli madde ve teçhizatla Odalar Birliği, birleşen kuruluşlara öncelik tanıyacak ve birliklerin yapacağı makine ve araçların üretiminde gerekli olan maddelerin ithali için Odalar Birliği'nde ayrı bir kota tahsis edilecektir. Ayrıca hükümet ve Odalar Birliği gereken yerli malzemelerin temininde birliklere öncelik tanıyacaktır." ("Tarım Aletleri Sanayiinde Birleşme Teşvik Edilecek", 1971, s. 7). Alınan bu teşvik kararı aslında akıllara bir sözü getirmiştir ki o da "bir elin sesi var iki elin sesi var". Yani küçük küçük kuruluşlar aracılığıyla yapılanların tarım aletleri sanayisine ciddi bir katkı sağlayamadığı görülerek alınan bu karar söz konusu kuruluşların birleşerek güçlenmeleri anlamına geldiğinden oldukça yerinde bir karar olmuştur. Çünkü halen Türkiye tarımda makineleşmede hedeflenenin çok gerisinde ve yerli üretimde de keza yine istediği konuma gelememiş durumdadır. Bu durum dolayısıyla yalnızca tarımsal araç gereç ithali bakımından bile dışa bağımlığın sürdüğü

Harran Ovasına akıtılacak olan, Süleyman Demirel'in ifadesiyle 'Dağları Değil, Çağları Delen' Urfa Tünellerinin temeli ise 3 Nisan 1977 tarihinde bizzat Süleyman Demirel tarafından atılmıştır. Ayrıca dördüncü üniteyi oluşturan Atatürk Barajının temelini ise 3 Kasım 1983 tarihinde atılmış" olduğu bilgisine ulaşılmıştır. *Devlet Anlayışı, Eser ve Hizmetleriyle Süleyman Demirel*. (1994). Ispartalılar Eğitim Kültür Sağlık Turizm Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı Yayın No: 3, Ankara, s. 100-102, 105.

söylenbilir. O yüzden AP hükümetinin almış olduğu bu karar yerli sanayinin gelişimi için faydalı olacağı düşünülerek alınmış olmakla birlikte, iktidarın tarımda makineleşme hususundaki kararlılığının da bir yansıması olarak yorumlanabilir.

Son olarak Topraksu Genel Müdürlüğü tarafından milli bir dava haline geldiği öne sürülen toprak erozyonundan da bahsetmek gerekmektedir. Köy İşleri Bakanlığı'nın hazırlamış olduğu incelemede Türkiye'nin 25 milyon hektar tarım alanının yarısının şiddetli ya da çok şiddetli erozyona uğramış verimsiz topraklar olduğu açıklanmıştır. Topraksu Genel Müdürlüğü işte bu nedenle meseleyi milli bir dava kabul ettiklerini, tarım alanının büyük bir kısmında erozyon önleyici, toprak ve su koruyucu tedbirlerin alınması gerektiğini ve bu tedbirlerin maliyetinin de 57 milyar lirayı bulduğunu açıklamıştır. Gerçekten de düşünüldüğünde ciddi miktarda toprak erozyon tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır. Burada ayrıca ortaya çıkan başka bir gerçek ise halen tarımsal gelişmede ya da bilinçlenmede adı her ne olursa olsun geri kalmışlığın devam ettiği gerçeğidir. 1970'ler itibarıyla Türkiye'nin tarım alanlarının yarısının erozyon tehdidi altında bulunması böylesi bir doğal afete karşı gerekli önlemlerin alınmadığını da gün yüzüne çıkarmıştır. Ancak bu demek değildir ki bu hususa ilişkin hiç önlem alınmamıştır⁸⁴, buradaki kasıt alınan önlemlerin Türkiye gibi geniş tarım arazilerine sahip bir ülkede yetersiz kaldığı ve halen erozyonun yarattığı tehdidin milli bir dava olacak kadar mühim boyuta ulaşmasıdır. Yani planlama ve tedbir alma hususlarındaki eksiklikler bu noktada da gün yüzüne çıkmıştır.

---

⁸⁴Topraksu Genel Müdürlüğü tarafından erozyonla mücadelede gerçekleştirilenler hakkında şu bilgilere ulaşılmıştır: “1957’den itibaren çeşitli illerde zeytinlik, bademlik, bağlık ve çeşitli meyvelikler kurulmuş, mera, toprak ve havza ıslahı çalışmaları, gölet ve rezervuarlar yapılmıştır. Böylelikle 1957-1969 arasında toplam 125,6 milyon liralık yatırımla 88 bin çiftçi ailesini ilgilendiren 144 bin hektar alan faydalı hale getirilmiştir. Ayrıca 1960-1969 arasında 8,8 milyon lira sarf edilerek 49 bin hektar alanın bakımı yapılmış, 346 milyon liranın sarfıyla 10 bin hektar alan sulandırılmış ve 11,8 milyon liranın sarfıyla da Konya Karapınar’da 13 bin hektar alandaki rüzgâr erozyonu durdurulmuştur. Tüm bunların yanında Topraksu Teşkilatı 1960-1969 arasında kooperatifler ve kredi çalışmaları yoluyla da 2164 tesis kurmak suretiyle 32 milyon lira sarfıyla 10355 hektar alanı ıslah etmiştir.” “Tarımsal Alanın Yarısı Erozyon Tehdidi Altında”, (3 Nisan 1970). *Milliyet*, S. 8030, s. 9. Bakıldığında erozyonla mücadele için alınan önlemler tabii ki de azımsanmayacak nitelikte olup takdire değerdir. Ancak Türkiye gibi ekonomik gelirinin büyük bir kısmı ve nüfusunun büyük çoğunluğunun tarım temelli bir ülkede alınan önlemler yetersiz kalmıştır. Ancak buradaki mesele yalnızca alınan önlemlerin yetersizliği meselesi olmayıp, asıl problemin çoktan çözüme kavuşması gereken hususların 1970'lere kadar sürüp gelmesi olduğu düşünülmektedir.

4.2.3.4. Toprak Reformunda Son Durum

Toprak reformunun uzun yıllardır nasıl bir türlü çözüme kavuşamadığından önceki bölümlerde bahsedilmiş olup, bu başlık altında ise AP'nin ikinci kez iktidara geldikten sonra bu hususla ilgili ne gibi gelişmeler yaşandığı hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır. Toprak reformu meselesi taşıdığı önem itibarıyla diğer gelişmeler başlığı altında ele alınmayacak kadar mühim ve kapsamlı bir mesele olduğundan ayrı bir başlık altında bahsetmenin daha doğru olacağı düşünülmüştür. 1969 seçimleri sonrası AP iktidarı dönemindeki toprak reformu ile ilgili gelişmelere geçmeden evvel, araştırma sırasında ulaşılan Ali Gevgilili'nin kaleme aldığı "Toprak Açlığı" başlıklı yazısındaki değerlendirmelerinden bahsetmek faydalı olacaktır. Bu yazı Türkiye'nin o dönemdeki toprak düzenini ve toprak reformunun gerekliliğini en yalın ifadeyle özetler bir nitelik taşımaktadır. Gevgilili, Türk toplumunda yepyeni bir olay olarak nitelendirdiği köylülerin toprak işgallerine başladıklarından ve bu işgallerin seçim sonrası ancak askeri kuvvetler tarafından önlenebilecek kadar ciddi bir boyuta ulaştığından bahsetmiş ve bu işgallere aslında şaşılmaması gerektiğini çünkü bu işgallerin altında ağır toplumsal ve ekonomik baskılar yatan huzursuzlukları idari önlemlerle geçiştirme çabalarının yattığını ifade etmiştir. Yani kısaca bu meseleye ilişkin köklü bir düzenleme gelmedikçe sıkıntıların bitmeyeceğinden bahsetmektedir.

Köylülerin büyük çoğunluğunun ellerinde bulunan toprakların gün geçtikçe geçimlerini bile sağlamakta zorlanacakları kadar küçük parçalar olduğunu belirten Gevgilili, bu tarz toprakları cüce topraklar olarak nitelendirmiştir. İlaveten Anadolu'yu tıpkı bir örümcek ağı sarar gibi saran bu cüce işletmelerde kişi başına yılda sadece 485 lira düştüğünü ve bu tarzdaki işletmelerin sayısının tarımsal işletmeler arasında kapladığı payın hiç de az olmadığını belirterek, yüzde 69'unun yani dörtte üçünün bu işletmelerden oluştuğunu açıklamıştır. Gevgilili bu işletmelerdeki köylüleri yaşam duvarının kıyısında sürünmeye mahkûm edilenler olarak tanımlamış ve bu durumdaki milyonlarca köylü karşısında hangi yolla, hangi belgelerle sahip olunduğu hakkında tartışmaların devam ettiği büyük toprak sahiplerinin durumlarına ilişkin ise bin dekarı aşkın toprakların tarımsal işletmeler arsında binde 14'e karşılık geldiği ve buralarda kişi başına senede 49.750 lira gelir sağlandığına dair önemli bilgiler vermiştir. Demirel'in toprak yoksa ne verilecek çıkışının altında bu tablonun saklandığını savunan Gevgilili, bir avuç toprağa bile sahip olamayan milyonlarca köylü de bu tabloya eklendiğinde, Türkiye'nin bu meseleyle ilgili daha çok çıkmaza

sürükleneceğini iddia etmiştir (Gevgilili, 1969, s. 9). Türkiye'deki toprak düzenini bu kadar yalın ifadeyle anlatan bu yazı sayesinde toprak reformunun gerekliliği bir kez daha ortaya çıkmıştır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki Gevgilili'yle ortak görüşte olunmayan nokta, köylülerin toprak işgallerinde bulunmalarıdır. İçinde buldukları şartlar ve yaşadıkları çaresizlik yüzünden âdeta haklı görülen bu işgaller bir çözüm olmamakla birlikte, mühim olan devlet nezdinde köklü bir düzenleme yapılarak meselenin gerçekten çözüme kavuşturulmasının bir zorunluluk olduğudur.

AP'nin toprak reformu yerine tarım reformu söylemini tercih ettiğinden daha önce bahsedilmiş olup, nihayet yıllardır bir türlü çözüme kavuşturulamayan bu meselenin çözümü için ciddi bir adım atılmış ve bir tarım reformu tasarısı hazırlanmıştır. Aslında önceki hükümetler döneminde de toprak sorununun çözümüne yönelik tasarılar hazırlanmış olup bir türlü yasalaşma imkânı bulamadıklarını da tekrar belirtmekte fayda var. Üçüncü Demirel Hükümeti döneminde Tarım Bakanlığı tarafından hazırlanan "Tarım Reformu"nun esasları hakkında ilk olarak şu bilgilere ulaşılmıştır;

"5 bin dönümden fazla topraklar değer fiyat üzerinden Devlet tarafından satın alınıp, topraksız ya da az topraklı köylülere yirmi yıl vade ile satılacaktır. Büyük toprak sahipleri, arazilerinin tamamını aracı ya da kiracılara vermişler ve bu sayede çiftçilikle alakalarını kesmişlerse kendilerine 500 dönüm toprak bırakılacak ve üst tarafı istimlak edilecektir. Yine büyük toprak sahipleri arazilerinin bir kısmını aracı ve kiracılara vermişlerse ve diğer kısmını ise kendileri işletiyorlarsa 2.500 dönümü kendilerine bırakılacak ve gerisi satın alınacaktır. Hazine arazileri de değer kıymetleri üzerinden dağıtılacaktır. Devlet satın aldığı arazinin 200 bin liraya kadar olan kısmını peşin ödeyecek, geri kalan kısım ise yıllık 50 bin liradan az olmamak koşuluyla on yıllık taksite bağlanacaktır. Büyük toprak sahiplerinin ellerindeki fazla arazileri almak ve bunları topraksız ya da az topraklı köylülere vermek için 500 milyon liradan az olmamak kaydıyla özel bir fon kurulacaktır. Toprakların dağıtımını Köy İşleri Bakanlığı yapacaktır. Tasarı dağılık arazilerin toplulaştırılmasını da öngörmektedir. Ancak bu toplulaştırma o köyde oturanların yarısından fazlası tarafından istenildiği zaman ve onların sahip olduğu arazi tutarı toplam arazinin üçte ikisini geçtiği takdirde yapılacaktır." ("İşlenmeyen Toprak Köylüye Verilecek", 1970, s. 1, 11)

Söz konusu esaslar toprak sorununun çözümüne ilişkin Demirel Hükümeti'nin ilk tarım reform tasarısında yer alan hususlar olduğundan yer vermekte fayda görülmüştür. İlk ortaya çıkan ve ulaşılan bu esaslardan sonra Tarım Bakanlığı bütçe görüşmelerinde Tarım Bakanı İlhami Ertem, söz konusu tasarının verimi artıracığını, tarımla uğraşanların gelirini yükselteceğini ve tarımdaki refahın tabana yayılmasını sağlayacağını ifade etmiştir. Yeterli toprağı bulunmayan çiftçilere de toprak dağıtılacağını belirten Ertem, tasarının zirai kuruluşlara ve üniversitelere gönderilerek görüşlerinin alınacağını ve en son Bakanlar Kurulu'na sevk edileceğini belirttiği tasarının özetle şu esaslardan oluştuğunu açıklamıştır;

“Verimin artırılması ana hedef olmuştur. Mülkiyet hakkına saygı gösterilmiştir. Verimsiz işletilen toprakların mülkiyet hakkına saygı gösterilerek dağıtımı öngörülmüştür. Ortakçılığın ve kiracılığı toprağı işleyen lehine düzenlenmesi yer almıştır. Kamulaştırılma bulunmaktadır. Yeter toprağı bulunmayan çiftçiye toprak dağıtımı vardır. Arazinin toplulaştırılması mevcuttur. Su haklarının kullanılması düzenlenmiştir. Tarımsal ürünleri pazarlama ve çiftçilerin kredilenmesi de yer almıştır.” (“Tarım Reformu Tasarısında Mülkiyete Saygı Gösteriliyor”, 1970, s. 1, 7).

Tarım Bakanı Ertem tarafından açıklanan bu esaslar arasında en dikkat çekici ifade ise refahın taban yayılması ifadesi olmuştur. Türkiye’nin 1970 itibarıyla içinde bulunduğu şartlar düşünülduğünde insanın aklına hangi refah sorusunu getirecek kadar çalkantılı gelişmelerin yaşandığı gelmekte ve cevabın izahında oldukça zorlanılmaktadır. Ancak AP iktidarının ilk reform tasarısı olan bu tasarıya ilişkin yapılacak en doğru değerlendirme ise çiftçilerin bu tasarımı uzun yıllar beklediğidir.

4.2.3.5. Dış Politikada Krize Yol Açan Problem: Haşhaş Meselesi

Söz konusu dönemde ortaya çıkan haşhaş meselesi ve afyon ekimi ile ilgili gelişmeler dış ilişkilerde ciddi krizlere yol açtığı tespit edildiğinden, tıpkı toprak reformu meselesi gibi ayrı bir alt başlıkta yer vermenin daha faydalı olacağı düşünülmüştür. Türkiye’de 1960’lı yılların başından itibaren devletin haşhaş ekimini ve afyon üretimini sınırlandırmaya gittiğinden daha önceki bölümlerde bahsedilmişti. Amerika’nın Türkiye üzerinde bu mesele ile ilgili baskısı herkesçe bilinmekte olup, 1970’li yıllara gelindiğinde bu baskının daha da şiddetlendiği görülmüştür. Mustafa Salep’in haşhaş meselesiyle ilgili yazdığı makalesi aracılığıyla, ABD Adalet Bakanı John Mitchell’in, ABD sınırlarına giren uyuşturucunun yüzde 80’inin Türkiye’den geldiğini iddia ettiği ve şayet Türkiye afyon ekiminde ciddi bir kısıtlamaya gitmediği takdirde ABD’nin cezai tedbirlere başvuracağını açıkladığı bilgisine ulaşılmıştır. (Salep, 2017, s. 358).

ABD ile Türkiye arasında ciddi görüşmelere ve tartışmalara yol açan afyon ekimi meselesine ilişkin ABD’nin iddiaları ve tehditlerine somut bir örnek de Amerikan Kongresi’nde afyon yetiştiren ülkelere askeri ve ekonomik yardımın kesilmesi yetkisinin Başkan Nixon’a verilmesine ilişkin verilen teklif olmuştur. ABD Türkiye’de yetiştirilen afyonun dünya ihtiyacının ötesinde olduğunu, tıpta kullanılan kısım dışında geriye kalanın kaçak yollarla Fransa’nın Marsilya limanına sevk edildiği ve oradaki gizli fabrikalarda eroine dönüştürülmek suretiyle dünyanın dört bir yanına

ve özellikle de Amerika'ya gönderildiğini iddia etmiştir. İddiaların hedefindeki Türkiye'deki afyon ekimine bakıldığında ise seneden seneye değişen ürün rakamları dikkat çekmiştir. Örneğin 1969 yılında 127 ton afyon ürettiği bilgisine ulaşılan Türkiye'de bu rakamın genel olarak 120-130 arası bantta seyrettiği, ayrıca afyon ziraatından geçimini sağlayan çiftçi ailesi sayısının ise 98 ile 100 bin arasında olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Hâlihazırda Türkiye'nin zaten almış olduğu afyon ekim alanlarını sınırlandırmaya yönelik kararlarına rağmen Amerikan Kongresi'nde sunulan bu tehdit içerikli teklifin anlaşılması güçtür. Söz konusu kanun teklifinin açık hedefi tahmin edileceği üzere, dünyanın en çok afyon üreten ülkesi konumundaki Türkiye'dir. Dolayısıyla bu teklifin kabulü demek ABD'den gelecek olan askeri ve ekonomik yardımların kesilmesi demektir. Aynı zamanda ABD'nin kendi içerisinde vermesi uyuşturucuyla mücadelenin sorumluluğunu Türkiye'ye ve Türkiye'deki az gelirlili afyon üreticilerine yüklemeye çalışmasının anlaşılabilir bir yanı olmadığı gibi, iki ülke arasındaki ilişkiler bakımından da oldukça endişe verici bulunmuştur (Afyon Ekimine Devam Edersek Amerika da Yardımı Kesecek, 1970, s. 1, 9). Yapılan incelemede Türkiye'deki haşhaş ekimi sebebiyle ortaya çıkan çatışmaya ABD'den sonra başta İsveç olmak üzere İngiltere ve Fransa'nın da dâhil olduğu görülmüştür. İsveç ve diğer Batı ülkeleri Türkiye'yi afyonu dünyaya en serbest dağıtan bir ülke olarak tanımladıklarını ve bu nedenle de Türkiye'nin bütün önlemleri almasını hatta haşhaş ekimini durdurmasını istemişlerdir. Türk Hükümeti Batı ülkelerinin bu baskısını yalnızca bir yönden haklı bulmuştur ki o da sağlıktan başka bir şey değildir. Çünkü içinde bulunulan dönem dünya gençliğinin haşhaştan üretilen afyon, eroin gibi maddelerle büyük ölçüde zarar gördüğü bir dönemdir. O nedenle hükümet de bu meseleyle ilgili tedbir almakta bir mahsur görmemiştir. Ancak hükümetin anlam veremediği nokta, dünyada birçok haşhaş üreticisi varken baskının sadece Türkiye üzerinde kurulması ve kısıtlayıcı tedbirlerin istenmesi olmuştur.

Gerek ABD gerekse Batı ülkeleriyle ilişkilerde tabiri caizse gizli bir savaşa dönüşen bu mesele ile ilgili Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, hükümetlerinin alınması gereken önlemler üzerinde durmayı ve Millet Meclisi'nde bir afyon kanunu çıkarmayı prensipte kabul ettiğini açıklamıştır. Söz konusu kanun tasarısında haşhaş ekiminde usul bakımından değişiklik yapılması öngörülmüş olup, bu değişiklik hâlihazırda beyannameye bağlı bulunan haşhaş ekiminin yerini haşhaş ekicisi lisansının almasıdır. Yani bu lisansı almayanlar ve her isteyen kafasına göre haşhaş

yetiştiremeyecektir. Ayrıca daha çok kazanç elde etmek amacıyla afyonu kaçakçılara ve serbest piyasaya verenler için cezai yaptırımların artırılması ile kaçakçılara mal verenlerin yakalanmasına ön ayak olanlara ise ikramiye primi verilmesi yine bu kanun tasarısında yer almıştır ("Haşhaş Savaşı Büyüdü", 1970, s. 1, 7). Söz konusu dönem itibarıyla meseleye yalnızca sağlık bakımından bakıldığında ülkelerin tedbir talepleri oldukça makul görülebilir. Ancak burada dikkati çeken husus gerek ABD'nin gerekse yukarıda yer verilen Batı ülkelerinin bu meseleyle ilgili fedakârlığı yalnızca Türkiye'den beklemiş olmalarıdır. İşte bu nedenle kafa karışıklığına yol açan ve âdeta sessiz bir savaşa dönüşen bu meselenin çözümünün kolay olmayacağı da gayet net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Başbakan Süleyman Demirel ise özellikle de ABD'nin yaptırım kararına ilişkin bir açıklamada bulunarak, devletlerin birbirlerine ceza vermesi şeklinde bir kuruluşun olmadığını ve Türkiye'ye hiçbir devletin ceza vermek gibi bir yaptırımda bulunamayacağını bildirmiştir. Türkiye'nin başka ülkelere ihracatının olduğunu ancak bu ihracatın ilaç sanayisinde kullanılmak üzere yapıldığını belirten Demirel, kaçak yollarla Türkiye'den başka ülkelere giden afyon için Türkiye'nin kınanamayacağını beyan etmiştir. Ayrıca Demirel yurt dışına giden kaçak afyonlarla ilgili "Niçin Türkiye kaçakçılığı önleyemedi?" gibi eleştirileri anlamsız bulduğunu ve afyonun ülkelere kaçak olarak girdiğini iddia eden ülkelere ise niçin afyonun ülkelere kaçak olarak girmesine izin verdiklerine dair soru sormuştur. Ayrıca afyon meselesinin hallinin insani bir vazife olduğunu belirten Demirel, bu meselenin çözümü için hükümetlerinin ekim alanlarında gerekli sınırlandırmaları yapmak⁸⁵ suretiyle üzerine düşeni yaptığını açıklamıştır ("Demirel: Türkiye'ye Kimse Ceza Veremez, Dedi", 1970). Başbakan Demirel'in bu net tavrının ardından ABD Dışişleri Bakanlığında bir açıklama gelmiş ve ABD'nin Türkiye'ye ekonomik yaptırımlarda bulunmak istemesinin söz konusu dahi olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca önemli bir mesele olan afyon meselesi üzerinde ABD, Türkiye ve diğer ilgililerle devamlı olarak görüşmeler yapıldığı da ifade edilmiştir ("Amerika, Ekonomik Cezayı Yalanladı", 1970, s. 1, 7). AP iktidarının gösterdiği net tavır karşısında ABD'nin bu açıklaması geri adımdan başka bir şey

---

⁸⁵Önceki yıllarda yapıldığı gibi bu dönemde de sınırlandırmalara gidildiği hatta haşhaş ekimine izin verilen vilayet sayısının oldukça az bir sayıya düşürüldüğü görülmüş olup, 1970-1971 ekim yılı için yalnızca Afyon, Burdur, Denizli, Isparta, Kütahya, Uşak ve Konya'nın Akşehir, Iğın, Beyşehir, Doğanhisar ilçelerinde haşhaş ekimine ve afyon üretimine izin verildiği tespit edilmiştir. BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-). (22 Haziran 1970), 30-18-1-2/252-43-15.

değildir. Zaten dünyadaki tek üretici Türkiye olmadığı halde bu yaptırımın yalnızca Türkiye'ye düşünülmesi oldukça manidar olduğundan bu geri adım aslında çok da şaşılacak bir gelişme olmamıştır.

Amerika'nın en büyük televizyon istasyonlarından birisi olduğu söylenen NBC'nin (National Broadcasting Company) bu mesele ile ilgili Türkiye'ye muhabir göndermek suretiyle özel olarak hazırladığı bir yayından da bahsetmekte fayda var. Söz konusu televizyon yayında önce Afyon'la başladığı, genel Afyon ili tanıtımından sonra haşhaş tarlalarının gösterildiği bilgisine ulaşılmıştır. Bu tarlalarda çalışan köylüler gösterilerek, onların bu bitkiyi nasıl büyüttükleri, işledikleri, sattıkları aşama aşama olmak suretiyle milyonlarca Amerikalılara haber saatinde izletilmiştir. Ayrıca programın konuşmacısı Ankara'yı ve TBMM'yi de göstererek, ABD'nin Türkiye'ye ekonomik olarak yapacağı baskı haberinin haşhaş tarlasındaki köylülerden, Meclisteki milletvekili ve senatörlere kadar kimseyi memnun etmediğini ve Türklerin zaten eskiden beri baskıyı sevmeyen, çok gururlu insanlar olduğunu ve kimseden emir almaktan hoşlanmadıklarını ifade etmiştir. Haşhaş üretimiyle ilgili olarak da Türkiye'de birçok köylünün buradan geçimini sağladığı, Amerika'nın Türkiye'ye haşhaş ekiminin önlenmesi için gereken parayı vermediği belirtilmiştir. Eğer ABD, Türkiye'deki haşhaş ekimini gerçekten önlemek istiyorsa, Amerika'nın Türkiye'ye daha çok yardım yapması gerektiği ve aksi takdirde Türkiye'nin gururu ile oynanan bu mesele yüzünden iki ülke arasında dostluğun zedeleneceği uyarısı da yayının öne çıkan ifadeleri olarak tespit edilmiştir ("Haşhaş İçin Türkiye'ye Yardım Artmalı", 1970, s. 1, 7). Yani bizzat Amerika'nın Türkiye'ye karşı almayı düşündüğü yaptırımlar her ne kadar daha sonra inkâr edilmiş olsa da bizzat kendi televizyonlarında tarafsız bir şekilde eleştiriye maruz kalmıştır. Bu yayın aynı zamanda AP lideri Demirel'in bu meseleye karşı tutumunda ne kadar haklı olduğunu bir kez daha ortaya çıkarmıştır. İşte bu nedenle Demirel'in tavrı takdire değer bulunmuştur. Demirel'in bu olumsuz cevabının altında yatan sebebin ise yalnızca siyasi olmayıp aynı zamanda iktisadi çıkar odaklı yani daha açık ifadeyle bu ürünlerden geçimini sağlayan kesimin ve ülke ekonomisinin yaşayacağı gelir kayıplarını düşünerek verdiği tahmin edilmektedir.

Yukarıda yer verilen haşhaş ekiminin bir lisansa bağlanması düzenlemesinin AP döneminde başladığı ancak Resmî Gazete'de yayımlanmak suretiyle yürürlüğe girmesi 12 Mart Muhtırası'yla siyasi iktidara ara verildiği günlerde gerçekleşmiştir. Haşhaş ekimi ile ilgili yürürlüğe giren yönetmeliğe göre, Türkiye'de belge almadan

haşhaş ekimi yasaklanmış olup, söz konusu ekim belgelerinin ise bir yıl süreyle geçerli olmasına karar verilmiştir. Ayrıca ekim izni olmadan ya da devlet tarafından belirlenen ekim alanları dışında haşhaş ekimi yapanlara hapis ve ağır para cezası verileceği ve ilaveten kaçak olarak ekilen haşhaş ürünlerinin de imha edileceğine dair ifadeler yönetmelikte öne çıkmıştır. Söz konusu yönetmelikte alınan kararların uygulanmasının ise, Ticaret ve Tarım Bakanlıkları tarafından her sene Toprak Mahsulleri Ofisinin (TMO) görüşü alınmak suretiyle, son üç sene içerisinde satılan, ihracatı yapılan afyon miktarı, dünya piyasaları ve stok durumu da göz önüne alınarak haşhaş ekimine izin verilecek bölgeler ile bu bölgelerden afyon sütü toplanmasına izin verilen bölgelerin tespiti yapılmak suretiyle gerçekleşeceği açıkça belirtilmiştir. Bu tespit yapıldıktan ve Bakanlar Kurulu tarafından da onaylandıktan sonra en son 1 Temmuz'a kadar tespit edilen yerler Resmî Gazete'de ve radyolarda ilan edilmek suretiyle tüm vatandaşlara duyurulmasının planlandığı görülmüştür ("Türkiye'de Belge Almadan Haşhaş Ekimi Yasaklandı", 1971, s. 7; Resmi Gazete, 19 Mart 1971, S. 13783). Netice itibarıyla bakıldığında alınan kararda da yine AP'nin kararlı duruşu gözlemlenmiş olup, ABD'nin ya da diğer Batılı ülkelerin istediği olmamış ve Türkiye haşhaş ekiminden vazgeçme yoluna gitmemiştir. Zaten olması gereken de budur. Güçlü bir devlet olmanın en mühim yollarından birisi de dışarıdan gelen baskılara boyun eğmemek olduğundan AP'nin bu meseleyi başarıyla idare ettiğini belirtmek gerekmektedir. Haşhaş meselesi gerçekten de yalnızca Türkiye'nin değil dünyanın gündemine oturmuş bir problem haline gelmiştir. Ancak burada Demirel'in de işaret ettiği gibi meselenin çözümü üretimin kesilmesi ya da ihracatın kapanması değil, ülkelerin bununla mücadelede kararlı ve güçlü politikalar üretmesinde yatmaktadır. Zaten bir yanda özellikle ilaç sektöründe bu maddenin kullanılıyor olması bir yandan da bu ürünlerin tek üreticisinin Türkiye olmadığı düşünüldüğünde AP'nin ne kadar haklı ve başarılı bir siyaset yürüttüğü daha net ortaya çıkmaktadır.

Son olarak Macide Başlamışlı "Amerikan Belgelerine Göre 12 Mart Muhtırasına Giden Yolda Haşhaş Sorunu" başlıklı makalesinde ABD Başkanı Nixon'un Türkiye'deki haşhaş ekimini yasaklamayı âdeta siyasi bir takıntıya dönüştürdüğüne ve bu yüzden de sürekli olarak bu mesele üzerine yoğunlaştığına dair tespitlerine yer vermiştir. Yazara göre Nixon'un bu tutumu AP'nin iktidarının sonunu getirmiştir. Nitekim AP'yi iktidardan vazgeçmek zorunda bırakan 12 Mart Muhtırası'yla ilgili bazı çevrelerin sıklıkla dile getirdiği söylem, "Muhtıranın

arkasında ABD'nin olduğudur". Yine Başlamışlı'nın makalesi aracılığıyla anlaşıldığı üzere Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil ve Bülent Ecevit'in de bu söylemi destekler nitelikte açıklamalarda buldukları, ortak kanaatin ABD'nin Türkiye'de haşhaş ekimini sonlandırabilmek için haşhaş üreticisinden alacağı oyu düşünmeyen yani diğer bir deyişle oy endişesi taşımayan bir hükümetin varlığını istediği ve dolayısıyla muhtıranın dayanağında ABD'nin olduğu düşünceleri iki ismin de savunduğu düşünceler olarak tespit edilmiştir (Başlamışlı, 2018, s. 357). Muhtıra ile ABD arasındaki ilişki bambaşka bir tartışma konusu olacak boyutta olduğundan, bu iddiaların doğruluğunu tartışmanın çalışmanın konusu açısından uygun olmayacağı düşünülmüştür. Ancak kanaat olarak böyle bir ihtimalin olup olmadığı noktasında, Demirel'in kararlı duruşu ve aldığı tedbirler göz önüne alındığında neden olmasın gibi bir düşüncenin doğduğunu da inkâr etmemek gerekmektedir. Netice itibarıyla bakıldığında 1969 seçimlerini yeniden kazanan ve 1973'e kadar sürdüreceğini düşündüğü iktidarından o ya da bu sebeple vazgeçmek zorunda bırakılan bir AP ortaya çıkmıştır. 12 Mart Muhtırası'yla⁸⁶ başlayan yeni dönem için söylenebilecek en kısa

---

⁸⁶Her ne kadar siyasi meselelerden özetle bahsedileceği belirtilse de AP'nin iktidarının sonunu getiren ve Türkiye'de yepyeni bir siyasal atmosferin (ki bunun adı ancak siyasal istikrarsızlık olabilir) oluşmasına yol açan 12 Mart 1971 tarihli Muhtıra hakkında kısa da olsa bir izahta bulunmak gerekir. Daha önce de bahsedildiği üzere 1960'ların sonu Türkiye'sinin öğrenci olayları, "Kanlı Pazar" olarak anılan Taksim Olayları, köyden kente göçün artmasıyla her geçen gün kentlerde çoğalan işçi nüfusu ve dolayısıyla ortaya çıkan işçi ayaklanmaları, AP'nin devalüasyon kararı, dışarıda başta ABD olmak üzere diğer Batılı ülkelerle yaşanan haşhaş krizi gibi meselelerle uğraştığı yıllar olmuştur. Haşhaş krizinden dolayı alınan muhtıra kararının arkasında ABD'nin olduğu iddiaları bir kenarda durmakla birlikte, muhtıranın dayanak noktasında AP'nin ülkedeki karışıklığı önleyememesi ve aynı zamanda ciddi manada ekonomik bir durgunluğa da sebebiyet vermesinin gösterildiği tespit edilmiştir. Kısaca, yaşanan sosyo-ekonomik huzursuzlukların sebep olarak gösterilmesi ve AP'nin ülkeyi Atatürk'ün hedeflediği çağdaş medeniyet arzusundan oldukça uzaklaştırdığı iddialarıyla Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç ve Kuvvet Komutanları tarafından Cumhurbaşkanı'na sunulan 12 Mart 1971 tarihli muhtıra aynı gün radyolarda da okunmak suretiyle tüm yurda ilanı yapılmıştır. Süleyman Demirel de kısa süre içinde istifasını sunmuş ve böylelikle 1973'e kadar süreceği düşünülen AP iktidarı son bulmuştur. İstifasını veren Demirel'in "Muhtıra ile anayasa ve hukuk devletini bağdaştırmanın mümkün olmadığını" ifade etmesi ise Demirel için söz konusu muhtıra metninin kabul edilebilir bir şey olmadığını göstermekte olup, aynı zamanda sessiz serzenişinin de yansıması sayılabilir. Adı geçen muhtıra çalışmanın odak noktası olmadığından detaylı bir incelemeden kaçınılmış olsa da Türkiye'deki huzursuzlukların, ekonomik sıkıntıların öne sürülerek hazırlanmış olan bu muhtıranın sonrasında oluşacak siyasal düzen bakımından Türkiye'ye ne kadar olumlu tesiri olduğu gerçekten tartışmaya açık bir husustur. Sürekli değişikliklerin yaşanacağı siyasi arenada istikrarın bir türlü sağlanamaması hususu göz önüne alındığında muhtıranın Türkiye'ye faydadan çok daha fazla zarar verdiği kolaylıkla anlaşılabilmektedir. Ayrıca seçimle iktidara gelme hakkı kazanmış bir partinin zorla iktidardan el çektirilmesinin Türk demokrasi tarihine yapılmış bir darbe niteliği taşıdığı söylenebilir. Ancak önce de belirtildiği gibi 12 Mart Muhtırası, sebepleri ve sonuçları bakımından ayrı bir çalışma konusu olacak mahiyet taşıdığından daha fazla detaya yer verilmemekle birlikte, söz konusu muhtıranın Türkiye'de daha sonra "kayıp yıllar" olarak nitelendirilecek derecede uzun bir siyasal istikrarsızlığa sebep olduğunun da kesinlikle belirtilmesi gerekmektedir. "Demirel: Muhtıra ile Anayasa ve Hukuk Devleti Anlayışını Bağdaştırmak Mümkün Değildir", (13 Mart 1971). *Cumhuriyet*, S. 16747, s. 1; Yılmaz, L. (2020). Türk Siyasal Hayatında Askeri Darbelerin Siyasal ve Anayasal İşlevi. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 20, S. 15 Temmuz, s. 213-214; Kırkpınar, N. Ve Çakmak, F. (2020). 27 Mayıs

ifade ise, Türkiye için sürekli değişikliklere uğrayan ve uzun soluklu bir koalisyon döneminin başladığıdır. Haşhaş ekimiyle ilgili kararlılık noktasında ise Demirel'den sonra dik duruş gösteren diğer isim Bülent Ecevit olmuştur. Ecevit Hükümeti dönemindeki gelişmelerle ilgili geniş bilgi sayfa 211-215 arasında yer almaktadır.

4.2.4.1965-1971 Yılları Arasında Türkiye’de Hayvancılık Faaliyetleri

Hayvancılıkla ilgili öne çıkan gelişmelerin bahsedildiği bu bölümde ilk olarak, AP iktidarının göreve başlamasından birkaç gün evvel Mersin Veteriner Müdürlüğü Suni Tohumlama İstasyonu’nda düzenlendiği bilgisine ulaşılan ve suni tohumlama ile yetiştirilen inekler arası yarışma dikkat çekmiştir. 300 inek arasında yapılan bu yarışmada birinci seçilen “Kontes” isimli ineğin günlük 32 litre süt verdiği açıklanmış ve ilginç olan husus ise suni tohumlamaya başlangıçta yanaşmayan köylülerin suni tohumlama ile yetiştirilen ineklerden alınan verimi gördükçe adı geçen istasyonun önünde kuyruklara yol açacak şekilde başvuruda bulunmaya başladıkları bilgisi olmuştur ("Sunî Tohum İle Meydana Gelen 'Kontes' Adlı İnek Kraliçe Seçildi", 1965, s. 1). Böyle bir habere yer verilmesindeki amaç, yalnızca bu yarışmanın düzenlendiği veyahut da yarışmada birinci seçilen ineğin ismini vermek değildir. Burada çıkarılması gereken asıl sonuç, artık hayvancılıkta suni tohumlamanın sağladığı faydanın fark edilmeye başlandığı olup, böyle bir detaydan bahsedilerek tıpkı tarım sektöründe olduğu gibi hayvancılıkta da geleneksellikten çıkmanın gerektiği hususunda bir bilinçlenmenin oluşmaya başladığına dair görüşlere katkıda bulunmak amaçlanmıştır. İlk bakışta birçoklarına anlamsız gelebilecek bu haber, söz konusu döneme kadar genel olarak Türkiye’deki hayvancılığın geri kalmışlığı düşünüldüğünde anlam kazanmakta ve çağın gerektirdiği modern usullerin artık hayvancılıkta kullanılmaya başladığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Veteriner Dr. Nejat Aydın’ın 1966 yılında yayımlanmış olan yazısında yaptığı değerlendirmeler, Türkiye’deki hayvancılığın geri kalmışlığının daha iyi anlaşılmasına fayda sağlayacak niteliktedir. Aydın, yazısının başlangıcında hayvancılığın içinde bulunduğu tüm olumsuz koşullara rağmen hayvan ürünleri ihracatının, Türkiye’nin ihracat dağılımında önemli bir yeri oluşturduğunu belirtmiş

1960 Askeri Müdahalesi’nden 15 Temmuz Darbe Girişimi’ne Türkiye’de Siyasi Yasak ve Mahkûmiyetler. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 20, S. 15 Temmuz, s. 258-259.

ve ihraç edilen hayvan ve hayvan ürünlerini beygir, sığır, koyun, keçi, balık, kabuklu hayvanlar, tereyağı, bağırsak, kursak, boynuz, kemik, yaş koyun ve keçi derisi, yün ve yumurta şeklinde detaylı olarak açıklamıştır. Türkiye’de hayvancılığı geliştirmenin ekonomik kalkınma ve ilerleme için bir zorunluluk olduğunu belirten Aydın’a göre, hayvan ürünlerinin kalitesi yükseldiği ve dış pazarların taleplerine uygun standart malların temini sağlandığı takdirde ihracatın da kolaylıkla artış göstereceği düşünülmüştür. Aydın’ın Türkiye’de hayvancılığı kaderine terk edilmiş bir üretim kolu olarak tanımlaması ise oldukça doğru bir ifade olmuştur. Nitekim daha önceki ilgili bölümde de bahsedildiği üzere hayvancılık Türkiye’de göz ardı edilmiş ve bilinçsiz, cahil kimselerin eline bırakılmıştı.

Böyle bir ortamda varoluş gösteren hayvancılık faaliyetlerinin ülke ekonomisine yüzde 10 civarı bir katkı sağlayabilmesi gerçekten önemli olmakla birlikte, bu göz ardı edilmiş ortamında yalnızca salgın hastalıklar, bakımsızlık, yem yetersizliği gibi sebeplerden ötürü bile 1950-1958 yılları arasında 11 milyon baş hayvan öldüğü ve 11 milyon liralık zarara uğrandığı görülmüştür. Hayvancılıkta yaşanan döviz kayıplarının telafisi ve daha fazla döviz sağlamanın yolu ise şüphesiz ki hayvancılıkta kalkınmayı gerçekleştirebilmekten geçmektedir. Aydın’a göre hayvancılıkta süratli bir kalkınmada öncü unsurlardan birisi tahmin edileceği üzere veteriner hekimlerdir ve Aydın Türkiye’deki veteriner sayısına ilişkin de önemli bir tespitte bulunmuştur. Bakıldığında Türkiye’de görevini sürdüren 1.262 veteriner olduğu ve bunların 1.132’sinin devlet hizmetinde çalıştığı, serbest çalışan veteriner sayısının ise 130 olarak belirtildiği görülmüştür. Buna karşılık ABD’de 16.150’sinin serbest olarak ve 3.950’sinin devlet hizmetinde çalıştığı belirtilen veteriner hekim sayısının toplamda 20.100 olduğu görülmüştür. Gelişmiş bir diğer ülke olan Japonya’da ise 10.856’sı serbest, 7.519’u devlet hizmetinde çalışan toplam 18.375 veteriner hekim varlığı tespit edilirken, Batı Almanya’da ise 6.668’i serbest, 1.629’u devlet hizmetinde çalışan toplam 8.297 veteriner hekim bulunduğu ilişkin detaylara ulaşılmıştır (Aydın N. , 1966, s. 5). Gelişmiş ülkelerle veteriner hekim varlığı bakımından kıyaslama yapıldığında Türkiye’deki veteriner yetersizliği net bir şekilde ortaya çıkarken, Türkiye’de önem arz eden bir sektör olan hayvancılığın daha planlı ve istikrarlı bir şekilde geliştirilmesinin hayati önem arz ettiği gerçeği bir kez daha gün yüzüne çıkmıştır.

AP iktidarı döneminde hayvancılık adına yaşanan gelişmelere bakıldığında, söz konusu yıllarda Türkiye'nin damızlık inek ithaline önem verdiği ve bu ithalin yapıldığı ülkeler arasında da Danimarka'nın öne çıktığı görülmüştür. Hatta bu hususla ilgili haberde damızlık olarak kullanılmak üzere Danimarka'dan getirilen 50 ineğin Trabzon Limanı'nda davullu zurnalı karşılama töreni düzenlenerek karşılanmış olduğuna dair ilgi çekici bir detaya rastlanırken, Danimarka'dan gelen bu "Jersey" cinsi ineklerden senede 4 bin kilo süt elde edildiği de açıklanmıştır ("Damızlık İnekler Trabzon Limanında Davullu Zurnalı Bir Törenle Karşılandılar", 1967, s. 5). Başka tarihli bir haberde de Tarım Bakanlığı Veteriner Genel Müdürlüğü için, Bafra Karaköy Harası'na yine Danimarka'dan damızlık olarak kullanılmak üzere 117 inek ve 3 boğanın getirildiği ve bu ineklerden de yılda 4 bin kilo süt elde edilmekte olduğu bilgisine ulaşılmış olup, hatta bu ineklerden birisinin yolda doğum yaparak teslim edilen sayının 121'e ulaştığına dair ilginç bir detay da yer almıştır ("Danimarka'dan Gelen İnekler Yolda Doğurdu", 1967, s. 1). Bu detaylardan bahsetmekteki en önemli amaç, Türkiye'de uzun yıllar izlenen yanlış politikalar yüzünden hayvancılığın ehli olmayan insanların eline bırakılmasının neticesinde ortaya çıkan ciddi manada verim düşüklüğüne karşın, siyasilerin bu durumu bir nebze de olsa değiştirmek adına girişimlerde bulduklarını göstermektir. Aslında Türkiye gibi tarıma ve hayvancılığa bir o kadar elverişli bir ülke için bu girişimler oldukça küçük görülebilir. Ancak burada asıl dikkat edilmesi gereken husus meselenin yalnızca damızlık inek ithaliyle çözülemeyecek kadar derin olduğu yani diğer bir deyişle sorunların köküne inilmeyip gerçekçi çözümler üretilmedikçe ne kadar ithal gerçekleşirse gerçekleşsin hep bir şeylerin eksik kalacağıdır. Ki bunun yolu da izlenecek ve uygulamaya geçirilecek gerçek bir hayvancılık politikasından geçmektedir. Nitekim daha önce bahsedildiği üzere gelişmiş ülkelere kıyasla Türkiye'deki veteriner hekim sayısının azlığı, süt vb. üretimdeki düşük verim meselenin ciddiyetini göstermiştir.

Siyasal Bilgiler ve Veteriner Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. İsmail Türk'ün 1968 Şubat'ında Cumhuriyet gazetesinde yayımlanmış olan yazısında Birinci ve İkinci Beş Yıllık Planlar üzerinden Türkiye'deki hayvancılığın temel problemlerini incelediği ve oldukça önemli değerlendirmelerde bulunduğu görülmüştür. Prof. Dr. İsmail Türk'ün tespit ettiği problemlerden ilki Türkiye'deki mevcut meraların yetersizliği ve aşırı otlatma problemi olurken, bununla ilgili Birinci Plan'da yeniden mera kazanımına ve yeşil yem bitkilerinin yetiştirilmesine önem verildiğini ancak

yeniden mera kazanımında uygulamada % 10'a ulaşılabildiğini ve dolayısıyla meraların aşırı otlatılmasının ve hayvanların yetersiz beslenme durumlarının devam ettiğini açıklamıştır. Türk'ün yazısında bir başka problem ise hayvan nüfusundaki fazlalık ve yetersiz beslenme problemidir. Birinci Beş Yıllık Plan hayvancılığın gelişmesi için bir taraftan hayvan nüfusunun sabit tutulmasına diğer taraftan ise yem üretiminin artırılmasına önem vermiş ancak Türk'ün ifadesine göre planın sonunda yem üretimindeki artış % 30 civarında gerçekleşmiştir. Adı geçen yazıda bir diğer öne çıkan problem, hayvan hastalıklarıyla mücadele ve yerli hayvan cinslerinin ıslahı meseleleri olarak tespit edilmiştir. Türk bu problemin çözümünün gerek veteriner hekimler gerekse hayvan sağlık memurlarının sayılarının artmasıyla mümkün olacağını ifade etmiş olup, ancak bu sayede hayvan ölümlerinin azalıp, hayvan cinslerinin ıslahının mümkün olacağını ifade etmiştir. Son olarak hayvancılık sektörüyle ilgili önem arz eden bir başka problem ise kredi problemidir. Türkiye'de toplam kredi hacminin % 25'inin tarım sektörüne ayrıldığını ve hayvancılığın tarım sektörünün onda üçünü oluşturmasına rağmen aynı oranda bu kredi imkânlardan faydalanamadığının görüldüğüne dair bilgiye ulaşılan yazıda, tefecilerin yine bu alanda da aktif olduklarına dair detaylar yer almıştır. Türk'ün yazısının son kısmında yer verdiği mühim tespiti aslında hayvancılığın geliştirilmesinin Türkiye için ne kadar önemli olduğunu göstermeye yetecek niteliktedir. Türk'e göre Türkiye iklim koşulları, tabii olanakları ve 76 milyona ulaşan hayvan nüfusuyla keşfedilmemiş ama gerçekten büyük bir potansiyele sahip iken, İsviçre, Hollanda, Danimarka gibi gelişmiş ekonomilere sahip ülkelerin ise ekonomilerinin gelişmesinin asıl sebebi işte bu sahip oldukları gizli güç yani hayvancılığa dair zenginliklerini Türkiye'den önce keşfetmeleri ve bu alanı geliştirmek adına harekete geçmeleri olmuştur (Türk, 1968, s. 2). Netice itibarıyla Prof. Dr. İsmail Türk'ün yazısı hayvancılığın Türkiye'de neden gelişmediğine bir izah olurken, diğer ülkelerle yapılan kıyaslama Türkiye'nin aslında ne kadar kıymetli bir zenginliğe sahip olduğunu göstermiştir. Ayrıca hayvancılık sektörünün temel meselelerinden biri olan kredi temininin aslında tarım sektörünün tamamının en mühim problemlerinden birisi olduğu düşünüldüğünde bu hususta en büyük destekçi konumundaki Ziraat Bankası'nın yetersiz kalışı da bir kez daha ortaya çıkmıştır. Kısaca Türkiye'de hayvancılığın geri planda kalışı aslında en başta ekonomiye ciddi zarar vermiş, minimum yatırımla maksimum fayda sağlanacak böyle bir zenginliğe sahip olunmasına rağmen hayvancılığa karşı doğru girişimlerde bulunulamamıştır.

Bu doğrultuda benzer bir değerlendirme de Veteriner Fakültesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Orhan Alpan tarafından yapılmıştır. Alpan'a göre Türkiye'de hayvancılık sorunları uzun yıllar ne halk ne basın ve ne de hükümetin ilgisini çekebilmiş, ancak son yıllarda üzerinde durulmaya başlanmıştır. Alpan bu değişikliğin en mühim sebebinin ise son yıllardaki hızlı nüfus artışı ve değişen hayat koşulları olduğunu ve bu sebeplerden dolayı her geçen gün hayvansal ürünlere talebin ciddi oranda artış gösterdiğini belirtmiştir. Alpan, hayvancılığın geliştirilmesine ilişkin ise ancak devlet tarafından hayvancılık sektörünün teşviki ve küçük işletmelerin kooperatifler şeklinde örgütlenmeleri halinde istenilen gelişmenin sağlanabileceğine dair değerlendirmede bulunmuştur. Bu kooperatifler sayesinde düşük fiyatlı bağlantılarla üreticileri bağlayan bazı komisyoncuların aradan çıkartılmaları mümkün olacağı için, böylelikle gerek üreticinin malını değer fiyata satabilme gerekse tüketicilerin ürünleri daha ucuza alabilme olanaklarına kavuşacakları öngörülmüştür (Alpan, 1970, s. 2). Alpan'ın değerlendirmesi sayesinde ortaya çıkan en önemli sonuç, tıpkı tarım ürünlerinin olduğu gibi hatta genel olarak ekonominin bir gereği olarak görülen kooperatiflerin hayvancılık sektöründe de geliştirilmesinin bir zorunluluk olduğudur. 1970 başlarında yapılan bu değerlendirme aynı zamanda Türkiye'de daha önceki yıllara göre hayvancılığın da gündem oluşturan bir konu haline geldiğini de göstermekte olup, hayvancılık gibi mühim bir alana karşı başlayan bu değişim Türkiye'nin söz konusu yılları için umut verici olarak yorumlanabilir.

Nitekim AP iktidarının Tarım Bakanı İlhami Ertem'in "önümüzdeki yıllar Türkiye hayvancılığı için hamle yılı olacaktır" şeklindeki açıklaması hayvancılığa karşı izlenecek yeni politikalara dair beklentileri daha da kuvvetlendirmiş ve AP'nin bu alanı geliştirmeye kararlı olduğuna dair görüşlere de katkıda bulunmuştur. Ertem'in açıklamasında bitkisel ve hayvansal bütün tarım ürünlerinde verimin ve kalitenin yükseltilmesi için gerekli her türlü tedbir alındığını ve hükümetin tarımın gelişimi için ciddi bir çalışma içerisinde olduğunu belirttiği, ayrıca Dünya Bankası ile AID'den alınacak krediler ve uygulanacak projeler sayesinde Türkiye'nin hayvancılık alanında da büyük bir başarı sağlayacağına inandıklarına dair ifadeler yer almıştır ("Hayvancılık İçin Dış Kredi Sağlandı", 1970, s. 9). Netice itibarıyla AP iktidarı her ne kadar 1973 yerine 1971'de yani bu açıklamadan hemen hemen bir yıl sonra son bulacak olsa da AP'nin iktidar döneminde hayvancılığı geliştirmek adına bir kararlılık ve isteğin olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Tarım Bakanı'nın hayvancılığı

geliştirmek adına dışarıdan krediler alınacağı, projelerin hayata geçirileceğine dair ifadeleri ise AP'nin bu alana önem verme kararlılığının somut bir yansıması olmuştur. Ancak aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere bu ifadeler temenninin çok ötesine geçememiş ve kısaca uygulamaya yansımaya söylemler olarak kalmıştır.

Son olarak bu bölümde ayrıca tıpkı tablo 8'de olduğu gibi II. Beş Yıllık Plan'da yer alan hayvancılık üretim hedefleri ve gerçekleşme oranlarına da yer verilecek ve bu sayede I. ve II. Beş Yıllık Planlar arasında hayvancılıktaki hedefler ve gerçekleşme oranları bakımından da mukayese yapma imkânı sağlanmış olacaktır.

Tablo 8. II. Beş Yıllık Planda Yer Alan Hayvancılık Üretim Hedefleri ve Gerçekleşme Oranları (Yüzde olarak)

Mallar	Hedef	Gerçekleşme
Sığır ve Koyun eti	5,3	4,1
Tavuk eti	6,1	10,3
Süt	4,6	4,0
Yumurta	6,9	7,2
Yapağı	4,2	3,6
Tiftik	2,1	0,9
Toplam Hayvan ürünleri	4,8	3,2

Kaynak: Türk Tarımı Sorunlar ve Çözüm Yolları Çiftçilerin Görüşleri. (1972). Ankara: Türkiye Ziraat Odaları Birliği Yayınları, s. 64.

İkinci Beş Yıllık Plan'da da tıpkı Birinci Beş Yıllık Plan sonunda görüldüğü gibi üretim hedeflerinde ciddi bir gelişme görülemediği⁸⁷ yukarıdaki tablodan da anlaşılmakta olup, Türkiye'nin hayvancılığı geliştirmek ve hayvansal ürünlerin üretimini artırmak adına ortaya konan planların uygulamaya geçirilme konusunda

⁸⁷Hayvancılıkta beklenen gelişimin sağlanmadığına ilişkin ifadeye katkı olacak bir değerlendirmede de şu detaylara rastlanmıştır: “1960 yılında 27 milyon 164 bin olan tavuk sayısı on yıllık süre zarfında yalnızca 5 milyon artmış ancak buna karşılık tavuk yumurtası ve hindi sayısındaki artışlar önemsenmeyecek kadar az olmuştur. Aynı dönemde koyun sayısı 2 milyon, sığır sayısı 321 bin artmış olup, buna karşılık keçi ve deve sayısında ise mühim oranda azalma meydana gelmiştir. Hayvansal ürünler arasında mühim bir besin olan süt üretiminde ise 10 yılda sadece 74 bin tonluk bir artış yaşanmıştır. Bu miktar sürekli artış gösteren nüfus sayısına bölündüğünde kişi başına senede 9 kilo, günde ise 2,5 gram süt düştüğü görülmüştür. 1960-1970 arası on yıllık süreçte ayrıca et üretimi de yalnızca bin ton artmış ve yine artan nüfusa bölündüğünde kişi başına günde 2 gram et düştüğü açıklanmıştır.” Akçapar, Z. (4 Mayıs 1972). Kişi Başına Düşen Besin Maddesi Her Yıl Biraz Daha Azalıyor. *Hürriyet*, S. 8630, s. 5.

gereken seviyeye kavuşamadığı bir kez daha ortaya çıkmıştır. Kısaca 1965-1971 arası yıllarda Türkiye’de hayvancılık, geliştirilmesi ve üzerinde bizzat devlet tarafından önemle durulması gereken bir alan olarak önemini sürdürmüştür.

4.3. 12 Mart Muhtırası’ndan 12 Eylül 1980 Darbesine Kadar Hükümetler

12 Mart Muhtırası sonrası Türkiye’de âdeta siyasi bir istikrarsızlık dönemi başlamış ve tıpkı 1960 darbesinde olduğu gibi siyasi hayata yeniden darbenin gerçekleştiği 12 Eylül 1980’e kadar, sıklıkla yaşanan hükümet değişikliklerinin gölgesinde Türkiye’nin siyasi hayatı şekillenmeye çalışmıştır. Tahmin edileceği üzere siyasi istikrarın olmadığı bir ülkede hiçbir alanda kalkınmanın mümkün olmayacağı gerçeği göz önüne alındığında Türkiye’nin o yıllarının neden kayıp yıllar olarak anıldığı daha net anlaşılabilir. Sürekli ve kısa ömürlü hükümetlerden zaten aksi yönde bir gelişmenin gerçekleşmesini beklemenin ancak hayalci bir yaklaşım olmaktan öteye geçemeyeceğini de belirtmekte fayda var. Yani aslında bakıldığında 12 Mart Muhtırası ve sonuçlarına ilişkin en yalın ifade, muhtıranın Türkiye’yi içinde bulunduğu sosyo-ekonomik huzursuzluklardan kurtarma amacıyla hazırlanmış olup, Türkiye’ye iktidarını sonlandırmak zorunda bıraktığı AP’nin tek başına iktidar döneminden çok daha fazla zarar vermiş olduğu gerçeğidir.

Çalışmada her ne kadar AP Hükümetleri dönemi sınırlandırması yapılmış olsa da bu bölümde, muhtıra sonrası kurulan hükümetlerin kısa ömürlü olmalarından dolayı ve konu bütünlüğünün sağlanması amacıyla 12 Mart’tan AP’nin tek başına iktidar olduğu 12 Kasım 1979-12 Eylül 1980 arası dönem de dahil olmak üzere, bu evredeki tarım politikaları ile tarıma yönelik alınan kararlar ve gerçekleşen girişimlerin bir bütün halinde incelenmesinin daha faydalı olacağı düşünülmüştür.

12 Mart 1971 Muhtırası sonrası hükümeti kurma görevi için arayışlar başladığında, aranan ismin partiler üstü ve tarafsız olmasının istendiği ve nihayetinde o dönemde CHP Kocaeli Milletvekili olan Nihat Erim kendisine gelen hükümeti kurma teklifi karşısında CHP’den istifa ederek hükümeti kurma görevini kabul etmiştir. *I. Erim Hükümeti (26.03.1971-11.12.1971)* olarak bilinen bu hükümette AP’den beş ismin görev aldığı bilgisine ulaşılmış olup, bunlar Doğan Kitaplı (Devlet Bakanı), Sezai Ergun (Gençlik ve Spor Bakanı), Haydar Özalp (Gümrük ve Tekel Bakanı), Cahit Karakaş (Bayındırlık Bakanı daha sonra 10 Kasım 1971’den itibaren

Ulaştırma Bakanı), Erol Yılmaz Akçal (Turizm ve Tanıtma Bakanı)dır. Tarım Bakanlığı'na ise TBMM dışından bağımsız isim Orhan Dikmen getirilmiştir (Neziroğlu ve Yılmaz, Hükümetler Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, 2013, s. 3266-3267). I. Erim Hükümetiyle ilgili ifade edilmesi gereken en mühim nokta, kendilerinin 1961 Anayasası'nın getirdiği zorunlu reformları süratle geçekleştirecek olduklarının iddiası ve kendilerini reform hükümeti olarak adlandırmaları olmuştur. Okunan hükümet programında özellikle toprak reformu, eğitim reformu vb. hususlarda alınması gereken hatta daha önce karara bağlanıp uygulanmasına fırsat bulunmayan kararlara öncelik verileceği öne çıkmaktadır (Neziroğlu ve Yılmaz, Hükümetler Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, 2013, s. 3269-3271).

Mevcut olayları bastıracağı ümidiyle kurulmuş olan Erim Hükümeti'nin de bu hususta pek bir değişiklik sağlayamadığı görülmüş ve sıkıyönetim tesisinin daha faydalı olacağı düşüncesiyle Türkiye'de sıkıyönetime geçilmesine karar verildiği tespit edilmiştir. İlaveten Erim kabinesinde yer alan on bir bakanın da istifası I. Erim Hükümeti'nin sona ermesine sebep olmuş (Kayra, 2014, s. 206) ve hemen ardından *II. Erim Hükümeti (11.12.1971-22.05.1972)* kurulmuştur. Bu hükümet de tıpkı ilkinde olduğu gibi partiler üstü bir hükümet olmuş, bağımsız isim Nihat Erim tarafından yeniden kurulan hükümette AP'den Doğan Kitaplı ve İlyas Karaöz (Devlet Bakanları), Haydar Özalp (Gümrük ve Tekel Bakanı), Rıfki Danışman (Ulaştırma Bakanı), Ali Mesut Erez (Sanayi ve Teknoloji Bakanı), Erol Yılmaz Akçal (Turizm ve Tanıtma Bakanı) olmak üzere altı isim Bakanlar Kurulunda yer alan isimler olmuştur. Tarım Bakanlığı görevini ise yine I. Erim Hükümeti'nde de aynı görevi üstlenen Orhan Dikmen almıştır (Neziroğlu ve Yılmaz, Hükümetler Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, 2013, s. 3468-3469).

II. Erim Hükümeti de tıpkı bir önceki döneminde olduğu gibi Türkiye'deki olayları bastırmada başarılı olamamış ve yerini Milli Savunma Bakanı Ferit Melen'in kurduğu hükümete bırakmıştır. *Melen Hükümeti (22.05.1972-15.04.1973)* kabinesinde yer alan Doğan Kitaplı (Devlet Bakanı), Haydar Özalp (Gümrük ve Tekel Bakanı), Rıfki Danışman (Ulaştırma Bakanı), Ali Mesut Erez (Sanayi ve Teknoloji Bakanı), Erol Yılmaz Akçal (Turizm ve Tanıtma Bakanı), Turgut Toker (İmar ve İskan Bakanı), Ali Adnan Karaküçük (Gençlik ve Spor Bakanı) Adalet Partisinden isimler olarak görev almıştır. Ayrıca Tarım Bakanlığı görevi de AP'li isim İlyas Karaöz'e verilmiştir. Melen Hükümeti de tıpkı önceki hükümetler gibi kısa ömürlü olmuş ve

Cumhurbaşkanlığında yaşanan değişim (Nisan 1973'te Cumhurbaşkanlığına Fahri Korutürk'ün seçilmesi) üzerine Melen Hükümeti istifa ederek yerini Naim Talu'nun kuracağı hükümete bırakmıştır (Neziroğlu ve Yılmaz, Hükümetler Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, 2013, s. 3630-3631; Ersel, Kuyaş, Oktay ve Tunçay, 2003, s. 291).

Naim Talu Hükümeti'nin (15.04.1973-26.01.1974) Bakanlar Kurulu listesine bakıldığında, Erim ve Melen hükümetlerine kıyasla AP'li sayısının oldukça fazla olduğu görülmüştür. AP'den Bakanlık görevlerinde yer alan isimler Nizamettin Erkmen (Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı), İsmail Hakkı Tekinel (Devlet Bakanı), Sadık Tekin Müftüoğlu (Maliye Bakanı), Orhan Dengiz (Milli Eğitim Bakanı), Nurettin Ok (Bayındırlık Bakanı), Ahmet Türkel (Ticaret Bakanı), Ahmet Nusret Tuna (Tarım Bakanı), Ali Naili Erdem (Çalışma Bakanı), Nuri Kemal Bayar (Sanayi ve Teknoloji Bakanı), Ahmet İhsan Kırımlı (Turizm ve Tanıtma Bakanı), Orhan Kürümoğlu (Köyİşleri Bakanı), İsa Hisan Bingöl (Orman Bakanı) olduğu tespit edilmiştir. Talu Hükümetini diğer hükümetlerden ayıran en önemli özelliği ise hükümet programında önceki hükümetlerin yaptığını yapmayarak reformlara yer vermemesi ve açıkça kurulan hükümetin seçime kadar varlığını sürdürmek üzere kurulan geçici bir seçim hükümeti olduklarını ifade etmeleri olmuştur. Nitekim Türkiye daha önceden planlanmış olan 1973 Ekim'indeki seçimlere Talu Hükümeti eşliğinde girmiş ve seçim sonrası yeni hükümetin tesisi ve tasdiki gerçekleşene kadar Talu Hükümeti görevde kalmıştır (Neziroğlu ve Yılmaz, Hükümetler Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, 2013, s. 3802-3803; Ersel, Kuyaş, Oktay ve Tunçay, 2003, s. 322).

1973 seçimlerinin⁸⁸ manası aslına bakıldığında CHP için oldukça önemlidir. İnönü'den sonra genel başkanlığa gelen Bülent Ecevit ile birlikte CHP'nin tabiri caizse

---

⁸⁸Bu çalışma AP odaklı bir tarım politikası incelemesi çalışması olduğundan, AP'nin 1973 seçim beyannamesinde yer alan tarım politikasına ilişkin kısa da olsa bilgi vermekte yarar görülmüştür. Adalet Partisi 1973 seçim beyannamesinin, tarım politikasının açıklandığı kısma bakıldığında, “amaçlarının Türk köylüsünü ekonomik bakımdan güçlendirilmesini sağlamak ve rejimin temel direği haline getirilmesidir. Bu nedenle de Türk köylüsüne satın alma gücü ve yeni gelir kazandırmanın, iktisadi kişiliğe kavuşturmanın esas olduğu belirtilmiştir. Ayrıca her ne kadar kooperatifleşme, kredi tahsis bakımından ciddi ilerlemeler kaydedilmiş olsa tarımda iklimle olan bağımlılığın sürdüğüne dair ifadeler yer almıştır. İklimle olan bağımlılığı en aza indirmek için sulama, gübreleme, kaliteli tohum, modern tekniklerin yaygınlaştırılması yoluyla tarımsal üretimin asıl hedef olduğu açıklanmış ve bunun için milli gelir dağılımı içerisinde en büyük paya sahip olan Türk tarımına yeni bir aşama kazandıracak olan “Yeşil Plan”ın uygulamaya konulacağı ifade edilmiştir. Beynamede yer alan “Yeşil Plan”ın hedefi ise, Türk köylüsünün gelirini en kısa sürede iki katına çıkarmak olduğu, bu maksatla tarımın sanayileşmesine doğru mühim ve süratli adımlar atılarak, üretimi artıracak tüm tedbirlere başvurulacağı

kabuk değiştirircesine yeni bir çizgiye kaymaya başladığı görülmüş ve halka daha çok yaklaşan bir CHP'nin ortaya çıktığı bilgisine ulaşılmıştır. Halkın hiç de alışık olmadığı seçim propandalarıyla 1973 seçimlerine giren CHP'nin aldığı netice, gerçekteşen lider ve politika değişikliğinin halk nezdindeki olumlu karşılamının âdeta ispatı olmuş ve CHP ilk defa bu seçimlerde AP'den daha çok milletvekili sayısı elde etmiřtir⁸⁹. Ancak seçime hem çok sayıda partinin katılması hem de neredeyse her partinin az yada çok Meclise milletvekili sokması kurulacak hükümetin tesisinde gecikmelere yol açmıştır. CHP'nin bu seçimlerin birinci partisi olduğu doğrudur ancak kazandığı oy ve dolayısıyla milletvekili sayısı tek başına iktidar kurmak için yeterli gelmemiştir. İşte bu nedenle yaklaşık 3 ay gibi bir süre sonunda CHP-MSP işbirliğinde kurulan hkmetle Türkiye'de yeniden koalisyon hükümeti dönemi başlamıştır. *I. Ecevit Hükümeti (26.01.1974-17.11.1974)* olarak bilinen bu hükümette hiçbir AP'li isim yer almamış ve dolayısıyla AP hükümet dışı kalmıştır. AP'nin bu seçimlerde CHP'den sonra ikinci en fazla oy alan ve en fazla milletvekili çıkaran parti olmasının hiçbir anlamı olmazken, CHP'nin koalisyonu MSP gibi muhafazakar görüşte bir partiyle kurmak zorunda kalmasının oldukça manidar olduğunu söylemekte fayda var. AP'nin muhalefette yer aldığı CHP-MSP koalisyon hükümetinin Başbakanı Bülent Ecevit olurken, Başbakan yardımcısı ise MSP (Milli Selamet Partisi) Genel Başkanı Necmettin Erbakan olmuştur. İki parti arasında imzalanan koalisyon protokolünde dikkat çeken detay başbakan yardımcısına yüklenen anlam olmuştur. Söz konusu protokolde kabinde bir başbakan yardımcısının yer alacağı ve bu başbakan yardımcısının hükümetin politikalarının belli bir uyum içersinde srdrlmesini takip etmek suretiyle Başbakana yardımcı olması ngrlmş olup, ayrıca Başbakan yardımcısının Yüksek Planlama Kurulu'nun oy sahibi yesi ve Bakanlıklararası Ekonomik Kurul'un başkanı olacağına dair ifadeler âdeta Başbakan yardımcısı Erbakan'ın konumunu güçlendirmek adına önemli bulunmuştur (Aydın ve Taşkın, 2018, s. 251-252; Neziroğlu ve Yılmaz, Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon

---

bildirilmiştir. Yeşil Plan'ın Devlet Planı içersinde özel bir yerinin bulunacağının” belirtildiği beyanname, her ne kadar seçim sonuçlarının AP'yi iktidara taşımaya yeterli gelmemesi ve bu nedenle bir AP iktidarı söz konusu olmadığından uygulamaya geçememiş olsa da tarıma yönelik takip edilecek politika ve özellikle de yeni açıklanan “Yeşil Plan” ideali AP'nin o yıllarda tarıma bakışını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Seçim beyannamesinin ilgili kısımlarla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. ... .. (1973). *Adalet Partisi Seçim Beyannamesi 1973*, Ankara: Doğuş Matbaası, s. 41-43.

⁸⁹1973 seçim sonuçlarına bakıldığında CHP yüzde 33,3 oyla Millet Meclisinde 185, AP yüzde 29,8 oyla 149, MSP yüzde 11,8 oyla 48, DP (Demokratik Parti) yüzde 11,9 oyla 45, CGP (Cumhuriyetçi Güven Partisi) yüzde 5,3 oyla 13, MHP yüzde 3,4 oyla 3, TBP (Türkiye Birlik Partisi) yüzde 1,1 oyla 1, MP yüzde 0,6 oyla 0, Bağımsızlar ise yüzde 2,8 oyla 6 milletvekili koltuğunun sahibi olmuşlardır. Aydın, S. ve Taşkın, Y. (2018). *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 252.

Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, 2015, s. 578-581). Taban tabana zıt iki partinin kurmuş olduğu bu koalisyon hükümetinin çok uzun ömürlü olmayacağını tahmin etmek zor olmasa da özellikle bazı gelişmelerin hükümetin sonunun gelmesinde önemli tesiri olduğunu belirtmekte fayda var. Söz konusu yıllar dış politikada Kıbrıs sorunu ya da diğer bir deyişle Kıbrıs meselesi dolayısıyla yaşanan sıkıntılar ön plana çıkarken, içeride ise genel af hususunda yaşanan enteresan gelişmelere tanıklık edilen yıllar olmuştur. Bir de üstüne dünya petrol fiyatlarında yaşanan artış (ki bu artış neredeyse dört katıdır), Türkiye’yi ciddi manada ekonomik bir bunalıma sokacak boyutta olmuştur. Neticede Ecevit Kıbrıs Barış Harekatı’nda elde edilen başarının CHP’ye oy olarak geri döneceğini düşünerek zaten kurulması bile oldukça enteresan olan CHP-MSP hükümetinin istifasını vermiştir.

Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk ise mevcut partilerden herhangi birinin yeniden hükümet kurma başarısını sağlayamacayağı düşüncesiyle Prof. Dr. Sadi Irmak’a hükümeti kurma görevini vermiş ve böylelikle partiler üstü bir hükümet kurulmasını amaçlamıştı. Ancak *Irmak Hükümeti* (17.11.1974-31.03.1975) ile alakalı ilginç olan hem CGP haricindeki hiçbir partinin hükümete dahil olmaya yanaşmaması hem de söz konusu hükümetin güven oyu alamaması olmuştur. İşte bu yönüyle Irmak Hükümeti, “Türkiye tarihinde güvenoyu almayan ilk hükümet” olurken yerine başka bir hükümet kurulması hemen mümkün olmadığından, güvenoyu alamamasına rağmen Demirel’in hükümeti kurma görüşmeleri neticeye ulaşıp *IV. Demirel Hükümeti* kurulana kadar görevde kalmaya devam etmiştir (Ersel, Kuyaş, Oktay ve Tunçay, 2003, s. 343; Aydın ve Taşkın, 2018, s. 265).

*I. Milliyetçi Cephe Hükümeti*⁹⁰ (31.03.1975-21.06.1977) olarak anılan bu hükümette AP’den başka MSP-MHP-CGP yer almış ve çeşitli bakanlıklar koalisyon ortağı bu partiler arasında dağıtılmıştı. AP lideri Demirel’in Başbakan olduğu hükümette MSP Genel Başkanı Necmettin Erbakan, CGP Genel Başkanı Turhan Feyzioğlu ve MHP Genel Başkanı Alparslan Türkeş de Başbakan Yardımcıları olarak

---

⁹⁰Türkiye’nin 1975-1978 arası döneminde ortaya çıkmış olan Milliyetçi Cephe Hükümetleri ile ilgili Fuat Uçar’ın *Türk Siyasi Hayatında Milliyetçi Cephe Hükümetleri* adlı çalışması başvuru kaynağı niteliği taşımakta olup, Uçar 1970’lerdeki kutuplaşmanın uzantısı olarak ortaya çıkan adı geçen hükümetleri teşkil eden partilerin Milliyetçi Partiler Topluluğu olmadığını, CHP ve sol basının da “cephe mantığı” içerisinde davranmasının cepheleşme/kutuplaşma olgusunu daha da artırdığını ifade etmiştir. Uçar, F. (2015). *Türk Siyasi Hayatında Milliyetçi Cephe Hükümetleri*. Ankara: Berikan Yayınevi.

yer almıştır. Tam bir koalisyon hükümeti niteliği taşıyan hükümetin Bakanlar Kurulu'ndaki dağılıma bakıldığında AP'li Seyfi Öztürk (Devlet Bakanı), Mehmet Gıyasettin Karaca (Devlet Bakanı), İhsan Sabri Çağlayangil (Dışişleri Bakanı), Yılmaz Ergenekon (Maliye Bakanı), Ali Naili Erdem (Milli Eğitim Bakanı), Halil Başol (Ticaret Bakanı), Nahit Mentеше (Ulaştırma Bakanı), Mehmet Selahattin Kılıç (Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı), Lütü Tokoğlu (Turizm ve Tanıtma Bakanı-11.04.1977'den itibaren ise Nahit Mentеше devralmış), Nurettin Ok (İmar ve İskan Bakanı), Vefa Poyraz (Köyışleri Bakanı), Turhan Kapanlı (Orman Bakanı), Ali Şevki Erek (Gençlik ve Spor Bakanı), Rıfki Danışman (Kültür Bakanı), Ahmet Mahir Ablum (Sosyal Güvenlik Bakanı) kabinede yer alan isimlerdir (Neziroğlu ve Yılmaz, Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, 2015, s. 978-979).

Süleyman Demirel'in önderliğinde oluşturulan bu hükümetin kurulmuş olması gerçek manada başarı olarak yorumlanmıştır. Özellikle *Irmak Hükümeti* başta olmak üzere önceki hükümetler hesaba katıldığında ve bu hükümetin 2 sene 2,5 aya yakın görevde kaldığı düşünöldüğünde istikrar ve alınan kararlar açısından sahip olduğu önem daha net anlaşılabilir. Bu zaman dilimi aslında tek başına incelendiğinde bir hükümetin politikalarını hayata geçirmesine yetecek kadar uzun bir zaman değildir ancak muhtıra sonrası kurulan diğer hükümetlerle kıyaslanınca yine de içinde barındırdığı farklılıklara rağmen azımsanacak bir süre de değildir. Fuat Uçar'ın I. Milliyetçi Cephe Hükümeti'ne ilişkin Demirel'in, kurulan hükümetin çok büyük bir yük aldığını ve mevcut şartlar içerisinde Türkiye'de bu sorumluluğu almanın cesaret istediğini anlatan açıklamasına yer vererek, I. MC Hükümeti'nin öneminin anlaşılmasına sağladığı katkıyı belirtmekte fayda vardır (Uçar, 2015, s. 207). Çünkü gerçekten de o yıllar Türkiye'nin siyasi anlamda bir türlü istikrarı yakalayamadığı ve dolayısıyla ölkede ciddi bir girişimde bulunulamadığı gibi, uğraşılan meselelerin yarattığı bir sonuç olarak ekonomik manada da ciddi derecede zor yıllar olmuştur. İşte bu nedenle milliyetçi çizgide dört partinin işbirliğiyle kurulan bu hükümetin kurulabilmesi, o dönemde izlenen politikalar, gerçekleşen girişimler başlı başına bir araştırma konusu niteliği taşımaktadır.

Dört parti arasında imzalanan koalisyon protokolüne bakıldığında hükümetin milliyetçi çizgide olacağı, süratle kalkınmaya verilecek önemin yanında bilhassa köy kalkınmasına büyük önem verileceği, köylerin tüm ihtiyaçlarının karşılanması için

gerekenlerin yapılacağı, esas hedef olan sanayileşmenin tam anlamıyla gerçekleşmesi için tarım sektörüne de gereken özenin gösterilerek tarım-sanayi entegrasyonunun sağlanması için çalışılacağı gibi ifadeler öne çıkmaktadır. Ayrıca daha önce de birçok kez yer verilen köylülerin doğal afetler karşısında yaşadıkları çaresizliğe karşı tarım sigortası uygulamasının gerçekleştirileceği, sulama projelerinin sürdürüleceği ancak bunun yanında daha kısa süre içerisinde sonuç alabilmeyi sağlayacak yer altı ve gölet sulamaları çalışmalarına ayrıca önem verileceği belirtilmiştir (Neziroğlu ve Yılmaz, Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, 2015, s. 980-981, 988). Yalnızca bu protokolün bile âdeta duraksamaya giren Türkiye ekonomisi için umut ışığı olduğunu söylemekte bir sakınca görülmemekle birlikte, zaten bu dönemde alınan ve tezin ilgili bölümünde de bahsedilecek olan kararlar bu tespiti doğrular nitelikte olacaktır. I. MC Hükümeti'nin hükümet programının da koalisyon protokolüyle benzer söylemlerden oluştuğu görüldüğü için ayrıca hükümet programından bahsetmeye gerek görülmediğini de belirtmek gerekmektedir.

Netice itibarıyla bakıldığında her ne kadar hepsi sağ çizgide yer alan partilerin oluşturduğu bir hükümet olsa da ideolojik bakımdan partiler arası farklılıkların alınacak kararlar ve uygulamalarda sıklıkla gün yüzüne çıktığı görülmüş olup, (ki bu uyuşmazlığın en çok AP ve MSP arasında yaşanmıştır) en son AP'nin CHP ile iş birliği yapmak suretiyle, 1977 erken genel seçimlerinin⁹¹ ardından Demirel'in istifasıyla I. MC hükümeti devri kapanmıştır (Uçar, 2015, s. 324-325). 1977 erken seçimleri⁹²

⁹¹1977 erken seçim sonuçlarına bakıldığında CHP yüzde 41,39 oyla 213, AP yüzde 36,89 oyla 189, MSP yüzde 8,57 oyla 24, MHP yüzde 6,42 oyla 16, Bağımsız yüzde 2,49 oyla 4, CGP yüzde 1,87 oyla 3, DP yüzde 1,85 oyla 1 milletvekili çıkarabilmişken, TBP yüzde 0,39 ve TİP yüzde 0,14 oy oranlarıyla hiç milletvekili koltuğu sahibi olamamıştır. Aydın, S. ve Taşkın, Y. (2018). s. 283.

⁹²1977 seçimleri ile ilgili yer verilmesi gereken başka bir husus ise Adalet Partisi'nin 1977 seçim beyannamesinde yer alan söylemleridir. Öyle ki bu beyannamede “1973 seçimleri öncesi CHP'nin yaptığı tüm konuşmalarda hayat pahalılığından yakındığı ve her fırsatta bunu kullanarak AP'yi suçladığı belirtilirken seçim sonrası CHP'nin yalnızca 8 ay kadar hükümette kalabildiği ve beyannamenin tam aksine Türkiye'yi âdeta yoklar ve kuyruklar ülkesine dönüştürdüğü iddia edilmiştir. Ayrıca CHP'nin yapmış olduğu yüzde 30'u geçtiği bilgisine ulaşılan fiyat artırımını neticesinde Türkiye'nin dünyanın en pahalı ülkesi konumuna geldiği ve buna örnek olarak da AP'nin iktidar döneminde 395 kuruşa satılan şekerin 9 liraya, pirincin 9 liradan 15 liraya yükseldiği ve ayrıca AP hükümetlerinin yıllarca 60 kuruşa sattığı ve milyonlarca köylünün kullandığı gübre fiyatlarının ise 192 kuruşa, 180 kuruşluk başka bir cins gübrenin fiyatının ise 450 kuruşa yükseltildiği kısaca CHP önderliğindeki hükümetin köylünün cebinden bir kalemde 7,5 milyar parasını çaldığının iddia edildiği görülmüş ve devraldığı şartları ve düzeni beğenmeyen CHP'nin Türkiye'yi daha ağır şartlar içerisine soktuktan sonra yeni hükümetin kurulmasını bile beklemeden görevden kaçtığına ilişkin ifadeler beyannamenin dikkat çeken detayları olarak tespit edilmiştir. 1975'te kurulan I. Milliyetçi Cephe Hükümeti ile yeniden hükümette yer alma şansı buldukları zaman diliminde 1975'te yüzde 8, 1976'da yüzde 7,5 kalkınma hızının sağlandığı, ülkenin ihtiyacı olan tüm malların satın alındığı, vatandaşların Ramazan ayında bir kaşık yağa muhtaç kalmadıkları, 1976'da köy hizmetlerine 12 milyar, 1977'de ise 20 milyar ayrıldığı, 1964'te 3 milyar

CHP'deki Ecevit'le başlayan halk desteğinin artarak devam ettiğinin göstergesi olmuş ve CHP seçimlerden en çok oy alan parti olarak çıkmıştır. Tek başına iktidar olmasına yetmeyen bu başarı neticesinde, Ecevit'in kurmuş olduğu azınlık hükümeti Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk tarafından onaylanmıştı. Ancak *II. Ecevit Hükümeti* olarak anılan bu hükümet, Mecliste bir türlü uzlaşma sağlanamaması ve güvenoyu alamaması üzerine Ecevit'in istifasıyla son bulmak zorunda kalmıştır (Akın, Eylül 2015, s. 402-403). Ecevit'in istifasının ardından hükümeti kurma görevi seçimlerde başarı gösteren ikinci parti AP'nin lideri Demirel'e geçmiş ve Demirel bir öncekinin devamı niteliğinde olan AP-MSP-MHP koalisyonuyla ortaya çıkan *II. Milliyetçi Cephe Hükümeti*'ni kurmuştur. Yapılan inceleme esnasında Ecevit'in istifasının ardından Demirel'e, CHP-AP koalisyonu kurulmasına yönelik bir teklifte bulunduğu bilgisine ulaşılmıştır. Fuat Uçar bununla ilgili Demirel'in "AP-CHP koalisyonunun eşyanın doğasına aykırı" olduğunu söylediğini ve iki partinin tek bir durumda yani savaş şartları gibi olağanüstü bir durumda bir araya gelebileceğini belirttiğini de eklemiştir (Aydın ve Taşkın, 2018, s. 284; Uçar, 2015, s. 358).

Netice itibarıyla *II. Milliyetçi Cephe Hükümeti* ya da bir başka ifadeyle *V. Demirel Hükümeti* 21 Temmuz 1977 itibarıyla göreve başlamış ancak bu hükümet I. MC kadar bile uzun soluklu olamamıştır. Çünkü o yıllarda Türkiye, sokaklarda yaşanan hareketlilik, öğrenci olayları ve üniversitelerdeki karışıklıklar bakımından artık olayların kontrolden çıktığı bir sürece girmişti. Sağ-sol çatışmasının zirve yaptığı dönemde her geçen gün can kayıplarının da artması, zaten bir önceki dönem yaşanan uyumsuzluk ve görüş ayrılıkları yüzünden dağılan hükümetin ayakta kalmasını güçleştirmiş ve kısa süre sonra *II. MC Hükümeti* dönemi son bulmuştur. İç karışıklığın doruk noktasına ulaştığı dönemde hükümeti kurma görevi bir kez daha Ecevit'e geçmiş ve neticede *III. Ecevit Hükümeti (05.01-1978-12.11.1979)* kurulmuştur. Ecevit tarafından kurulan bu hükümetin tesisinden önce Ecevit'in bazı AP'li vekillerle yaptığı görüşmeler neticesinde onlara AP'den istifa etmeleri karşılığında bakanlık verileceğine dair vaatte bulunduğu ve bu isimlerden büyük çoğunluğunun bağımsız

---

olan tarım kredisinin 1977'de 71 milyar liraya ulaştığı kısaca köylülerin emeklerinin karşılığını aldıkları yıllar olarak geçirdiklerine" dair ifadelere ulaşılmıştır. *Kervan Yürüyecektir: Adalet Partisi Seçim Beyannamesi 1977.* (1977). Ankara: Adalet Partisi Basın Bürosu, s. 17-20. Beyannamenin bu kısımları aynı zamanda *I. Milliyetçi Cephe Hükümeti* dönemine ait tarımla ilgili gelişmeler hakkında da fikir vermesi bakımından önemli bulunduğu ve yer vermekte fayda görülmüştür.

olarak Bakanlar Kurulu listesinde yer aldığına dair dikkat çeken bilgilere ulaşılmıştır⁹³. Ancak hükümet değişikliği Türkiye'nin gerek ekonomik bunalım gerekse diğer problemler bakımından bir çözüme kavuşmasını sağlamamış hatta gün geçtikçe artan ekonomik sıkıntılar Ecevit'i, bu kısa iktidar döneminde tam üç defa devalüasyona başvurmaya mecbur bırakmıştır. Somutlaştırmak adına ulaşılan bilgi neticesinde Ecevit Hükümeti'nin başında doların 17,50 TL olduğu ancak hükümetin istifası gerçekleştiğinde bu rakamın 47,50'ye kadar çıktığını (Aydın ve Taşkın, 2018, s. 287,292,295) belirtmek gerekirken aynı zamanda AP lideri Demirel'in de daha önce başvurmuş olduğu devalüasyon kararının neden bir mecburiyet olarak alındığı biraz daha net anlaşılacaktır. Sonuç itibarıyla Türkiye'nin 1970 sonlarındaki vaziyeti siyasi, sosyal, ekonomik kısaca her bakımdan karmaşa ve istikrarsızlıklara sahne olurken 12 Eylül 1980 darbesinden önce bir kez daha hükümet değişikliği yaşanacak ve hükümet yeniden AP tarafına geçecektir.

VI. Demirel Hükümeti (12.11.1979-12.09.1980) bu defa bir parti ile ortaklığa girmeden, MHP ve MSP'nin dışarıdan desteğini alarak kurulmuş olan bir azınlık hükümeti olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu dönemde de Türkiye'de yaşanan karışıklıklarda ufacak bir azalma olmamış hatta aksine gün geçtikçe artan bir hız kazanmıştır. Bir tarafta cinayet haberleri, diğer tarafta ayaklanmaların artması bir de üstüne eklenen IMF dayatmalarıyla âdeta ülke çıkmaza girmiş ve ekonomik olarak bir nebze de olsa rahatlatacağı umuduyla AP Hükümeti "24 Ocak Kararları"⁹⁴ olarak anılan tarihi bir önlem paketine imza atmıştır. Çok fazla eleştiriye uğrayan bu paketin getirdiği en mühim yeniliklerden biri 47 TL olduğunda eleştiri gören doların 70 TL'ye çıkarılması olmuştur (Ertuğrul, Ekim 2011, s. 134,137). Yani aslına bakıldığında Türkiye, 12 Eylül 1980 sonucuna adım adım sürüklenmiştir. Ancak hemen belirtmekte

⁹³Literatürde Ecevit'in bazı AP'li isimlerle yaptığı görüşmenin yapıldığı yerin adıyla "Güneş Motel" ya da görüşülen vekil sayısına atfen "11'ler Olayı" olarak anıldığı tespit edilmiş olup, bununla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Aydın, S. ve Taşkın, Y. (2018). s. 287.

⁹⁴Fuat Uçar ekonomik olarak sert önlemler içeren bu kararları alarak aslında Başbakan Demirel'in kendi siyasi geleceğini de tehlikeye attığını ancak oluşabilecek tüm olumsuzluklara rağmen AP'nin başka bir alternatifin olmadığı fikrinden hareketle tarihe geçen önlem paketini imzaladığını belirtmiştir. Uçar'a göre 24 Ocak Kararları'nın yetki ve sorumluluğunu üstlenen Turgut Özal o dönemde "gölge başbakan" gibi yetkilere sahipti. Ekonomide gerçek manada bir dönüşümü simgeleyen bu kararlara ilişkin Uçar, iki ayrı görüş olduğunu belirtmiş ve bu görüşleri şu şekilde açıklamıştır: "Birinci görüşe göre 24 Ocak Kararları Türkiye'nin kapılarını dünyaya açan ve çağı yakalamak için önemli bir fırsat ve devrim olarak görülmüştür. Karşı görüşe göre ise adı geçen kararlar, Türkiye'yi tek taraflı ve tam olarak yabancı sermayeye açan, tarım, sanayi ve ticaret alanlarında ulusal hedeflerden uzaklaşılmasına neden olan ve çeşitli uyum programlarını içeren, yani olumsuz yönleri ağır basan politikalar olarak nitelendirilmiştir." Uçar, F. (2019). *Türk Siyasi Hayatında Azınlık Hükümetleri İnönü ve Demirel Dönemleri*. Ankara: Berikan Yayınevi, s. 326-329.

Fayda var ki, darbeler bu tür meselelerde bir çözüm yolu olmamakla birlikte, mühim olanın meseleye dönüşen problemlerin en başında önünü kesebilmekte olduğunun bilinmesidir. Bunun olması için de önce siyasi bir istikrara, sonra da tüm toplum nezdinde huzur ve güven tesisine ve tabii ki ekonomik bağımsızlığa ya da bir başka deyişle güçlü bir ekonomiye ihtiyaç vardır.

İşte bu noktada meselenin özü ortaya çıkararak, Türkiye ne yazık ki 1960 darbesinden sonraki süreçte önem arz eden tüm girişimlerine ve yatırım hamlelerine rağmen gereken seviyeye ulaşamamış, bir de üstüne eklenen yeni problemler (Köyden kente göç, kentlerdeki nüfus artışı, işçi sayısındaki artışın yarattığı ücret kayıpları ve dolayısıyla çıkan ayaklanmalar, grevler vb.) ülkeyi bambaşka bir mecraya sürüklemiş, sağ ve sol odaklı iki kutuplu bir siyasi havanın oluşturulması sokaklardaki gösterilerin ateşini fitillemiştir. 12 Mart Muhtırası'yla kesintiye uğrayan siyasi hayat kısa süreli denemelerle bir şekilde sürdürülmeye çalışılmışsa da ülke gerçekleri Türkiye'yi yeni bir darbeye yüz yüze gelmekten alıkoyamamıştır. Adı geçen olaylar çalışma konusunun kapsamı dışında tutulsa da Türkiye'nin o yıllarda içeride ve dışarıda uğraştığı problemlerin hemen hepsinin kendi başına birer araştırmaya konu olacak kadar mühim olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Sonuç olarak, AP özelinde bakıldığında 1971'de tam iktidar olarak kurduğu hükümetten vazgeçen AP'nin bir daha tek başına ancak ki o da azınlık hükümeti olarak 1979 Kasım'ından 12 Eylül 1980'e kadar geçen evrede hükümet kurabildiği görülmüştür. Bir başka ifadeyle Türkiye'de 1960 sonrası siyasi istikrarın ancak AP'nin 1965-1971 arasındaki iktidarıyla kısıtlı kaldığı görüldüğünden çalışmada ağırlık o yıllara verilmiş ve o dönemlerle ilgili daha kapsamlı bir inceleme sunulmuştur.

4.3.1. Tarımda Gelişmeyi Sağlamak ve Üretimi Artırmak Adına Yapılanlar

Ekonomik kalkınmanın ana unsurlarından birisi olan tarımda kalkınmayı gerçekleştirebilmek ve tarımsal üretimi artırmak adına alınan kararlara geçmeden evvel muhtıra sonrası Türkiye'nin genel ekonomik durumu hakkında kısa da olsa açıklamak gerekmektedir. *I. Erim Hükümeti* Başbakan Ekonomik İşler Yardımcısı Atilla Karaosmanoğlu'nun yaptığı açıklamayla önceki iktidarı yani AP'yi uyguladığı

ekonomi politikalarından ötürü sert bir dille eleştirdiği bilgisine ulaşılmış olup, açıklamada yer alan tespitler dikkate değer bulunduğundan yer vermekte fayda görülmüştür. Karaosmanoğlu açıklamasında, Türkiye'nin ekonomik durumunun feci olarak nitelendirilebilecek boyutta olduğunu, AP iktidarı döneminde gizli zam kararları alındığını ancak bunların cesaret gösterilerek yürürlüğe konmadığını ve zamanında yapılmayan zamlar yüzünden çekilen sıkıntıların arttığını ifade etmiştir. Ayrıca her sene % 6,5 civarı bir kalkınma hızı ile nüfus artışının da senede % 2,6 civarlarında arttığı düşünüldüğünde, Türkiye'nin Ortak Pazar devletleri seviyesine ulaşmasının ancak 2.359 sene sonra mümkün olabileceğini iddia etmesi ("Türkiye 2359 Senede Avrupa'ya Yetişebilir", 1971, s. 1, 9) ise gerçekten iddialı ve bir o kadar da düşündürücü bir ifade olmuştur. Karaosmanoğlu'nun ifadelerinden ortaya çıkan AP'nin yapılması gereken vakitte yapmadığı zamların daha sonra daha büyük zararların oluşmasına yol açtığı ve ayrıca inanması güç gelen Ortak Pazar ülkeleri seviyesine ulaşma hedefiyle alakalı sarf ettiği zaman dilimi ise Türkiye'nin her şeyden önemlisi ekonomik kalkınma yolunda daha yolunun çok uzun olduğunu göstermiştir. 2.359 sene uçuk bir ifade olarak yorumlanabilir ancak belki de böyle bir rakamın kullanılmasında Türkiye'nin ekonomik gerçekleri konusunda bir uyanışa sebep olma gayesi de yatmıştır. Sebep her ne olursa olsun kısaca yer verilmeye çalışılan bu açıklama Türkiye'nin içerisinde bulunduğu ekonomik durumun ne kadar sıkıntılı olduğunu göstermeye katkı sağlayacak niteliktedir.

Bu açıklamadan başka dönemin Maliye Bakanı Sait Naci Ergin de Türkiye'deki iktisadi durumla ilgili olarak yaptığı açıklamada, durumun son derece kötü ve enflasyonun kaçınılmaz olduğunu ve bütün çabalarının enflasyonu fakir halka yöneltmemek olduğunu belirtmiş, halkı lüzumsuz şeyler almamaya ve tasarrufa gitmeleri gerektiği yönünde uyarılmış, yani kısaca kemerlerin sıkılacağı bir döneme girildiğini açıkça ifade etmiştir ("Kemerlerinizi Sıkın", 1971, s. 1). Bu açıklamalar Türkiye'nin genel ekonomik durumu hakkında fikir sahibi olabilmek adına önemli olmakla birlikte burada mühim olan diğer bir husus, inceleme yapılan dönem hakkında değerlendirme yapmadan önce bu gerçeklerin de göz önünde tutulmasının bir zorunluluk olduğudur. Çünkü aksi takdirde alınan kararlar ya da gerçekleşen girişimler hakkında, ki bu dönemin en mühim problemi artan enflasyon dolayısıyla yaşanan pahalılık olduğu düşünülürse eleştirel yorumlarda bulunmak kaçınılmaz olacaktır. Aslında bu vesileyle tarih biliminin olmazsa olmazı bir gerçeği de zikretmek

gerekliliği doğmuştur ki o da tarihsel olayların dönemin şartları içerisinde incelenmesinin gerektiğidir.

Bu kısa izahtan sonra Türkiye’de önemini muhafaza eden tarım sektörüne yönelik ne gibi kararlar alındığı ve girişimlerde bulunulduğuna bakıldığında, özellikle haşhaş konusunda bir önceki dönemde olduğu gibi hareketliliğin sürdüğü görülmüştür. Ancak haşhaş meselesi ayrı bir başlıkta anlatılmaya yer verecek kadar gerek içeride gerekse dışarıda ses getiren bir mesele olduğundan bu başlık altında bahsedilmeyecek olup, yine toprak reformu hususunda yaşanan gelişmeler de ayrı başlık altında anlatılacaktır. Yapılan inceleme esnasında öne çıkan kararlar arasında daha önce de bahsedilen Türkiye’nin üretim zenginliğine rağmen yıllarca ihracatı konusunda geride kaldığı narenciye ile ilgili proje göze çarpmaktadır. İlk çalışmaları Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde yapılan narenciye projesi ile ilgili ulaşılan bilgilere göre, Dünya Bankası uzmanları ile birlikte yapılan çalışmalar neticesinde 660 milyon liraya mal olacak olan proje için 375 milyon lira kredi alınması kararlaştırılmış olup bu projeye göre Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı denetiminde kurulacak bir iktisadi devlet teşekkülünün, yeni bahçeler kurması, modern ambalaj tesisleri yapması ve bulacağı dış pazarlara bu malları ihraç etmesi öngörülmüştür. *I. Erim Hükümeti* döneminde tamamlanan ve 1980 yılında narenciye üretiminin 1 milyon tonu bulacağı hesaplanarak geliştirilen proje çalışmalarında, 2 bin çiftçi ailesinin meyveciliğe kaydırılmasının öngörüldüğü bilgisine ulaşılmıştır ("Narenciye Projesi İçin 660 Milyon Lira Harcanacak", 1971). Türkiye’nin güney ve güneydoğu bölgelerinin âdetâ bölgesel zenginliği olan narenciye üretimini ve ihracatını artırmak adına geliştirilen bu projenin tamamlanarak karara bağlanması yıllar boyu süren geri kalmışlık düşünüldüğünde mühim bir gelişme olarak görülmüştür. Proje tutarı, bir de kredi alınmak suretiyle borçlanılacağı düşünüldüğünde, Türkiye’nin iktisadi durumu bakımından bazıları için bir yük olarak görülebilir. Ancak ihracatla sağlanacak döviz geliri hesaba katıldığında böylesi mühim bir projeye yapılan yatırımın hiç de çok olmadığı kolaylıkla anlaşılabilir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı evresinden beri bir türlü karara bağlanamayan bu projeye ilişkin karar için söylenebilecek en doğru ifade, gecikmiş ama yerinde bir karar olduğudur.

Başka bir gelişme olarak daha önce tarımsal mücadelede uçak kullanımından bahsedilmiş olup, 1972 yılı itibarıyla tarımsal ilaçlamada uçakların yanında helikopterlerin de kullanılmaya başlanmasına dair karar alındığı bilgisine ulaşılmıştır.

1952 yılında Piper tipi uçakları getiren firmanın aynı amaçla helikopter arayışına girdiği belirtilmiştir. Türkiye’de yirmi senenin sonunda havadan tarımsal ilaçlama yapan her biri 500 bin lira değerindeki 70 uçaklık bir filonun bulunduğu ancak uçaklar için öncelikle kalkış alanı sorunu olduğu, ayrıca arazinin engebeli oluşu, ağaçlar, telgraf direkleri gibi etmenlerin de uçakların Türkiye’nin her noktasında tarımsal ilaçlamaya katılımını imkânsızlaştırdığı ve bu yüzden helikopter getirerek bu sorunların aşılacağı düşüncesiyle böyle bir karar alındığı bizzat Türkiye’nin tek uçak ithalatçısı olduğu bilgisine ulaşılan Hikmet Tuzcu tarafından açıklanmıştır ("Tarımsal Mücadelede Helikopter de Kullanılacak", 1972). Bu karar tarımsal ilaçlama yöntemlerinde gün geçtikçe geleneksel yöntemlerin terk edilmeye başladığını göstermesinin yanında aynı zamanda özel sektörün de girişimlerde aktif rol almasının önemini ortaya çıkarmaktadır. İlgili bölümde de değinildiği gibi gelişmiş bir ülke ekonomisinin en önemli dayanağı, devlet ve özel sektörün birlikte yol aldığı hatta bunun yanında kooperatiflerin de aktif olarak girişimlerde bulunduğu bir sisteme dayanmaktadır. Sonuç itibarıyla tek bir ismin uçak ithalatçısı konumunda bulunması hem özel sektör girişimlerinin kısıtlılığını hem de tarımsal ilaçlamada uçak, helikopter gibi araç temininde dışa ithalat mecburiyeti gerçeğini göstermekle birlikte alınan bu karar tarım sektörünün gelişimi bakımından mühim görüldüğünden, yer vermekte fayda görülmüştür.

1971 Muhtırası sonrası dönemde sıklıkla hükümet değişiklikleri yaşanmış olsa da hükümetlerin genel olarak bakıldığında ülkenin içinde bulunduğu şartlara rağmen tarım kesimini göz ardı etmediği ve türlü desteklerle tarım sektörünün gelişimi için tarımla uğraşan vatandaşların yanında olmaya çalışıldığı görülmüştür. Örneğin Yol Su Elektrik İşleri Genel Müdürlüğü (YSE), Devlet Su İşleri (DSİ) gibi kuruluşlarla Türkiye’nin tamamının ancak özellikle de Güneydoğu’nun mühim problemi olan susuzluğun giderilmesi için yatırımlar yapılması⁹⁵, çeltik yetişen bölgelerdeki sivrisinekle mücadelede mazotlama için Tarım Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Karayolları ve Köy İşleri Bakanlıklarının mahalli belediye ile birlikte mücadeleye

---

⁹⁵1972 Haziran’ında Türkiye’de 29 bin köy ve 44 kasabada içme suyu tesisi bulunmadığı ve giderek artan su probleminin çözümü için yukarıda adı geçen çeşitli kuruluşların yatırım kararı aldıkları ve bunlar içerisinde bir örnek olarak YSE’nin 1972 senesi içerisinde 150 milyon liralık bir yatırım yaparak en çok susuzluktan mustarip olan Güneydoğu Anadolu’nun su ihtiyacını karşılamaya çalışacağına dair bilgiye ulaşılmıştır. “Su İçin Güneydoğuya Bu Yıl 150 Milyon Harcanacak”, (13 Haziran 1972). *Hürriyet*, S. 8670, s. 1, 11.

girişeceği açıklanması⁹⁶, Tarım Bakanlığı tarafından tarımdaki kalkınmayı hızlandırmak amacıyla her 600-1000 arasındaki çiftçi ailesine bir tarım teknisyenin verilmesi⁹⁷ gibi kararlar devletin tarım kesimine verdiği önemin ve çiftçilerin yanında olma çabasının bir ifadesi olarak yorumlanmalıdır.

Yapılan inceleme esnasında tarımsız bir sanayileşmenin gerçekleşmeyeceğinin bilincine hükümetler nezdinde Milliyetçi Cephe Hükümeti döneminde varıldığı görülmüş ve 1975 yılında yapılacak olan kamu yatırımları içerisinde tarım kesimine 2 milyar 300 milyon liralık yatırım yapılacağı bilgisine ulaşılmıştır. Tarım alanında yapılacak bu yatırımın kamu sanayi yatırımlarının iki katı olduğu belirtilen bu yatırımlar sayesinde 1976'da tarım alanından elde edilecek ve sanayiye aktarılacak paranın da fazla olması anlamına gelen bu yatırımlara ilişkin Türkiye gibi bir tarım ülkesinin tarım olmadan sanayisini geliştiremeyeceği gerçeğinin geç de olsa idrakine varıldığı yönünde tespitlere ulaşılmıştır ("Tarıma, Sanayinin İki Katı Yatırım Yapılacak", 1975).

Türkiye'nin 1975 yılı yani yeniden AP'nin hükümette yer aldığı Birinci Milliyetçi Cephe Hükümeti dönemi itibarıyla tarım konusunda yaşadığı bu bilinçlenmeye ve tarımsal kalkınmayı sağlayabilmek adına yapılanlara bir örnek de paketleme ve soğuk hava depolarının inşası olabilir. 1977 yılında Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanı Korkut Özal'ın bu yatırımlarla ilgili yapmış olduğu detaylı bir açıklamasına ulaşılmış olup Özal, Avrupa ülkeleriyle rekabet edebilmek amacıyla 5 adet narenciye paketleme evi ve 9 adet soğuk hava deposunun inşa edilmekte olduğunu ve 1977 Nisan'ına kadar faaliyete girecek olan bu paketleme evi ve depolarla Türkiye'nin ciddi bir sıçrama yapacağını açıklamıştır. Aynı zamanda narenciye

---

⁹⁶Söz konusu dönemde çeltik ekilen bölgelerde ortaya çıktığı ve bölge halkının hastalanmasına yol açacak kadar ciddi boyuta ulaşan bir sivrisinek problemi olduğu görülmüş ve yetkililer bunun en büyük sebebinin çeltik ekicilerinin çeltik ekim kanununa riayet etmelerinin olduğunu açıklamıştır. Ayrıca yukarıda değinildiği üzere sivrisineklerle mücadeleye birçok bakanlığın katılması kararı meselenin ne kadar mühim olduğunu da göstermiş olup, alınan kararla çeltik ekicilerinin kanunlara uymasının sağlanacağı ve mücadele için de gerekten tüm tedbirlerin alınacağına dair ifadelerle rastlanmıştır. "Tarım ve Sağlık Bakanlıkları Müşterek Teşebbüse Geçti", (25 Haziran 1972). *Hürriyet*, S. 8682, s. 9; Adı geçen çeltik ekim kanununun tam metni için bkz. *Resmî Gazete*. (23 Haziran 1936), S. 3337.

⁹⁷Tarım Bakanlığının tarımsal kalkınmayı hızlandırmak adına almış olduğu tarım teknisyenleri dağıtım kararının detaylarına bakıldığında, her 600-1000 kişilik çiftçi ailesine bir tarım teknisyeni hesabıyla oluşturulan 8-10 köylük grup merkezlerine birer tarım teknisyeni bulunması öngörülmüş olup, bu teknisyenlere bir büro ve gerekli malzemeler verilerek çalışma imkânlarının sağlanacağı açıklanmıştır. Tarım teknisyenlerine her türlü teknik malzemenin verildiğini ve malzemesiz hiçbir teknisyenin görev bölgesine gönderilmeyeceğini açıklayan yetkililer bu uygulamaya sayesinde, tarım teknisyenlerinin kendi görev bölgelerindeki köylerdeki çiftçilere zirai konularda gereken bilgiyi ve teknik desteği vereceklerini kısaca çiftçilere zirai alanda ışık tutacaklarını açıklamışlardır. "Her 1000 Çiftçi Ailesine Bir Tarım Teknisyeni Veriliyor", (8 Ocak 1973). *Hürriyet*, S. 8877, s. 4.

ihracatının kolaylaşmasının önünü açan bu gelişme, narenciye mahsulünün uzun bir süre taze olarak sağlanması imkânını doğurmakla birlikte bozulma tehlikesine karşı ürünlerin değerinin çok altında satışının yapılması mecburiyetinin de ortadan kalkması anlamına gelmektedir ("5 Adet Paketleme, 9 Adet Soğuk Hava Deposu İnşa Ediliyor", 1977). Netice itibarıyla bu durum tarımsız bir sanayi olamayacağı gibi sanaysiz bir tarımın da mümkün olmadığını göstermiş olup, uzun yıllar tarımın aslında günü kurtarmak maksadıyla yüzeysel tedbirlerle geçiştirilerek, gerçek manada bir kalkınma için yapılması gerekenler noktasında belki de içinde bulunulan şartlar ya da yeterince bilinçlenmenin olmasından dolayı bir nevi ihmal edilmiş söz konusu olduğunu da göstermektedir. Buradan şu ana kadar yapılanların küçümsendiği manası çıkarılmamalıdır ancak uzun yıllar Türkiye’de kalkınma için bir tercih yapılması gerektiği gibi bir ortamın var olduğunu da belirtmek gerekir. Tarım odaklı kalkınma ya da sanayi odaklı kalkınma... İşte bu tercih arayışının yanlışlığı yönünde uyanış ise 1977 itibarıyla Türkiye için konuşulmaya başlanmış ve artık her iki sektörde de tüm imkânlarıyla girişimlerde bulunan bir Türkiye’nin ortaya çıkmaya başladığı görülmüştür.

Bu dönemde ayrıca köye götürülen hizmetlerden hiçbir surette katkı payı alınmayacağına dair bir kanun çıkarılarak (Resmi Gazete, 10 Şubat 1977, S. 15846), devletin karşılıksız olarak köylülerin yanında olduğunun hissettirilmeye çalışıldığı görülmüştür. Zaten türlü sıkıntılarla mücadele eden ve Türkiye’nin her kesimi için zorlu ekonomik sıkıntılar söz konusu olduğu bir dönemde alınan bu karar köylüleri devlet ve devlete bağlı kuruluşlara, getirmekte oldukları hizmetler için ödedikleri katkı payı denilen uygulamadan kurtarmıştır. Köylülerin çaresizliğe terk edilmiş hissine kapılmalarının önüne geçmek adına alınan bu karar oldukça yerinde bir karar olmuş ve her fırsatta köylünün yanında olduğunu dile getiren Demirel’in Başbakanlığındaki I. MC döneminde alınmış olması ise alınan karardaki AP’nin köylüye bakışının etkisini bir kez daha ortaya çıkarmıştır.

4.3.2. Tarımda Kredi Meselesi ve Kooperatifçilik ile İlgili Gelişmeler

Daha önce de belirtildiği üzere muhtıradan 12 Eylül 1980’e kadar Türkiye’de siyasi bir istikrar sağlanamadığından ve kısa aralıklarla sürekli hükümet değişiklikleri

yaşandığından bu bölümde tarıma yönelik alınan kararlar ve gelişmeler hükümet ayrımı yapılmaksızın bir bütün halinde ele alınacaktır. 1971 Muhtırası sonrasında AP'nin yeniden hükümete gelişinin ancak 1975'teki I. MC ile mümkün olduğu görüldüğünden ve bu aradan geçen zaman dilimi dolayısıyla bir kopukluğa yol açmamak için 1971-1980 arasını bir bütün olarak ele almanın daha faydalı olacağı düşünülmüştür. AP'nin iktidardan ayrılışından sonra ilk olarak tarım kesiminin mühim problemlerinden birisi olan kredi meselesine ilişkin kararlara bakıldığında, Merkez Bankasının almış olduğu karar dikkat çekmektedir. Yapılan açıklamaya göre "Üreticiyi Güçlendirme Kredisi" yeni bir kredi sisteminin kurulduğu belirtilmiş, bu yeni kredi sistemiyle küçük ve orta ölçekteki üreticilerin tefecilerden kredi almasının önleneceği ve kredilerin Ziraat Bankası aracılığıyla pamuk, üzüm, incir, fındık, zeytin ve antepfıstığı üreticilerine verileceği açıklanmıştır ("Üreticiyi Güçlendirme Kredisi" İsmli Yeni Bir Kredi Sistemi Kuruldu", 1972, s. 1). Yıllardır tefecilerle başı dertte olan tarım kesimine yönelik alınan karar, onların durumlarına bir nebze de olsa çare olabilmek adına alınmış mühim bir karar olmakla birlikte aynı zamanda böyle bir kararın alınmış olması halen bu meselenin çözüme kavuşmadığını da göstermektedir. Ayrıca söz konusu kararın bakanlar kurulu listesinde AP'li isimlerin de yer aldığı *II. Erim Hükümeti* döneminde alınmış olduğunu da belirtmekte fayda görülmüştür.

Yine aynı dönemde öne çıkan bir gelişme de *Tarım Kredi Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu*'nun kabul edilerek yürürlüğe girmesi olmuştur. Adı geçen kooperatiflerle ilgili bir kanun 1935 yılına ait olmakla birlikte, 1972 tarihli bu kanun tarım kredi kooperatiflerinin teşkilatlanması bakımından mühim bir adım olmuştur. Kooperatiflerin kuruluş ve kapsamları, amaçları, yönetim, finansman kısaca işleyişe dair tüm detaylar kanun metninde ayrıntılı olarak yer almış olup (Resmi Gazete, 28 Nisan 1972, S. 14172), kooperatifleşme adına yapılan bu yasal düzenleme gecikmiş de olsa tarım kesimi adına sevindirici bir düzenleme olmuştur.

Kooperatifçilik adına bir gelişmenin de 1973 seçimleri öncesi geçici hükümet niteliği taşıyan ve AP'den pek çok ismin kabinede yer aldığı *Naim Talu Hükümeti* döneminde yaşandığı tespit edilmiştir. Bu dönemde Adana Kozan'da "Çukurova Birinci Kooperatifçiler Kurultayı" düzenlenmiş ve bu kurultayda kooperatifçiliğin önemine ilişkin mühim açıklamalarda bulunulmuştur. Örneğin Köy Kooperatifleri Merkez Yönetim Kurulu Üyesi ve eski Genel Başkanı Ahmet Altun, toplumun evvela sosyo-ekonomik bakımdan kalkınmasının daha sonra kooperatiflerin kurulmasının

öngörüldüğü düşünce biçimine şiddetle karşı olduklarını açıklamış ve Türkiye'nin her noktasında özgür ve bağımsız köy kooperatiflerine daha binlercesinin eklenmesini istediklerini belirtmiştir. Çünkü ancak bu gelişme sayesinde Türkiye'nin sosyo-ekonomik ve kültürel bakımdan kalkınacağına inandıklarını da ifade etmiştir. Ayrıca bu kurultaya bir mesaj göndererek katkıda bulunduğu bilgisine ulaşılan CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit de gönderdiği mesajda, tarımda kooperatifçiliğin özel mülkiyet düzeni ve özgürlük rejimi içerisinde, üreticilerin güç birliğini sağlama yolu olduğunu belirtmiş ve gerçek manada bir halk kooperatifçiliğinin devletin kooperatiflere yol, yöntem göstereceği ve geniş yardımda bulunacağı bir düzen içerisinde gerçekleşeceğini açıklamıştır (Balcı, 1973, s. 1). Düzenlenen bu kurultay kooperatifçilik konusunda bilinçlenmenin arttığının bir işareti olup, aynı zamanda halen kooperatifçilikte istenilen seviyeye gelineemediği gerçeğini de göstermektedir. Kooperatiflerin tarım kesimi bakımından önemi düşünülduğünde aslında neden halen tefecilerle mücadele eden çiftçilerin sayısının az olmadığı buradaki açıklamalardan bile anlaşılabilir.

Nitekim tefecilerle mücadele eden üreticilere bir örnek de fındık üreticileri gösterilebilir. Çünkü benzer dönemlerde fındık üreticilerinin tefecilerin elinden kurtulamadığı, ellerine bol para geçip de borçlarını ödeyerek ürünlerini değer fiyattan satma özgürlüklerine kavuşamadıklarına dair çok fazla şikayette buldukları bilgisine ulaşılmış ve Ticaret Bakanı Ahmet Türkel'in de bu hususa ilişkin üreticinin tefecilerin elinden kurtulması için alınacak tek tedbirin destekleme alımı olduğunu söylediği ve bu yüzden destekleme alımlarına ayrılan kredi miktarında artırma yoluna giderek Fiskobirlik'in emrine 1 milyar 100 milyon liranın tahsis edildiğini açıklaması ("Fındık Üreticisinin Kredisi Artırılıyor", 1973, s. 1, 9) hem fındık gibi ihracat bakımından da oldukça kıymetli bir ürünün üreticileri açısından hem de tefecilere âdeta vurulacak bir darbe niteliği taşımasından ötürü alınan bu karar oldukça mühim bulunmuştur.

Talu Hükümeti döneminde tarım kesimiyle ilgili bir gelişme de kuraklık bölgelerindeki halka yapılacak yardımları belirlemek üzere Bakanlar Kurulu bünyesinde beş bakandan oluşan "Tedbirler Komitesi"nin kurulması olmuştur. Komitenin süratle aldığı ve uygulamaya geçirdiği kararlardan bazıları şunlar olup, kuraklık bölgelerinde afete uğrayan çiftçilerin Ziraat Bankası'na olan 1,5 milyarlık borcunun 5 ile 10 yıl arasında ertelendiği, vatandaşa yemeklik buğday verildiği, su

bulunmayan yerlerde sondajla aramaya devam edildiği ve su bulunmadığı takdirde buralara 200 civarı tanker ile gece gündüz su taşındığına dair bilgiye ulaşılmıştır. Ayrıca yalnızca Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki kuraklık dolayısıyla zarara uğramış vatandaşların Ziraat Bankası'na olan 800 milyon liralık borçlarının ertelendiğine dair mühim detaylara ulaşılmış olup, ayrıca kuraklık bölgelerindeki vatandaşların eskiden ödeyemedikleri için icra takibine giren borçlarının da ertelemeye tabi tutulduğu ve tüm icra takiplerinin durdurulduğu bizzat Başbakan Yardımcısı Kemal Satır tarafından açıklanmıştır ("Kurak Bölgelerde Çiftçi Borçları 10 Yıl Ertelendi", 1973, s. 1, 11). Ulaşılan bu bilgiler kuraklıkla mücadelede devletin bölge halklarına olan desteğini göstermesinin yanında bazı gerçekleri de bir kez daha gün yüzüne çıkarmıştır. Suyun hayati önemiyle birlikte halen susuzluk ciddi boyuttadır⁹⁸ve bu bağlamda tankerlerle su taşınması ifadesi bunu doğrulamaktadır. Diğer taraftan ise Ziraat Bankası tarafından verilen kredilerin ertelenmesine ilişkin bilgiler ise tarım kesimine sağlanan kredi desteği konusunda halen büyük oranda sağlayıcının Ziraat Bankası olduğunu göstermiştir⁹⁹. Netice itibarıyla ise alınan kararlar o dönemdeki Türkiye şartları (sosyal, ekonomik vb.) göz önüne alındığında devletin tarım kesimini göz ardı etmediğinin bir göstergesi olmakla birlikte mühim kararlar olarak görülmelidir.

Araştırma esnasında 1975 yılında Devlet Planlama Teşkilatı uzmanları tarafından tarım kesiminde krediye ilişkin yapılan araştırmaya dair bilgilere ulaşılmış ve Türkiye için acı dolu bir gerçeğin gün yüzüne çıktığı görülmüştür. Araştırma neticesinde tarım kesiminin kredi problemini ana hedef olarak ele almış olan Ziraat Bankası'nın toplam kredi ihtiyacının ancak yüzde 38,7'sini karşılayabildiği, geri kalan

---

⁹⁸Özellikle de Güneydoğu Anadolu'da çekilen susuzluğun ne kadar ciddi olduğunun anlaşılmasına katkı sağlayacak bir tespit de Güneydoğunun her geçen gün terk edilmeye başladığına ilişkin haber olmuştur. Söz konusu haberde mevcut kaynakların tamamen kuruması, tankerlerin de ihtiyacı karşılayamaması yüzünden Güneydoğudaki köylülerin yerlerini terk etmeye başladıkları ve sadece 1973 Temmuz ayı içerisinde Urfa ve Mardin'de 28 köyün boşaltıldığına dair detaylar yer almaktadır. 1969'da başlayan kuraklığın Güneydoğu'yu yaşanmaz hale getirdiğinin belirtildiği haberde köylerini terk etmeyenlerin ise tankerleri dört gözle beklediklerini ve tankerler köylerine geldikleri vakit âdeta bayram havası içerisinde tankerleri karşılayarak uzun kuyuklar oluşturduklarına ilişkin mühim detaylara yer verilmiştir. Korkmaz, A. (31 Temmuz 1973). Kuraklıktan Güneydoğu Anadolu Boşalıyor. *Hürriyet*, S. 9078, s. 7.

⁹⁹Ziraat Bankasının tarım kesimine sağladığı kredilere ilişkin, Bankanın zirai kredi dağıtımında genel tarım politikalarındaki ve kalkınma planlarındaki hedefleri dikkate alarak dağıtım yaptığı ve bu dağıtımda küçük çiftçiler ile bunların kurmuş oldukları tarımsal amaçlı kooperatiflere öncelik verildiği, ayrıca tarım ürünlerini artırıcı ve değerlendireci girişimlerin Banka tarafından zirai kredilerle desteklendiği bilgisine ulaşılmıştır. Anlaşılacağı üzere zirai kredi desteğinde öncü güç Ziraat Bankasıdır. "Zirai Kredilerin Dağıtımında, Tarımsal Amaçlı Kooperatiflere Öncelik Tanınıyor", (30 Ağustos 1973). *Hürriyet*, S. 9108, s. 2.

% 51'lik kısmın ise tefecilerin elinde bulunduğu ortaya çıkmıştır. Uzmanlar Ziraat Bankası'nın kaynak ve imkânlarının daha fazlasını tarım kredileri için kullanabileceğini yani kaynakların buna müsait olduğunu ve böylelikle çiftçilerin tefecilerden aldıkları borçların % 30'a kadar gerileyebileceğini açıklamışlardır. Ayrıca çiftçilerin büyük bir kısmının tarım kredisi olarak almış oldukları parayı borçlarını ödemek için kullandıkları da araştırma sonucunda ortaya çıkan hususlardan birisidir ("Ziraat Bankası Tarım Kredi İhtiyacının Yüzde 38'ini Karşılatabiliyor", 1975, s. 5). Ziraat Bankası'nın tarım sektörüne sağladığı desteğin payını gösteren bu açıklama aynı zamanda üretici kesimin yıllardan beri dert yandığı ve çaresizce başvurmak zorunda olduğu tefecilerden, alınan tüm tedbirlere rağmen kurtulamamış olduğu gerçeğini de göstermektedir. Yani tarımda kredi meselesinin 1970'li yıllarda da nihai çözüme kavuşmamış bir problem olarak geçerliliğini koruduğu görülmüştür.

Kooperatiflerle ilgili olarak *Birinci Milliyetçi Cephe Hükümeti* döneminde Samsun Senatörü ve kooperatifçilik denildiğinde akla ilk gelen isimlerden birisi olan Prof. Dr. Ziya Gökalp Mülayim'in kaleme aldığı "Kooperatif Yatırımları" başlıklı yazısına da değinmek gerekir. Mülayim, adı geçen yazıda yatırımların devlet, özel ve kooperatif yatırımları olmak üzere üçe ayrılabilirliğini belirtmiş ve dünya genelinde kooperatifler aracılığıyla yatırım yapma sürecine pek çok ülkenin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra giriştiğini belirtmiştir. Türkiye'deki kooperatiflerin durumundan önce Romanya ve İtalya örnekleriyle çeşitlendirdiği yazısında, Romanya'da devletten sonra ikinci sırada kooperatiflerin yer aldığını, özel sektörün ise yok denecek kadar az olduğunu belirtmiş ve bilhassa tarımda en güçlü sektörün kooperatif sektörü olduğunu da eklemiştir. Buna ispat olarak da Romanya'daki toplam arazinin yalnızca 500 bin hektarının özel şahıslar, 2 milyon hektarının devlet çiftlikleri tarafından ve 7 milyon hektarının ise üretim kooperatifleri tarafından işletiliyor olmasını göstermiştir. Bu doğrultuda 4420 tarım üretim kooperatifi olduğunu belirten Mülayim, tarımda küçük çaplı yatırımların bu kooperatifler tarafından yapıldığını da açıklamıştır. İtalya'da ise devlet, özel ve kooperatif sektörleri yatırımlarının dengeli bir biçimde dağıldığını ifade ederken tarımda ise kooperatif yatırımlarının ağırlıklı olduğunu eklemiştir. Yine İtalya'da Romanya'dakinin tam aksine arazilerin çoğunlukla özel şahıslar tarafından işlendiğini ve üretimin değerlendirilmesi, tarıma girdi sağlanması noktalarında ise kooperatiflerin geliştirildiğini açıklamıştır. İçinde bulunulan dönem itibarıyla Türkiye'de de kooperatif yatırımlarının gün geçtikçe arttığını belirten Mülayim,

halihazırda sayıları 20 bini aşan¹⁰⁰ ve milyarları geçmiş yatırımları bulunan birim kooperatiflerinin bulunduğunu açıklamıştır. Ancak büyük yatırımları gerçekleştirmenin yatırım gücü oldukça düşük birim kooperatiflerce yapılmasının imkânsız olduğunu ve Türkiye'nin asıl probleminin büyük ölçekli modern kooperatifler kurmak ve bunlarla büyük yatırımlara yönelmek olduğunu ifade etmiştir. Son yıllarda Türkiye'de kooperatiflerin üst örgütlenmeye yönelerek büyük yatırımlara giriştiğini ve özellikle de köy kalkınma kooperatifleri birlikleri ve tarım satış kooperatifleri birliklerinin her biri 30-40 milyon lirayı aşan yatırımlarına Türkiye'nin pek çok yerinde rastlanmanın mümkün olduğunu belirtmiştir. Mülayim'in yazısında Türkiye ile ilgili vurguladığı nokta ise, büyük ölçekli kooperatif yatırımları modeline geçilmesinin önemli olduğu ancak bunun içinde kooperatiflerin sermaye ve kredi sorunlarının da çözülmesinin bir zorunluluk olduğudur. Bu soruna çözüme olarak da bir "Kooperatifler Bankası¹⁰¹" kurulmasını önerdiği yazısında ancak bunlar gerçekleştiği takdirde Türkiye'de kooperatif yatırımlarının devlet ve özel sektör yanında üçüncü bir sektör olarak var olabileceğini beyan etmiştir (Mülayim, 1975, s. 2). Kısaca Ziya Gökalp Mülayim'in yazısı kooperatiflere ilişkin yol gösterici niteliğe sahip olmuş ama aynı zamanda Türkiye'nin kooperatifleşmede henüz istenen gelişme ivmesini yakalayamadığını da göstermiştir. İşte bu nedenle bu yazı içerdiği tespitler ve yapılan kıyaslar bakımından oldukça mühim bulunmuştur.

AP'nin iktidarda olduğu dönemlerde sıklıkla aldığı kararlardan bir benzerinin de yine AP'nin hükümette yer aldığı yani *Birinci Milliyetçi Cephe Hükümeti*

---

¹⁰⁰Prof. Dr. Ziya Gökalp Mülayim'in tespitini doğrular nitelikte olduğu için yer vermekte fayda görülen bir analize göre, 1974 yılı sonu itibarıyla Türkiye'de 22 dalda kurulmuş olan 20 bin 380 kooperatif bulunduğu ve bu kooperatiflerin üye sayılarının 4 milyon 317 bin 716 olarak saptandığı bilgisine ulaşılmıştır. Aynı amaç doğrultusunda kurulmuş bulunan kooperatiflerin sayısının oldukça kabarık olduğunun ve bu durumun kooperatifçilik güç birliği ilkesine aykırı bir durum oluşturduğunu bu nedenle de kooperatiflerin gelişemeyip, ekonomik durumları zayıf olan ortakların durumlarının daha da kötüye gittiğine dair yorumlamada bulunulmuştur. Ayrıca yine Mülayim'in de işaret ettiği gibi gelişmiş ülkelerin ekonomilerinin iyiye gitme nedeni olarak kamu ve özel sektörün yanında en az onlar kadar güçlü üçüncü bir sektör olarak kooperatif sektörünün de gelişmiş olması gösterilmiştir. "Türkiye'de 20.380 Kooperatif Sayısı Var", (9 Aralık 1975). *Hürriyet*, S. 9932, s. 7.

¹⁰¹Kooperatifler Bankasının kurulmasına ilişkin ise Köy-Koop Genel Başkanı Ahmet Altun'un açıklamaları dikkat çekicidir. Lider kadrodan umutlarını kesen üreticilerin 1976 yılı içerisinde kendi imkânlarıyla kooperatifler bankasını kuracaklarını açıklayan Birinci MC Hükümetine yönelik yaptığı eleştiride, MC iktidarının işbaşına gelirken bu hususla ilgili vaatte bulunduğunu ancak hiçbir girişimde bulunmadığını belirtmiş ve köylülerin kendi imkânlarıyla kuracakları bankayla oy için verilen vaat oyununu bozacaklarını ifade etmiştir. Ayrıca kurulacak bankaya kırsal kesimdeki Köy Kalkınma, Çay Ekicileri, Orman Köylüleri, Balıkçılık ve Pazarlama Kooperatifleriyle üst örgütlerin de katılacağını bildirmiş ve kesinlikle 1976 içerisinde bu bankanın kurularak faaliyete geçeceğini ifade etmiştir. "Üreticilerin Kooperatifler Bankasını Kendi Olanaklarıyla Kuracakları Açıklandı", (23 Mayıs 1976). *Cumhuriyet*, S. 18612, s. 5.

döneminde de alındığı bilgisine ulaşılmış olup, bu dönemde kabul edilen kanun gereğince küçük çiftçilerin Ziraat Bankası'na ve Tarım Kredi Kooperatiflerine olan borçlarının 10 yıl vadeli 10 eşit taksit şeklinde faizsiz olarak geri ödemelerine karar verilmiştir. Borçlarını ödeyemez duruma gelen küçük çiftçilere ödeme kolaylığı getiren bu kanunda ayrıca borçlarının ana tutarı 1.000 liraya kadar olan küçük çiftçilerin borçlarının tamamen silinmesi ve bu borçların Hazine tarafından Ziraat Bankası ya da Tarım Kredi Kooperatiflerine ödenmesine dair bir madde de yer almıştır. İlâveten ilgili kanun gereğince taksitlendirme işlemi başladıktan sonra borçlarını ödeyemeyen küçük çiftçiler hakkında daha evvel başlatılmış olan her türlü yasal işlemlerin durdurulması ve borçları dolayısıyla el konulan tarımsal araç ve gereçlerinin de küçük çiftçilere geri verilmesi karara bağlanmıştır (Resmi Gazete, 24 Mart 1977, S. 15888). Çıkarılan bu kanunda ilk olarak dikkat çeken detay önceki birçok karardan farklı olarak yani doğal afetler vb. çeşitli sebepler aranmaksızın küçük çiftçilerin tamamını kapsayacak nitelikte bir karar alınması olmuştur. Bunun da en büyük sebebinin ülkenin içinde bulunduğu ekonomik şartlar olduğunu tahmin etmek zor olmamakla birlikte, daha önce de belirtildiği üzere alınan bu kararlar tarım kesiminin problemlerine köklü bir çözüm getirmemekle birlikte dönemin şartları içerisinde bir nebze de olsa rahatlatılabilmek adına alınan kararlar olmuştur. Ayrıca 1.000 liraya kadar olan küçük çiftçi borçlarının silinip, bu borcun Hazineye yüklenmesi ilk bakışta tutar olarak küçük gözükse de yekûna vurulduğunda hiç de az olmayacağı tahmin edilmektedir. Kısaca kabul edilen bu kanun, Demirel önderliğinde kurulan hükümetin her türlü ekonomik sıkıntılara rağmen tarım kesiminin yanında olduğunu hissettirme çabasının somut bir ifadesi olarak yorumlanmalıdır.

İkinci Milliyetçi Cephe Hükümeti döneminde rastlanan bir gelişme ise Türkiye'nin en büyük üretici kooperatifi konumundaki Tariş'in özellikle tarımsal yatırımlar için çalışmalar yapacağı belirtilen "Tariş-Bank" kurma kararı olmuştur ("Türkiye'nin En Büyük Üretici Kooperatifi Tariş 'Tariş-Bank' Kuruyor...", 1977, s. 7). Bu durum üzüm, incir, pamuk ve zeytinyağı üreticileri açısından tefecilerin elinden kurtulma, kredi temini gibi hususlar bakımından oldukça sevindirici bir gelişme olarak yorumlanabileceği gibi aynı zamanda çiftçilerin kredi ihtiyacını karşılamada öncü rolü üstlenen Ziraat Bankası'nın da yükünü hafifletecek türden bir karar olarak düşünülmelidir.

III. Ecevit Hükümeti döneminde de tıpkı *Birinci Milliyetçi Cephe Hükümeti* döneminde alınan kararın bir benzeri olarak, 1976 ve 1977 yılları üretim dönemlerinde tabii afetler dolayısıyla zarara uğradığı tespit edilen ve ödeme imkânı bulunmayan 53 köy ve mahalledeki¹⁰² 2719 üreticinin T.C. Ziraat Bankası'na olan toplam 10.698.514 lira borçlarının vade tarihinden itibaren geçerli olmak üzere bir yıl süreyle ertelenmesine Bakanlar Kurulu tarafından karar verilmiştir (BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-), 1978, 30-18-1-2/370-91-15). Bu karar da yine borçlarını ödeyemez duruma gelen çiftçilere kolaylık sağlamak adına alınan bir karar olmakla birlikte, bu kararı I. MC döneminde alınan karardan ayıran en önemli fark ise herhangi bir genelleme yapılmamak suretiyle yalnızca doğal afetler sebebiyle zarara uğradığı tespit edilen belirli yerlerdeki belirli sayıdaki çiftçileri kapsamış olmasıdır. Ancak bu durumun alınan kararın ehemmiyetine gölge düşürmemesi gerektiğini de açıkça ifade etmek gerekmektedir. Ülkenin içinde bulunduğu şartlar düşünüldüğünde âdeta bir kaos yılları olarak nitelendirilebilecek olan bu yıllarda genel ya da belli kriterlerle sınırlı olması fark etmeksizin alınan bu kararların o dönemdeki çiftçiler için ne kadar önemli olduğu daha net anlaşılabilir.

Yine aynı dönemde 3202 sayılı Ziraat Bankası Kanunu'nun bazı maddelerinde değişiklik yapıldığı tespit edilmiş olup¹⁰³, bu değişiklikler arasında Ziraat Bankası sermayesinin 5 milyar liraya çıkartılması ve bu artışla sağlanacak kaynakların çiftçilerin kredilendirilmesinde kullanılması, tarımsal üretim kooperatiflerinin özendirilmesi, küçük çiftçilerin örgütlenmesi, küçük ve orta tarım işletmelerinin kredilendirilmesinde onlara daha geniş imkânlar tanınmasına ilişkin ifadeler yer almıştır. Adı geçen kanunun birinci maddesinde yapılan değişiklikle, üretici örgütlere, kamu kuruluşlarına ve halka açık şirketlerin kredilendirilmesine ağırlık verildiği görülmüştür. Aynı zamanda teminat sıkıntısı çeken işletmelere yönelik de kredi temininde kolaylıklar öngören bu kanun değişikliğinde yer aldığı tespit edilen ek maddelerle de Ziraat Bankası'nın tarımsal kesimle ilgili kamu kuruluşları, DPT ve

---

¹⁰²İlgili evrakta 53 köy ve mahallenin hangi vilayetlerde yer aldığı ve borçlu sayısı dağılımı şu şekilde belirtilmiştir: “Afyon-Dazkırı ilçesi 8 köy, 607 adet borçlu; Edirne-Lalapaşa ilçesi 10 köy, 851 adet borçlu; Kayseri-Merkez ilçesi 5 köy, 96 adet borçlu; Konya-Karaman ilçesi 3 köy, 55 adet borçlu; Tekirdağ-Hayrabolu ilçesi 10 köy, 165 adet borçlu; Tekirdağ-Malkara ilçesi 14 köy, 246 adet borçlu; Yozgat-Boğazlıyan ilçesi 3 köy, 699 adet borçlu” bu karar kapsamında yer almıştır.

¹⁰³Söz konusu değişikliklerin yer aldığı kanun metni için bkz. “3202 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine, Bazı Maddeler Eklenmesine ve 20. Maddesinin Kaldırılmasına Dair Kanun”, *Resmî Gazete*. (26 Nisan 1979), S. 16620.

tarım amaçlı kooperatiflerle iş birliği içerisinde karar almasının sağlanacağı bilgisine ulaşılmıştır ("Tarımsal Kredide Çiftçiye Kolaylık Sağlanıyor", 1979, s. 7).

Son olarak 1980 itibarıyla Türkiye'deki kooperatifçiliğin vaziyetinin anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşüncesiyle TÜSİAD (Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği) tarafından aylık olarak yayımlandığı bilgisine ulaşılan "Görüş" dergisinde yer verdiği incelemesine ilişkin ulaşılan detaylara değinmekte fayda görülmüştür. Yapılan bu incelemede Türkiye'de 34.029 kooperatifin aktif olarak faaliyetini sürdürdüğü, bu kooperatiflerden 7.070 tanesinin Köy-Koop, 2.099 tanesinin tarım kredi, 1.107 tanesinin orman, 1.449 tanesinin toprak-su kooperatifleri olduğu ve geri kalanın ise esnaf kefalet ve küçük sanat ile bazı tarım sektöründeki kooperatiflerin olduğu bilgisine yer verildiği bilgisine ulaşılmıştır. Ayrıca incelemede yer alan bir diğer mühim tespitin de kurulu kooperatiflere bilhassa da tarım sektöründe olmak üzere 4 milyon 602 bin kişinin ortak olduğu ve bu kooperatif üyelerinden yüzde 83'ünün yani 3 milyon 820 bin kişinin siyasete karıştığı ve kooperatifçilikten çok daha fazla politika yaptıklarına dair iddia olduğu görülmüştür ("Her Beş Kooperatifçiden Dördü Politika Yapıyor", 1980). Ulaşılan bu bilgi yıllardan beri sürdürülen kooperatifçilik girişimlerinin neden tam manasıyla bir çözüme yol açamadığını göstermekte olup, kişilerin kişisel çıkarlarının öne çıktığı ve asıl amacın kooperatifçilik olması gerekirken siyasete kaydığı bir ortamda kooperatifçilikte Türkiye'nin neden halen istenilen seviyeye gelemediğinin somut bir ispatı niteliğini taşımaktadır. Netice itibarıyla bakıldığında 1960 darbesi sonrası Türkiye'de aslında küçümsenmeyecek boyutta bir kooperatifçilik hareketlerinin yaşandığı görülmüştür. Ancak meselenin özü kooperatiflerin sayıca çokluğunun bir anlamı olmayıp, aynı zamanda bu hususla ilgili gerekli bilgi ve donanımına sahip ya da diğer bir deyişle bu konudaki zihinsel reformunu tam manasıyla sağlayamamış bir yönetici kadronun varlığı zaman zaman kooperatifçilik hareketlerinin amacından sapmasına ve insanların kooperatifleri siyasal amaçlarına ulaşmada bir aracı olarak görmesine yol açmıştır.

4.3.3. Tarım Odaklı İthalat ve İhracat ile İlgili Alınan Kararlar

Bu başlık altında 1971 Muhtırası sonrası kurulan hükümetler döneminde tarım sektörü odak noktası olmak üzere ithalat ve ihracata yönelik alınan kararlar ana hatlarıyla incelenmiştir. Yapılan inceleme esnasında ilk olarak *Erim Hükümeti*'nin

yaptığı bir düzenleme dikkat çekmiş olup, bakıldığında yeni hükümetin ithalat-ihracat rejimini tamamen değiştirdiği ve çıkardığı yeni bir kararnameyle dış ticarete bir fiyat kontrolü sisteminin getirildiği görülmüştür. Yeni ithalat-ihracat rejiminin detaylarında göze çarpan yenilik ithalat belgesinin düzenlenmesinde, ithalatçıların ödedikleri vergilerin incelenmesi ve verilecek izin ödenen vergiye uygunluk taşıması prensibinin getirilmesi olmuş, ilaveten Odalar Birliği'nin yetkilerinin alınarak Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı'na verildiği bilgisine de ulaşılmıştır. Yeni rejime göre fiyat kontrolünün yanında ithalata kalite kontrolü ve ithal tahsislerinin başkalarına devredilememesi gibi prensiplerinin getirildiği görülmüştür. İhracatla ilgili alınan yeni karar göre ise, ihracatın serbest olacağı ancak bir ürünün ihracatında ülke menfaatine aykırı ya da döviz kaybına yol açacak bir durum olması halinde o ürünün ihracatının geçici olarak durdurulabileceği gibi yeni kayıtlara da bağlanabileceği ifade edilmiştir. Ayrıca ihracatın da tıpkı ithalat gibi fiyat kontrolüne tabi olacağı, takas gibi işlemlerin yapılamayacağı ve tescil işlemlerinin de Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı tarafından yürütülmesinin söz konusu rejim düzenlemesinin ihracatla ilgili kısımlarında yer aldığı bilgisine ulaşılmıştır ("İthalat İhracat Rejimi Değişti", 1971, s. 1, 9). Özetle bu düzenleme, Türkiye'nin istediği seviyeye ulaşamadığı ithalat-ihracat düzeninde yeni hükümetin mevcut yanlışların farkında olarak kontrollü bir ithalat-ihracat politikası izleme kararı almış olduğunu ve bu sayede kontrolü elinde tutarak ekonomik kalkınma için gerekli olan ihracatı geliştirmeyi hedeflediğini göstermektedir. Çünkü söz konusu yıllar ve önceki süreç, çeşitli sebeplerden ötürü daha yüksek bir ihracat gelinine sahip olması çok mümkün olan Türkiye'nin halen ihracattan istediği geliri sağlayamadığı ve dönem dönem bozuk ürün, sahte mal gibi meseleler yüzünden dış dünyada ciddi dışlanmalara maruz kaldığı yıllar olduğundan alınan bu karar oldukça yerinde bir karar olmuştur.

Yeni ithalat-ihracat rejiminin açıklamasından sonra Dış Ekonomik İlişkiler Bakanı Özer Derbil'in Batı Almanya radyolarına bir demeç verdiği bilgisine ulaşılmış olup, ilgili demeçte dış ticaret rejiminde yapılan son değişikliğin iç bünyeye dönük olduğunu ve bu değişikliklerin Türkiye'nin Almanya ve hatta diğer ülkelerle de olan ticari ilişkilerine hiçbir şekilde olumsuz bir etkisinin bulunmayacağını açıkladığı görülmüştür. Derbil ayrıca ihracatı teşvik için gereken önlemlerin artırılacağını, geleneksel ihraç kalemlerine ilave olarak yeni ihraç ürünlerinin değeri göz önünde tutularak ihracatın yapılması durumunda döviz kaybının engelleneceğini ve

Türkiye'nin dış piyasalarla daha iyi ilişkiler kurma imkânına kavuşacağını düşündüklerini açıklamıştır. Yabancı sermayeye ilişkin ise Türkiye'nin yabancı sermaye ithaline yönelik mevcut düzenlemelerde herhangi bir değişiklik düşünmediğini ve ancak tercihen önceliğin ihracata dönük ve ihracatı geliştirici yabancı sermayeden yana olduğunu da eklemiştir ("İhracata Dönük Yabancı Sermaye Tercih Edilecek", 1971, s. 1, 9). Bakan Derbil'in bu açıklamasına yer verilmesindeki amacın takip edilecek ithalat-ihracat rejiminin uygulamaya nasıl yansıtacağı noktasında daha aydınlatıcı olacağı düşüncesinin olduğunu belirtmek gerekmektedir. Alman radyolarına yapılan bu konuşmanın Türkiye'nin dış ticaretinde mühim bir yere sahip olan Almanya'da ve dolayısıyla diğer ülkelerde olası bir kafa karışıklığına yol açma, bir önyargıya kapılma gibi durumların önüne geçilmesi maksadıyla yapıldığı düşünülmektedir. Ayrıca yabancı sermaye ithalinde ihracatı artırmaya yönelik olanların tercih edilmesi ise yeni hükümetin Türkiye'nin ihracatını geliştirme hususundaki kararlılığına da bir örnek olabilir.

Ekonomik konularda ciddi manada faaliyete geçtiği görülen hükümetin bir başka hamlesi de ihraç ürünlerinin döviz kurunda değişikliğe gitmesi olmuştur. Söz konusu değişiklikle ihracatta dolar kurunun 12 liradan 13 liraya çıkartılmasına karar verilmiş ve bu yeni döviz kuru ayarlamasına paralel olarak bazı tarım ürünlerine uygulanan destekleme taban alım fiyatlarına da bir önceki yıla oranla zam yapıldığı tespit edilmiştir. Yeni tespit edilen destekleme alım fiyatlarıyla ilgili yetkililer tarafından yapılan açıklamada, bu değişiklikle üreticilerin emeklerinin karşılığını almalarının hedeflendiği ve ayrıca döviz kurundaki farkla ortaya çıkacak gelir artışıyla da destekleme alım fiyatlarında yapılan artışın karşılanacağı belirtilmiştir ("İhraç Ürünlerinin Döviz Kuru Değişti", 1971, s. 1, 9). Netice itibarıyla bakıldığında, muhtıra sonrası kurulan *Erim Hükümeti*'nin ihracatı artırma konusunda gerçek bir kararlılığa sahip olduğu ve süratle aldığı kararları uygulamaya geçtiği görülmüştür ki bu da ülkenin içinde bulunduğu ekonomik şartlar¹⁰⁴ bakımından gerçekten takdire değerdir.

---

¹⁰⁴Söz konusu yıllarda Türkiye'nin ekonomik durumunun anlaşılmasına katkı olması maksadıyla 1973 bütçesi gerekçesinde yer alan dış borç durumundan da bahsetmek gerekir. Ulaşılan bilgi neticesinde 1973 itibarıyla ilerideki sekiz sene içerisinde Türkiye'nin 968 milyon dolar borç ödeyeceği ve ilaveten 500 milyon dolar da faiz vereceğinin açıklandığı görülmüştür. Yayımlanan gerekçede Türkiye'nin Uluslararası Kurumlara toplamda 460 milyon dolar borcu olduğu belirtilmiş ve bu kurumlar arasında ilk sırayı 160 milyon dolarla Avrupa Yatırım Bankasının teşkil ettiği, ikinci sırada ise 105 milyon dolarla Avrupa Para Anlaşması Örgütünün yer aldığı, Dünya Bankası ve Uluslararası Kalkınma Bankasına olan borcun ise 170 milyon dolar olduğu en son ise en az tutarla yani 3,5 milyon dolar civarı borçla Avrupa Ödemeler Birliğinin yer aldığı belirtilmiştir. Bunların yanında alacaklı ülkeler sıralamasında ise ilk sırada 890 milyon dolarla ABD'nin, ikinci sırada 390 milyon dolarla Batı

İhracatı kolaylaştırmak adına *Naim Talu Hükümeti* döneminde de ihracat rejiminde değişikliğe gidildiği tespit edilmiş olup, bu değişiklikler arasında en mühim olan, ihracatta merkeziyetçiliğin asgari seviyeye çekilmiş olması ve yeni düzenle belirli ve sınırlı sayıdaki mallar dışında bütün malların ihracatında fiyat kontrol, tescil ve lisans işlemlerinin mesleki kuruluşlara devredilmesi olmuştur ("Fiyat Artışını Önlemek İçin Hükümet Tüketici İle İşbirliği Yapacak", 1973, s. 1, 7). İhracattaki formaliteleri kolaylaştırmak ve hız kazanmak adına merkeziyetçiliğin minimuma çekildiği görülen bu yeni ihracat rejimiyle ilgili belirtilmesi gereken iki husus vardır. Birincisi ihracatı artırmak yolunda zamandan tasarrufu öngören bu değişiklik ihracatın teşviki bakımından oldukça önemlidir. İkincisi ise yapılan bu değişiklikle merkezi kontrolün minimuma çekilmek suretiyle yetkinin mesleki kuruluşlara bırakılmasının bambaşka olumsuz sonuçlara da yol açabilecek boyutta bir yetki genişliği imkânı anlamına gelmesidir. Nihayetinde her devirde olduğu gibi bu yetkiyi amacından saparak kullanma ihtimali bu dönemde de olabilir. Ancak bununla ilgili bir bilgiye ulaşılmadığından tüm bunlar varsayımın ötesine geçememiş, kişisel yorumlar olarak değerlendirilmelidir. Son söz olarak ise Türkiye'nin bu yılları, her türlü girişimde bulunarak ihracatını artırmak için gerçek bir çabanın sarf edildiği yıllardır.

Sıklıkla hükümet değişikliklerinin yaşandığı dönemde *Birinci Milliyetçi Cephe Hükümeti* devrinde de tıpkı önceki hükümetlerde olduğu gibi ihracatı engelleyen formalitelerin azalması ve kolaylaştırmak adına yeni tedbirler alındığı tespit edilmiş olup, 1970 senesinde kurulmuş olan "Sanayi Ürünleri Komitesi" ile "Yaş Meyve ve Sebze Komitesi"nin kaldırıldığı, kredili ihracatta banka garanti şartının aranmayacağı, önceleri kapsam dışı bırakılan içki ve gıda sanayi maddelerinin de kredili ihracat kapsamına dahil edildiği bilgisine ulaşılmıştır. Ayrıca ilk kez yurt dışında serbest bölge ve antrepolara mal sevkinin gerçekleşeceğinin bildirildiği açıklamada ihracattaki formalitelerde kolaylaştırmaya gidilerek ihracatçı belgesini vize ettirme süresinin bir yıldan üç yıla çıkartıldığı, süresi içinde gerçekleştirilmeyen vize işlemlerinden dolayı üç aylık ihracattan men kararından da vazgeçildiği ifade edilmiştir. İlaveten yaş meyve sebze ihracatının geliştirilmesi için Belgrad'da bir haberleşme merkezinin kurulmasına karar verildiğine dair ifadelere de ulaşılmıştır ("İhracatı Kolaylaştırmak

---

Almanya'nın ve üçüncü yani son olarak ise 132 milyon dolarla İngiltere'nin bulunduğu dair detaylara da ulaşılmıştır. İç borçların da 1971'e oranla arttığı (1971'de 20 milyar 792 milyon lira iken, 1972'de bu rakam 23 milyar 207 milyon liraya yükselmiş) göz önüne alınırsa Türkiye'nin o yıllarının ekonomik olarak ne kadar zor yıllar olduğu biraz daha net anlaşılabilir. "8 Yılda 968 Milyon Dolar Borç Ödeyeceğiz", (21 Mart 1973). *Hürriyet*, S. 8946, s. 7.

İçin Yeni Tedbirler Alındı", 1975, s. 1, 9). Özetle türlü tedbirlerle hemen her hükümet tarafından ihracatı kolaylaştırmak adına girişimlerde bulunulmuş, ancak her gelen hükümetin bu hususa yönelmesi ihracatın henüz istenilen şekilde gelişemediği gerçeğini de yansıtmıştır. Bu dönemde alınan yaş meyve sebze ihracatının gelişimi için Belgrad'da bir haberleşme merkezi kurulması kararı ise Türkiye'nin 1960'lı yıllardaki yaş meyve sebze ihracatındaki geri kalmışlığı göz önüne alındığında daha çok anlam kazanmakta ve istenilen kadar olmasa da yine de belli bir yol kat edildiğini de göstermektedir.

Birinci Milliyetçi Cephe Hükümeti döneminde 1976 itibarıyla tarım ürünleri ihracatında olumlu gelişmeler yaşandığına dair bilgiye ulaşılmış olup, özellikle çekirdeksiz kuru üzüm, incir, pamuk ve tütün kalemlerinde rekolte ve ihracat rakamları artış göstermiş ve stoklama açısından da herhangi bir riskin oluşmadığı görülmüştür. Söz konusu tarım ürünleri ihracatına ilişkin yapılan değerlendirmede ilginç olan detay ise, pamuktan tütüne tüm ana malların ihracatının gerçekleşmesine rağmen Türkiye'nin döviz rezervlerinin son on yılın en düşük seviyesinde olduğunun ifadesi olmuştur. Tarım ürünleri ihracatındaki artışın Türkiye'yi döviz sıkıntısından kurtarmaya yetmediği ve yalnızca tarım ürünleriyle sanayileşme olmadan Türkiye'nin ekonomik çıkmazlarından kurtulamayacağı gerçeğinin bir kez daha görüldüğü açık bir ifadeyle vurgulanmıştır ("Tarım İhraç Ürünlerimizde Olumlu Bir Gelişme Var; Tarım Dövizleri", 1976, s. 7). Netice itibarıyla öncelikle tarım ürünlerinden sağlanan gelirin küçümsenmemesi gerektiğini belirtmekte fayda var. Ancak buradaki mühim detay, Türkiye'nin sadece tarımdan sağlayacağı dövizle döviz çıkamazından kurtulamayacağı, muhakkak ki bunun yanına sanayi ürünlerinin ihracatından sağlayacağı döviz kazancını da eklemesinin bir zorunluluk olduğudur. Yani önceki bölümlerde de bahsedildiği üzere ikisinden birini tercih yerine ikisini aynı anda başarabilme gücüne sahip olma mecburiyeti söz konusu dönemde Türkiye'nin ekonomik kalkınmasının en mühim gerçeği olarak belirlemiştir.

1975 ve 1976 Ocak-Şubat ihracatının sektörler arasındaki dağılımıyla ilgili ulaşılan bilgiler yukarıda açıklanmaya çalışılan durumun vahametini doğrular nitelikte olmuş, 1975 Ocak-Şubat'ında tarım ve hayvancılık ihracatı yüzde 67,5 paya sahip olurken, sanayi ürünlerinin payı yüzde 27,0 olarak belirlenmiştir. 1976 Ocak-Şubat'ında zaten tarıma nazaran oldukça geride olan sanayi ürünlerinin payında giderek artan bir azalmanın yaşandığı görülmüş, 1976 Ocak-Şubat'ında tarım ve

hayvancılığın payı yüzde 77,4'e çıkarken, sanayi ürünlerinin payı 19,6'ya gerilemiştir (Mertoğlu, 1976, s. 10). İşte bu durum tarım ürünlerinin ihracatı bakımından bakıldığında oldukça sevindirici bir gelişme olarak yorumlanırken, ülkeye kazandırılan döviz miktarları dağılımında sanayi ürünlerinin sağladığı döviz miktarının tarım ürünlerine kıyasla oldukça fazla olması gerçeğinden ötürü sanayi ürünleri ihracatındaki azalma o dönem için endişe verici bir durum olarak değerlendirilebilir. Özetle eldeki tarım ürünlerinin stok oluşturmayacak boyutta elden çıkarılabilmesi ciddi bir başarı, ancak kalkınmanın ana unsuru olan sanayileşme yani sanayi ürünlerinin azalan ihracatı ise gerek döviz kaybı gerekse gelişmişlik bakımından can sıkıcı bir durum olmuştur.

Sanayi ürünlerinin ülkeye kazandırdığı dövizin daha fazla olduğunu gösterecek nitelikte bir gelişme de yine *Birinci Milliyetçi Cephe Hükümeti* döneminde alınmış ve ilk kez 1976 yılında uygulamaya geçirilmiş olan pamuk ihracının kısıtlanmasına yönelik karar olmuştur. Ticaret Bakanlığı tarafından kaç ton ihracatı yapılabileceği belirlenen hatta gerektiğinde daha da düşürülebileceği açıklanan pamuk ihracı yerine pamuk ipliği ve kumaş ihracının ülkeye daha çok döviz getireceği ve bu nedenle bu tip kısıtlamalara gitmenin bir zorunluluk olarak ortaya çıktığı belirtilmiştir ("Pamuk İhracatında Kısıtlama Genişletilecek", 1976, s. 7). Türkiye'nin pamuk ihracatında kısıtlamaya gidip, pamuk ipliği ihracatını artırmaya yönelik almış olduğu bu karardan yaklaşık dört ay sonra Ortak Pazar'ın Türkiye'den pamuk ipliği ihracatını kısmasına ilişkin talepte bulunduğu bilgisine ulaşılmıştır. Uluç Gürkan'ın bu konuyla ilgili kaleme aldığı yazıda, pamuk ipliğinin AET ülkelerine karşı dış ticaret açığının 1976'da kısmen iyileşmesinde öncü rolü üstlendiği belirtilmiş ve AET ülkelerine yönelik ihracatın 1975'te 615,1 milyon dolar olduğu, 1976'da ise bu rakamın yüzde 55,8 oranında bir artışla 958,5 milyon dolara yükseldiği ve bu artışta pamuk ipliği ihracatının tek başına katkısının üçte bir seviyelerinde olduğu açıklanmıştır. Gürkan AET'nin Türkiye'den pamuk ipliğine uyguladığı yüzde 25'lik vergi iadesini kaldırmasını istediğini ve buna sebep olarak da ucuz Türk pamuk ipliklerinin haksız rekabete yol açarak yerli sanayiye baltaladığını hatta ilgili sanayi dallarında işsizliğe sebep olacak kadar büyük bir bunalıma yol açmasını gösterdiğini belirtmiştir. AET'nin Türkiye'nin yanında pek çok Güney Amerika, Uzakdoğu hatta ve ülkeleriyle de pamuk ipliği ithalatının olduğunu hatta yakın zamanda Güney Amerika ülkelerine uygulanmakta olan kotaları da kaldırdığını açıklayan Gürkan, AET'nin bu tutumunun

kasıt içerdiğini ve Türkiye'nin AET ile sanayi bakımından rekabet edebilir seviyeye geldiği ve uzmanlaştığı tek alanın tekstil olmasından dolayı böyle bir kararın alındığına dair yorumlamalarda bulunmuştur (Gürkan, 1977, s. 12). Sonuç olarak AET'nin Türkiye'den pamuk ipliği ihracatının azalmasına yönelik karar almasını istemesinin akla mantığa yatkın başka bir izahı görülmemekle birlikte, Gürkan'ın iddiasının haklı olduğu noktasında kanaate varılmıştır. 1975-1976 yıllarına ait pamuk ipliği ihracatından sağlanan döviz gelirleri kıyaslanmak suretiyle ülke ekonomisine katkısı ve AET ile rekabet edilebilen tek sanayi kolunun tekstil olduğu düşünüldüğünde diğer taraftan Güney Amerika ülkelerine uygulanmakta olan sınırlamaları kaldırdığı göz önüne alındığında gerçekten de AET'nin böyle bir talepte bulunmasının altında kasıttan başka bir şey yatmadığı daha net anlaşılmaktadır. Ayrıca bu gelişme I. MC döneminde alınmış olan pamuk ihracı yerine pamuk ipliği ihracatının teşvikine yönelik kısıtlama kararının da ne kadar doğru ve yerinde bir karar olduğunu da göstermektedir.

AP'nin yeniden hükümette yer alma fırsatı bulduğu *I. ve II. Milliyetçi Cephe Hükümetleri*'nde ihracatı artırmak için gerçek anlamda tedbirler alındığı ve girişimlerde bulunduğu anlaşılmış olup, söz konusu dönemde ithalatta ise oldukça ilginç gelişmelerin yaşandığı görülmüştür. Örneğin bunlardan birisi dünyanın en büyük tuz kaynaklarına sahip olan Türkiye'nin 50 yıl aradan sonra tuz ithal edecek noktaya gelmiş olmasıdır. Tekel'in 1977 senesi için tuz ihtiyacının ancak ithalat yoluyla karşılanabileceğini açıklaması ve aslında sahip olduğu zenginlik bakımından oldukça fazla döviz elde edebilecekken üretim konusundaki geri kalmışlığın Türkiye'yi en sonunda ithalata başvuracak boyuta getirdiğini belirtmesi söz konusu yıllar için mühim bir gelişme olarak kaydedilmiştir ("*50 Yıldır İlk Kez Tuz İthal Edeceğiz*", 1977, s. 5). Gerçekten de Türkiye gibi zengin tuz kaynaklarına sahip bir ülkenin tuzu bile ithal edecek olması üretim teknolojisi bakımından istenilen aşamanın halen yakalanamadığı ve çeşitli meselelerle sürekli sekteye uğrayan siyasi istikrarın sağlanamamasının yanında ülkenin içinde bulunduğu ekonomik koşullar olmak üzere dönemin iki gerçeğini gün yüzüne çıkarmıştır. Ayrıca 50 yıldan beri ilk defa ithalatın yapılacak olmasının başka bir boyutu ise şüphesiz ki gün geçtikçe nüfusta yaşanan artıştır. Kısaca Türkiye 1970'lerde aslında genel olarak bir yandan başka kollardan ihracatı artırmak için mücadele verirken, diğer taraftan sahip olduğu zenginliğini

kullanamadığından, başka bir deyişle teknik manada yeterli imkânlarla kavuşamadığından ithalata mecbur kalmış bir görünüm arz etmiştir.

Bu tespiti destekleyecek noktada bir husus da yine aynı yıllarda görülen yağ ithali olmuştur. Bu hususla ilgili ulaşılan bilgide, pamuk ve ayçiçeği gibi, margarin yağları yapımında kullanılan iki temel bitkinin üretimi bakımından Türkiye'nin dünyada mühim bir yere sahip olmasına rağmen margarin sıkıntısı çektiği ve bu sıkıntıyı karşılayabilmek için her sene milyonlarca dolarlık döviz harcadığı belirtilmiştir. Maliye Bakanlığı Hazine Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan ekonomik göstergelere göre Türkiye 1970 yılında 20 bin 728 ton yağa karşılık 6 milyon 547 bin dolar, 1971 yılında 52 bin 749 tona 16 milyon 863 bin dolar, 1972 yılında 70 bin 516 tona 21 milyon 50 bin dolar, 1973 yılında 10 bin 196 tona 3 milyon 897 bin dolar, 1974 yılında 16 bin 794 tona 16 milyon 811 bin dolar, 1975 yılında 171 bin 528 tona 124 milyon 98 bin dolar, 1976 yılında (Ocak-Kasım) ise 168 bin 217 tona 101 milyon 280 bin dolar döviz ödediği belirtilmiştir. Söz konusu rakamlar Türkiye gibi döviz sıkıntısı çeken oldukça ciddi kayıplar olmakla birlikte aynı zamanda 1975 itibarıyla görülen ciddi artışta başka bir etmenin olabileceği sorularını da beraberinde getirmiştir. Nitekim bununla ilgili de DPT'nin hazırladığı rapor cevap olmuş ve 1975 yılı içerisinde ayçiçeği üretimini ciddi manada olumsuz etkileyen bir kararın alındığı belirtilmiş ve alınan karara göre her türlü ham, rafine ve hidrojene yağlar ile daha önceki yıllarda ithali yasaklanmış olan yağlı tohum ithalinin serbest bırakıldığı bilgisine ulaşılmıştır. Böylesi bir karar da doğal olarak fabrikalara dış ülkelerden daha ucuza ayçiçeği tohumu elde etme imkânı sağladığından, bu kararın sonrasında yaklaşık 100 bin ton ayçiçeği tohumunun üreticinin elinde kaldığından ve dolayısıyla da mevcut karar sebebiyle ayçiçeği üretiminde azalma görülmeye başlandığı belirtilmiştir ("Köylüden Alacağımız Ayçiçeğini İthal Ediyoruz", 1977, s. 7). İşte bu nedenle DPT uzmanları sürekli ithalatla sıkıntının giderilemeyeceği ve ayçiçeği üretiminin yeniden geliştirilmesine yönelik kararların alınmasına ilişkin tavsiyede buldukları bir rapor sunmuşlardır. Ayçiçeği tohumu ve dolayısıyla yağ ithalatında yaşanan gelişmeler, hem hükümetlerin aldıkları kararların ne kadar hayati olduğunu göstermekte olup hem de ciddi bir ayçiçeği üretimine sahip Türkiye'nin yağ ithalatına yüklü dövizler vermesi Türkiye'nin halen ham madde satıp mamul madde alan çizginin pek dışına çıkmadığını göstermiştir. İşte burada sanayileşmenin önemi bir kez daha ortaya çıkarken aslında bu sanayileşmenin aynı zamanda ekonomik yoğunluğun görüldüğü tarıma da

yansımalarının diğere bir deyişle tarıma dayalı sanayileşmenin zorunluluğı da bir kez daha ortaya çıkmıştır.

Ekonomik anlamda bakıldığında 1980 darbesine giden süreç, Türkiye'nin gerçekten darboğazdan geçtiğı, dönem dönem yoklar yılı olarak nitelendirilen yıllara tanıklık edildiğı herkesçe bilinmekle birlikte, dış yardımlara duyulan ihtiyacın da gün geçtikte arttığı yıllar olarak öne çıktığı görülmüştür. Örneğın 1977 sonlarında Türkiye âdeta alacaklıların kapısına dayandığı, yeni borç girişimlerinin ise sonuçsuz kaldığı bir görünüm arz etmiş ve döviz darboğazı ülkeyi her geçen gün daha da kısıkaca sokmuştur. Türkiye'den alacaklılar arasındaki Irak'ın petrol alacağını almak için Türkiye'ye heyet üstüne heyet gönderdiği ve Türkiye'nin gerek yıllık dış borç taksitlerini ödeyebilmek, gerekse yatırımları gerçekleştirebilmek ve dış borçların süresini uzatabilmek için yeni borç teşebbüslerinde bulunduğuna hatta bazı bakanların bizzat dış borç aramak maksadıyla dış ülkelere geziler yaptıklarına dair bilgiye ulaşılmıştır. Enerji Bakanı Selahattin Kılıç'ın Sovyet proje kredileri konusunda görüşmeler yapmak maksadıyla Sovyetler Birliği'ne, Maliye Bakanı Cihat Bilgehan'ın yeni krediler hususunda zemin yoklaması yapmak için Amerika'ya, Necmettin Erbakan'ın ağır sanayi kredileri için İtalya'ya, petrol borçları için ise Libya, Irak ve Suudi Arabistan'a, Alparslan Türkeş'in petrol kolaylığı için Libya'ya ziyaretlerde bulduklarına ve bu girişimlerin sonuçsuz kaldığına dair bilgiye ulaşılmıştır. Bununla ilgili yalnızca 1977 senesi içerisinde kısa bir dönemdeki 210 milyon dolarlık petrol ithalatından dolayı borçlu bulunulan Irak'ın bile kolaylık sağlamadığı hatta borçların ödenmediğı takdirde Irak'ın Türkiye'ye yapacağı petrol ihracatını da durduracağını açıkladığı belirtilmiş olup, Romanya'ya yeni kredi temini için ziyarette bulunan Agah Oktay Güner'e ise Rumenler tarafından yanıt olarak hiç olmazsa Türkiye'nin 5 milyon dolarlık borcunu ödemesine ilişkin cevap aldığına dair mühim detaylara ulaşılmıştır ("Dış Borçlarımız 260 Milyar Liraya Ulaştı", 1977, s. 5). Bu gelişmelerin mühim olarak görülüp yer verilmesinin sebebi, Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik zorluklar içerisinde dış dünya tarafından kaderine terk edildiğini göstermekte olup aynı zamanda muhtıra sonrası dönemde adım adım artışa geçtiğı görülen dış borçların ülkeyi iyiden iyiye çıkmaza sürüklediğine ilişkin zihinlerde bir nebze de olsa o dönemin tasvirini canlandırabilmektir. Hemen belirtmek gerekir ki bu anlatılanlardan, Türkiye'nin o yıllarda dışarıdan hiç borç alamadığı gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Buradaki asıl mesele tıpkı bir zincirin halkası gibi borcu borçla kapatmanın her geçen

gün bütçeye daha ağır yükler oluşturduğu, bir de bunun da yanında ekonomik kalkınma bakımından istenilen aşamaya gelinmediği gibi türlü sebeplerle içeride yaşanan krizlerin eklenmesiyle Türkiye'nin o yıllarının tabiri caizse kabusa döndüğü yıllar olmasıdır.

Nitekim başka bir örnek vermek gerekirse yapılan inceleme esnasında ekonomik zorlukların artık zirveye ulaştığı yıl olan 1979 yılı için farklı nitelendirmeler yapıldığı görülmüş, örneğin “hayat pahalılığının çekilmez noktaya ulaştığı yıl” ya da iktisatçıların tanımıyla “enflasyon yılı” gibi tanımlamalara rastlanmış ve gerçekten de o yıl Türkiye’de hayat pahalılığının yüzde 80 arttığı, sarımsak hariç akla gelebilecek her türlü malda (gıda, sanayi vb. fark etmeksizin) afaki fiyat artışının yaşandığı görülmüştür ("Zam Rekoru Yılında Sadece Sarımsağın Fiyatı Değişmedi", 1980, s. 5). Neticede Demirel’e yeniden darbe öncesi azınlık hükümeti kurma fırsatını veren en mühim faktörün 1979’da yaşanan ciddi ekonomik bunalım olduğunu tahmin etmek zor olmadığı gibi böyle bir ortamda her ne kadar hükümet kurulmuş olsa da ekonomik kayıpları telafi edebilecek kadar uzun bir ömre sahip olamadığı görülmüş ve askeri bir darbeye (12 Eylül 1980) AP siyaset sahnesinden çekilmek zorunda kalmıştır. Bu başlık altında tarımsal ürünlerin ithalat-ihracatına ilişkin bilgi vermekten ziyade daha çok ithalat ve ihracata yönelik ne gibi kararlar alındığı üzerinde durulmaya çalışılmıştır. İhracattaki olumlu ama dış ticaret açığı ve borçlar bakımından kısıtlı kalan gelişmeler söz konusu yıllar içerisinde gerçekten takdire değer başarılar olmuş ancak Türkiye’yi içinde bulunduğu çıkmazdan kurtarmaya yetememiştir. Genel itibarıyla bakıldığında CHP ve AP önderliğiyle kurulan hükümetler (her ne kadar bazıları partiler üstü gibi gözüksün de) bakımından 1971-1980 arası dönem için yapılacak en doğru değerlendirme, muhtırayla başlayan sürecin ülkeyi daha çok kayba ve âdeta ekonomik bir çıkmaza sürüklediği yıllar olurken, bu tablonun sorumlusu noktasında da CHP ve AP arasında her hükümetin kendinden öncekini suçlu ilan ettiği bir görünüm ortaya çıkmıştır. Bu yıllarda ihracatı artırmak için çeşitli girişimlerde bulunulmuş olsa da buradaki en mühim nokta ihracatın büyük kısmının tarım ürünlerinden oluşmasının elde edilen kazancın düşük olması demek olduğundan Türkiye’nin döviz sıkıntısının bir türlü aşılamadığı gerçeğidir. Sanayi ürünlerinden sağlanan döviz ile mukayese edildiğinde, sanayileşmenin neden ilk hedef olduğu daha net anlaşılabilir. Türkiye gibi her alanda sanayileşmeyi bir türlü başaramayan ülkelerin dışa bağımlılığı da kaçınılmaz olduğundan ekonomilerinin olumlu manada

gelişimlerini beklemek biraz hayalci bir yaklaşım olur. Tarımda makineleşme ise meselenin başka bir boyutu olup, Türkiye'nin bu hususla ilgili mücadelesinin 1970'lerde de devam ediyor olması hatta traktör ithalatına ilişkin bilgiler dönemin başka bir gerçeği olarak tespit edilmiş olup, bu hususla ilgili gelişmelere bir alt başlık altında yer vermekte fayda görülmüştür.

4.3.3.1. Tarımda Makineleşme Yolunda İthalat Girişimleri

Türkiye'nin ilk tarım makineleri fabrikasının AP iktidarı döneminde kurulduğundan daha önce bahsedilmiş olup, aynı dönemde Konya'da kurulmasına karar verilen traktör fabrikasıyla ilgili de önceki bölümlerde detaylı bilgi verilmiştir. Muhtıra sonrası dönemde ise yapılan inceleme sırasında, Sanayi Bakanlığı ile Türkiye Makine Mühendisleri Odası'nın, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nın Ankara'daki sergi salonunda ortaklaşa bir traktör sergisi açtıklarına dair bilgiye ulaşılmış olup, bu sergide Türkiye'de üretilen altı yerli traktörün sergilendiği ve çevre ilçelerden ve köylerden gelen ziyaretçilerin bunları inceleyip haklarında bilgiler aldıklarına dair detaylara ulaşılmıştır. Türk malı traktörlerle ilgili olarak, bütün yerli traktörlerin her çeşit tarla işinde kullanılabilecek niteliklere sahip oldukları, Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatifleri aracılığıyla taksitle satışlarının yapıldığı ve fiyatlarının da 49 bin lira ile 96 bin lira arasında değiştiğine ilişkin detaylara ulaşılmıştır ("İlk Türk Traktör Sergisi Açıldı", 1973, s. 7). Altı traktörün teşhire sunulduğu bu sergi hem tarihte ilk Türk traktör sergisi olması hem de yerli üretimde yaşanan artışın bir sergi açacak kadar ivme kazanmış olduğunu göstermesi bakımından mühim bir gelişme olmuştur. Ancak tahmin edileceği üzere Türkiye'deki üretim halen traktör ithalatını tamamen sonlandıracak seviyeye ulaşmamış ve traktör ithalatı o dönemde de devam etmiştir. Örneğin traktör ithalatıyla ilgili alınan kararlara bakıldığında, Talu Hükümeti Tarım Bakanı Ahmet Nusret Tuna'nın tarım kesiminin sıkıntılarının giderilmesi adına aldıkları önlemler arasında, traktör sıkıntısını ve karaborsayı önlemek için ithalat anlaşmaları yapıldığını ve halihazırda 2 bin traktörün bağlantısının kurulduğunu ve yakın zamanda ithalinin gerçekleşeceğini belirttiği açıklamasına ulaşılmıştır ("Tarım Bakanı Tuna Açıklama Yaptı", 1973, s. 1).

AP iktidarı döneminde başlayan makineleşme adına yukarı yönlü gelişmenin bu dönemde de değişikliğe uğramayıp, hatta makineli tarım yapmak isteyen çiftçi

sayısının gün geçtikçe arttığına dair bilgiye ulaşılmıştır. Makineli tarıma yönelimdeki bu artışın doğal sonucu olarak Türkiye'deki traktör ihtiyacı da paralel olarak arttığından, fiyatların yükselmemesi için Talu Hükümeti Ticaret Bakanlığı'nın devreye girerek 6 milyon 750 bin dolar yani 95 milyon liralık traktör ithal kararı aldığı görülmüştür. Bakanlık yetkilileri 1973 senesi için 35 bin çiftçinin traktör sipariş ettiği ancak bunlardan 5 bininin ithal edildiğini belirtmekle birlikte çiftçi taleplerinin her geçen gün artmasından dolayı ithal etme mecburiyetinde kaldıklarını açıklamışlardır (Akıncı, 1973, s. 1, 11). Tarımda makineleşme adına oldukça sevindirici olan bu gelişme hem traktör talep artışı hem de ithal edilecek traktör sayısının azlığı yani diğer bir deyişle içerideki üretimin ihtiyaca olan katkısının payı düşünüldüğünde gerek tarımsal kalkınma bakımından gerekse dış ticaret açığı (ithalattan dolayı yaşanan döviz kayıpları) bakımından umutlandırıcı türden bir gelişme olmuştur.

Ancak tahmin edileceği üzere makineli tarıma yönelimde başlayan artış gün geçtikçe daha da çok ivme kazanarak taleplerin yerli üretimin çok daha üstüne çıktığı bir görünüm söz konusu olmaya başlamıştır. Bilhassa *Birinci Milliyetçi Cephe Hükümeti* döneminde sorun olmaya başladığı tespit edilen bu artışla ilgili ilk olarak, rakamsal veriler aracılığıyla yaşanan artışın seyri hakkında bilgi vermek gerekirse, örneğin Türkiye'de 1950 yılında mevcut traktör sayısı 16.585 iken bu rakamın 20 yıl sonra yani 1970'e gelindiğinde 200 binin üzerine çıktığına dair bilgiye ulaşılmıştır. 1975 yılı içerisinde başladığı bilgisine ulaşılan traktör karaborsasının 1976 yılı içerisinde daha da hız kazandığı ve yıllardır traktör yapımı için mücadele veren Türkiye'nin traktör ithalatının 18.597 traktör ithal edecek konuma geldiği açıklanmıştır. İthalatta yaşanan artışın temel sebebinin yaşanan talep artışından kaynaklandığı bilinmekle birlikte buradaki asıl mesele, traktör talebinde her geçen yıl artış görülmesine rağmen hükümetlerin hatta direkt olarak Demirel hükümetinin traktör sanayisinin geliştirilmesiyle alakalı problemleri göz ardı etmesi ve bunun nihayetinde böyle bir tablonun ortaya çıktığı iddiası olmuştur ("Traktör Bugün İçin Tam Bir Spekülatif Ticaret Malı Haline Dönüştü", 1976, s. 10). Bazı çevreler bu görüşle paralel olarak benzer yorumlarda bulunup traktör sanayisine yönelik girişimleri göstermelik teşebbüsler olarak nitelendirmelerde bulunabilecekken, bazıları ise traktör sanayisindeki bu yetersiz kalışın başka sebepleri olabileceğine inanabilirler. Esas mühim olan şey ise Türkiye'nin yıllardır beklediği hatta mücadele verdiği tarımda modernizasyon ya da başka bir ifadeyle tarımda makineleşme adına

olumlu artışın nihayet gerçekleşmeye başlamasıdır. Ancak bu gelişme kapsamında traktör ithalatının artışının doğal sonucu olarak döviz kayıplarına neden olmuştur. Yerli üretimin ihtiyacı karşılamayıp, traktör ithalatının artışa geçtiği bu dönem ise özellikle *Milliyetçi Cephe Hükümetleri* dönemlerine rastlamaktadır.

Başka bir gelişme olarak, traktör ithaline ilişkin *III. Ecevit Hükümeti* dönemi Maliye Bakanlığının traktör ithalini kredili kabul listesinden çıkarma kararı aldığı ve traktör sanayicileri arasında tepkiye yol açtığı görülmüştür. Bununla ilgili o dönemdeki Motorlu Araçlar Ticaret A.Ş. Genel Müdürü Aydın Dünder'dan bir açıklama gelmiş ve Dünder her iktidar değişikliğinin meselelere yeni bir hava kattığını ve masa başında alınan kararların doğuracağı etkilerinin düşünülmeden alındığını belirtmiştir. Traktör ithalinin kabul kredili listeden çıkarılmasına ilişkin kararı bir ifrat yani aşırılık politikası olarak nitelendiren Dünder, bunun yerine kabul kredilerinin yalnızca Türkiye'de üretilen marka ve modellere uygulanmasının istendiğini açıklamıştır. Nitekim 1977 yılında Türkiye'deki traktör üretiminin 1976'ya oranla yüzde 21 gerileme kaydettiği ve 1977'de ithali gerçekleşen 35 bin civarı traktör için 200 milyon dolar döviz ödendiği bilgisine ulaşılmıştır ("Hükümetin Traktörü İthal Listesinden Çıkartması Tepki Yarattı", 1978, s. 7). Traktör ithalatında görülen artışın daha net anlaşılabilmesi adına 1971-1980 arası yıllardaki ithalat durumunu bir tablo halinde toplu olarak sunmanın daha faydalı olacağı düşünülmüştür.

Tablo 9. 1971-1980 Arası Traktör İthalatına İlişkin Veriler

Yıl	İthalat Miktarı-Adet
1971	301
1972	3281
1973	5294
1974	4426
1975	17849
1976	33634
1977	35349
1978	17909
1979	11875

Tablo 9-devam

1980	3958
------	------

Kaynak: "Traktör İstiyoruz", (11 Haziran 1976). *Hürriyet*, S. 10114, s. 5; *Tarımsal Yapı ve Üretim 1976-1978*. (1979). Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, s. 9; *Tarımsal Yapı ve Üretim 1979*. (1981). Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, s. 6; *Tarımsal Yapı ve Üretim 1980*. (1982). Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, s. 6.

Son olarak dünya genelindeki 1980 itibarıyla traktör kullanımına ilişkin Dünya Gıda ve Tarım Örgütü'nün (FAO) yapmış olduğu araştırmayla ilgili ulaşılan bilgilere bakıldığında, dünya genelindeki tarım alanlarının yüzde 15.8'ini oluşturan Kuzey Amerika'da kullanılan traktör sayısının dünya toplamının yüzde 26.5'ine denk geldiği, buna karşılık yalnızca yüzde 6.6 oranında tarım alanına sahip olan Batı Avrupa'da ise traktör kullanımının dünya toplamının yüzde 35'ine denk geldiğine dair tespitlerde bulunulduğu görülmüştür. Ayrıca bu araştırmada sanayi ülkelerinde kullanılan traktör sayısının fazla olmasının bir sebebinin de üretici firmaların yenilikleri ve reklamların da etkisiyle yeniliklerin cazibesine kapılanların ellerinde kullanabildikleri traktörler var iken bir yenisini daha alma arzusuna kapılmalarının olduğu belirtilmiştir. Gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde görüldüğü anlaşılan bu durumla ilgili bu kapılma halinde satın alınan yeni traktörün yalnızca yenilikleriyle ilgilenildiği, toprak ve ürün için elverişli olup olmadığına pek bakılmadığına ilişkin de ilginç bir değerlendirmede bulunulmuştur ("Traktör Kullanımı Tarım Ülkelerinden Çok Gelişmiş Ülkelerde Yoğunlaşıyor", 1980, s. 5). Kısa da olsa dünya geneli hakkındaki verilen izahattan ortaya çıkan sonuç, şüphe götürmeksizin traktör kullanımının traktör kullanımın tarım ülkelerine kıyasla sanayileşmiş ülkelerde çok daha fazla olduğudur. Ancak burada dikkat çeken husus tam bir kapitalizm oyunlarını andıracak cinsten reklam ve tanıtımlarla traktörü bulunanların bile yeni traktör almaya girişmeleri ve daha da ilginç topraklarına, ürünlerine, uygunluğuna pek bakmayıp sırf daha yeniye sahip olma arzusuyla bu alımları gerçekleştirmeleridir. Meselenin bu boyutu çalışmayı bambaşka konulara götürecektir kadar derin olduğundan FAO'nun yaptığı değerlendirmeye bırakmakta fayda görülmüştür.

4.3.4. Krize Yol Açan Ürün Haşhaşa Yönelik Kararlar ve Bu Hususta Yaşanan Gelişmeler

Haşhaş ekimiyle alakalı özellikle ABD ile ciddi krizlerin yaşandığından daha önceki bölümlerde bahsedilmiş olduğundan, burada 12 Mart 1971 sonrasındaki süreç itibarıyla yaşanan gelişmelere bu başlık altında yer verilmiştir. Yapılan inceleme esnasında Demirel'in ısrarla reddettiği ABD'nin haşhaş ekiminin durdurulması isteğinin muhtıradan sonra yerine getirildiği tespit edilmiştir.

İlk hamle olarak haşhaş ekimi ile ilgili bir yönetmelik düzenlemek suretiyle belge almadan haşhaş ekiminin yasaklanmasına ve bu yönetmeliğe göre haşhaş ekimi ile ilgili alınacak belgelerin de bir yıl süreyle geçerli olmasına karar verildiği görülmüştür. Ayrıca ekim izni almadan veyahut da ekim için izin verilmek suretiyle ilan edilen bölgeler dışında haşhaş ekimi yapanların hapis ve ağır para cezasına çarptırılmaları, kaçak ekilen haşhaşların da toplanarak imha edilmeleri bu yönetmelikle karara bağlanmıştır. Alınan kararların uygulamaya nasıl yansıtacağıyla ilgili de, Ticaret ve Tarım Bakanlıkları tarafından her sene Toprak Mahsulleri Ofisi'nin görüşü alındıktan ve son üç sene içerisinde satılan, ihraç edilen afyon miktarı, stok durumu ve dünya piyasası ihtiyaçları göz önünde tutulduktan sonra haşhaş ekilecek bölgeler ile bu bölgelerden afyon sütü toplanmasına izin verilen bölgelerin tespit edileceği ve bu tespit yapıldıktan sonra Bakanlar Kurulu tarafından onaylanarak en geç 1 Temmuz tarihine kadar Resmi Gazetede ve radyolarda duyurulacağı ("Türkiye'de Belge Almadan Haşhaş Ekimi Yasaklandı", 1971, s. 7) şeklinde bir işleyişin olacağına dair bilgiye ulaşılmıştır.

Ancak ABD'nin asıl istediği bu olmayıp, beklediği karar *Erim Hükümeti* döneminde yoğunlaşan ABD-Türkiye görüşmeleri¹⁰⁵ neticesinde 29 Haziran 1971 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında çıkmış ve Türkiye'de 1972 sonbaharından itibaren haşhaş ekimi ve afyon üretimi kesin olarak yasaklanmıştır. Türkiye'de haşhaş ekimini yasaklayan kararnamede öne çıkan detaylar şöyledir; 1971 yılı sonbaharından itibaren halihazırda ekim yapılmakta olan Denizli ve Uşak vilayetlerinin tamamında, Konya vilayetinin ise ekim yapılan Akşehir, Ilgın, Beyşehir ve Doğanhisar ilçelerinde haşhaş ekimi ve afyon üretiminin kesin olarak yasaklanması, 1972 yılı sonbaharından

¹⁰⁵Erim Hükümetlerinin ABD'nin haşhaş politikasına karşı tutumu ve bu hususla ilgili ABD-Türkiye arasındaki görüşmeler hakkında detaylı bilgi için bkz. Gülen, A. (2019). Nihat Erim Hükümetlerinin Haşhaş Politikası. *CTAD (Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi)*, Yıl: 15, S. 30, ss. 363-389.

itibaren ise Afyon, Burdur, Isparta, Kütahya vilayetlerinin tamamında haşhaş ekimi ve afyon üretiminin yasaklanmasına karar verilmiştir. Bu karar gereğince haşhaş ekimi ve afyon üretimi yasaklanan adı geçen yedi vilayetteki ekicilere 1971 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi'ne teslim ettikleri afyon ve diğer yan haşhaş ürünleri esas alınarak mevcut gelirlerinde bir zarara uğramamaları için Tarım Bakanlığı'nın teklifi ve Bakanlar Kurulu kararıyla uygun bir tazminat verilmesi de karara bağlanmıştır.” (Acar, 1971, s. 1; Resmi Gazete, 30 Haziran 1971, S. 13881). Netice itibarıyla Demirel iktidarının ısrarla reddettiği haşhaş ekimini yasaklama kararı muhtıra sonrası kurulmuş olan *Nihat Erim Hükümeti* döneminde verilmiş olup, Türkiye’de politikalar bakımından yepyeni bir dönemin başlamış olduğu bu hususta yaşanan gelişmeyle iyice belirginleşmiştir. Alınan bu karar için radikal bir karar nitelendirmesini yapmak yanlış olmayacağı gibi ülke ekonomisinin uğrayacağı zarar düşünüldüğünde gerçekten de bu nitelendirmenin yerinde olacağı anlaşılacaktır.

Türkiye'nin bu radikal kararını açıklamasının ardından Amerikan Senatosu'nun bu kararı “Türkiye'nin insanlık adına aldığı takdire değer bir karar” olarak yorumladığı ve Türk Hükümetini övdüğüne dair bilgiye ulaşılmıştır. Ayrıca Senatoda bu gelişmeyle ilgili uzun bir konuşma yapan Senatör Charles H. Percy'nin de Türk devlet adamlarının bu kararı alarak âdeta diplomatik bir cesaret gösterisi yaptıklarını, Türkiye'ye insanlık adına teşekkür edilmesi gerektiğini belirttiğine, bunun yanında Türk çiftçilerinin ekimden vazgeçmeleri yüzünden uğrayacakları zararın da ABD tarafından karşılanmasını istediğine dair detaylara ulaşılmıştır ("Amerika, Afyon Yasağı İçin Türk Hükümetine Teşekkür Etti", 1971, s. 1). ABD'nin takdirini toplayan bu kararın ardından övgü dolu sözlerin arkasında saklanan gerçek ise Türkiye’de bu işle geçimini sağlayan çiftçilerin uğrayacağı zarar ve Türkiye'nin bu zararı telafi edebilmek adına ABD'ye muhtaçlığının ortaya çıkacak olmasıdır. Aynı zamanda alınan bu kararın bir başka boyutu ise Türkiye'nin aslında bu kararla ABD'ye boyun eğmiş olduğunu göstermesidir. Birtakım çevrelerce belki bu yorum ilk bakışta acımasız bulunabilir ancak dünyadaki haşhaş üreten tek ülke Türkiye olmamasına rağmen böyle bir kararın Türkiye'den beklenmesinin altında yatan tek sebebin insan sağlığı olduğunu söylemek yanlış olur. Özetle *Erim Hükümeti* alenen olmasa da arka planda AP'nin sonunu hazırlayan bu meseleye ilişkin oldukça radikal bir karara imza atmıştır.

Kararın Türkiye'ye ekonomik olarak yansması ve ABD'nin sağladığı yardımlara bakıldığında ise, Tarım Bakanlığı uzmanları tarafından hazırlanıp ABD yetkililerine verilen gizli raporda Türkiye'nin yıllık 335 milyon lira gelir yani 12 milyon dolar döviz kaybına uğrayacağı, toplam kaybın 515 milyon lirayı bulduğuna ilişkin bilgiye ulaşılmıştır. Adı geçen raporda ayrıca bu yasaklama kararından 90 bin çiftçi ailesinin etkilendiği, tarım, sanayi, nakliye ve kamu sektörlerinde büyük gelir kayıpları yaşanacağı öne sürülerek, zarara uğrayan çiftçilere dört yıl süreyle geçerli olmak suretiyle tazminat ödenmesine ilişkin teklifte bulunulduğu da belirtilmiştir. ABD'ye verilen raporda ek olarak haşhaş yağı sanayisi ile uğraşanların da zararlarının karşılanması amacıyla sanayicilere beş yıl süreyle 40 milyon 750 bin lira tazminat ödenmesi talebinin de yer aldığına dair detaylar yer aldığı görülmüştür ("Haşhaştan Yıllık Gelir Kaybımız 515 Milyon lira", 1971, s. 1, 15). Bu raporun ardından Türkiye'deki yasaklama sonrası ortaya çıkan durumu ve ekicilerin zararlarını saptamak ve bu doğrultuda alınacak tedbirleri görüşmek üzere ABD Tarım Bakanı Clifford M. Hardin'in Ankara'ya geldiği ve Tarım Bakanı Orhan Dikmen ile yaptığı görüşmeler neticesinde, Amerika'nın Türkiye'ye dört veya beş yıl süreyle hibe olarak yılda en az 600 milyon lira vermesinin kararlaştırıldığına dair bilgiye ulaşılmıştır ("Amerika, Haşhaş İçin Türkiye'ye Yılda 600 Milyon Lira Tazminat Ödeyecek", 1971, s. 1, 9). ABD'nin yapacağı yardım tutarı iki ülke arasında uzun süren görüşmeler neticesinde karara bağlanmış ve Amerika, Türkiye'ye ilk ödeme olarak 2,5 milyon dolar (35 milyon TL) vermiştir. Tarım Bakanı Orhan Dikmen Amerika'dan alınan 2,5 milyon doların haşhaş ekiminin ilk yasaklandığı Uşak, Denizli ve Konya'daki çiftçilere dağıtılacağını açıklamıştır. ABD'nin 1972 yılının sonuna kadar haşhaş tazminatı olarak, yatırım projelerine tahsis edilmek üzere 10 milyon dolar daha vereceği ve ayrıca dört yıl süreyle Amerika'dan 35 milyon dolar tazminat alınacağı belirtilmiştir ("Amerika, Haşhaş İçin İlk Taksit Olarak 35 Milyon Lira Verdi", 1972, s. 1, 9). Tüm bunlara ilaveten ABD'nin Türkiye'ye yapmayı taahhüt ettiği hibe yardımının 1972 yılı ödemesini teşkil etmek üzere, 4 Mayıs 1972'de Türkiye Cumhuriyeti ile Milletlerarası Kalkınma İdaresi (AID) tarafından temsil olunan ABD arasında 10.400.000 dolarlık yardım anlaşmasının imzalandığı ve 2 Haziran 1972 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından onaylandığına dair bilgiye ulaşılmıştır (BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-) 30-18-1-2/283-44-2, 1972).

Ancak ABD'nin sağladığı bu yardımlara rağmen Türkiye Ziraat Odaları tarafından yapılan araştırma neticesinde hazırlanan raporda, yasaklamaya tabi olan çiftçilerin senede 112 milyon liralık zarara uğradığı açıklanmıştır. Adı geçen raporda ayrıca haşhaş ekimine yeniden izin verilmesi ve haşhaş kellelerinin afyon üretmek için çizilmeyerek, bunların kurulacak bir fabrikada değerlendirilmesi de istenmiştir. Türkiye'de 110 milyon liraya kurulacağı öngörülen bu fabrikanın, haşhaş kapsüllerini çizilmeden devlet denetiminde işleyeceği için afyon kaçakçılığının da ortadan kalkacağı ve yapılan hesaplara göre bu fabrikanın senede 250 milyon lira kâr sağlayacağı açıklanmıştır ("Haşhaş Ekicisinin Yıllık Zararı 112 Milyon Lira", 1973, s. 1, 11). Haşhaş ekiminin yasaklanmasının Türk çiftçisine ve dolayısıyla Türk ekonomisine verdiği zararın anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşüncesiyle yer verilen kısa izahlardan sonra, bir de Aytunç Altındal'ın bu meseleyle ilgili görüşlerini kaleme aldığı yazısına değinmek gerekmektedir. Altındal'ın 1973 genel seçimlerinden yaklaşık bir ay kadar önce kaleme aldığı bu yazıda, seçimlerin de yaklaşmasının etkisiyle haşhaşın yeniden gündem oluşturmaya başladığını ve mevcut politikacılardan neredeyse tamamının Türk haşhaş ekicisini ve milli ekonomiyi yaklaşık olarak 4,5 milyar lira gibi bir tutarda zarara uğratan bu karara karşı olduklarına dair tespitte bulunduğu görülmüştür. Türkiye'de haşhaşın temel bir tarım ürünü olduğunu belirten Altındal, Türkiye'de 1961 yılına kadar 28 ilde haşhaş ekiciliği yapılırken, gün geçtikçe ortaya çıkan kısıtlama kararlarının etkisiyle ekim sahalarının daraltıldığı ve en nihayetinde ABD'nin türlü baskılarıyla ekimin yasaklandığını belirttikten sonra, ABD'nin bu tutumunun uluslararası sömürücülük anlayışının bir uzantısı olarak ortaya çıktığını düşündüğünü ifade etmiştir. Altındal ayrıca uzun yıllar Türk tarımının Batılılaştırılması için uğraşıldığını ancak alınan bu yasaklama kararının tarımın Batılılaşması değil Amerikalılaştırılması anlamına geldiğini ve ABD'nin Türk çiftçisine artan hayat pahalılığı ve enflasyon karşısında oldukça düşük kalan bir tazminat ödediğini belirtmiştir. Altındal son olarak saçma olarak nitelendirdiği bu karardan süratle vazgeçilmesi ve üç beş il de değil, ekim yapılabilecek her yerde haşhaş ekiminin serbest kılınmasının gerektiğini vurgulamış olup, ABD'nin eğer derdinin gerçekten kendi gençlerinin sağlığını korumak ise o zaman Türkiye'de yetiştirilen tüm haşhaşı satın alıp ister yakmak ister ilaç sanayiye tahsis etmek gibi seçeneklerle kontrolü elinde tutabileceğini ifade etmiştir. Yazının sonunda ise kandırmalık tazminatlarla Türk köylüsünden istenen fedakarlığın tersi bir durum söz konusu olsa yani Türk gençliği böyle bir meseleden mustarip olsa, Amerikalı

yöneticilerin hiçbir surette Türklerin gözyaşlarına bakmayacağına dair mühim ifadeler yer almaktadır (Altındal, 1973, s. 2). Altındal'ın yazısı ABD'nin Türkiye'ye yönelik haşhaş baskısı ve Türkiye'nin aldığı yasaklama kararının yanlışlığını göstermesi bakımından oldukça önemli olup, yer alan tespitler meselenin yalnızca sağlık odaklı bir kaygının çok daha ötesinde olduğunu bir kez daha doğrulamıştır.

Nitekim Altındal'ın da ifade ettiği gibi zaten politikacıların büyük çoğunluğunun karşı çıktığı bu karardan 1973 seçimlerinden sonra kurulan Ecevit Hükümeti'yle geri dönmüştür. Yeniden ekim kararına geçilmeden evvel daha ekime izin verilmesinin konuşulmaya başlandığı sıralarda ABD'nin Türkiye'ye her türlü ekonomik yardımın kesilmesi gibi tehditkâr baskılara yeniden başladığı görülmüş olup, Başbakan Bülent Ecevit'in bu doğrultuda yaptığı açıklama oldukça önemli bulunmuştur. Ecevit, haşhaşın kötü amaçlarla kullanımın getireceği tehlikeleri Türkiye'nin de bildiğini ve bu konuda çok da duyarlı olduklarını belirttikten sonra, Amerikan gazetelerinde Türkiye'deki yasaklama kararından sonra doğan boşluğu doldurmak için ABD'nin bizzat kendi topraklarında haşhaş ekimine başlamayı düşündüğüne dair gerçeklik payı yüksek haberler yer aldığını, dolayısıyla Amerika'nın kendi topraklarında haşhaş ekmeyi planlarken Türkiye'ye haşhaş ekmemek için baskıda bulunmasının kabul edilemez bir durum olduğunu açıklamıştır ("Amerika Kendisi Haşhaş ekerken Bize Ekme Diyemez", 1974, s. 1; "Amerika Haşhaş Konusunda Tehdite Devam Ediyor", 1974, s. 1).

Uygulandığı süre boyunca gerek millî ekonomiyi gerekse bu işle meşgul eden ve çiftçileri ciddi manada sıkıntıya sokan karardan nihayet *Ecevit Hükümeti* döneminde vazgeçilerek ekime yeniden izin verildiği görülmüştür. Alınan karara bakıldığında, 1974-1975 ekim döneminde Afyon, Burdur, Denizli, Isparta, Kütahya, Uşak vilayetlerinin tamamı ile Konya vilayetinin Akşehir, Beyşehir, Doğanhisar ve Ilgın ilçelerinde ilaç hammaddesinin temin edilmesi ve geçimini bu alandan sağlayan çiftçilerin hayat şartlarının düzeltilmesi maksadıyla yeniden haşhaş ekimi ve ham afyon üretimi yapımına izin verilmiştir. Adı geçen il ve ilçelerde haşhaş ekicilerine ve afyon üreticilerine Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından ekim izni belgesi verileceği, izin belgesi alanların ilgili yönetmelik ve kanunun gereklerini yetirmekle yükümlü oldukları, yerine getirmedikleri takdirde ise izin belgelerinin iptal edilerek cezai yaptırımların uygulanacağı gibi hususlar da ekimin yeniden serbest kaldığı karar metninde öne çıkan detaylar olarak tespit edilmiştir (BCA, Kararlar Daire Başkanlığı

(1928-),1974, 30-18-1-2/316-42-17). Türkiye'nin başta ABD olmak üzere dış dünyaya karşı almış olduğu bu karar *Ecevit Hükümeti* nezdinde gerçekten takdire değerdir. Alınan karar Türkiye'yi boyun eğen ülke konumundan kurtarmanın yanında ekimin sayılı vilayetlerle sınırlandırılması ve ilaç sanayiinde kullanılmak üzere ifadesinin yer alması Türkiye'nin bu meseleye karşı duyarsız olmayıp, hassasiyetini de göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Yani eğer ABD'nin gerçekten tek kaygısı gençliğin sağlığı ise Türkiye'de kontrol altında tutularak yapılacak haşhaş ekiminin endişe yaratmaması gerektiği hatta karşısında durmak yerine desteklemesi bile gerektiğidir.

Ancak bakıldığında ABD'nin gereken olgunluğu göstermeyip Bakanlar Kurulu'nun haşhaş ekimine yeniden başlanacağına dair kararını duyar duymaz gece yarısı bir vakitte ABD Büyükelçisi William B. Macomber bizzat Başbakan Bülent Ecevit'i arayarak randevu talebinde bulunduğu ve ikilinin yaklaşık bir saat bu kararla ilgili görüşme yaptığı bilgisine ulaşılmıştır. Saat 24.00'da başlayıp 01.00'da sona erdiği bildirilen görüşmede Büyükelçi ABD'nin alınan karardan duyduğu endişeyi dile getirirken, Ecevit'in ise hükümetleri tarafından her türlü tedbirin alındığını ve müsterih olmalarını istediği görülmüştür. Ecevit ayrıca yeniden haşhaş ekimine müsaade edilmesine yönelik alınan kararla ilgili Hürriyet gazetesine de bir demeç vermiş ve bu demeçte;

“Bu konuda Uluslararası kuruluşların önerilerine ve teknik yardımlarına her daim açık olacağız, Türk köylüsünün haşhaş ekimini kimseye kötülük olsun ya da gayrimeşru bir kaynak olsun diye yapmayacağımı, zaten o ana kadar yapsaydı çoktan zengin olmuş olacağını ancak tam aksine Türkiye'nin en yoksul köylülerinin arasında haşhaş ekicilerinin yer aldığını ifade etmiştir. İşte bu yüzden haşhaş ekimiyle uğraşan köylülere daha başka ve nitelikli yaşam koşullarını sağlamak için çalışmalarının süreceğini belirtmiş ve ilaveten Türkiye'deki sınırlı haşhaş ekiminden dünyada hiç kimsenin zarar görmemesi için alınacak önlemlerde başyardımcılarının gönüllü, bilinçli ve vicdanlı Türk köylüsünün olacağını” ifade ettiği görülmüştür ("Haşhaş Ekmemiz Amerika'yı Rahatsız Etti", 1974, s. 1, 7).

Nitekim bakıldığında gerçekten de sıkı kontrollü bir haşhaş ekiminin gerçekleşeceği kısa süre içerisinde gelen, haşhaş ekimine izin verilirken ekim izni için başvuranlarının özgeçmişlerinin titizlikle incelenip, önceden herhangi bir sebeple sabıka kaydı bulunan çiftçilere ekim izni verilmeyeceğine dair gelen açıklamalarla ortaya çıkmıştır. Alınan bu yeni kararla Toprak Mahsulleri Ofisi'ne hâlihazırda kayıtlı olan doksan bin haşhaş ekicisinin sıkı bir elemenden geçirileceği ve her isteyen haşhaş ekemeyeceği yeni bir düzenin ortaya çıkacağına dair detaylara ulaşılmıştır. Ayrıca Afyon'da haşhaş ekim ve kontrolünde görev alacak memurlara yönelik bir kurs açılacağı ve bu kursa ekim izni verilen yedi vilayetten Toprak Mahsulleri Ofisi

tarafından seçilen 500 civarı personelin de katılacağı belirtilmiştir ("Sabıkası Olan Çiftçiler Haşhaş Ekemeyecek", 1974, s. 3). Tüm bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere Türkiye’de haşhaş ekimi sıkı bir kontrol mekanizması içerisinde başlayacak olup, ABD’nin hiç de endişe duyacağı bir şeyin olmadığı bir kez daha net bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Birbiri ardına gelen açıklamalar ve bizzat Başbakan Bülent Ecevit’in güven telkin eden söylemlerinin ABD’deki fırtınaları dindiremediği hatta milletvekilinden senatöre, gazete, radyo kısaca tüm basın yayın organlarında Türkiye aleyhinde bir kampanyaya başlandığı görülmüştür. ABD’nin en büyük tirajlı gazetesi olduğu bilgisine ulaşılan Daily News’in “Arkadan Bıçaklama” başlıklı bir yazıyla Türkiye’yi Amerika’ya ihanet etmekle suçladığına ilişkin haberlere ulaşırken aynı zamanda Yunanistan’da da benzer surette Türkiye’nin almış olduğu bu kararın bir nevi cinayet olduğuna, Türk haşhaş ile yalnız Amerika’nın değil tüm dünya ülkelerinin tehdit altına girdiğine ilişkin çeşitli yayın organlarında faaliyetlerin başladığına dair de detaylar tespit edilmiştir. Tahmin edileceği üzere böyle bir ortamda ABD’nin en büyük kozu Türkiye’ye ambargo uygulamak yani ticareti durdurmak, yardımları kesmek olmuş ancak hükümetin bu noktada kararlı duruşunu sürdürerek bu tehditlere boyun eğmediği görülmüştür. ABD’nin yaptırım tehditleri karşısında Türkiye’den haşhaş ekimiyle ilgili detaylı bir izahta bulunulması maksadıyla ABD’ye bir heyetin gönderilmesine karar verilmesi ise Türkiye’nin iyi niyetinin göstergesi olacağı gibi aynı zamanda içten içe ABD’yi karşısına alma ya da kaybetme kaygısının da bir göstergesi sayılabilir. Oluşturulacak iyi niyet heyetine AP’den de iki isim önerilmesinin istendiği görülürken, bu talep karşısında AP lideri Demirel’in konuyla ilgili açıklamasından bahsetmek çalışmanın asıl konusu bakımından bakıldığında AP’nin de tavrını göstereceğinden faydalı olacaktır. Demirel, AP’nin en başından beri haşhaş ekiminin tamamen yasaklanmasının karşısında olduğunu ifade ettikten sonra, dış dünyada Türkiye aleyhine başlamış olan propagandalara karşı AP’nin de bütün gücüyle mücadele edeceğini belirtmesi mevcut hükümeti de rahatlatacak türden bir gelişme olmuştur ("Türkiye'ye Ambargo Uygulanması İstendi", 1974, s. 1, 9; "Amerika'ya İyi Niyet Heyeti Gönderiyoruz", 1974, s. 1, 7; "Demirel: Haşhaş İçin Türkiye Aleyhindeki Faaliyetin Karşısına Çıkacağız", 1974, s. 9). Bu açıklama aynı zamanda içerideki desteği artan hükümetin dışarıya karşı daha da kararlı durmasını sağlayacağı gibi ülke menfaati söz konusu olduğunda partilerin (ki bunlar ezeli

rakiptir, AP-CHP) nasıl iş birliği içerisine girebildiklerini de göstermesi bakımından değerlidir.

Türkiye'ye karşı başta ABD olmak üzere ortaya çıkan olumsuz tavrın yanında aksi yönde bir hamle ise Ege bölgesinde haşhaş ekim alanlarını incelemek üzere bulunan Birleşmiş Milletler Teşkilatı uzmanlarından gelmiş ve yaptıkları açıklamada Türkiye'nin almış olduğu yeniden ekim kararına ilişkin, Türkiye'nin onuruna yakışan bir hareket yaptığını, Ecevit hükümetinin kendi çıkarlarını düşünerek böyle bir karar almasının oldukça doğal olduğunu belirttikten sonra aslında Türkiye'nin almış olduğu bu kararın dünyanın dört bir tarafında hayranlık uyandırdığını ve yalnızca bazı ülkeler tarafından yadırgandığını da ifade ettikleri görülmüştür. Ayrıca işaret edilen bu uzmanlar haşhaş ekim sahalarında sürdürülmekte olan çalışmalara ilişkin de üretim maddesi olan haşhaşı değerlendirmek için fabrikanın kurulacağı ve böylelikle kaçakçılığın da önlenmiş olacağını belirtmişler ve haşhaş eksperleri dahi olamayacak iki ABD'li senatörün başlattıkları Türkiye aleyhine kampanyanın oldukça yersiz olduğu yönünde bir açıklamada da bulunmuşlardır ("Yüzü Asık Gelen Haşhaş Heyeti Güle Oynaya Gitti", 1974, s. 3). Kısaca haşhaş ekim bölgelerinde incelemede bulunan Birleşmiş Milletler Teşkilatı gibi küresel bir kuruluşun uzmanlarının yaptığı bu açıklama, Türkiye'nin haşhaş ekimi konusundaki haklılığını göstermek bakımından oldukça önemlidir. İşte bu noktada hükümetlerin kararlı duruşunun önemi bir kez daha ortaya çıkarken, ABD'nin tutumunun yanlışlığı da bir kez daha ispatlanmış olurken, incelemenin esas konusu olan AP'nin, iktidarı boyunca tüm baskılara rağmen yasaklama kararının karşısında direnmesinin de kıymeti net bir biçimde ortaya çıkmıştır.

Milliyetçi Cephe Hükümetleri döneminde dünya geneli haşhaş piyasasını elinde bulundurmak isteyen Amerika'nın Türkiye'de ekimine engel olamadığı haşhaş ürününün tamamına talip olup, aracı firma olarak Avrupa ülkelerine satacağını açıklaması ("Haşhaş Ürününün Tümüne Amerikalılar Talip Oldu", 1977, s. 1, 9) ise artık 1977 itibarıyla ABD'nin haşhaş gerçeğini daha net bir biçimde kabullendiğinin ve ABD için haşhaşın taşıdığı kıymetin bir işareti sayılabileceği gibi, Türkiye'nin dünyadaki haşhaş üreten ülkeler arasındaki yerinin ne kadar mühim olduğunu göstermesi bakımından da önem arz etmektedir. Hükümetlerin haşhaş ekimiyle ilgili aldığı kararlar arasında ayrıca *Milliyetçi Cephe Hükümetleri* döneminde kabul edildiği tespit edilen bir kanunla, 1974-1975-1976-1977 ekim dönemlerinde, *Ecevit Hükümeti*

dönemindeki düzenleme gereğince Toprak Mahsulleri Ofisi'nce cezalandırılan haşhaş ekicilerinin cezalarının affolunduğu ve tahsil edilen para cezalarının da haşhaş ekicilerine geri ödenmesi karara bağlanmıştır (Resmi Gazete, 11 Ağustos 1977, S. 16024). Haşhaş ekimiyle alakalı bazı suç ve cezaların affedilmesine ilişkin kabul edilen bu kanunun iki anlam taşıdığı söylenebilir. Birincisi 1974 yılında sıkı kontrole başlanan yeniden ekim kararının gereği olarak getirilmiş olan cezaların affı *V. Demirel Hükümeti*'nin düzenlemeyi yapan hükümet kadar katı olmayacağını göstermekte olup, ikincisi ise yeni dönemde haşhaş ekimine yönelik kontrollerin gevşeyeceğinin bir sinyali olarak yorumlanmaya açık olduğudur. Netice itibarıyla haşhaş ekimi Türkiye'yi diplomatik krizle karşı karşıya getirecek kadar mühim bir mesele olduğundan detaylı bir bilgi vermenin konunun anlaşılması amacına daha uygun olacağı düşünülmüş ve bu nedenle de bu başlık altında hem muhtıra sonrası kurulan hükümetlerin aldıkları kararlar hem de bu kararların yansıması niteliğindeki gelişmelere yer verilmeye çalışılmıştır. Son söz olarak, özellikle ABD ile ciddi problemler yaşanmasına sebep olduğu görülen bu meselenin çözümünde I. Ecevit Hükümeti rol oynamışsa da aslında dönemin politikacılarının neredeyse tamamının ABD'nin dayattığı yasaklama kararına karşı çıktıklarının da unutulmaması gerekmektedir.

4.3.5. Çözüm Bekleyen Toprak Reformu Meselesi

Türkiye'de toprak reformunun bir türlü çözüme kavuşmadığı önceki bölümlerde detaylı olarak anlatılmış ve AP'nin bu meseleye olan yaklaşımından hatta toprak reformu yerine tarım reformunu kavramını tercih edişinden ayrıntılı olarak bahsedilmişti. CHP'nin AP iktidarını toprak reformu konusundaki tutumundan dolayı sürekli eleştirdiği de hatıra geldiğinde muhtıra sonrasında artık bu konuda ciddi bir girişimde bulunulacağı aslında beklenen bir durumdu. Nitekim *I. Erim Hükümeti* Başbakan Yardımcısı Sadi Koçaş'ın ilk siyasi konuşmasında bu hususa yer verdiği görülmüş ve Türk Ziraat Yüksek Mühendisleri 32. Genel Kurulu'nda gerçekleştirdiği konuşmasında, toprak reformunun muhakkak yapılacağını belirttiği aksi takdirde kendilerinin görevde fazla kalmayacaklarını açıkça ifade ettiği görülmüştür. Koçaş toprak reformu meselesiyle ilgili ayrıca o ana kadar bu meselenin yalnızca konuşulduğunu, iş yapılmadığını ve kendi hükümetlerinin başa gelmesinin sebebinin ise işte bu türden reformların yapılmasının zorunluluğu olduğunu ifade etmiş, adına

ister toprak reformu ister tarım reformu densen bu işin kesinlikle yapılacağını vurguladığı görülmüştür ("Koçaş: 'Ya Toprak Reformu Yaparız ya da Gideriz' Dedi", 1971, s. 1). *I. Erim Hükümeti* Başbakan Yardımcısı Koçaş'ın bu açıklaması ilk siyasi konuşması olması ve bu konuşmayı da toprak reformuna ayırmış olması bakımından ayrıca önemlidir. Başlı başına bu açıklama bile artık Türkiye'de toprak reformunun gerçekleştirilmesi konusunda bir kararlılığın ortaya çıktığını göstermeye yetecek niteliktedir. Uzun yıllar bu haberi bekleyen köylü kesim için ise konuşmanın ne kadar umut verici olduğunu tahmin etmek güç değildir.

Yine *I. Erim Hükümeti* Başbakan Ekonomik İşler Yardımcısı Atilla Karaosmanoğlu'nun da bu meseleyle ilgili benzer bir açıklamasına ulaşılmış olup, Karaosmanoğlu yaptığı açıklamada toprak reformunun Türkiye'nin varoluşu bakımından mutlaka gerçekleştirileceğini belirtmiş ve Türkiye'nin aslında bunu çok daha önce çözüme kavuşturmasının gerektiğini de eklemiştir. Karaosmanoğlu'nun konuşmasından özetle ortaya çıkan sonuç, toprak reformu acil olarak çözülmesi gereken bir sorun olduğu ve hükümetlerinin gerçekleştireceği toprak reformunun demokratik düzen içerisinde, anayasaya ve hükümet programına uygun ekonomik, sosyal ve siyasal amaçları ve etkileri olan bir reform olacağı yönündedir. ("Karaosmanoğlu: 'Toprak Reformunu Geciktirmek Çok Tehlikeli Sonuçlar Yaratabilir' Dedi", 1971, s. 1, 7). Bu açıklamaların yanında *Erim Hükümeti* içerisinde yer alan altı bakanın ise "Toprak Reformu İlkeleri ve Stratejisi"nin Bakanlar Kurulu'nda görüşüldüğü sırada, çeşitli yönlerden karşı çıktıkları görülmüştür. Tasarıya karşı çıkan Bakanların MGP'li Milli Savunma Bakanı Ferit Melen, Köy İşleri Bakanı Bağımsız Cevdet Aykan, AP'li Devlet Bakanı Doğan Kitaplı, AP'li Gümrük ve Tekel Bakanı Haydar Özalp, bağımsız Tarım Bakanı Orhan Dikmen ve CHP'li Adalet Bakanı İsmail Arar olduğu bilgisine ulaşılmış, en şiddetli muhalefeti ise Ferit Melen'in yaptığı iddia edilmiştir. CHP'li Arar'ın karşı çıkma gerekçesi olarak adı geçen stratejide hukuki yönden eksiklikler bulunduğunu iddia ettiği, AP'li bakanların ise ödeme sürelerinin 10 yıl olması hususunda ısrar ettikleri öğrenilirken Gençlik ve Spor Bakanı Sezai Ergun ile Turizm ve Tanıtma Bakanı Erol Yılmaz Akçal gibi bazı AP'li isimlerin ise hiçbir itirazda bulunmadıkları da görülmüştür ("6 Bakan Toprak Reformu İlkelerine Karşı Çıktı", 1971, s. 1, 7). Altı ismin karşı çıkışından bahsetmekteki asıl amaç, Başbakan yardımcılarının açıklamalarından doğacak, herkesin bu düzenlemeye gönüllü olduğuna dair bir genelleme yapılmasını önlemek

ve aynı zamanda aynı parti içerisinde dahi farklı görüş bildiren isimlerin bulunabileceğini yani bir diğer deyişle aynı parti çatısı altında bulunmanın aynı görüşe sahip olmak anlamına gelmeyeceğini göstermektedir. Son olarak karşı çıkan bakanlar arasında AP'den isimlerin yer alması ise meselenin diğer boyutunu yani CHP'nin toprak reformuyla ilgili AP'ye yönelttiği eleştirilerdeki haklılığını düşündürecek niteliktedir.

Toprak Reformu Ön Tedbirler Kanun Tasarısı görüşüldüğü sıralarda CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün bu meseleye ilişkin mühim bir konuşmasına rastlanmış olup, İnönü'nün toprak reformunun öteden beri üzerinde titizlikle durdukları temel amaçlarından biri olduğunu ifade ettiği görülmüştür. İnönü toprak reformunun amacına ilişkin ise,

“Türk tarım ekonomisinde topraksız köylünün hem toprağa hem de her türlü araç ve gerece kavuşmasının olduğunu belirten İnönü, toprak dağıtımındaki esasların oldukça hassas ölçülerle tespit edilmesinin gerektiğini, bir yandan topraksız ve az topraklı köylülere toprak dağıtılırken, diğer taraftan ise Türk tarım ekonomisine yararlı olarak toprağı işletenlerin zarar görmemelerinin sağlanmasının gerekliliğini açıklamıştır. Söz konusu reformun hiçbir siyasi yönü olmaması gerektiğini savunan İnönü, toprak reformunun ancak sını kalkınmaya yardımcı olacak biçimde gerçekleştiği takdirde amacına ulaşacağını” ifade etmiştir (“İnönü: 'Toprak Reformu Bizim Amacımız Dedi", 1971, s. 1, 11).

Tüm bu açıklamalardan sonra uzun süredir beklenen Toprak ve Tarım Reformu Kanun Tasarısı'nın nihayet Nisan 1972 itibarıyla Meclise verildiği görülmüştür. Devlet Bakanı İlhan Öztrak ve Köyişleri Bakanı Necmi Sönmez'in ortaklaşa yaptıkları bir açıklamayla toprak ve tarım reformu kanun tasarısının esaslarını açıkladıklarına dair bilgiye ulaşılmış olup, Öztrak'ın *Erim Hükümeti* bakanları olarak kendilerinin geçici olarak görev yaptıklarını ancak tüm kabine üyelerinin gönül rahatlığıyla bu tasarımı benimsediğini belirttiği, yeni kurulacak hükümetin de aynı anlayış içerisinde kurulmasını istediklerini ifade ettiği görülmüştür.

Tasarının 17 bölüm ve 241 maddeden oluştuğunu belirten Öztrak, tarım işletmelerinin verimli bir işletme olarak yaşayabilmeleri ve tarım kesimindeki arazi mülkiyetinin sosyal adalet ilkelerine uygun biçimde yeniden düzenlenmesi gibi iki ana ilkeye sadık kalındığını, Türkiye'deki tarım arazilerinde mülkiyet bakımından büyük farklılıklar bulunduğunu, o dönemde Türkiye'de 724 köyün şahsa, aileye veya bir sülaleye ait olduğu ve bu duruma kesinlikle son verilmesinin gerektiğine dair mühim açıklamalarda bulunmuştur. Öztrak'ın açıklamaları doğrultusunda toprak ve tarım reformu tasarısındaki beş temel prensip şu şekilde izah edilmiştir:

“-Tarım arazilerinin doğrudan doğruya ve verimli bir şekilde sahipleri tarafından işlenmesi ve işletilmesi esası kabul edilmiştir. Bir başka ifadeyle kanunda öngörülen haller dışında tarım arazilerinin kiraya ve ortağa verilmesi yasaklanmıştır. Kiraya ve ortağa verilen araziler miktarlarına bakılmaksızın kamulaştırmaya tabii tutulacaklardır.

-Tarım arazileri bizzat sahipleri tarafından istenirse dahi, kanunda öngörülen miktarlar üzerindeki kısımların kamulaştırılması esası kabul edilmiştir.

-Kamulaştırma bedeli prensip olarak arazi sahibi tarafından bildirilecek olan vergi değeri esas alınarak tespit edilecektir.

-Reform bölgelerinde kendilerine arazi dağıtılacak olan vatandaşlar, o bölgede kurulacak olan toprak ve tarım reformu kooperatiflerine gireceklerdir. Bu kooperatifler kredi, işletme ve satış kooperatifleri şeklinde kurulacak, tamamen kendilerine verilen özel mülkiyetinde kalacaktır. Kooperatiflerde, kurucu ortakların sermayeye katılma paylarının yüzde 25’i devlet tarafından karşılanacaktır. Ayrıca toprak ve tarım reformu kooperatiflerinin çalışma konularına giren ve kendi güçleri yetmeyen yatırımlarda, bu yatırımların yüzde 20 ile yüzde 70’i devlet tarafından karşılanacaktır. Kısacası başarılı bir reform uygulaması için devletin kooperatifleri bütün gücü ile desteklemesi öngörülmüştür.

-Tasarıda dağınık ve küçük parçalar halindeki arazilerin toplulaştırılması ile mera, yaylak ve kışlaklarla ilgili de hükümler yer almıştır.” (“Toprak Dağıtım Ölçüsü Belli Oldu”, 1972, s. 1, 7)

Tasarının toprak dağıtımını ile ilgili esaslarını ise Köy İşleri Bakanı Necmi Sönmez’in açıkladığı görülmüş olup, ilgili esaslar şöyle sıralanmıştır:

“-Toprak dağıtımından yararlanacak kimsenin kurulacak toprak ve tarım kooperatiflerine üye olmayı kabul etmesi, bedeni ve fikri kabiliyetinin çiftçilik yapmaya elverişli olması gerekir.

-Topraksız ve az topraklı çiftçi ailelerinden toprak ve tarım reformu bölgesinde en az üç yıldan beri ortakçı veya kiracı olarak çiftçilik yapan aile başkanları toprak dağıtımından öncelikle yararlanacaktır.

-Toprak dağıtımında çiftçilere belirli bir büyüklükte toprak vermek değil, çiftçilere belirli bir gelir sağlamak benimsenmiştir.

-Hiç toprağı olmayan beş veya daha az nüfuslu çiftçi ailesine 1971 yılı toptan eşya fiyatları endeksine göre, yılda 15 bin liralık harcanabilir tarımsal gelir sağlayabilmek için gerekli olanakların verilmesi öngörülmüştür. (Bu olanaklar sadece topraktan ibaret olmayıp, her türlü ayni ve nakdi kredilerle ürünlerin değerlendirilmesi ve pazarlanmasını da kapsamaktadır.)

-Türkiye’deki tarımsal teknolojinin durumu ve en çok toprağa ihtiyaç gösteren işletme tipi göz önünde tutularak beş nüfuslu topraksız bir çiftçi ailesine verilecek arazi miktarı da arazinin sulu ve kuru olması ve bölgenin iklim şartları göz önünde bulundurularak tespit edilmiştir. Buna göre, bu tip bir çiftçi ailesine verilecek arazi miktarı 32-106 dönüm arasında değişmektedir. Arazi kuru ise bu miktarlar 51-337 dönüm arasında değişmektedir.” (“Toprak Dağıtım Ölçüsü Belli Oldu”, 1972, s. 1, 7).

Tasarı hakkında ulaşılan detaylardan ortaya çıkan en net sonuç, bu tasarının büyük bir titizlik ve emeğin neticesinde ortaya çıkmış olduğu ve daha da önemlisi ise Türkiye’de ciddi bir nüfusu teşkil eden topraksız ve az topraklı çiftçilerin gerçekten de durumlarını iyileştirecek esaslara sahip olması olmuştur. Özellikle de sosyal ve ekonomik bakımdan ülkenin genel olarak bir sınavdan geçtiği yıllarda hükümetin sorumluluk alarak böyle bir tasarının oluşmasına imkân tanınması gecikmeli de olsa

dikkate değerdir. Son olarak tasarıda öne çıkan kooperatif vurgusu ise aynı zamanda kooperatifçiliğin öneminin ne kadar mühim olduğunun anlaşılması bakımından katkı sağlayacak nitelikte bulunmuştur.

Netice itibarıyla bakıldığında toprak ve tarım reformunun gerçekleşmesi için gereken tüm tedbirleri belirlemek ve ilan etmek adına bir “Toprak ve Tarım Reformu Ön Tedbirler Kanunu” kabul edilmiş ve bundan bir yıl kadar süre sonra yıllarca beklenen ve tarım denilince akla ilk gelen hususlardan birisi olan “Toprak ve Tarım Reformu Kanunu” kabul edilmiştir¹⁰⁶. Cumhuriyet Senatosu’nda yapılan oylama neticesinde kanunlaşan bu tasarıya oylamada nasıl bir destek sağlandığı da merak edilmiş olup, bakıldığında toplamda 139 senatörün oylamaya katıldığı, 14 ret ve 2 çekimser oya rağmen 123 oyla gerçekleşmiştir (“Toprak ve Tarım Reformu Tasarısı Kanunlaştı”, 1973, s. 1). Böylesi mühim bir kanunun yürürlüğe girmesi de *Talu Hükümeti* dönemine rastlamaktadır.

Toprak ve tarım reformu uygulama bölgesi için ilk pilot bölge olarak Urfa seçilmiş ve düzenlemeler ilk olarak burada başlamıştı. 1975 Mayıs’ı itibarıyla bakıldığında Urfa’da toprak dağıtımından yararlanan çiftçi sayısının 161 kişi ile sınırlı kaldığı, 6 tane Tarım ve Toprak Reformu Kooperatifi kurulduğu ve bunlara 50 milyon liranın üzerinde kredi tahsisinde bulunulmuş olduğuna dair bilgiye ulaşılmıştır. Kooperatiflerde toprak ağalarının ağırlık kazanması aslında devletin bu kooperatiflere sağlayacağı ayni ve nakdi imkânlardan aslan payını kimin alacağını göstermekteydi. 20 bin dönüm arazinin daha 1975 Mayıs’ında *Milliyetçi Cephe Hükümeti* döneminde kamulaştırıldığı ancak kanunun kamulaştırma için öngördüğü üç yıllık sürenin 1 Kasım 1976’da sona ereceği ve *Milliyetçi Cephe Hükümeti*’nin bölgedeki kamulaştırmayı bitirmesinin imkânsız olduğunu belirten Yalçın Doğan, neden ilk uygulama bölgesi olarak Urfa’nın seçildiğine dair de mühim tespitlerde bulunmuştur. Doğan’ın aktardığına göre, Urfa’da toplam 644 köy bulunmakta ve çiftçi ailesi sayısı ise 53.785’i bulmaktadır. Bu aileler içerisinde hiç toprağı olmayanların sayısının ise 30 bine yaklaştığı ve her ailenin ortalama 6-7 kişiden oluştuğu düşünüldüğünde Urfa’da toprağına bağlı hayat sürdürenlerin sayısının 200 bin civarında olduğu ve bu kimselerin hiç toprağının olmadığı gerçeğinin ortaya çıktığı görülmektedir.

---

¹⁰⁶Toprak ve Tarım Reformu Öntedbirler Kanununun tam metni için bkz. *Resmî Gazete*. (26 Temmuz 1972), S. 14257; Toprak ve Tarım Reformu Kanununun tam metni için ise yine bkz. *Resmî Gazete*. (19 Temmuz 1973), S. 14599.

Milliyetçi Cephe Hükümeti iktidara geldiği zaman toprak ve tarım reformu kanununun öngördüğü yönetmeliklerden 21 tanesinin uygulamaya konduğu, 12'sinin ise henüz hazırlanmadığı bilgisine ulaşılrken, yeni hükümetin bu 12 yönetmeliği hazırlatmaya girişmek yerine yürürlüğe girmiş olan ve toprak ağalarınca beğenilmeyen mevcut yönetmelikleri değiştirme yoluna gittiği görülmüştür. Bununla ilgili detaylara bakıldığında söz konusu kanunun 6. maddesinde açıkça ifade edildiği üzere, toprağını verimli olarak ve doğrudan doğruya işletmeyenlerin topraklarının kamulaştırılması karara bağlanmıştı. Ancak daha sonra 16 Kasım 1974 tarihinde yürürlüğe konulduğu anlaşılan yönetmeliğin 4. maddesinde “arazinin işletilmesi sırasında ekim, dikimden ürünün elde edilmesine kadar üretime maddi olanaklarına ek olarak bilgi, beceri ve emeği ile katkıda bulunmayan toprak sahiplerinin arazilerini doğrudan doğruya işlemediklerine karar verilir” şeklinde bir ibare yer almıştır. MC Hükümeti tarafından 18 Ekim 1975 tarihinde bu yönetmelikte düzenlemeye gidilmiş ve

“Tarımsal üretimin gerektirdiği zamanlarda başında bulunmak şartıyla bedeni ve fikri gücünü kısmen veya tamamen katarak işletmeyen ve esas geçim kaynağını çiftçilikten sağlamayanlar toprağını doğrudan doğruya işlemiyor veya işletmiyor sayılır.”

şeklinde değiştirilmiştir.

Yalçın Doğan yönetmelikte yapılan bu değişikliğin bir tarafta kamulaştırılacak arazi miktarının azalmasına yol açarken, diğer taraftan ise topraksız köylülere dağıtılacak olan arazi miktarlarının da azalması anlamına geldiğini belirtmiştir. Yapılan değişiklikte yer alan üretimin gerektirdiği zaman ibaresinin özellikle kamulaştırmayı tehlikeye sokan bir ifade olduğunu belirten Doğan, bunu verdiği örnekle daha anlaşılır kılmıştır. Doğan'ın verdiği örneğe göre, İstanbul'da ikamet eden biri sadece üretim zamanlarında Urfa'daki toprağının başına gitse ve orada bulunsa kamulaştırma yapılması ihtimali ortadan kalkacağından toprağını aktif olarak işlemediği halde bu kişilerin topraklarına dokunulmaması gibi bir sonucun ortaya çıktığını ve nihayetinde *Milliyetçi Cephe Hükümeti* döneminde yapılan bu değişikliklerden dolayı Urfa'daki kamulaştırılacak arazi miktarı 1,5 milyon dönüm olarak açıklanmıştır. Bakıldığında daha *Ecevit Hükümeti* bile kurulmadan önce yayımlanan 1974 Reform İcra Planı'nda Urfa'daki kamulaştırılacak arazi miktarının en az 2 milyon 300 bin dönüm olacağı belirtilmiştir (Doğan, 1976, s. 10). Özetle AP büyük toprak sahiplerini koruduğuna yönelik iddiaları âdeta bu yönetmelik değişikliğiyle bir kez daha kuvvetlendirmiştir.

Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin kanunun uygulama safhasında Urfa özelinde bakıldığında kamulaştırmayı önlemek ya da azaltmak adına aldığı önlemler gerçekten de toprak reformu meselesine gölge düşürecek nitelikte olmuştur. İşte bu noktada AP'nin DP'nin devamı olduğuna dair iddialar da bir kez daha akıllara gelmekte olup, bir taraftan izlediği politikalarla köylülerin kalkınmasını ciddi manada önemseydiği görülen AP'nin toprak dağıtımında geri durmasının altında yatan en mühim sebebin büyük toprak sahiplerini diğer bir deyişle toprak ağalarını kaybetme veyahut da karşılıklarına alma kaygısının olduğu aşikardır.

1973 yılında kabul edilmiş olan Toprak ve Tarım Reformu Kanununun 1976 sonlarına Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilişi inceleme esnasında dikkat çeken detaylardan birisi olmuştur. Kanunun bazı maddelerinin görüşülmeden kabul edildiği gerekisiyle yapılan bu iptalde Anayasa Mahkemesi yeni kanunun çıkarılması için bir yıllık süre verilmesini kararlaştırmıştı. Ayrıca Anayasa Mahkemesi'nin almış olduğu bu iptal kararının 7'ye karşı 8 oyla alınmış olması da alınan kararın dikkat çeken başka bir yönü olmuştur ("Toprak Reformu Kanunu 1 Oy Farkla İptal Edildi", 1976). Anayasa Mahkemesi tarafından verilmiş olan bu iptal kararı yoruma açık bir karardır.

1973'ten beri o ya da bu şekilde uygulanmakta olan bir kanunun bazı maddeleri Millet Meclisi'nde görüşülmeden kabul edildiği için tamamının iptal edilmiş olması ve yeniden kabulü için bir yıllık süre verilmesi, Türkiye'de zaten kabulü uzun yıllar alan toprak reformu düzenlemesini bir kez daha sekteye uğratmıştır.

İptal kararının *Milliyetçi Cephe Hükümeti* dönemine denk gelmesi ise alınan bu karardaki AP'nin toprak reformuna bakışının etkisi olabileceği yönündeki ihtimalleri de kuvvetlendirecek niteliktedir. Son olarak bu kararın yalnızca bir oy farkla alınması ise herkesin bu iptali desteklediğine dair oluşabilecek düşünceleri çürütecek bir detay olarak görülmektedir.

Netice itibarıyla yaklaşık bir ay sonra yeniden bir toprak ve tarım reformu kanun tasarısı hazırlandığı bilgisine ulaşılmıştır. Bu yeni kanun tasarısında özellikle öne çıkan bir yenilik olarak, toprak reformu bölgesi olarak tanımlanmış bulunan vilayetlerden birinde isteyen herkesin belli bir normun üzerindeki toprağını çiftçi vasfı taşıyan topraksız vatandaşa satabilme hakkı getirilmiştir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki bu hak, iki sene içerisinde bir düzenleme yapılmadığı takdirde söz konusu arazilerin devlet tarafından kamulaştırılması zor olmayıp, hatta aksine yeni sistemle

çok daha fazla yeni bölgenin ilan edilmesinin önünün açılması demektir (Eşkinat, 1977). Sonuç olarak bakıldığında Türkiye’de toprak reformu meselesinin uzun yıllar gündemi oluşturan ve neredeyse tüm siyasi partilerin programlarında, seçim beyannamelerinde sürekli olarak dile getirdikleri iyi bir propaganda aracı olarak kullanıldığı görülürken, çözümünün ise türlü sebeplerle sürekli olarak ertelenmesi meselenin aslında ne kadar hassas olduğunu da göstermektedir. İşte bu noktada söylenebilecek en kısa ifade, toprak reformunun siyasi partilerin sürekli dillendirdiği ama bir o kadar da sorumluluk almaktan kaçındığı bir mesele olmasıdır.

4.3.6. Diğer Gelişmeler

1971-1980 arası dönem içerisinde yukarıda yer verilen detaylar dışında bazı mühim gelişmelerden de bahsetmek gerekmektedir. Örneğin bu dönem iki tane daha beş yıllık kalkınma planlarına tanıklık etmiştir. Keza yine bu dönemde de önceki dönemlerde olduğu tarımsal eğitimin geliştirilmesi için kararlar alındığı tespit edilmiş olduğundan bu türden karar ve gelişmeleri tek bir başlık altında toplamakta fayda görülmüştür. İlk olarak 1973-1977 yıllarını kapsayan III. Beş Yıllık Kalkınma Planı ile ilgili bir detaydan bahsetmek gerekmektedir.

Planlı kalkınma evresinin üçüncü aşaması olan bu planın muhtıra sonrası kurulan *Erim Hükümetleri* devrinde hazırlandığı ve daha sonra görevi devralan Ferit Melen Hükümeti döneminde de kabul edildiği ve bir sonraki hükümet olan Naim Talu Hükümeti döneminde de yürürlüğe girdiği bilgisine ulaşılmıştır. 1973 genel seçimlerinden sonra ise planı uygulama görevini sırasıyla I. Ecevit, İrmak, IV. Demirel (I. Milliyetçi Cephe) ve II. Ecevit Hükümeti’nin aldığı göz önüne alındığında planın uygulayıcılarının sıklıkla değiştiği görülürken aynı zamanda Türkiye’nin o yıllardaki siyasi hareketliliği de bir kez daha görülmüş olacaktır. Bu kadar yoğun değişikliğin söz konusu olduğu yıllarda bir de dışarıda yaşanan Kıbrıs olayları, petrol fiyatlarındaki % 400 gibi ani yükseliş, haşhaş krizi vb. gelişmeler düşünüldüğünde aslında planın sonuçlarına bakmanın ya da diğer bir deyişle hedeflerine ulaşmasını beklemenin biraz gerçekçi olmayacağını belirtmek gerekir. Cahit Kayra aslında bu planın başlangıçta göreceli olarak elverişli şartlar ve ortam içerisinde hazırlandığını belirtmiştir. Ancak uygulamaya geçtiği yıllardaki yaşanan ani gelişmelere bağlı olarak 1973-1977 arası ortalama % 7,9 GSMH büyüme hızı öngörülmüşken, % 6.5 gibi bir ortalamayla

dönemin tamamlandığını yıl yıl büyüme hızlarını vererek açıklamıştır (Kayra, 2014, s. 218-219).

Prof. Dr. Demir Demirgil'in tarımın III. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda ele alınışına ilişkin tespitleri aslında genel manada plan hakkında da fikir verecek nitelikte olduğundan yer verilmesinde fayda görülmüştür. Demirgil, tarımda hektar başına verimliliğin 1950-1960 arasında çok cüzi olduğunu, 1960-1970 arasında ise % 20,9 gibi iyi bir artışın görüldüğünü belirtmiştir. Yaşanan bu artışta traktör sayısı, gübre miktarı, sulanan arazi miktarı, Tarım Bakanlığı tarafından yapılan tarımsal gelişme ve eğitim yatırımları, Ziraat Bankası kredilerinde görülen büyük artışın etkisinin muhakkak olduğunu ifade etmiş ancak plan hedefleriyle kıyaslandığında görülen artışın hedefleri karşılamadığını da eklemiştir. I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın toplam yatırımlar içerisinde % 17,7'sini tarım yatırımlarına ayırdığı ancak uygulanma oranının % 15,3 olduğunu, II. Beş Yıllık Kalkınma Planının ise tarım yatırımları hedefini % 15,2 olarak tespit ettiğini ancak dönem sonunda uygulanma oranının % 13 gibi bir rakamda kaldığını belirtmiştir. III. Beş Yıllık Kalkınma Planının ise diğer iki plandan farklı olarak % 11,6 gibi bir rakamı tarım yatırımlarına ayırması ve 1977 yılı için % 10,5 gibi bir öngöründe bulunmasının temel sebebinin artık hedeflerde değişen bir tutum olduğu, tarım ve sanayi arasında dengeli bir dağılıma gidildiği bir büyüme stratejisine ihtiyaç olduğunu belirtmiştir (Demir D. , 1972, s. 2).

Nitekim Demirgil'in kalkınma planlarındaki değişimi işaret ettiği bu yazısına ispat IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı olmuştur. Bu planda önceki beş yıllık kalkınma planlarından farklı olarak görülen en temel özellikler sanayi ve eğitim alanlarında olmuştur. Türkiye'nin IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı'na kadar uyguladığı planlar evresinde AET ile bütünleşmesinin öne çıktığı, ağır sanayi yerine tüketim sanayisine yöneldiği görülmüş olup, dış dünyayla yaşanan bunalımların neticesinde artık Türkiye'nin IV. Beş Yıllık Kalkınma Planında ağır sanayiye yönelimin olduğu, "kendi uçağını kendin yap" gibi bir parolayla kendi kendine yeterli olmanın deneneceği ve dolayısıyla sanayileşmenin asıl hedef olacağı yılların başlayacağı bilgisine ulaşılmıştır. Söz konusu plan neticesinde Batı eğitiminin 50 yıl sonra yerini milli eğitime bıraktığı, Türkiye'nin gerçekleştirilecek ağır sanayi yatırımları ile makine alan bir ülkeden makine satan bir ülke konumuna geleceği IV. Beş Yıllık Kalkınma Planının en mühim hedefleri olarak tespit edilmiştir ("Yeni Kalkınma Planı Değişiklik Getiriyor", 1976, s. 5).

1979-1983 yıllarını kapsayan IV. Beş Yıllık Kalkınma Planının hazırlık evresinde Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Necmettin Erbakan'ın açıklamış olduğu on temel ilke de adı geçen planla birlikte başlaması öngörülen değişime başka bir örnek oluşturmuştur. Erbakan'ın açıklamış olduğu temel ilkeler şöyledir:

“Ahlak ve maneviyat, ağır sanayi, milli harp sanayi, tarımın makineleştirilmesi ve toprak reformu, deniz ticaretinin geliştirilmesi, vergi sisteminde ıslahat, bankacılık ve kredi sisteminin değiştirilmesi, tüketim toplumunun yerine üretim toplumunun gerçekleştirilmesi ve son olarak da istihdam sorununun halledilmesi” (Erandaç, 1976, s. 7).

Türkiye'nin motor devresine girdiğinin habercisi olan bu plan diğer planlarla kıyaslandığında ilk kez daha bağımsız hareket edildiğini de göstermektedir. Sanayileşmenin gerçekleşmesi için tarımda makineleşmenin bir zorunluluk olduğu bir kez daha ortaya çıkmış olmakla birlikte asıl hedefin gerçek bir sanayileşme olduğu bu planda tarımın da göz ardı edilmediğinin ispatı olmuştur.

Son olarak Türkiye'de modern manada Planlama Teşkilatı'nın kuruluş yasasını ve yapımını hükümete ve Milli Birlik Komitesi'ne kabul ettiren o günkü organizasyonun başında olduğu bilgisine ulaşılan Şinasi Orel'in IV. Beş Yıllık Kalkınma Planıyla ilgili açıklamasından da bahsetmek faydalı olacaktır. Orel, söz konusu planın gerek sosyal gerekse ekonomik bakımdan Cumhuriyet tarihinin en bunalımlı devrini miras olarak aldığı iddia etmiş ve döneme ilişkin mühim tespitlerde bulunmuştur. Ona göre toplum, ileri sanayi ülkelerinin tüketim kalıplarına alıştırmış, yerli sanayi kurma çabaları çarpıtılarak gün geçtikçe daha fazla dışa bağımlı bir sanayi yapısının meydana getirilmiştir. Dolayısıyla her ne kadar gelir artışı yaşansa da zaten adil olmayan gelir dağılımının daha da bozulduğu, kalkınmanın gereği olan döviz ihtiyacının her türlü tedbire başvurarak sağlanmaya çalışıldığı ve bir de kısa vadeli borçlar alınarak dış ticaret hacminin oldukça daraltıldığı bir Türkiye tasviri çizen Orel, 1978 sonları itibarıyla Türkiye için gerek bu kısa vadeli borçları ödemek gerekse sanayinin kesintiye uğramaması için taze para bulmanın bir mecburiyet olduğunu belirtmiştir. *III. Ecevit Hükümeti'nin iktidara geldiği andan itibaren sadece 800 küsur milyon dolar bulabildiğini ve bunların da büyük kısmının borç ertelemesi olduğunu açıklayan planlama kurucusu Orel'in ayrıca IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın yüzde 8 gibi bir kalkınma hızını hedeflemesine ilişkin ise oldukça iddialı bulduğunu ancak gerçekleşmesinin imkânsız olmayıp aksine siyasi istikrara bağlı olduğunu belirttiği görülmüştür* ("4. Beş Yıllık Plan Çok İddialı", 1978, s. 5). Orel'in planın hedeflerinin altında kalma ihtimaline karşı yapmış olduğu yorumda

böyle bir durumun oluşmasına sebep olarak planın değil, siyasi kadroların günahı olduğunu belirtmesi ise meselenin başka bir boyutunu ortaya çıkarmıştır ki o da 1971-1980 arası en çok yakınılan durum: Siyasi istikrarsızlıktır.

1971 Muhtırası'ndan 12 Eylül 1980 Darbesi'ne kadar geçen evrede Türkiye'de tarımsal eğitim hususuyla ilgili alınan kararlara ve gelişmelere bakıldığında ilk olarak, III. Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde 1973 yılında tarım liselerine bağlı olarak ilk kez pratik tarım okullarının açılması kararı dikkat çekmiştir. Bununla ilgili ulaşılan haberde, açılmasına karar verilen pratik tarım okullarının en az ilkokul mezunu olan çiftçi, tarıma ilgi duyan genç kız ve erkek çocuklarına buldukları bölgede önem arz eden bir tarım kolunda gereken süreler dahilinde belirlenecek eğitim ve öğretim programına göre bilgi ve beceri kazandırması öngörülen parasız, yatılı okullar olarak açıklandığı görülmüştür. Bu okulların amacının devlet ve özel sektörde ihtiyaç duyulan çeşitli tarım kollarında becerikli elemanları modern tarım tekniği usullerine göre yetiştirmek olduğu belirtilmiş olup, bu okulların Tarım Bakanlığı'na bağlı tarım meslek ve ev ekonomisi meslek liselerinde, bulunulan bölge şartları ve lisenin imkânları doğrultusunda bir ya da daha fazla tarım kolunda veya ev ekonomisi konularında açılmakta oldukları görülmüştür. Pratik tarım okullarının yönetici ve öğretmenlerinin bağlı buldukları tarım meslek liselerindeki öğretmen ve yöneticilerden oluşması da bu okullarla ilgili ulaşılan başka bir detay olurken, pratik tarım okullarına girmek için,

“Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmak, 15-18 yaş aralığında bulunmak, en az ilkokul mezunu olmak, okula girmeye engel teşkil eden bir durumu olmamak, tercihen tarımla meşgul olan bir aileye mensup olmakla birlikte hastaliksız ve tarım işlerine müsait bir bünyeye sahip olmak” (Tarım Liselerine Bağlı Olarak İlk Defa Bu Yıl "Pratik Tarım Okulları" Açılıyor, 1973, s. 7)

gibi şartlar bulunduğu tespit edilmiştir.

1973 yılı için tarım meslek liselerinin sayısının ise 44 olduğu ve bu liselerin

“İstanbul, Bursa, Samsun, Antalya, Tokat, Malatya, Erzincan, Erzurum-Narman, Konya-Konuklar, Niğde-Koçaş, Giresun, Isparta-Eğirdir (Eğirdir), Kastamonu, Denizli-Çivril, Afyon, Kırşehir-Çiçekdağ, Sivas-Ulaş, Muş, Kars-Aralık, Konya-Çumra, Ankara-Keskin, Burdur-Tefenni, Siirt, Mardin, Lüleburgaz, Trabzon, Hatay-Reyhanlı, Tunceli, Çankırı, Kayseri-Güneşli, Çanakkale-Ezine, Gümüşhane-Bayburt, Van, İzmir-Menemen, Balıkesir-Gönen, Muğla-Dalaman, Çayırova-Gebze, İçel-Alata, Urfa-Ceylanpınar, Amasya-Gökhöyük, Aydın-Söke, Ordu-Fatsa ve Adıyaman-Kahta Tarım Meslek Liseleri”

olduğu bilgisine ulaşılmıştır (1974-1975 Zirai ve İktisadi Durum Raporu, 1976, s. 296-297).

1973 yılında Türkiye'deki tarım meslek liselerinin nerelerde bulunduğuna dair ulaşılan bu detay neticesinde, ülkenin her tarafında tarım meslek lisesi açma girişimlerinde bulunulduğu net bir şekilde ortaya çıkmış olup, ilk bakışta ülke genelinde 44 tarım meslek lisesi mevcudu tarımın ekonomik faaliyetlerdeki payı düşünüldüğünde az gibi gözükse de söz konusu dönem şartları içerisinde bu kadarını açabilmiş olmak ya da korumayı başarmak bile takdire değer bulunmuştur.

Yukarıda bahsedilen pratik tarım okulları açılması kararının ardından, tespit edildiği üzere adı geçen tarım okullarına paralel olarak yetişkinler için de "Çiftçi Eğitim Merkezleri" kurulacağına karar verildiği görülmüştür. Çağın gereği olan modern tarım yöntemlerini halka ulaştırmak, yetişkin kadın ve erkekleri pratik bilgiyle donatmak amaçlarıyla kurulmasına karar verilen çiftçi eğitim merkezlerindeki eğitim ve öğretim faaliyetlerinin Tarım Bakanlığı gözetiminde sürdürüleceği belirtilirken, bu çiftçi eğitim merkezlerinin bahsedilenler dışında diğer amaçlarının ise çiftçilere bol ürün ve bunları pazarlama imkânlarını öğretmek olduğuna dair detaylı bilgilere ulaşılmıştır.

Herhangi bir yaş şartı bulunmadığı belirtilen çiftçi eğitim merkezlerindeki kursların kısa ve uzun süreli olabileceği öngörülürken, aynı zamanda yatılı ya da yatsız sürdürülebilme imkânının bulunması bu kursların geniş bir kesime hitap edeceğinin işareti sayılabilir. Kurslara katılımda belirleyici olan hususun kursiyerlerin bizzat çiftçilik yapması veyahut da çiftçi bir aileden gelme ve okur yazar olma şartlarının olduğu görülmüştür. Ayrıca yatılı kurslara katılacak kursiyerlerin beslenme ve barınma gibi ihtiyaçlarının kursları düzenlemekten sorumlu Tarım Bakanlığı tarafından karşılanması ve sebzeçilik, hayvancılık, bağcılık, arıcılık, su ürünleri, tavukçuluk, tarım ürünleri, zirai mücadele ve pazarlama gibi hususlarda dersler verilmesi ve aynı zamanda bu derslerin uygulamasının da gösterilmesi planlanmıştır ("Pratik Tarım Okullarına Paralel Olarak "Çiftçi Eğitim Merkezleri" Kurulacak", 1974, s. 2).

Söz konusu yıllarda tarımsal eğitimin halen önemini koruduğu görülmekle birlikte 1970'lerde uygulamaya geçirildiği anlaşılan pratiğe yönelik kurslar ve okullar için söylenebilecek en doğru ifade gecikmeli girişimler olduğudur. Aynı zamanda bu kararların Türkiye'deki tarım kesiminin bilinçlenme noktasındaki geri kalmışlığının yönetici kadrolar tarafından daha iyi okunmaya başladığının kanıtı da sayılabilir.

Son olarak araştırma esnasında Isparta Süleyman Demirel Külliyesi'nden temin edilen Cemil Çalgüner'in Ziraat Bankası Halkla İlişkiler Müdürlüğü tarafından 1979 yılında basılmış olan *Ziraat Politikası* başlıklı eser aracılığıyla ulaşılan Türkiye'deki tarım eğitimi ile ekonomisi gelişmiş durumda olan Almanya'daki tarım eğitimine ilişkin sayısal verilere yer verilerek, tüm girişimlere rağmen Türkiye'deki tarım eğitiminin geri kalmışlığının anlaşılmasına katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Çalgüner, tarım okulları başlığı altında verdiği tabloda Türkiye'de 4 fakülte, 11 tarım meslek lisesi, 1 ev ekonomisi, 2 su ürünleri, 32 teknik tarım, 3 makinist olmak üzere 49 ortaöğretim, 4 yüksek öğretim kurumu olduğu, veteriner okulları başlığı altında ise 3 fakülte ve 1 yüksekokul olmak üzere 4 yükseköğretim, 3 ortaöğretim kademesinde hayvan sağlık okulları bulunduğu ve bunların yanında 1'i fakülte, 7'si ortaöğretim olmak üzere toplamda 8 tane de orman okullarının bulunduğunu tablolarla göstermiştir. Yani Türkiye'de tarım eğitimi veren okul sayısı yükseköğretim ve ortaöğretim de dahil tüm kademelerde yalnızca 68 olarak belirtilmiştir. Almanya'da ise tarım eğitimi veren 7 fakülte, 49 yüksek uzmanlık okulları olmak üzere 56 yükseköğretim kurumu bulunduğu, ortaöğretim kademesinde ise 526 tarım uzmanlık okulları bulunduğu ve bunların 479'unda ev ekonomisi bölümlerinin de var olduğu, yine ortaöğretim kademesinde 40 diğer uzmanlık okullarının bulunduğu belirtilirken, tüm bunlara ilaveten 1-6 aylık kurslar şeklinde varlığını sürdüren diğer okullarının sayısının da 238 olduğu tablolarla gösterilmiştir. Yani Almanya'da tarım eğitimi veren okulların sayısının tüm kademeler dahil olmak üzere 850 olduğu görülmüştür.

Türkiye'de 68 olarak tespit edilen okul sayısının Almanya'da 850 olması Türkiye'nin tarım eğitimi hususundaki geri kalmışlığının azımsanmayacak boyutta olduğunu göstermiştir. Zaten Çalgüner'in yukarıdaki verilerden oluşan tabloların altına yapmış olduğu "Türkiye'de tarımsal eğitimin Almanya seviyesine erişebilmesi için 80 kat fazla gereksinim var" (Çalgüner, 1979, s. 188) şeklindeki yorumu da bunu doğrulamakta olduğundan, Çalgüner'in yorumunun hiçbir değişiklik yapılmaksızın aynen verilmesinin daha sağlıklı olacağı düşünülmüştür. Çünkü gerçekten de Türkiye tarımsal eğitim bakımından Almanya ile kıyaslandığında oldukça geri kalmış durumdadır.

İşte bu noktada gelişmiş ülkeler ile Türkiye arasındaki fark bir kez daha ortaya çıkarken, eğitimin ve eğitim sayesinde kazanılacak bilincin aslında tüm alanlar için ne kadar hayati olduğu da anlaşılmıştır. Yıllarca siyasi partilerin parti programlarında,

seçim beyannamelerinde tarım kesiminin eğitilmesine ilişkin söylemlerine rağmen tespit edilen bu tablo üzüntü verici olurken, yapılması tasarlanan projelerin söylemin ötesine geçemediğini de göstermiştir.

4.3.7. 1971-1980 Arası Hayvancılığa Dair

1971-1980 arası döneme III. ve IV. Beş Yıllık Kalkınma Planları'nın rastladığından daha önce bahsedilmiş olup, bu dönemde hayvancılık bakımından yaşanan gelişmelerdeki asıl etki ise III. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın getirmiş olduğu hedeflerden kaynaklanmıştır. AP iktidarının özellikle de son yıllarında hayvancılığın geliştirilmesi hususunda önceki hükümetlere nazaran daha kararlı bir tutum gözlenmişti. Hayvancılık alanında çeşitli ihracatları bulunan Türkiye'nin söz konusu yıllardaki ihracat hareketliliğiyle ilgili ulaşılan canlı hayvan ihracına ilişkin haber, Türkiye'nin hayvancılık alanındaki ihracat yelpazesini genişletmeye başladığını göstermesi bakımından önemli bulunmuştur. İlgili haberde uzun zamandan beri Türkiye'den et almakta olan Arap ülkelerinin almış oldukları etleri çok beğenmelerinden dolayı Türkiye'den canlı hayvan alımı için de girişimde buldukları ve neticede bu talebin Ticaret ve Dışişleri Bakanlıkları tarafından da olumlu karşılanarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden ilk partide 4 bin baş koyun ve keçi olmak üzere Arap ülkelere canlı hayvan sevkiyatına başlandığı belirtilmiştir (Orhan, 1972, s. 6).

Türkiye'de hayvancılıkla uğraşan kesimin en büyük problemlerinden birisinin de yem sıkıntısı olduğundan daha önceki bölümlerde bahsedilmişti. Nitekim söz konusu yıllarda bu sıkıntının devam ettiği hatta 1973 yılında Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan şiddetli kuraklık yüzünden hayvan yemi sıkıntısının zirveye ulaştığı ve hayvanlarını besleyemez duruma gelen hayvan yetiştiricilerinin sürüler halinde hayvanlarını satmaya başlamışlardı. Özellikle de Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki halkı zora sokan bu şiddetli kuraklığın getirdiği yem sıkıntısı yüzünden yem fiyatlarının bir önceki yıla oranla yüzde 100 artış gösterdiği ve yem alınamamasından dolayı buralarda yüzlerce büyük ve küçükbaş hayvanın telef olduğu bildirilmiştir ("Hayvan Yemi Sıkıntısı Had Safhaya Ulaştı", 1973, s. 8). Her ne kadar bu haber hayvancılığın temel problemlerinden birisi olan yem sıkıntısının devam ettiğini gösterse de aslında ortaya çıkan asıl sonuç hayvancılıkta genel olarak istenen

gelişimin sağlanamadığı olmuştur. Türkiye'nin ciddi döviz elde edebileceği bir alan olan hayvancılığa karşı geciken uygulamalar sebebiyle ortaya çıkan tablo gerçekten dikkat çekicidir.

Cahit Çataloğlu'nun 1970-1974 yıllarını kapsayan süt üretimi üzerinden yaptığı değerlendirme de Türkiye'de hayvancılığın gelişemediğinin başka bir kanıtı sayılabilir. Çataloğlu Türkiye'nin birçok bölgesinde satılan bir litre sütün fiyatının pek çok Avrupa ülkesine kıyasla çok daha pahalı olduğunu belirtmiş, yıl yıl süt üretimindeki verimi açıklamıştır.

Bakıldığında Türkiye'de 1970 yılında 4 milyon 302 bin ton, 1971 yılında 4 milyon 280 bin ton, 1972 yılında 4 milyon 445 bin ton, 1973 yılında 4 milyon 591 bin ton ve 1974 yılında 4 milyon 672 bin ton süt üretimi yapıldığı bilgisine ulaşılmış olup (Çataloğlu, 1975, s. 7), geçen süre zarfında 370 bin tonluk bir artış görülmüş olması ise yaşanan nüfus artışı ve artan talep hususları göz önüne alındığında pek de sevindirici bir aşama kaydedilemediği gibi bir durum ortaya çıkmaktadır.

Ekrem Ceyhun ise Türkiye'deki süt verimi konusunda kaynakların birbirini tutmadığını ve bu yüzden itimat edilemediğini belirttikten sonra Devlet İstatistik Enstitüsü verileriyle Devlet Planlama Teşkilatı verileri arasında ciddi farklar bulunduğu dair örneklendirmelerde bulunmuştur. Ceyhun'a göre ise genel olarak bakıldığında ise Türkiye'de süt sığırcılığı konusunda küçümsenmeyecek bir gelişme vardır ve bu nedenle de süt veriminin doğru bir şekilde tespiti için gerekli ciddi çalışmaların yapılması, yerli ve yabancı ırklara ve melezlerine göre sınıflandırmalarının yapılarak verimlerinin ne olduğunun ortaya çıkarılması gerekmektedir (Ceyhun, 1978, s. 17-18). Ceyhun'un tespiti gerçekten önemli olup, aynı zamanda Türkiye'de hayvancılığın geliştirilmesi için çalışılırken yapılacak inceleme ve tespitlerde dikkatli olmanın ne kadar önemli da ortaya çıkmıştır.

Söz konusu yıllarda hayvancılıkla ilgili *I. Milliyetçi Cephe Hükümeti* döneminde uygulamaya geçirildiği görülen "Büyük Besi Projesi"ne de değinmek gerekmektedir. Tarım, Gıda ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından hazırlanan ve Et Balık Kurumu tarafından uygulanan bu projenin mali tutarı 1 milyar 300 milyon olarak tespit edilmiş, proje uygulamaya geçirdikten sonra ilk etapta bu proje kapsamında hayvancılıkla uğraşanlara 550 ile 2.750 lira arasında faizsiz kredi verildiği bilgisine ulaşılmıştır. Et Balık Kurumu yetkililerinin piyasadaki et sıkıntısını gidereceğine ve

fiyatların dengeli bir seviyede kalmasına yarayacağına inandıklarını belirttikleri bu projenin, kredi alan hayvan üreticilerinin ürünlerini yalnızca Et Balık Kurumu'na satabilecek olmasının sayesinde aracılardan tamamen ortadan kalkmış olmasına da yol açacağı öngörülmüştür ("Hayvancılara Faizsiz Kredi Dağıtılacak", 1976, s. 5).

Yine *I. Milliyetçi Cephe Hükümeti* dönemi içerisinde tespit edilen bir başka gelişme, 1976 yılında 29 adet süt fabrikasının üretime geçeceği ve bunların senelik toplam 243.500 ton kapasitelerinin olacağı açıklanmıştır. Bununla ilgili haberde böylelikle 1975 sonunda mevcut bulunan 40 fabrika sayısının 69'a, toplam süt üretiminin ise 529.500 tona ulaşmış olacağına dair ifadeler yer almıştır. 1976 yılı içerisinde açılacak olan ve Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu'nun fabrikaları olan süt fabrikalarından Ağrı, Van, Diyarbakır, Siverek, Erzincan, Sivas ve Trabzon süt fabrikalarının 1976'nın ilk altı ayında faaliyete geçeceği, Eskişehir ve Ilica süt ve mamulleri fabrikaları ile Yatağan, Adilcevaz ve Afyon süt fabrikalarının ise makinelerinin gelmiş olup 1976 sonunda işletmeye açılacakları belirtilmiştir. Adıyaman, Çorum, Kırşehir, Giresun, Elazığ, Bayburt, Kahramanmaraş, Aksaray, Tunceli ve Yüksekova fabrikalarının ise makine siparişlerinin verildiği ve 1976 sonunda işletmeye açılacakları, Sinop, Siirt tereyağı ve peynir fabrikaları ile Devrek süt fabrikasının ise makine ihalesinin yapılmış olduğu ve 1976 sonunda fabrikaların bitirileceğine ilişkin detaylı bilgiler yer alan haberde ayrıca Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu'nun ortağı bulunduğu Bingöl peynir tereyağı fabrikasının işletmeye girdiği ve Bolu sterilize süt, yoğurt, peynir ve tereyağı fabrikası ile Doğanşehir süt mamulleri fabrikasının 1976 sonunda faaliyete geçeceği belirtilmiştir.

Son olarak ise özel sektörün girişimi olan Sütsan tesislerinin 1976 sonunda Ankara'da faaliyete geçeceğine yer verilen haber aracılığıyla ortaya çıkan en mühim sonuç, Türkiye'de artık hayvancılık ve hayvani ürünler hususlarında daha gerçekçi yatırımların görülmeye başlanması olurken, tarımda yenileşme ya da sanayileşme adına oldukça önemli sayılabilecek gelişmeler âdeta bu kesimle uğraşanlar adına umut ışığı olmuştur ("Bu Yıl 29 Süt Fabrikası Üretime Gececek", 1976, s. 7).

Bu dönemde ayrıca hayvancılığın gelişmemesinin temel problemlerinden birisi olan hayvan hastalıklarının önlenememesi yüzünden Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi tarafından bir rapor hazırlanarak Türkiye'de hayvan hastalıkları dolayısıyla uğranılan yıllık zararın beş milyar lirayı aştığı iddia edilirken, Türkiye'deki uzman ve veteriner hekim sayısının 2 bini bile bulmadığı belirtilmiştir. Raporla ayrıca hayvan

hastalıklarının salgına dönüştüğü ve hız kesmeden devam ettiği belirtilerek bakanlık nezdinde etkin ve acil tedbirler alınmasının bir zorunluluk olarak görüldüğü kaydedilmiştir ("Hayvan Hastalıkları Nedeniyle Yılda 5 Milyar Lira Zarara Uğruyoruz", 1977). 1977 yılında açıklandığı görülen bu rapor hayvancılıkta halen temel problemlerin tam anlamıyla çözüme kavuşturulamamış olmasından dolayı yaşanan maddi kaybın küçük bir yansıması olurken, Türkiye'nin o yıllardaki sosyo-ekonomik koşulları göz önüne getirildiğinde 5 milyar gibi ekstra bir yükün çıkmış olması için geciken uygulamaların bedeli ağır oldu demek yanlış olmasa gerek.

Son olarak Türkiye'de hayvancılığın seyri hakkında özet bir bilgilendirme yapılmasının amaçlandığı bu bölümde, Ekrem Ceyhun aracılığıyla ulaşılan Türkiye ve bazı ülkelerin hayvani ürünlerin üretim miktarları karşılaştırmasına yer verilecek ve bu sayede hayvancılığın tüm girişimlere rağmen genel olarak geri kalmışlığını sürdürmeye devam ettiğini göstermeye çalışılacaktır. Ancak daha önce de belirtildiği gibi bu ifade söz konusu yıllarda hayvancılık adına hiçbir girişimde bulunulmadığı anlamına gelmemelidir. Burada anlatılmaya çalışılan, hayvancılığı geliştirmek adına bazı mühim kararlar alındığı ve girişimlerde bulunulduğu doğrudur ancak bunlar yetersiz kalmış ve genel olarak zaten birçoğu teorikten pratiğe dönüştürülemediği. Kısaca Türkiye'nin bu yıllardaki vaziyeti gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında geri kalmış bir görünüm arz ederken, üçüncü dünya ülkeleri olarak anılan geri kalmış ülkelerle kıyaslandığında ise görece iyi bir duruma sahip olduğu bir görünüm ortaya çıkmıştır.

Tablo 10. Türkiye ve Bazı Ülkelerin Hayvansal Üretim Miktarları

	İngiltere	İspanya	Fransa	B. Almanya	İtalya	Polonya	Bulgaristan	Türkiye
Sığır mevcudu (1000 baş)	14616	4417	24700	14430	8153	13254	1554	13159
Koyun mevcudu (1000 baş)	28257	16257	10429	1040	7995	3175	9791	29270

Tablo 10-devam

Sığır başına süt verimi (kg/yıl)	4217	2942	2808	4000	2430	2615	2350	860
Sığır karkas ağırlığı	250	226	215	248	216	139	198	119
Kişi başı kırmızı et tüketimi	57.1	37.0	69.6	75.3	43.1	56.4	44.0	16.8
Kişi başına süt üretimi (Sığır, manda, koyun, keçi) (kg/yıl)	248	161	564	351	170	504	226	106

Kaynak: Ceyhun, E. (1978). Türkiye’de Hayvancılık. İstanbul: Yeni Asya Yayınları, s. 23-24.

Ekrem Ceyhun’un yer vermiş olduğu bu tabloda ilk olarak dikkat çeken detay, koyun ve sığır mevcudunun birçok ülkeye nazaran iyi durumda olduğu görülen Türkiye’de sığır başına alınan süt verimindeki düşüklük olmuştur. Süt üretimindeki yetersizlik ve verimi artırmak için getirilen damızlık inekler hatıra geldiğinde söz konusu yıllarda bu verim düşüklüğünün ciddi sıkıntılar yarattığı kolaylıkla anlaşılmaktadır. Yukarıdaki tabloda öne çıkan bir diğer önemli husus ise tahmin edileceği üzere kişi başına düşen süt ve kırmızı et tüketimiyle ilgili veriler olmuş ve görüldüğü üzere Türkiye her iki grupta da en son sırada yer almıştır. Geniş bir hayvan mevcuduna sahip olan Türkiye’de gerek kırmızı et tüketimindeki gerekse süt üretimindeki düşüklükler dönemin hayvancılığının geliştirilmesinin ne kadar hayati bir önem taşıdığını bir kez daha ortaya çıkarmıştır.

4.4. 1961-1980 Arası İzlenen Tarım Politikalarının Sosyo-Ekonomik Yansımaları

Çalışmada bu bölüm başlığı altında AP'nin iktidar dönemi ve hükümette yer aldığı dönemler ağırlıklı olmak üzere önceki bölümlerde detaylı olarak anlatılmış olan tarım politikalarının sosyo-ekonomik sonuçları ele alınarak söz konusu dönem içerisinde Türkiye'de ortaya çıkan yeni problemler hakkında da bilgi verilmesi amaçlanmıştır. Çünkü çalışmanın konusunu kapsayan yıllar Türkiye'de köyden kente göç hareketlerinin ivme kazandığı, bu göçler neticesinde görülmeye başlanan gecekondulaşmanın âdeta kontrolden çıktığı yıllar olmuştur. Ayrıca henüz sanayileşme bağlamında da yeterli seviyeye ulaşamayan Türkiye için gün geçtikçe kentlerde yaşanan nüfus artışı beraberinde istihdam sorunu ya da diğer bir deyişle ciddi oranda bir kesimin işsizlikle karşı karşıya kalması gibi yeni problemlerin doğmasına yol açmış ve o dönemdeki siyasi kadronun uğraşmak zorunda kaldığı, yönetmekte zorlandığı meseleler olarak tespit edilmiştir. Ayrıca bu bölümde Osmanlı İmparatorluğu'ndan itibaren nüfusun mühim bir kısmını teşkil eden tarım kesiminin sosyal güvenlik bakımından da sahip olduğu şartlar ele alınacak ve sahip oldukları güvenceler bakımından durumları incelenmeye çalışılacaktır. Çalışmada genel olarak böyle bir bölüme yer verilmesinin asıl amacı, böylesine önemli gelişmelerin yaşanmasına sebep olduğu tespit edilen tarım politikalarını tek başına ele almanın bir eksiklik oluşturacağı ve bu bölümle incelemeye konu olan yıllardaki gelişmeler bakımından bütünlük sağlanmış olacağına dair inançtır. İlk olarak tarım kesimi nüfus bakımından incelenecek ve sonrasında da sosyal güvenlik açısından ele alınacak olup, bu sayede köylerden kentlere doğru yaşanan göçlerde sosyal güvencenin etkisinin olup olmadığı da gün yüzüne çıkartılacaktır.

4.4.1. Tarımsal Nüfus ve Sosyal Güvenlik Açısından Tarım Sektörü

İlk olarak Gülten Kazgan aracılığıyla ulaşılmış olan tarımsal aktif nüfus ve bu nüfusun toplam aktif nüfus içerisindeki payından bahsetmek faydalı olacaktır. Kazgan verdiği tabloda “1935 yılında 6.480.000, 1960'ta 9.737.000, 1970'te 10.250.000, 1980'de ise 9.520.000 tarımsal aktif nüfus” olduğunu belirtmiştir (Kazgan, Tarım ve Gelişme, Mayıs 2013, s. 309). Kazgan tarafından toplu bir şekilde yer verilen sayısal

verilere bakıldığında ilk olarak göze çarpan detay 1970-1980 arası evrede tarımla uğraşan aktif nüfustaki azalma olmuştur.

Tarım kesiminin sosyal güvenlik bakımından durumuna geçmeden evvel sosyal güvenliğin tanımından ve tarihsel sürecinden kısaca bahsetmek gerekmektedir. Sosyal güvenlik, “Sosyal sigorta, sosyal yardım vb. araçlarla halkın sosyal durumunu güvence altına alma” anlamına gelmekte olup (Türkçe Sözlük, 2011, s. 2144), sosyal güvenliğin geniş ölçüde bir devlet hizmeti haline gelişinin ise 19. yy sonlarında başladığına dair bilgiye ulaşılmıştır. Sosyal güvenliğin en etkili araçlarından birisi olan sosyal sigortalar uygulamasının ise modern anlamda ilk olarak 1881’de Almanya’da uygulanmaya başlandığı ve her geçen gün gelişerek yaygınlaştığı bilgisine ulaşılan sosyal güvenliğin 1935 itibarıyla ABD’de de kullanılmaya başlandığı görülmüştür. Sosyal güvenliğin anlamı her ne kadar ülkelerin ihtiyaçlarına, tarihi ve kültürel durumlarına göre şekillense de genel manada 1948 Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Beyannamesinde tam anlamıyla yer aldığı görülmüştür. Adı geçen beynamede insan haklarından biri olarak, “işsizlik, hastalık, maluliyet, dul ve yetimlik, yaşlılık ve insan iradesi dışında meydana gelen diğer her türlü tehlikeye karşı emniyet içinde olması ve ferdin ve ailesinin yeterli beslenme, barınma, tıbbi bakım ve diğer sosyal hizmetleri içine alan belirli bir hayat standardına sahip olmasının zaruri” (Sosyal Güvenlik ve Tarım Sektörü, 1973, s. 2) olduğuna dair ifade gösterilmiştir. Yani bu ifadeden anlaşılan devletin tüm vatandaşlarına kendi iradeleri haricinde başlarına gelebilecek tüm tehlikelere karşı en düşük de olsa hayatlarını idame ettirecek geliri temin etmekle yükümlü olduğu anlaşılmaktadır.

Türkiye’de sosyal güvenlik bağlamında sosyal yardımların aslında yüzyıllarca İslamiyet’in sosyal adalet ilkesine dayalı dini emirlerle gerçekleştirildiği, Osmanlı İmparatorluğu döneminde ise bu geleneğin vakıflar aracılığıyla sürdürüldüğü bilinmektedir. Sanayi Devrimi’nin ortaya çıkardığı yeni toplumsal düzen içerisinde vakıfların yanına milli ve mahalli seviyede hizmet veren gerek devlet tarafından gerekse hayırseverler tarafından yeni kuruluşların ortaya çıkmaya başladığı görülmüştür ki bu yeni hareketin başlangıcının 1893 yılında çıkarıldığı belirtilen dilencilik önlenmesine ilişkin nizamname olduğu ve sonrasında da “Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu, Ulusal Verem Savaşı Derneği” gibi sosyal kuruluşlarla daha da gelişmiştir (Sosyal Güvenlik ve Tarım Sektörü, 1973, s. 3-4).

Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan yeni dönemde ise 1926 yılında 895 sayılı kanunla kurulmuş olan “İmalat-ı Harbiye Teavün ve Sigorta Sandığı” aracılığıyla sosyal güvenlik hususunun daha da geliştiği görülmüştür. 1949 yılında ise daha bütünleştirici bir girişimde bulunularak “T.C. Emekli Sandığı Kanunu” çıkarılmış, bunu 1964 yılında yürürlüğe giren “Sosyal Sigortalar Kanunu”, 1971 yılındaki “Esnaf ve Sanatkârlar ve Diğer Bağımsız Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kurumu Kanunu” takip etmiştir. Sosyal güvenliğin tesisi adına önem arz dene kuruluşlarla ilgili dikkat çeken detay ise, tüm bu yukarıda yer verilen kuruluşların tarım kesimi haricindeki sektörleri kapsamış olmalarıdır. Bunun yanında 1964 yılında kabul edilen Sosyal Sigortalar Kanunu ile her ne kadar çiftçi ve köylülerin topluluk sigortası yöntemiyle sigorta kapsamına girmelerine olanak verildiği görülse de uygulama safhasına bu maddenin yansımadağına dair detaya ulaşılmıştır. Yani tüm bunlardan anlaşılan nüfusun mühim bir kısmını teşkil eden tarım kesiminin sosyal sigorta uygulamalarından yoksun bulunduğu durumdur (Sosyal Güvenlik ve Tarım Sektörü, 1973, s. 4).

Nitekim AP Genel Başkanı, Başbakan Süleyman Demirel'in Türk ekonomisinin genel sorunlarına ilişkin Türkiye Ziraat Odaları Birliği'nin 10. Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmasında da sosyal güvenlikten mahrum bulunan 30 milyon köylünün durumlarını düzeltmek maksadıyla ilk etapta almayı planladıkları dört tedbiri açıklamış ve aynı zamanda bu tedbirlerin yeterli olmayacağını da eklemiştir. Açıklanan tedbirlerden ilki 65 yaşını geçenlere maaş bağlanması iken, ikincisi ise afetten zarara uğrayan köylülerle ilgilidir ki zaten sıklıkla da afet dolayısıyla borç erteleme gibi girişimlerle hükümetlerin köylülerin yanında olmaya çalıştığından daha önceki bölümlerde detaylı olarak bahsedilmiştir.

Yeni getirilecek olan sigorta sistemi ile ise afet dolayısıyla zarara uğramış köylülerin zararlarının herhangi bir borçlandırma yapılmadan karşılanması öngörülmüştür. Tüm bunların yanında afet dolayısıyla mevcut olan borçların silinmesi ve genel sağlık sigortası uygulaması da diğer alınacak tedbirler olarak açıklanmış olup, genel sağlık sigortası uygulamasıyla köylere doktor gitmesinin hedeflendiği de belirtilmiş ve buna sebep olarak köylülerin doktora gitmek zorunda kalıp yol kat etme mecburiyeti yüzünden can kayıplarının bile yaşıyor olması gösterilmiş ve o nedenle köylü doktora değil, doktor köylüye ulaşsın gibi bir politika güdülmesinin mecburiyet olduğu vurgulanmıştır (Demirel S. , Türk Ekonomisinin Genel Sorunları, 1976, s. 39-40).

Ayrıca ulaşılabilen bilgiler ışığında dünya devletlerinin bazılarında sosyal güvenlik ve tarım sigortası ile alakalı vaziyetten de kısaca bahsetmekte fayda görülmüştür. Örneğin İsveç'te sosyal güvenliğin temel kuruluşunun Milli Sosyal Sigorta Birliği olduğu, genel olarak kimsenin sigorta kapsamı dışında bırakılmayıp emeklilik, aile, güçsüzlük ödemeleri gibi çeşitli ödemelerle sürdürüldüğü ve ödemelerde İsveçli olma şartının aranmayıp yalnızca İsveç'te oturuyor olmasının bile bu kimseleri otomatik olarak sigortalı yaptığına dair bilgilere ulaşılmıştır.

Japonya'da ise tarım kesiminin uğradığı zararları karşılamak üzere bir kanun çıkarılarak pirinç, buğday, arpa, sığır, at ve domuzu kapsadığına ulaşılmıştır. Japonya'da 1947 yılında çıkarıldığı öğrenilen bu kanundan başka 1967-1968 yıllarında meyve ve meyve ağaçlarını da kapsama alan düzenlemeler yapıldığı ve sigorta kapsamına belli bir standarda ulaşan çiftçilerin zorunlu olarak, ulaşmamış olanların ise isteğe bağlı olarak dahil edildikleri bilgisine ulaşılmıştır. Karşılıklı dayanışma esasına dayanan sigorta sisteminde bir taraftan devlet hazinesinden diğer taraftan çiftçilerden toplanan primler neticesinde özel bir fon oluşturularak tarım sigortası yardımlaşma fonu tesis edilmiş olmaktadır.

İngiltere'de ise sosyal güvenlik hususunda en etkili kuruluşun Sağlık ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na bağlı bulunan Milli Sigorta'nın olduğu görülmüştür. Milli Sigorta'nın olanaklarından zorunlu öğretimini tamamlamış herkesin faydalanabildiğı İngiltere'de sigorta uygulamada üç sınıflı bir düzenin var olduğu ve buna göre birinci sınıfta sınıf işçiler ya da işe tayin edilmiş olanlar, ikinci sınıfta kendi işinin sahibi olanlar ve üçüncü sınıfta ise bir işe tayin edilmemiş olanların yer aldığı bilgisine ulaşılmıştır. İngiltere'de uygulanan sınıfa dayalı sigorta sisteminde değişmezlik söz konusu olmamakta dönem dönem değişen iş unvan ve koşullarına sınıflar arası geçiş yapılabilmekteydi (Sosyal Güvenlik ve Tarım Sektörü, 1973, s. 30-32, 35).

Türkiye'de tarım işçilerinin sosyal sigortalar sistemine dahil edilmediğinin ispatı önceki bölümlerde yer verilen AP'nin 1965 seçim beyannamesi olmuştur. AP'nin beyannamesinde tarım işçilerinin de sosyal sigortalar sistemine dahil edileceğı, hatta bir tarım iş kanunu çıkarmayı planladıklarına dair söylemleri Türkiye'de 1965'e kadar geçen süreçte ekonominin ve nüfusun önemli bir kısmını teşkil eden tarım kesiminin sosyal bir güvenceye sahip olmadığı anlaşılmış olup, ciddi bir eksiklik olarak tespit edilmiştir. Ancak yapılan inceleme neticesinde AP'nin iktidara geldikten sonra tarım işçilerine yönelik beyannamesinde yer alan vaatleri gerçekleştiremediğı ve

1971'e kadar sürecek olan birinci ve ikinci iktidar dönemlerinde bu hususta bir gelişme kaydedilemediği görülmüştür.

Nitekim bu bilgiyi doğrular nitelikte Milli Prodüktivite Merkezi Tarım Şubesi'nin bir bülten yayımlayarak, tarım işçilerinin 1971 yılındaki mevcudu ve durumları hakkında mühim veriler sunduğu bilgisine ulaşılmıştır. Adı geçen bültende Türkiye'de aktif nüfusun yüzde 78'inin tarım sektöründe çalıştığı, tarım işçi sayısının 1 milyon olarak tespit edildiği ve bu sayının 1971 sonunda 1 milyon 400 bine çıkacağına dair detaylar yer almakla birlikte tarım işçilerinin sosyal güvenlik durumlarıyla ilgili de bu kadar büyük bir sayı fazlalığına ve gelecek yıllarda daha da artacağına bilinmesine rağmen, tarım sektöründe bu hususlar ile ilgili yeteri kadar önlemin alınmadığı açıklanmıştır ("Tarımda İşçilerinin Sayısı Bu Yıl 1,4 Milyona Ulaşacak", 1971, s. 7).

Meseleye yalnızca tarımsal kalkınma bakımından bakıldığında dahi Türkiye'nin bu hususta sınıfta kaldığı rahatlıkla söylenebilir. 1970'lere kadar böylesine önemli bir nüfus oranına sahip kesim ile ilgili sosyal güvenlik bağlamında bir yol kat edilmemiş olması aslında yalnızca AP'nin değil, ondan önceki hükümetlerin de eksikliği hatta suçu olarak görülmelidir. Sosyal güvence sağlanarak tarıma daha da bağlanmaları için mesai sarf edilmesi gerekirken böyle bir hususun göz ardı edilmiş olması gerçekten şaşılacak bir durum olup, nihayetinde tarım işçileri için ciddi manada bir girişimin *II. Erim Hükümeti* döneminde gerçekleştirildiği görülmüştür.

II. Erim Hükümeti döneminde işçilerin asgari ücretlerinin yeniden düzenlenmesini sağlayan Çalışma Bakanlığı tarafından asgari ücret yönetmeliği yayımlanmış ve bu yeni yönetmelikte ilk kez tarım işçileri asgari ücret kapsamına alınmış ayrıca asgari ücretin belirlenmesinde yaş ve cinsiyet ayrımının yapılmayacağı ve hiçbir iş kolunun asgari ücret kapsamı dışında bırakılmayacağı belirtilmiştir ("Tarım İşçileri Asgari Ücret Kapsamına Alındı", 1972, s. 1, 9).

Tarımda sosyal güvencenin önemine ilişkin, *I. Milliyetçi Cephe Hükümeti* döneminde Samsun Senatörü olduğu bilgisine ulaşılan Prof. Dr. Ziya Gökalp Mülayim'in 1976 yılında yayımlanmış olan yazısı dikkate değer bulunmuştur. Mülayim yazısında sigorta meselesinin Türk tarımının süratle çözülmesi gereken en mühim sorunlardan biri olduğunu belirtmiş ve bunun gerekliliğini de sıklıkla yaşanan kuraklık, don, sel gibi felaketlerle ilişkilendirerek özellikle küçük üreticilerin ciddi

zarara uğramasına yol açan bu durumun ancak tarımsal sigorta sayesinde bir yıkım olmaktan çıkabileceğini ifade etmiştir.

Türkiye’de ilki 1957 yılında Şeker Sigorta A.Ş. olmak üzere, ikincisi de 1960 yılından itibaren Başak Sigorta A.Ş. tarafından tarımsal sigorta yapılmaya başlandığını ifade eden Mülâyim, ayrıca 1967 yılında Güneş Sigorta A.Ş.’nin de tarımsal sigorta yapmak maksadıyla ruhsat aldığını belirtmiş ancak adı geçen üç şirketin de tarımsal sigorta kapsamında faaliyetlerinin oldukça sınırlı kaldığını, tarım kesiminin sigorta taleplerini karşılayamadıklarını da eklemiştir. Bu yetersiz kalışın en önemli sebebinin ise Türkiye’de anonim şirketlere bırakılan sigorta işinin şirketlerin olası zararlara karşı kendilerini korumak adına uyguladıkları yüksek sigorta primleri olduğunu belirten Mülâyim’in bu tespiti söz konusu dönemdeki çiftçilerin büyük bir kısmının sahip olduğu maddi imkânlar göz önüne alındığında oldukça anlam kazanmaktadır. Mevcut durumları ancak hayatlarını sürdürmeye yetecek nitelikte olan çiftçilerin bir de üstüne yüksek primlerle sigorta yaptırmalarını beklemek mantık dışı olacağı gibi, Mülâyim’in de yazısında belirttiği üzere ABD, Japonya gibi ülkelerde de uygulanmakta olan ya devletin bizzat ya da devlet desteğiyle tesis edilecek olan tarımsal sigorta kooperatiflerinin bu işi üstlenmeleri Türkiye için en mantıklı çıkış yolu olarak gözükmekte olup, tarımsal sigorta sorununu çözmek ise bir zorunluluktur (Mülâyim, Tarımsal Sigorta Sorunu, 1976, s. 2).

Tarım işçilerinin durumunun anlaşılmasına katkı sağlayacak türden bir tespit de sendika faaliyetleriyle ilgili haber olmuştur. Söz konusu haberde, Çalışma Bakanlığı’nın yapmış olduğu incelemede Türkiye’de 396 bin 522 tarım işçisinin çalıştığı ve bu işçilerden yalnızca 10 bin 626’sının sendika üyeliğinin bulunduğu açıklanmıştır. Çalışma Bakanlığı tarafından 6.170 üyesi bulunduğu kaydedilen Bağımsız Tarım İşçileri Sendikası’nın 2 milyon 770 bin 805 üye gösterdiği, ayrıca yine Bakanlık tarafından 4.456 üyesi olduğu tespit edilen Tarım-İş Sendikasının ise 64.874 üyesi bulunduğunu ileri sürdüğü ve daha da ilginç her iki sendikanın da üye sayılarını noter aracılığıyla belirlemiş olmasına ilişkin detay dikkat çekici bulunmuştur. Çalışma Bakanlığı’nın yapmış olduğu araştırmada tarım sektöründe çalışan işçilerin 7.300’ü Köy İşleri Bakanlığı’nda, 275.000’i Orman Bakanlığı’nda, 15.813’ü de Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı bünyesinde çalışmakta olup, özel sektörde çalışan tarım işçilerinin sayısının ise 98.409 olduğuna ilişkin veriler yer almıştır. Ayrıca adı geçen araştırmada yukarıda bahsedilen iki sendikasının yetki

mücadelesine giriştiği ve aslında bunun yersiz olduğunu gösteren bir tespit de yer almıştır ki o da tarım iş kolunda 29 işçi ve 2 işveren sendikasının bulunduğu bakanlık tarafından tespit edilmiş olmasıdır ("396 Bin Tarım İşçisinden Sadece 10 Bini Sendikalı", 1975, s. 7). Netice itibarıyla bakıldığında Çalışma Bakanlığı'nın yapmış olduğu bu araştırma, Türkiye'de yalnızca tarım işçileri özelinde bakıldığında dahi sendikalaşma hareketlerinin oldukça düşük seviyede kaldığı gerçeğini gün yüzüne çıkarmıştır. 396 bin civarı tarım işçisi bulunmasına karşılık bunlardan yalnızca 10 bin küsurunun sendika üyesi olmasının geri kalmışlıktan başka bir izahı olmayıp, hele bir de diğer ülkelerdeki sendikal hareketler düşünüldüğünde bu gerçek biraz daha netlik kazanmaktadır. Son söz olarak 1975 itibarıyla tespit edilen bu tablo Türkiye'nin böylesine önem arz eden bir meseleyi neden çözüme kavuşturamadığına ilişkin ciddi soru işaretleri uyandıracak nitelikte olup, akıllara işverenlerin ya da diğer bir deyişle patronların mı korunmaya çalışıldığına dair soru gelmektedir.

Tarım işçilerinin sosyal güvence hususunda durumlarını düzeltmek adına köklü bir girişimde ise *I. Milliyetçi Cephe Hükümeti* döneminde bulunduğu görülmüştür. Söz konusu düzenlemeyle ilgili bizzat dönemin Sosyal Güvenlik Bakanı Ahmet Mahir Ablum'un Tarım, Orman ve Köy İşleri Bakanlıklarıyla Sosyal Güvenlik Bakanlığı arasında imzalanmış olan protokole ilişkin açıklamasına ulaşılmıştır. Ablum yaptığı açıklamada aslında sosyal güvenliğin tüm yurda ve bütün vatandaşlara uygulanmasının esas hedef olarak hükümet programında da yer aldığını belirtmiş ve bu doğrultuda nihayet yukarıda adı geçen bakanlıklar tarafından imzalanan protokolle 300 bin tarım işçisinin sigorta primleri dairelerince ödenmek suretiyle Sosyal Sigortalar kapsamına alınmaları hususunda ortak karara varıldığını açıklamıştır. Tarım işçilerinin SSK kapsamına alındığının müjdesi olan bu açıklamada ayrıca Ablum, yurt dışı bazında da girişimlerde bulunduğu, dış ülkelerde yaşayan Türk vatandaşlarının da sosyal güvenliğe kavuşmaları için hükümetlerinin ciddi uğraş verdiğini ve nihayetinde Danimarka, Libya ve Kıbrıs hükümetleriyle yaklaşık 30 bin Türk vatandaşının sosyal güvenliğe ulaşmasını sağlayacak anlaşmaların imzalanmış olduğunu da belirtmiştir ("300 Bin Tarım ve Orman İşçisi SSK Kapsamına Alındı", 1977, s. 7). Süleyman Demirel önderliğindeki *I. Milliyetçi Cephe Hükümeti* döneminde yaşanan bu gelişme tarım kesimi için bir nevi müjde niteliği taşımakta olup, olası doğal afetler yüzünden genel olarak kaderine razı gelmek zorunda kalan üretici kesimin âdeta kaderinin değişmeye başlayacağını işareti olmuştur. Hemen

belirtmek gerekir ki buradan doğal afetlerle yüz yüze kalıp ciddi zarara uğrayan köylülerin bu karara kadar tamamen kaderlerine terk edildiği gibi bir anlam çıkmamalıdır. Zaten önceki bölümlerde de hükümetlerin böyle durumlarda ne gibi tedbirler alıp girişimlerde bulduklarına ilişkin detaylı olarak inceleme yapılmıştı. Ancak ilgili kısımlarda da belirtildiği üzere alınan bu önlemler günü kurtarmaya yönelik girişimler olduğundan ciddi bir iyileşmeye yol açmadığı hatta borçların ertelenmesinin daha sonraki süreçte daha fazla borçlanmaya bile sebep olabileceği gibi hususlar göz önüne alındığında bu karar gerçekten müjde niteliğini hak etmektedir. Bir de tarım işçilerinin SSK kapsamına alınmasının yalnızca zararlarını karşılama olmayıp, sağlık gibi konularda da güvence altına alınmaları anlamına geldiği düşünüldüğünde *I. Milliyetçi Cephe Hükümeti*'nin bu girişimi daha çok kıymet kazanmaktadır.

Son olarak her ne kadar uygulamaya sokulamamış olsa da *III. Ecevit Hükümeti* döneminde hazırlanmış olan Tarım-İş yasa tasarısından da bahsetmenin faydalı olacağı düşünülmüştür. Çünkü hazırlanan bu tasarı tarım işçilerinin ne gibi sosyal haklara sahip olmadıklarını göstermeye yetecek kadar mühim detaylar içermektedir. Tarım işçilerinin sanayi ve hizmetler sektöründe yer alan işçilerin sahip oldukları haklara kavuşmasını öngören bu tasarıda öne çıkan hususlar şunlardır:

“Nitelikleri bakımından yapılması mevsimlere bağlı olan işlere *mevsimlik iş*, bunların dışında en fazla 30 gün süren işlere *süreksiz iş*, 30 günü aşan işlere de *sürekli iş* denilecektir. Kanun kapsamına giren işlerde haftalık çalışma süresi 48 saat olacak, ancak işin niteliğine göre senelik toplam çalışma süresi yılda 2400 saati geçmemek şartıyla işçi haftada 60 saat çalıştırılabilecektir. Tarım işçileri çalıştıkları bölgenin geleneklerine ve işin süre ve özelliğine göre *ara tatili* yapacaklar. Ara tatili 15 dakika ile 4 saat arasında olacaktır. 16 yaşını doldurmamış erkek çocuklarla kadınların gece çalışmaları yasak. Ancak işin niteliği veyahut da iklim koşulları nedeniyle bazı durumlarda gece çalışması yapılabilecek. Bu husus çıkarılacak tüzükle düzenlenecek. İş Kanunu'nun asgari ücret konusundaki hükümleri tarım işçilerine de uygulanacak. Tarım işçileri için asgari ücretin belirlenmesinde komisyona Gıda, Tarım ve Hayvancılık, Orman ve Köy İşleri Bakanlıklarından birer, en çok üyesi bulunan Tarım İş Kolu Sendikası'ndan ve Türkiye Ziraat Odaları Birliği'nden üçer temsilci katılacak. Tarım işçilerine haftada bir gün ücretli izin verilecek. Tarım işçilerinden hizmeti 5 yıldan az olanlara 12 gün, hizmeti 5-15 yıl olanlara 18 gün, hizmeti 15 yıldan fazla olanlara da 24 günlük yıllık izin verilecektir. Yıllık ücretli izin hakkında vazgeçilemeyecektir.” (“Binlerce Tarım İşçisi Yeni Sosyal Haklara Kavuşuyor”, 1978, s. 7).

Söz konusu tasarı başında da belirtildiği gibi uygulamaya geçirilmemiş olmasına karşılık tarım işçilerinin aslında layık oldukları hakları göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca sanayi ve hizmet sektöründe çalışanların sahip oldukları hakların tarım işçilerine tanınmaması Türkiye gibi yıllarca gelirin büyük çoğunluğunu tarımdan karşılayan bir ülke için ciddi bir eksiklik olarak tespit

edilmiş ve söz konusu dönmedeki her hükümetin ekonomik kalkınma, tarımsal kalkınma söylemlerine yer vermesine rağmen bu meseleyi göz ardı etmiş olması aslında istenilen kalkınmanın gerçekleştirilemediğinin bir başka ispatı olmuştur. Çünkü böylesine önem teşkil eden bir sektörde çalışanların sosyal güvenceden uzun yıllar mahrum bırakılmış olmasının başka türlü izahı düşünülememektedir.

Sonuç olarak bakıldığında 1960 Darbesi'nden sonra başlayan yeni dönemde, bir tarafta üretimde iklime olan bağımlılığın yarattığı zorluklar, toprak reformunun bir türlü gerçek manada gerçekleştirilememiş olması, tarımda makineleşmeye yönelimin artmasıyla insan gücüne olan ihtiyacın azalmaya başlaması, sosyal güvenceden mahrum bırakılış, gün geçtikçe gelişmekte olan sanayileşme hareketlerine bağlı olarak kentlerde artan iş olanakları diğer taraftan ise bir türlü uzun soluklu siyasi istikrarın sağlanamamasının yanında bir de içeride baş gösteren karışıklıklar ve dış ilişkilerde de ortaya çıkan çeşitli krizler neticesinde zaten önceki dönemde başlamış olan köyden kente göç hareketlerinin hız kazanmasına yol açmış ve neticede kentlerde ortaya çıkan olağan dışı nüfus artışı ise beraberinde bambaşka sorunların doğmasına sebep olmuştur. Söz konusu dönemin bu göç hareketlerinin uzantısı olarak görülen iki ana sorunundan biri gecekondulaşma olurken diğeri ise iş sahası ya da diğeri bir deyişle istihdam sorunu olmuştur. Bir de bunların yanında şehir altyapılarının olağandışı nüfus artışına hazır olamaması beraberinde bambaşka problemleri de getirmiştir. Kısaca çalışmaya konu olan bu yıllar gerek AP Hükümetleri nezdinde gerekse diğer hükümetler olarak bakıldığında genel olarak siyasilerin her alanda mücadele etmek zorunda kaldığı ve aynı zamanda ekonominin de ağır imtihanlardan geçtiği yıllar olarak hafızalara yerleşmiştir.

Tarihte faraziye yer olmamakla birlikte 1965'te başlayan AP iktidarı 1971 Muhtırası'yla kesintiye uğramasaydı Türkiye'nin düzeni nasıl olurdu diye düşünülmesi yadırganmaması gereken bir durum olup, aslında çeşitli sebeplerle seçime gitmek, halka bırakmak yerine siyasete direk müdahalenin o yıllarda Türkiye'ye bir şey kazandırmadığı hatta Türkiye'den çok şey götürdüğü de açıktır. Ancak yine de içinde bulunulan şartları tam olarak değerlendirmeden yapılacak kati yorumlardan imtina etmenin çalışmanın objektifliği açısından bir zorunluluk olarak görüldüğünü de belirtmek gerekmektedir.

4.4.2. Kırsaldan Kente Göç ve Gecekondulaşma Hareketleri

Çalışmanın yıl aralığı itibarıyla bakıldığında, Türkiye’de özellikle de yukarıda sayılan sebepler başta olmak üzere çeşitli sebeplerle köyden kente doğru göç hareketinin aslında 1960’tan daha önce yani DP iktidarı döneminde başladığı (1950’ler) bilinmekte olup, söz konusu göçlerdeki artışın 1970’lere kadar hatta 1970’lerde de artarak devam ettiği görülmüştür. Türkiye’de 1961-1980 arası görülen göç hareketliliğiyle ilgili gelişimlere geçmeden evvel Sevilay Kaygalak’ın göçün akım yönüne bağlı olarak ortaya çıkan göç türleriyle ilgili tespitine değinmek gerekmektedir. Türkiye’deki göç hareketlerinin genellikle kırdan kente veyahut da kentten kente şeklinde gerçekleştiğini belirten Kaygalak, diğer göç tipleri olan kırdan kıra ya da kırdan kente gibi göçlerin Türkiye için söz konusu olmadığını açıklamıştır (Kaygalak, 2009, s. 13). Gerçekten de bakıldığında Kaygalak’ın bu tespiti oldukça yerindedir. Çünkü geçmişten itibaren düşünüldüğünde Türkiye’de göçler başlangıçta köylerden ya da diğer bir ifadeyle kırdan kente şeklinde gerçekleşmişken, daha sonraki süreçte imkânların geliştiği kentlere diğer kentlerden de göçün gerçekleştiği görülmüştür.

1961-1980 arası Türkiye’deki göç hareketlerinin seyrine genel olarak bakıldığında kırsal kesimden kentlere yoğun bir şekilde göçlerin gerçekleştiği görülmüştür. Daha önce de belirtildiği üzere toprak mülkiyeti problemi, kuraklık, sel gibi felaketlerin yarattığı olumsuz etki, makineleşmenin etkisiyle insan gücüne duyulan ihtiyacın azalması gibi çeşitli sebeplerle gerçekleştirilen göçlerin temelinde yatan asıl problem dönemin siyasetleri tarafından sorunların çözümünün yerinde aranılmaması yani gözle görülür bir nüfus oranını oluşturan bu kesimin çektiği sıkıntıların giderilememiş olması, onları buldukları yerlerde istihdam için gereken girişimlerde bulunulmaması kırsal kesimi âdeta göçe mecbur bırakmıştır. Aslına bakıldığında tahmin edileceği üzere bin bir ümitlerle yerlerini terk edip sırf daha iyi yaşam koşullarına sahip olabilmek adına bilhassa da ekonomik kaynaklı yani iş odaklı yapılan bu göçler bu kesimin sorunlarına çare olmamıştır.

Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülkenin bırakın köylerini, kentleri dahi henüz altyapısını tamamlayamamışken, söz gelimi su gibi hayati bir meselede bile gereken gelişmeyi gösterememişken bir de üstüne gerçekleşen göçlerle kentlerde beklenmedik derecede artan nüfus yepyeni sorunları da beraberinde getirmiştir. Aslında işin özü kırsal kesime yönelik takip edilecek politikaların başarılı bir şekilde gerçekleştirilememesinden başka bir şey değildir.

Ancak diğer sorunlar bir kenara bırakılarak çalışmanın bu bölümünde genel olarak kırsaldan kentlere yapılan göçler neticesinde ortaya çıkan gecekondulaşmanın seyri hakkında fikir verilmesi amaçlanmıştır. Çünkü bu sayede bir tarım ülkesi konumunda olan Türkiye’de takip edilen tarım politikalarının ne kadar önemli olduğu bir kez daha vurgulanacak ve aynı zamanda da bu hususun yalnızca bir kesimin ya da ülkenin ekonomisiyle alakalı olmayıp, sosyal bakımdan da taşıdığı önem gün yüzüne çıkartılacaktır.

Hüseyin Bal, kırdan kente göçlerin 1950’lerden itibaren görülmeye başladığını ve özellikle de 1985’li yıllarda zirveye ulaştığını ve bu tarihten sonra yavaşlama seyrine geçtiğini aktarmıştır. Bal’ın vermiş olduğu bilgilere göre Türkiye’de kırsaldan kentlere 1945-1950 arasında 214.000, 1950-1955 arasında 904.000, 1965-1970 arasında 1.939.000, 1975-1980 arasında ise 1.692.000 kişinin göç ettiğini aktarmıştır (Bal, 2006, s. 88). Bu sayısal analizden sonra çalışmanın yıl aralığında öne çıkan göç ve gecekondulaşma¹⁰⁷ ile ilgili gelişmelere yer verilirken, çalışmanın başlığından ötürü özellikle de AP’nin bu meseleye yaklaşımı ve hükümette yer aldığı dönemler itibarıyla alınan kararlar, yaşanan gelişmeler detaylı olarak ele alınacaktır.

AP’nin siyasi hayatta ilk kez rol aldığı hükümet olan CHP-AP koalisyonunun hükümet programına bakıldığında, gecekonduların çözümü hükümetin ortak amacı olarak açıklanmış, mevcut gecekonduların ıslah etmek, gecekonduyu doğuran ihtiyacı bir düzen içerisinde ve daha geniş ölçüde, köyden şehre doğru göçün yarattığı zorlu meseleler üzerine eğilmenin bir zorunluluk olarak görüldüğü ve bu suretle bölge planlaması çalışmalarının da önemine inandıklarına dair ifadelerin yer aldığı görülmüştür ("Hükümet Programı", 1961, s. 1, 5). Ayrıca hükümet kurulduktan kısa süre sonra Cevat Fehmi Başkut’un Cumhuriyet gazetesinde yayımlanan yazısında yer alan ifadeler de Türkiye’deki gecekonduların boyutunun anlaşılmasına katkı sağlayacak niteliktedir. Başkut, 1953 yılında gecekonduların inşaatının yasaklanmasından 1961’e kadar geçen 8 yıllık sürede yalnızca İstanbul’da tam 61.400 tane gecekondular yapıldığını ve yasaklama kararı çıktığında bu sayının 7.500 olduğunu ve bunun günde 21 civarı gecekondular yapıldığı anlamına geldiğini dolayısıyla bu durumun ürkütücü ve bir boyuta ulaşmış olduğunu açıklamıştır. Ayrıca 61.400 gecekonduda yaşayan toplam

---

¹⁰⁷Gecekonduların ilk görüldüğü yerler büyük kentlerdir, ilk örnekleri de büyük kentlerde görülmüştür. Detaylı bilgi için bkz. Tansı Şenyapılı, T. (2004). "Baraka"dan Gecekondulara: Ankara’da Mekânın Dönüşümü 1923-1960. İstanbul: İletişim Yayınları.

nüfusun 329.280 olduğunu ve bunun örneğin toplam nüfusu 158.838 olan Siirt'le kıyaslandığında İstanbul'daki gecekondu probleminin ne anlama geldiğinin daha kolay anlaşacağını düşündüğü görülmüştür.

Gerçekten Başkut'un da işaret ettiği gibi bir vilayet nüfusundan bile fazla olan bu nüfus, mahrumiyet ve sıkıntılar (yol, elektrik, lağım, su vb.) içerisinde yaşadıkları mağara niteliği taşıyan gecekonduyla hem İstanbul gibi mühim bir şehrin sosyo-ekonomik düzenine ciddi zarar vermekte, hem de Başkut'un yol, kanalizasyon, okul gibi unsurların hangi gecekondu mntikasına yapılabileceğini sorguladığı yazısında hükümetin yapması gerekenin acilen İstanbul'a göçü durdurmak ve gecekondu ıslahını gerçekleştirmek olduğunu ifade etmiş olduğundan gerekmektedir (Başkut, 1961, s. 2).

Sadece İstanbul özelinde olmasına rağmen ulaşılan bu bilgiler AP'nin siyasi hayatta aktif olarak rol almaya başladığı ilk günlerde Türkiye'deki gecekondu probleminin hiç de hafife alınacak boyutta olmadığını gösterirken, aynı zamanda 1953-1961 arasına ait olan sayısal veriler DP döneminde köyden kente göç hareketliliğinin yoğunluğunu da göstermiştir.

CHP-AP koalisyonu döneminde gecekondu meselesinin halli için İmar ve İskân Bakanı Muhittin Güven İstanbul'un çeşitli gecekondu semtlerine bir gezi düzenleyerek buralarda bizzat gözlemlerde bulunmuş ve neticede yapılması gerekenin yalnızca mesken ıslahı olmadığı aynı zamanda buralarda yaşayanların ekonomik durumlarının da düzeltilmesi için bir şeyler yapılması gerektiğine dair sonuca vardığı görülmüştür ("Gecekonduları İslah Tedbirleri Tespit Ediliyor", 1962, s. 1, 5). Güven'in yapmış olduğu bu gezi gecekondu ve mesken davasında izlenecek yolda bir örnek teşkil edecek nitelik taşımaktadır. Ayrıca adı geçen hükümetin gecekondu meselesine yaklaşımını gösteren detaylara, İmar ve İskân Bakanı Muhittin Güven'in İkinci İmar Kongresi sebebiyle yapmış olduğu açıklamada rastlanmıştır. Güven, Türkiye'deki yüzde 3 nüfus artışına karşılık her sene 160 ile 180 bin arasında meskene ihtiyaç olduğunu, bunların 50-60 binin köylerde, 54 bininin belediye ruhsatlarıyla karşılandığını, geriye kalan 60 bininin ise gecekondu şeklinde ortaya çıktığını ifade etmiştir.

Bakan'ın ayrıca Batı'daki amme sektörünün mesken inşaatında ulaşmış olduğu % 56 rakamının Türkiye'de yalnızca yüzde 9 olduğunu ve 1963'te bu rakamın % 30'a çıkartılması için çalışılacağını iddia ettiği görülmüştür. İlaveten 1962 içerisinde

Türkiye'nin 71 yerinde 55 milyon lira tutarında 1.000 mesken inşa edileceğini ve bu meskenlerin İstanbul, Ankara, İzmir, Antalya ve Urfa illerinde yapılacağını açıklamıştır ("Gecekondular Islah Edilecek", 1962, s. 1, 7).

Gecekondulara yönelik alınan kararlar arasında mühim bir gelişme olarak kaydedilen, AP'nin hükümet dışında kaldığı *IX. İnönü Hükümeti* döneminde gecekondulara tapu verilmesine ilişkin alınan karardan bahsetmek gerekir. Bu hususla ilgili haberde, İmar ve İskân Bakanlığı'nın İstanbul'daki gecekonduları inceleyen bakanlıklar arası karma komisyonun vermiş olduğu rapora uyararak, gecekonduların kesin surette çözümü ve tapularının verilmesi için geniş çaplı çalışmalara başladığına dair ifadeler yer almıştır. Komisyon tarafından gönderilen raporda yıllardır gecekonduların yaşadıkları bölgelerde yaşayan ve ilke biçimde de olsa ihtiyaçlarını karşılamayı başaran gecekonduların büyük çoğunluğunun kaldıkları yerleri benimsedikleri, buldukları yerlerin tapularını alarak yasal olarak sahip olabilmeyi istedikleri ve bunun için de gereken bedelleri vermeye hazır oldukları açıklanmıştır. Buna dayanak olarak da gecekonduların ıslah programı çerçevesinde yapılması planlanan blok halindeki meskenlere geçmeyi istemedikleri, türlü zorluğuna rağmen bırakıp geldikleri köy hayatını anımsatması sebebiyle gecekondulardan vazgeçmeyi tercih etmemeleri gösterilmiştir.

Islah programı çerçevesinde gerekli incelemeler yapıldıktan sonra içerisinde barınmanın imkânsız hale geldiği gecekondularda yaşayanlar başka meskenlere aktarılacak suretiyle bu gecekonduların yıkılacağı, ıslaha uygun bulunan gecekondular için ise gereken tüm kredi, teknik ve malzeme desteğinin sağlanacağı ve tabii ki asıl olarak köylerden şehirlere göçü önleyecek uzun vadeli sosyal ve ekonomik tedbirlerin alınacağı, bu tedbirleri almanın bir zorunluluk olarak görüldüğüne ilişkin detaylar yer almaktadır ("Gecekondulara Tapu Verilecek", 1962, s. 1, 7). Alınan bu kararlar yukarıda adı geçen iki hükümetin de gecekonduları yıktırmanın bir çözüm olmadığı konusunda hemfikir olduğunu gösterirken aynı zamanda ıslah programları ile yapılması planlananlar¹⁰⁸ Türkiye'de artık gecekonduların gerçeğinin siyasiler tarafından kabullenildiğini ve bu işin ciddiye alınmaya başlandığını da göstermektedir.

---

¹⁰⁸Gecekonduları toptan yıkmak yerine kurtarılabilir durumda olanların ıslahına gidilmenin daha sağlıklı olacağı kanaatiyle alınan kararlar döneminde mühim bir gelişme olarak ABD New Jersey şehri Belediye Başkanı Mr. G. Rose ile İstanbul Belediye Başkanı Necdet Uğur arasında geçen görüşme olmuştur. Bu görüşmenin konusu Amerikalıların İstanbul'da yapmayı istedikleri "Sanat okulları" olmuş, dünyanın geri kalmış memleketlerinde bu türden tesisler kurarak o memleketlerin ihtiyacı olan

Gecekondulaşmaya yönelik alınan kararlardan birisi de *X. İnönü Hükümeti* İmar ve İskân Bakanı Celalettin Uzel'in gecekondu sahiplerine 5 bin liradan az olmamak şartıyla kredi verileceği ve yeni meskenlerin inşasında yardım edileceğini açıklaması olmuştur. Ayrıca Uzel mevcut uygulamada Bakanlar Kurulu kararıyla belediyelere bırakılmakta olan hazine arsalarının İmar ve İskân Bakanlığı'na verilmesini talep edeceklerini, bu arsaların kendilerine bırakılması halinde yol güzergahında bulunanlara, Mimarlar Odası'nın da destekleri ile 400'er evlik mahalleler inşa ettirmeye yönelik planlarının bulunduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda bu arsaların gecekondu sahiplerine tahsis edileceğini ve buna karşılık birkaç aylık zaman dilimi içerisinde kendi evlerini inşa etmelerini isteyeceklerini açıklamıştır. Tabii süreçte amme hizmetlerini belediyelerin yürüteceğini belirten Uzel, kendilerinin de kredi yardımıyla bulunacağını ve nihayetinde yeni evler tamamladıktan sonra eski gecekondu mahallesinin tamamen yıkılmasını planladıklarını belirtmiştir ("Ev Yapması İçin Gecekondu Sahiplerine Kredi Verilecek", 1964, s. 3). Uzel'in bu açıklamaları hükümetin gecekondu davasının çözümü için gösterdiği çabanın somut bir yansıması olurken, aynı zamanda planlamada yer alan detaylar bu işin hem kolay olmayacağını hem de ekonomik olarak da sağlanacak kredi destekleriyle bütçeye yeni bir yükün ekleneceğini göstermiştir. Ancak bunu gerçekleştirmek neredeyse imkânsız olurken, gün geçtikçe artış gösteren gecekondu inşalarının yaşandığını da belirtmek gerekir.

Yapılan inceleme esnasında *Ürgüplü Hükümeti* döneminde Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Sosyoloji Bölümü profesörlerinden, köy monografileri ve aile çalışmaları ile tanınmış olan İbrahim Yasa'nın yapmış olduğu gecekonduardaki ekonomik düzeni konu alan araştırması, içerdiği sonuçlarla oldukça dikkat çekici bulunmuştur. Söz konusu araştırma köyden şehre göçün en mühim sebebinin köylerde sefaletin, yoksulluğun değişmez niteliğini sürdürmesinin olduğunu ortaya çıkarırken,

---

teknik elemanların süratle yetiştirilmesine hizmet eden uluslararası kuruluşun aynı zamanda üyesi olan Mr. Rose hazırlanan projeler hakkında da fikir alışverişinde bulunmuştur. İstanbul'da bu müesseselerden ilkinin Zeytinburnu ve emsali gibi gecekondu mıntıklarında açılmak istendiğine ilişkin haberde, sosyal durumları sebebiyle okuyamamış çocukların kurulacak bu müesseseler aracılığıyla süratle sanat eğitime tabi tutulmalarının söz konusu olacağı belirtilmiş, Uluslararası Teknik İşbirliği Teşkilatının kurmuş olduğu bu müesseselerin, Türkiye'de normal bir eğitim kademesini oluşturan Sanat Enstitülerinden farklı bir eğitim verilerek her yaşta gençlerin katılabildiği kısa süreli eğitimlerle hayata atılabildikleri bir süreç söz konusu olmuştur. "Amerikan Yardımları ile Gecekondu Semtlerinde Sanat Okulları Açılacak", (21 Ağustos 1963). *Hürriyet*, S. 5496, s. 1, 7. Böyle bir detaya yer verilmesinin sebebi söz konusu dönemde gecekondu mıntıklarında sanat okulu açacak kadar gecekondu gerçeğinin kabullenilmiş olmasını göstermekten başka bir şey değildir. Amerikan yardımlarının böyle bir amaçla kullanılacak olması ise bu görüşü daha da kuvvetlendirmiştir.

aynı zamanda gecekondulardaki ekonomik ya da diğeri bir ifadeyle iş düzenine ilişkin de sunduğu mühim tespitler şunlardır:

“Gecekondularda aile reislerinin ortalama aylık kazançları 386 liradır. Bu rakama çalışan çocukların, hizmetçilik vesaire işler yapan eşlerin kazançları ve köyden getirilen çeşitli gıda maddelerinin değeri dahil değildir. 386 liralık kazanca bunlar da dahil edildiğinde, gecekondulu aile reisinin kazancı ortalama aylık kazancı, devlet hizmetine yeni girmiş üniversite mezununun aldığı maaş seviyesini bulmaktadır. İkinci bir husus gecekondularda oturanların beşte üçü marangozluk, duvarcılık, tenekecilik, ayakkabı tamirciliği, şoförlük, arabacılık, taş yontuculuğu, yapı ustacılığı yapmaktadır. Gecekonduda yaşayanların üçte biri de ayakkabı boyacılığı, hademelik ve kapıcılık ile geçinmektedir. Gecekondulu ailelerini yüzde 78’i kazandığını yemekte, yüzde 14’ü ise bankada para biriktirmektedir. Gecekondulu ailelerinin gelirleri birkaç misli arttığı takdirde, yapmak istedikleri de farklıdır. Böyle bir durumda yüzde 51’i ev almak, yüzde 23’ü çocuk okutmak, yüzde 18’i de geçimlerini düzeltmek dileklerinin bulunduğunu açıklamıştır. Son olarak ise gecekondularda yaşayanların dillerinden düşmeyen iki söz, ‘*Dünyada mekân, ahirette iman*’ ve ‘*Para ile imanın kimde bulunduğunu Allah bilir*’ deyimleridir.” (“Gecekondularda Yaşayan Aileler Sanıldığı Kadar Perişan Değilmiş”, 1965, s. 5)

Bu araştırmada yer alan tespitler gerçekten dikkat çekici olmuştur. Çünkü gecekondularda yaşayanların ekonomik durumlarına ilişkin genel kanaat sefaletten kaçıp yeniden sefalete düştükleri yönünde olduğundan, âdetâ bu araştırma bu tarz düşüncelere yanıt olmuştur. Hatta gecekonduda yaşayan aile fertlerinin hepsinin kazanç sağladığı düşünülerek, üniversite mezunu yeni memurun almış olduğu maaşla yapılan kıyaslama oldukça şaşırtıcı olurken, aslında işte bu yüzden köyden kente göçlerin artarak devam ettiği de ortaya çıkmıştır. Köylerinde kalıp sefaletle boğuşmak yerine, şehirlere gelip çoluk çocuk demeden canla başla çalışmayı, türlü zorluklarına rağmen gecekondularda yaşam mücadelesi vermeyi tercih eden bu kesim Türkiye’nin göz ardı edilmemesi gerçeğidir.

Bir diğeri mühim çalışma ise Mübeccel Kıray’ın 1998 senesinde Ankara’daki gecekondular üzerine yaptığı araştırma vasıflı olup, çalışanların oranı %27’dir ve işçilerin meslekleri zanaata dayalı olan işlerdir. Göç edenler tarımla uğraşamayacakları için kendilerine yeni iş alanları yaratırlar. Kıray’ın bu çalışması Yasa’nın çalışmasına dayanır. Yine buna uygun olarak kente köyden göç edenler ve gecekondulu nüfusunu oluşturanlar kentle bütünleşirken formel işleri yaparak, kayıt dışı sektörlerde çalışarak kentteki arz boşluklarından yararlanmışlardır ve kendi dağıtım kanallarını, pazarlarını oluşturmuşlardır (Şenyapılı, 1998, s. 311; Kıray, 1998).

Büyük kentlerdeki gecekonduların varlığı kırdan kente doğru gerçekleşen yoğun göç dalgası ile ilişkilidir, kentte boş olan arazilere, yerleşimin hemen dışına gecekondulu mahalleleri yapılmıştır (Keyder, 2006, s. 175).

“Dar gelir grubundakilerin yerleşim masraflarını kendilerinin karşıladığı konut biçimi olan gecekondular, yasal ve planlı olmadığı için gerekli altyapıya sahip değildir. Devletin dar gelirlilere yeterli ve uygun konut imkânı sağlayamadığı için oluşumuna göz yumduğu bir barınma biçimi olarak gecekondular, kente göç edenlerin kentle bütünleşmesini sağlayan “tampon mekanizma” işlevi görmüştür” (Altundere, Kızıltepe ve Aydın, 2020, s. 198).

Mübeccel Kıray’ın 1962 yılında Türkiye’de değişimi ifade etmek için kullandığı tampon mekanizma, kentlerdeki yoğun göç sonucunda ortaya çıkan gecekonduların açıklanmaktadır. Değişimin ara bir formudur ve ilerleyen zamanlarda gecekondular da şekil değiştirmiştir (Kıray, 2000).

Ruşen Keleş’e ve Oğuz Işık ve Melih Pınarcıoğlu’na göre gecekonduların yapımı üç farklı döneme sahiptir. 1960lara kadar masum bir barınma ihtiyacını kapsar, yoksul kesimin başını sokacağı, kendi emeği ile yaptığı bir yerdir. 60-70 arasında yine kendi emeği ile yapılır ancak gecekonduların sahibi kiraya vereceği evlere de sahiptir. Yani artık sadece barınma değildir aynı zamanda gelir elde etme aracına dönüşmüştür. 1970-80 arası ise tamamen ticarileşen bir sürece girmiştir. Gecekondular inşa edilip satılma gözlemlenmiştir. Nitekim Işık ve Pınarcıoğlu bu şekilde yoksulluğun başka bir gruba yani köyden kente yeni göç eden kesime devredildiğinden bahsetmektedir (Keleş, 1983; Işık ve Pınarcıoğlu, 2018).

Çalışmada genel hatlarıyla ele alınmaya çalışılan göç ve gecekonduların probleminin sosyal, kültürel, eğitim, ekonomik vb. türlü yönleriyle aslında başlı başına araştırma yapılacak boyutta olduğunu bir kez daha ifade etmekte fayda-bulunmaktadır.

Büyük kentlerdeki gecekonduların varlığı kırdan kente doğru gerçekleşen yoğun göç dalgası ile ilişkilidir, kentte boş olan arazilere, yerleşimin hemen dışına gecekonduların mahalleleri yapılmıştır (Keyder, 2006, s. 175). Bir tespit de *Ürgüplü Hükümeti* döneminde Cumhuriyet gazetesinde yayımlandığı tespit edilen İstanbul Üniversitesi İdare Hukuku Asistanı Dr. A. Ülkü Azrak’ın kaleme aldığı yazı olmuştur. Türkiye’de büyük şehirlerde gecekonduların yapımını hızlandıran en mühim sebebin büyükşehirlere sürekli olarak Türkiye’nin diğer yerlerinden göçlerin yaşanması olduğunu belirten Azrak, büyükşehirlerdeki bu durumun aşırı şehirleşme olarak yorumlanabileceğini ancak aslında altta yatan şeyin az gelişmiş bir ülkede düzensiz ve plansız sürdürülen kalkınma hareketlerinin yarattığı bir sonuçtan ibaret olduğunu açıklamıştır.

Söz konusu döneme kadarki süreç ışığında Türkiye’de büyükşehirlere yaşanan yoğun göçlerin sebeplerini özetle aktardığı görülen Azrak’ın ifadeleri, Türkiye’deki

göç hareketlerinin zemini hakkında fikir sahibi olunmasına katkı sağlayacak niteliktedir. Azrak, bu sebeplerin en başında bölgeler arasında dengesizliğe işaret etmiş ve bunun da sanayi yatırımlarının en fazla büyükşehirlerde toplanmasından dolayı örneğin İstanbul olmak üzere bölgeler arasındaki dengesizliklerin gün geçtikçe derinleşmesine yol açtığını ifade etmiştir.

İstanbul ve civarında yapılan sanayi üretiminin Türkiye'nin tamamındaki sanayi üretiminin yüzde 40'ını oluşturduğunu ifade eden Azrak, "İstanbul'un taşı, toprağı altın" sözünün altında bu gerçeğin yattığını belirtmiştir. Azrak'ın da ifade ettiği üzere büyükşehirlere yaşanan yoğun göçün diğer en mühim sebebi ise daha önce de işaret edildiği gibi tarım sektörünün Anadolu halkının büyük çoğunluğunu geçindirememesidir.

Ayrıca İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyükşehirlerde yapılan araştırmalarda gecekondularda yaşayanların yüzde 85'inin Anadolu'nun küçük merkezlerinden ve köylerinden gelenlerden oluştuğunu yani meselenin basit olmayıp, yıllarca Anadolu halkını topraksız bırakarak işçi konumundan çıkmalarına fırsat vermeyen toprak ağalarının yaşanan göçlerdeki en büyük paya sahip olduklarına dair ifadeler yer almıştır.

Göç eden kesimin gecekondulara yönelmesindeki en mühim faktörün ise kalkınma planında yer almasına rağmen bir türlü Türkiye'de sosyal konut yapımına başlanamamış olması, dolayısıyla yüksek kiralar âdeta gelenleri gecekondularda yaşamaya mecbur bırakmıştır. Yani gecekondulu meselesi öyle tek bir açıdan ele alınacak bir mesele olmayıp, devletin hem sanayi yatırımlarını bölgeler arası dengeyi sağlayacak şekilde gerçekleştirmesi, hem tarımda acilen toprak mülkiyeti sorununu çözmesi bir de bunun yanında şehirlerde, ki özellikle de yoğun göçe maruz kalan büyükşehirlerde acilen sosyal konut yapımına ağırlık vermesi gerektiği sonucu ortaya çıkmıştır (Azrak, 1965, s. 2).

Adalet Partisi'nin 1965 seçimlerinde tek başına iktidara gelişinden kısa bir süre sonra Başbakan Süleyman Demirel'in yirmi bir ilin (İzmir, İstanbul, Ankara, Adana, Bursa, Eskişehir, Gaziantep, Konya, Tokat, Samsun, Kayseri, Antalya, İskenderun, Erzurum, Zonguldak, Balıkesir, Manisa, Sakarya, Elazığ, İzmit, Aydın) belediye başkanlarının katılımıyla gerçekleşen gecekondularla ilgili toplantıda yapmış olduğu açıklama oldukça önemlidir. Demirel bu toplantıda yaptığı konuşmasında, köylerden

şehirlere göçün ekonomik ihtiyaçlardan doğduğunu ve bunu önlemenin imkânsız olduğunu belirtmiş, ekonomiler geliştikçe bu göçlerin yaşanacağını o nedenle de hükümetlerinin pratik çözümlere yöneleceğini açıklamıştır. Demirel ayrıca Türkiye’de her sene 100 bin yeni ailenin teşekkül ettiğini, toprağın ise oldukça sınırlı olduğunu ve tarımda kazancın tam olmayıp ancak dörtte bir oranında olduğunu ifade etmiş, dolayısıyla böyle bir durumda köylülerin doğal olarak sefalete, açlığa karşı şehirlere göç ettiklerini ve gecekonduların da bu noktada köyle şehir arasında bir meskenleşme modelini oluşturduğunu sözlerine eklemiştir.

Demirel’in yaptığı açıklamada, Türkiye’deki gecekonduların diğer ülkelerdeki gecekondularla kıyaslandığında çok daha kullanışlı ve temiz olduklarını belirtmesi¹⁰⁹ ise ayrıca dikkat çekici bulunmuştur. Demirel’in sözleri kısaca özetlenecek olursa, ona göre gecekondular önlenmemeli onun yerine bu bir gecede ev yapmayı çağrıştıran bu iş bizzat devlet tarafından bir düzene sokulup, yönetilmelidir.

Aynı toplantıda söz alan İmar ve İskân Bakanı Haldun Menteşoğlu da Demirel’in açıklamalarını tamamlayıcı nitelikte açıklamada bulunarak, gecekondular meselesini uzun ve kısa vadeli olacak şekilde önlemlerle ele almak kararlılığında olduklarını, halihazırda bulunan gecekonduların yasallaştırmak, aynı zamanda bu gecekonduların elektrik, yol, su, kanalizasyon vb. tüm belediye hizmetlerinden faydalanmaları için gerekli kanunun zaman kaybetmeden Meclis’e sevk edileceğini açıklamıştır ("Gecekondular Önlenmeyecek", 1965, s. 1, 7).

Özetle Demirel Türkiye’deki göç ve gecekondular meselesini gerçekçi bir bakış açısıyla kabullenmiş, bu meseleleri inkarın, yasaklamanın bir sonuç getirmeyeceğini belirterek tam aksine bunların kabullenilip kontrol altında gerçekleştirmelerinin sağlanması gerektiğini savunmuştur. Nitekim gereken yasal tedbirlerin alınacağı da İmar ve İskân Bakanı’nın açıklamaları ile ortaya çıkmıştır.

Gerek Başbakan Süleyman Demirel gerekse İmar ve İskân Bakanı Haluk Menteşoğlu’nun açıklamaları oldukça yanlış anlaşılabilir, başta İstanbul olmak üzere büyükşehirlerde gecekonduların yapımı, nasıl olsa yıktırılmayacak düşüncesiyle o

---

¹⁰⁹Türkiye’deki gecekonduların diğer ülkelerdekilerden çok daha iyi durumda olduklarına ilişkin bir tespit de İstanbul Belediyesi’nin gecekondular uzmanı, İstanbul Üniversitesi öğretim üyesi Amerikalı Prof. Hart tarafından yapılmıştı. Zeytinburnu Halk Eğitim Merkezi tarafından düzenlenen ve siyasi parti temsilcilerinin de katıldığı bir açtörurumda konuşma yaptığı bilgisine ulaşılan Hart’ın “İstanbul’daki gecekondular dünyada gördüğüm gecekonduların en iyisidir” açıklaması Demirel’in iddiasını kuvvetlendirecek nitelikte bulunmuştur. “Dünyanın En İyi Gecekondularını Türkiye’de İmiş”, (24 Mayıs 1965). *Cumhuriyet*, S. 14658, s. 4.

dönemde “gecekondu salgını” olarak anılacak boyuta ulaşmıştır. Sahipli arazileri dahi işgale varan gecekondu yapımındaki artış hükümet yetkililerini birtakım önlemler almaya mecbur bırakmış ve örneğin İstanbul’da gecekondu yapımı olası mahallelerde geçici gecekondu karakolları oluşturularak o bölgeler kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır ("Gecekondu İnşaatına Karşı Karakol Kuruluyor", 1965, s. 1).

Türkiye’nin gecekondu problemiyle ciddi manada mücadele etmek zorunda kaldığı günlerde bu hususla ilgili bir gelişmenin de komşu ülke Yunanistan’da yaşandığı görülmüş, Yunan Hükümeti, belediye başkanları ve zengin iş adamlarının ele ele vererek başkent Atina ve civarında bulunan 40 bine yakın gecekonduyu vatandaşları memnun edecek surette ortadan kaldırmaya başladıklarına dair habere ulaşılmıştır.

Ulaşılan haberde Yunanistan’da gecekonduları ortadan kaldırmaya yönelik uygulanmaya başlanan yeni sistem şu şekilde özetlenmiştir:

“Yunan başkenti modern şehircilik planlarına uygun olarak onarılacaktır. Şehrin estetiğini bozan gecekondular derhal yıktırılacaktır. Yıktırılacak gecekondularda yaşayan vatandaşlar meskensiz bırakılmayacak, arsanın kıymetine göre daire sahibi olacaklardır. Bu yıktırılma uygulaması sırasında İmar Bakanlığı mensupları ile iş adamlarından oluşan bir heyet, gecekondulara arsa değeri üzerinden bir kıymet biçecektir. Üzerinde bulunan gecekondu bu değere dahil edilmeyecektir.” ("Yunan Hükümeti Gecekondu İşini Halletti", 1965, s. 1, 7).

Ayrıca aynı haberde söz konusu plan çerçevesinde Atina Belediyesinin şehrin önemli noktalarında bulunan 10 bin gecekondunun yıkımına başladığı ve yerlerine süratle modern bina ve apartman inşasına giriştiğine ilişkin detaylar da yer alırken, Atina’da ortalama olarak bir ayda 100 aileyi barındıracak nitelikte 100 apartman dairesinin inşa edildiği ve bu dairelerin yalnızca bir tanesinin gecekondu sahibine hibe edildiği, diğer dairelerin ise satışı yapılarak kazançlarının yeni apartman inşaatlarında kullanıldığı da detaylı olarak açıklanmıştır ("Yunan Hükümeti Gecekondu İşini Halletti", 1965, s. 1, 7).

Komşu ülke Yunanistan’ın gecekondulara karşı uygulamaya soktuğu bu sistem aslında şehirlerin geleceği düşünüldüğünde atılması gereken en mantıklı adımdır. Ancak Demirel’in açıklamalarından da anlaşılacağı üzere Türkiye, Yunanistan gibi toptan yıkım kararlılığını göstermek yerine gecekonduların varlığını kabul etme yolunu seçmiş ve çıkarılacak kanunla bir nebze de olsa bu sorunun yarattığı olumsuz etki kırılmaya çalışılmıştır. Türkiye’nin Yunanistan gibi radikal bir karar alamamasının arkasında yatan en önemli sebep, Türkiye’nin ekonomik olarak böyle

bir sorumluluğu almaya uygun koşullara sahip olmamasıdır. Bu duruma ilaveten politikacıların oy kaygılarının da Yunanistan gibi davranmalarının önüne geçmiş olma ihtimalinin yüksek olduğunu da belirtmek gerekmektedir.

Netice itibarıyla aslında bu durumun sebepleri hakkında kesin bir hükümde bulunmak oldukça güç gözükmemekte olduğundan, bir nebze de olsa böylesine önem arz eden kanun hakkında gerçek manada fikir sahibi olabilmek adına AP iktidarı döneminde kabul edildiği bilinen gecekondular kanununun tasarı halindeyken getirmiş olduğu esaslara bakmak daha faydalı olacaktır.

Gecekondular Kanunu tasarısının öne çıkan detayları şu şekilde sıralanabilir. Gecekondular meselesi bu tasarı ile belediyeler yerine artık devlet tarafından ele alınmaktadır. Tasarı fiilen kurulmuş olan gecekondular ele almayı ve bunlar için ıslah planları hazırlamayı öngörmektedir. Buna karşın yeni gecekondular yapılmasına imkân verilmeyecek ve yapılan yeni gecekondular iskân edilse bile yıktırarak hükümleri getirmektedir. Planları hazırlanacak tasfiye bölgelerinde oturanlara yer ve imkân sağlandıktan sonra gecekondular yıkılacaktır.

Önleme bölgesi denilen bölgelerde ise plan dahilinde ihtiyacı olan şahıslara konut yapımı imkânı sağlanacaktır. Gecekondular bir ticaret malı olmaktan çıkartılacak, ön planda yoksul ve dar gelirli vatandaşın durumu ele alınacaktır. Yeniden inşa edilecek yapıların ve değişen ihtiyaçları karşılamak üzere gerektiğinde yeni ilavelerle kolaylıkla büyütülmesi mümkün olacak, başlangıçta meskenin çekirdeğini teşkil eden ve asgari şartları ile yapmak isteyenlerin bu istekleri de gerçekleştirilebilir. ("Gecekondular Kanununun Esasları", 1966, s. 7; "Sahiplerine Mülk Verilmeden Tek Gecekondular Yıkılmayacak", 1965, s. 1, 7).

Gecekondular kanununun Meclis'te görüşüldüğü sıralarda Yüksek Mimar Şevki Vanlı'nın Milliyet gazetesinde yayımlanmış olan yazısı söz konusu kanun hakkında oldukça mühim tespitler içermekte olup, kanunun getirdiklerinin ne derece yeterli olacağı hakkında da fikir verecek nitelikte bulunduğu yer vermek gerektiği düşünülmüştür. Vanlı, 1960'lara kadar idarecilerin gecekondular, şehirlerin güzelliğini bozan "münasebetsiz yapılar" olarak gördüklerini ancak 1960'lardan itibaren politikacıların ise âdeta "bir istismar alanı" bulmuşçasına bu konuda taviz yarışına giriştiklerini iddia etmiştir. Ona göre bu ortamda gün geçtikçe yaygınlaşan gecekondular hazine, belediye ve vakıf arazilerine sığmaz olmuş, özel mülklere

sıçrayan işgal olayları ise mahalli yöneticileri oldukça zor duruma sokmuştur. Vanlı, kanunun gerekli şehirlerdeki tespit edilecek gecekonduların devlete ait arsaların bedelsiz olarak ilgili belediyelere devri ile vakıflar ve özel mülkiyette bulunan arazilerin belediyelerce kamulaştırılmasının önünün açıldığını, bunun da belediyelerin buraları parselleyip satabilme imkânına kavuşması demek olduğuna dair detaylı bir izahta bulunmuştur. Özetle Varlı'nın iddiasına göre bu kanunla gecekondulaşmanın yaygın olarak görüldüğü şehirler küçük tapulu parsellere bölünecek ve böylesine bölünmüşlüğe maruz kalan bu şehirlerin daha sonraki süreçte planlamasının oldukça zor olacağı ortaya çıkmaktadır.

Varlı, yüzbinlere dönüşecek bu arsaları inşa değil ıslah için bile girişimde bulunulacak olsa üzerinde hukuken varlığı tanınmış olan yapılarla birlikte satın alınarak mı bir hamlede bulunulacağına ilişkin aslında cevabı gayet açık olan bir soru sorarak söz konusu kanun tasarısının eleştiriye oldukça müsait olan maddelerine dikkat çekmiştir (Vanlı, 1966, s. 2).

Netice itibarıyla uzun görüşmeler sonunda 1966 Temmuz'unda "Gecekondular Kanunu"¹¹⁰ kabul edilmiş ve tartışmalara yol açan bu kanuna göre ıslahı mümkün olan gecekonduların ıslah edilmeleri sağlanarak hukukileştirilmeleri, ıslahı mümkün olmayanların ise tasfiye edilmeleri karara bağlanmıştır. Ayrıca kanunda her ne sebeple olursa olsun gecekonduların, içerisinde oturanların konut ihtiyaçları karşılanmadan yıktırılmayacağı, bunun yanında gecekonduların tasfiyelerinden dolayı açıkta kalacaklara da gerek uygun bedel ve şartlarla arsa tahsisinde, gerekse kredi yardımıyla bulunulacağı da öne çıkan ifadeler olarak yer almıştır ("Gecekondular Kanunu Tasarısı Kanunlaştı", 1966, s. 1).

Gecekondular Kanunu yürürlüğe girdikten kısa süre sonra Ruşen Keleş'in bu kanuna ilişkin görüşlerini kaleme aldığı Milliyet gazetesinde yer alan yazısındaki tespitler önemli bulunduğundan bu yazıya değinilmesinde fayda görülmüştür. Keleş, ilk olarak yürürlüğe giren bu kanunun yalnızca 430 bin gecekonduda yaşamını sürdüren 2 milyon civarı insanın değil, köylü kentli ayrımı olmaksızın tüm fertlerin ilgi duyduğu bir meselenin çözümü anlamına geldiğini ancak ne ölçüde kolaylaşacağını ise büyük bir soru işareti uyandırdığını anımsatan bir ifadeyle bulunmuştur. Bu meselenin çözümüne yönelik 1948-1949 yıllarından itibaren çeşitli

---

¹¹⁰20 Temmuz 1966 tarihinde kabul edilmiş olan 775 Sayılı Gecekondular Kanunu tam metni için bkz. *Resmî Gazete*. (30 Temmuz 1966), S. 12362.

kanunlar çıkarıldığını ancak bu kanunların ne gecekonduların yapımını önlemek ne de konut yapımını çoğaltmak amaçlarını gerçekleştiremediklerini, ilaveten devletin de akılcı bir arsa politikasının bulunmayışının neticesinde gecekonduların yapımının gün geçtikçe çoğalan surette söz konusu kanun dönemine kadar geldiğini belirtmiştir.

Keleş'e göre aslında yeni kanun da kendinden öncekilerden çok belirgin farklılıklara sahip değildir. Bakıldığında bu kanun ıslah, tasfiye ve önleme gibi üç temel hedefe dayandırılmış olsa da aslında tasfiye kısmının istisnai ve şartlı durumlarda uygulanabileceği ifadesinden bu kanunla da gecekonduların korunacağı anlamının çıktığını belirten Keleş, yeni kanunun getirdiği olumlu bir yeniliğin ise gecekonduların yapım girişimlerinin engellenmesinde belediye zabıtalılarının yanında, devlet zabıtalılarının da görev almasının kararlaştırılması olduğunu açıklamıştır. Özellikle de zabıta gücü bakımından yeterli olmayan belediyeler için devletin yardımı çok önemli olduğundan Keleş bu yeni uygulamayı oldukça olumlu bulmuştur. Keleş, yeni kanundaki bir diğer olumlu gelişme olarak ise gecekondularda yaşayanların da yaşadıkları yerlerde kamu hizmet ve tesisleri için yapılacak harcamalara dahil edilmeleri olduğunu ve şehirde yaşamın bir bedeli olduğuna dayanan bu fikrin mahalli hizmetlerin finansmanında adalet ilkesinin esas alındığını gösterdiğini ifade etmiştir.

Tüm bu olumlu görülen ifadelerin sağlayacağı faydayı gölgeye düşürecek hatta kanunun en olumsuz olarak görülebilecek kısmı ise Keleş'e göre ciddi oranda arsaların belediyelere devrinin öngörülmesi olmasıdır. Çünkü Keleş aslında esas amacın belediyelerin arsa stoklarını artırmak değil, ihtiyaç sahibi vatandaşların mülkiyetine geçecek olan kamu arsalarını bir süreliğine belediyelere emanet etme gibi bir amaca hizmet ettiğini iddia etmiştir.

Tahmin edileceği üzere şehirleşme hareketlerinin henüz çok başında sayılabilecek Türkiye için gerçekten de Ruşen Keleş'in işaret ettiği gibi bu kamu arsalarının çok küçük bedellerle ileriye dönük bir hesaplama yapmaksızın elden çıkarılması anlamına gelen bu durum oldukça tehlikelidir. Çünkü nüfus artışına ve şehirleşme hareketlerine bağlı olarak ileride duyulacak arsa ihtiyacı neticesinde devletin o anda komik rakamlarla verdiği arsaları verdiği değerden kat kat fazla bir bedelle satın almak ya da kamulaştırma yapmak zorunda ihtimalinin oldukça yüksek olduğu Keleş tarafından açıkça ifade edilmiş ve Ruşen Keleş bu durumu gereksiz bir cömertlik olarak yorumlamıştır (Keleş, 1966, s. 2).

Aslında gerek Keleş gerekse yukarıda yer verilen Vanlı'nın açıklamalarından ortaya çıkan sonuç, kabul edilen kanunun Türkiye'nin gerçekleri göz önüne alınmadan, geleceğe dönük planlama yapmadan, başka bir ifadeyle âdeta günü kurtarmak mantığıyla çıkarılmış bir kanun olarak gözükmektedir. Tüm bunların yanında köyden kente göçün de gayet makul görülmesi göçlerin ve dolayısıyla gecekonduların artışının en mühim sebebi olmuştur. En kısa ifadeyle o dönemde Türkiye'nin gecekondular problemi için öncelikle köyden kente göçe sebep olan sorunları çözmesi ve bölgeler arası dengeli dağılımı sağlaması gerektiği gerçeği gün gibi ortada olduğundan bu kanunun da tek başına, bu meselenin gerçek manada çözümünü sağlayamayacağı daha ilk etapta anlaşılmıştır.

“İlk zamanlarda istenmeyen bir yapı olan gecekondular 1960'lı yıllarda ılımlılıkla karşılanmaya başlanmış ve 1966 yılında getirilen 775 sayılı ilk Gecekondular Yasası ile güvence altına alınmıştır. Mevcut gecekonduların ıslahı, yeni gecekondular yapımının önlenmesi ve bu amaçlarla alınması gereken tedbirler yasaya dâhil edilmiştir. Bu durum, altyapı hizmetlerinin iyileştirilmesini sağlarken gecekonduların konut ihtiyacı dışında bir rant aracı olarak kullanılmasının önünü açmıştır” (Altundere, Kızıltepe ve Şefika, 2020, s. 198).

“Gecekondular bir barınma sorunu olarak kabul edilse bile sorunu ülke ölçüsünde çözmeyi amaç edinen bir konut politikasının benimsenmemiş olması gecekondular yasasının başarısını sınırlamaktadır” (Keleş, 2012: 537).

Hatta gecekondular mahalleleri kimi zaman siyasi anlamda oy potansiyeline sahip olan bölgeler olmuş ve bu yüzden hizmet götürmek anlamında siyasete konu olmuştur (Erman, 2010, s. 239).

AP'nin iktidarda bulunduğu dönemde 1967 yılında Aile Planlaması Derneği Genel Başkanı Prof. Dr. Sabahattin Payzın'ın “Şehre Göçecek 20 Milyon Köylü İçin Ne Yapmalı?” başlıklı yazısında yer verdiği bilgiler oldukça önemli olduğundan bahsetmekte fayda görülmüştür. Payzın'ın Türkiye'nin, ABD'nin zenci problemi gibi bir problemle karşılaşmaması için alınması gereken tedbirlere yer verdiği yazısında aslında bu problemin zenci problemi olarak anılan ama işsizlik, eğitimsizlik, gecekondular ve sefalet probleminin ta kendisi olduğunu belirttiği ve ilk olarak Harvard Üniversitesi adına Moynihan tarafından yapılan araştırmanın sonuçlarına yer verdiği görülmüştür.

Payzın'ın aktardığına göre bu araştırma neticesinde, tarım reformu ve makineleşmenin etkisiyle çiftliklerde tarım işçisi istihdamının azalmasından dolayı 1950-1966'da 5.200.000 zencinin şehirlere göçtüğü, Washington'un yüzde 63, New York'un yüzde 55, Baltimore'un yüzde 41, Chicago ve St. Louis'in nüfuslarının yüzde 37'sinin zencilerden oluşmuş hale geldiği görülmüştür. Ayrıca araştırmada zencilerin

ev ihtiyaçlarının karşılanması için gereken tutarın minimum 50 milyar dolar olarak açıklanması ABD özelinde adı geçen kentlerde yaşanan olağan dışı nüfus artışının yarattığı ekonomik yükü göstermekle birlikte aslında Türkiye’yi de nelerin beklemekte olduğuna dair ipucu vermektedir.

Nitekim Payzın da Türkiye’deki köylerden yapılan göçler neticesinde ortaya çıkan sadece gecekondular bakımından dahi durumun ABD’den pek de farklı olmadığını belirtmiş ve acilen uzun vadeli şehir planlarının yapılması gerektiğini, halkın geçimini sağlayacağı iş olanaklarının da planlanmasının gerekliliğinin elzem olduğunu vurgulamıştır. Kısaca Payzın’a göre Türkiye 1967 itibarıyla acilen bir “Milli Göç Planı” hazırlamalıdır. Aksi takdirde önlenemeyen kent nüfusu artışı neticesinde kentler köyleşecek, işsizlik artacak ve dolayısıyla ortaya çıkacak olan yoksulluk beraberinde asayişsizliği de getirecektir (Payzın, 1967, s. 2).

Aslında Payzın’ın bu yazısı 1966 yılında çıkarılmış olan Gecekondu Kanunu’nu çıkarmış olmanın tek başına bir çözüm olmadığını ve olmayacağını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Zaten dönemin Türkiye’sinin asıl problemi de kararları almak ya da ilgili kanunları çıkarmaktan ziyade alınan kararları uygulamaya geçirmede yaşanan aksaklıklar olmuştur.

Nitekim AP iktidarı döneminde de söz konusu kanuna rağmen genel olarak bakıldığında gecekondu yapımının önlenemediği hatta dönem dönem ciddi artışların bile yaşandığı görülmüştür. Bir tarafta yıkımlar diğer tarafta bir günde yeni gecekonduların yapılmakta olduğu dönemde, Türkiye tüm problemlerinin yanında bir de böylesine ses getiren bir sorunla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Gecekondu meselesini Türkiye’nin karşılaştığı en mühim sosyal meselelerden biri olarak gören Kemal Karpat’a göre Türkiye’de söz konusu yıllarda dört tip gecekondu bulunmaktadır ki Karpat bunları şu şekilde açıklamıştır:

“Dış göçmenlerin çoğunlukta olduğu gecekondular; yerli muhacir karışımından meydana gelen gecekondular, göçebe hayatına veya mevsimlik çalışmaya son vererek şehire yerleşenlerin meydana getirdikleri gecekondular ve tarihsel, sosyal, ekonomik nedenlerle yerlerini, yurtlarını bırakarak köyden şehire gelenlerin meydana getirdikleri gecekondular”. (Karpat, 1969, s. 5).

Karpat’ın bu sınıflandırmaya yer verdiği yazısında ayrıca Türkiye’de 1940-1960 arasında geçen 20 yıllık evrede şehir nüfusunun yüzde 82, köy nüfusunun ise yüzde 17 oranında artış gösterdiğine ilişkin değerlendirmesi ve bu şehirlerde görülen yoğun artışın sebebinin daha önce de bahsedildiği üzere doğum değil, köy ve

kasabalardan ya da genel olarak kırsaldan şehirlere göç edenlerin yoğunluğundan kaynaklandığına ilişkin detaylara da ulaşılmıştır (Karpaz, 1969, s. 5).

Kemal Karpaz Türkiye'deki gecekondular problemiyle ilgili kaleme aldığı başka bir yazısında ise bu sorunun çözümüne yönelik önerilerde bulunmuştur. Karpaz bu yazısında gecekondular yerine apartmanlar inşa etmenin birçok yerde denendiğini, hatta sosyalist ülkelerde şehre göçü izne tabi tutmak ya da şehre yerleşebilmek için özel izin almak gibi yolların da denendiğini belirtmiş ve tüm bunların hem çok ciddi masrafa sebep olduğu hem de göç hareketlerini durdurmaya yetmediğini de eklemiştir.

Karpaz'a göre gecekondulara yönelik takip edilen en başarılı yol Güney Amerika'da denenmiş olan ve özellikle sağlam arazi politikasıdır. Karpaz, Türkiye'de de şehirler etrafında bulunan inşaata müsait arazilerin hukuki ve inşaat durumları kesin olarak tespit edilip arazi satışı belli bir düzene sokulursa gecekondular meselesinin mühim bir kısmının çözümlenmiş olacağını iddia etmiştir. İlâveten göçlerin geldiği bölgelerde yani kırsalda da tarım geliştirilir ve bazı sanayi işletmeleri kurulursa iş imkânları artacağından, iş kaygısıyla şehirlere gelenlerin buldukları yerlerde iş imkânına kavuşmuş olacaklarına işaret etmiştir.

Son olarak Karpaz tüm şehirli nüfusunun % 30'unun gecekondularda yaşadığı gerçeğini belirterek büyük bir titizlikle yapılacak gecekondular araştırmalarına ihtiyaç olduğunu ve bu araştırmalar neticesinde bir yol haritası belirlemenin önemini vurgularken, bir taraftan da mevcut gecekonduların ıslahının ise başlı başına bir mesele olduğunu da eklemiştir (Karpaz, Gecekonduların Kurtuluşunda Herkesin Tuzu Bulunmalıdır, 1969, s. 7).

Karpaz'ın yazısı Türkiye'de gecekondular probleminin hep yüzeysel olarak ele alındığı gerçeğini ortaya çıkarırken, gün geçtikçe genişleyen bu meseleye ilişkin esaslı bir araştırma yapılarak çözüm girişimlerinde bulunulmasının vaktinin çoktan geldiğini göstermiştir. Aynı zamanda Karpaz'ın yazısı aracılığıyla ortaya çıkan başka bir gerçek ise meseleyi tamamen yok sayıp, gecekonduları yıktırmak ya da köyden kente göçü yasaklamak gibi çarelerin ise tamamen boşuna olacağıdır. Aslında bakıldığında Süleyman Demirel'in de iktidara geldikten kısa süre sonra bu meseleye ilişkin görüşleri Karpaz'ın düşünceleriyle örtüşmekteydi ki meselenin halli için çıkarılmış olan kanun da bunun en somut göstergesidir. Ancak düşünceler pratiğe geçme

noktasında sıkıntıya uğrayınca 1971'e kadar sürecek olan AP iktidarı döneminde de bu meselenin ciddi manada bir çözüme kavuşmadığı bir tablo ortaya çıkmıştır.

Yapılan inceleme esnasında söz konusu yıllarda gecekonduların yanında yeni bir mesken tipinin de ortaya çıktığı görülmüştür: "Saatkondular". Bu yeni mesken tiplerinin saatkondular diye anılmasının sebebinin bir saat gibi kısa bir süre içerisinde istenilen manzaraya kondurulabilmesinden kaynaklandığı görülmüş olup aynı zamanda bunların aile tipi ve aşiret tipi olmak üzere iki biçimde de yapıldığına ilişkin bilgiye ulaşılmıştır. Aile tipi saatkondular beş çocuklu bir ailenin yaşayacağı şekilde üç metrekarelik bir alanı kaplarken, aşiret tipi saatkonduların ise nüfus bakımından daha kalabalık aileler tarafından tercih edildiği ve daha geniş bir alana yapıldıkları görülmüştür. Bu yeni mesken tipini cazibeli kılan en önemli özelliklerinden birisi ise malzemesinin bedava olmasıdır. Çünkü saatkonduların neyden yapıldığına bakıldığında çaput parçalarının birbirine eklenmek suretiyle üç direk üzerine yerleştirildiği üzerine çamur sürülerek tamamlandığı belirtilmiştir. İlgili haberde Türk mimari sözlüğüne giren bu yeni mesken tipi saatkonduların ilk denemesinin Adana'da Cumhuriyet Mahallesi'nde yapıldığı ve bir saat içerisinde büyük bir sitenin kurulduğu belirtilmiştir ("Saatkondular Gecekondunun Yerini Alıyor", 1970, s. 1).

Türk insanının tamamıyla keskin zekâsının¹¹¹ bir ürünü olan bu yeni mesken tipleri söz konusu dönemde dikkat çeken bir gelişme olarak kaydedilirken aynı zamanda insanların kendilerine ne kadar süratle çözüm üretebildiklerini de göstermiştir. Türkiye'de gecekondulaşmanın uzun yıllar hüküm süren bir mesele olmasının altında yatan asıl sebeplerden biri de aslında insanların gösterdiği kararlılık

---

¹¹¹İnceleme esnasında Türk insanın keskin zekâsının bir ürünü olan başka bir gelişmeye de Hollanda'da rastlanmıştır. Ulaşılan haberde Hollanda'ya çalışmaya giden Türk işçilerden 30-40 kişilik bir grubun ev kiralarının oldukça yüksek olmasından ve ev bulamamaktan şikâyetçi olduklarını bu nedenle de çare olarak Türkiye'deki gecekondulardan ilham alarak bunlara benzer bir şekilde boş arazileri işgal etmeyi buldukları belirtilmiştir. İlk iş olarak hurdalığa atılmış vagonları satın almışlar, daha sonra da tamir edip içlerini dayayıp döşemişler ve kendileri için en uygun buldukları Osdorperweg semtine getirip yerleşmişlerdir. İşte Hollanda'da Türk mahallesi olarak tanınan ya da bazılarının ikinci Taşlıtarla dedikleri mahalle böylelikle ortaya çıkmıştır. Şehrin belediyesi tahmin edileceği üzere bu yerleşimlere başlangıçta karşı çıkmış ancak kuvvetli direniş gösteren Türk işçileri bir de haklarında açılmış olan davaları kazanınca işçilerin bütün ihtiyaçlarını karşılamak zorunda kalmıştır. Haberde an itibarıyla söz konusu mahallenin elektrik, su, telefon gibi en zorunlu ihtiyaçlarının giderilmiş olduğu da belirtilmiştir. Bu mahallenin ünü kısa sürede yayılmış, Türk işçilerin yerleşim problemini bu şekilde çözdüğünü gören başka Araplar olmak üzere başka milletlerin işçilerinin de aynı usulü uygulamaya başladıkları hatta aralarına bir de yersiz yurtsuz hippilerin de karışmasıyla ortaya karmakarışık bir manzaranın çıktığı bildirilmiştir. İşin ilginç yanı ise herkesin mutlu mesut yaşadığı bu yeni düzenden, Türk işçilerinin pratik zekâsına haran kalan Hollandalılar'ın da memnun olmaları hatta bu şekilde yabancı işçilerin ev meselesinin de çözülmüş olduğunu belirtmeleri olmuştur. "Gecekondular Hollanda'da", (16 Haziran 1971). *Hürriyet*, S. 8312, (Orta Gazete).

ve direnç olurken, devletin de kalıcı çözümler üretememesi âdeta bu harekete ivme kazandırmıştır.

Çalışmaya konu olan yıllarda saatkondulardan başka tipte yerleşimlerin olduğuna dair bilgiye de Şükran Ketenci aracılığıyla ulaşılmıştır. Ketenci, halkın mesken sorununa çözüm olarak bulmuş olduğu gecekonduların yapıldıkları yerler ve zamanlarına göre isim aldıklarını belirtmiş ve bunları gündüzkondu, seçimkondu, çöplükkondu şeklinde sıralamıştır.

Ketenci'nin çöplükkondularla ilgili kaleme aldığı yazısına göre çöplükkondu, çöplerin üzerine yapılmış olan gecekonduya denilmektedir. Çöplükkonduların nasıl yapıldığına ilişkin ise İstanbul'un çöplerinin yarattığı tepecikler üzerine önce biraz toprak, üstüne de beton döküldüğü ve daha sonra da tuğla ve tenekelerin dizilerek gecekonduların yapımının tamamlanmış olduğunu açıkladığı görülmüştür.

Ketenci ayrıca İstanbul'un çöp döküm merkezinde gecekonduyu yapanların yumuşak çöp yığını üzerine gecekonduyu yapma sanatını anlatırken bir yandan da yakındıklarını, başlarını sokacak bir yer bulamadıkları için çöplüğe sığındıklarını, gecekonduyu yapacak yer kalmadığını belirleterek yakında buldukları yerin de dolacağına dair kaygılar taşıdıklarını açıklamıştır (Ketenci, 1973, s. 5).

Gecekondulaşmanın hız kesmeden hatta süratle devam ettiğine bir ispat da İstanbul İl İmar Müdürlüğü tarafından 1973 yılında yayımlanan rapor olmuştur. Öncelikle İstanbul ve Marmara bölgesinin 1960'lardan sonra Türkiye'nin en büyük göç çekim merkezi haline geldiğinin açıklandığı raporda, makineli tarıma geçildikten sonra bir kısım işgücünün açıkta kaldığı belirtilmiş, verimli topraklar çeşitli yollarla genişletilip makineli modern tarıma geçildikçe toprağını yitiren köylünün kente göç etmekte olduğu bildirilmiştir.

Raporda belirtildiği üzere aslında İstanbul, Ankara, İzmir fark etmeksizin hiçbirinin sanayideki gelişimi bu nüfus yığılmasını karşılamaya yetecek boyutta değildir. İşte bu nedenle büyükşehirlerde yığılan bu nüfusun hizmet kesimine kaydığı, işportacılık, seyyar esnafılık gibi aracı işlerde çalıştıkları, bu durumun da hem temel mallarda fiyat artışına hem de belediye hizmetlerinin gerektiği gibi yapılamamasına yol açmıştır.

Söz konusu rapora göre ayrıca yeteri kadar sanayileşememek ve modern şehirlerin gereği olan teşkilatları kuramamak büyük şehirlerde ciddi sorunların

doğmasına sebep olmuştur. İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük göç çekim merkezi konumundaki büyükşehirlerde belediye sorunları¹¹² şöyle açıklanmıştır:

“Büyük nüfus yığılmaları, gecekondu denilen bütünleşmemiş kent alanlarının doğmasına yol açmaktadır. Bu gecekondu kesimlerinde hemen her türlü sağlık koşullarından yoksun düşük gelirli aileler yaşamakta, gecekondu kesiminin yanı başında ise en modern ve lüks binalarda yüksek gelirli aileler yaşamaktadır. Yasalara aykırı ve her türlü sağlık koşullarından yoksun olarak yapılan gecekonducularda, altyapı hizmetleri olmadığı için halk büyük sıkıntı çekmekte, belediyeler tarafından yapılması gereken altyapı tesisleri ve hizmetler yeterince yerine getirilememektedir. İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyükşehirlerdeki hızlı yığılma, talep şişkinliği yaratmakta, buna da belediye denetlemelerinin yetersizliği eklenince fiyatlar alabildiğine yükselmektedir. Bu tür yerleşme ve tabakalaşma, arsa spekülasyonu, trafik, hava kirliliği, su, elektrik ve kanalizasyon gibi altyapı hizmetlerinin aksamasına yol açmaktadır. Bütün bu sorunlar temelde sanayileşememeye dayanmakta, kamu hizmetlerinin niteliğini yükseltebilmek için de gerekli gelir sağlanamamaktadır.” (“İç Göç, Gecekondulaşmayı Artırdı”, 1973, s. 8).

1970’lerde öne çıkan bir başka kavram ise “köykent¹¹³” olmuştur. Yalçın Doğan köykente ilişkin tartışmaların başlangıçta bir demagojiden ibaret olduğunu, Demirel’in “köylünün başka köylere göçe zorlanması” modeli olarak nitelendirdiği köykente benzer yaklaşımı aslında bizzat kendisinin yaptığını açıklamıştır. Bu yeni olgunun bizzat AP iktidarı döneminde hazırlanan 1977 İcra Planı’nda yer aldığını belirten Doğan, bununla ilgili planda yer alan öneriyi aynen aktarmıştır:

“Köye götürülen hizmetlerden en fazla nüfusun en etkin şekilde yararlanmasını sağlamak için yapılan Merkez Köyler Araştırması 1977 yılında tamamlanacaktır. Bu çalışma III. kademe yerleşme merkezlerini de içine alacak ve köye hizmet götürecektir.”

¹¹²Kırdan gelen yoğun göç sonucu belediyelerde bölünmeler yaşanırken hizmet kalitesini artırmak amaçlanır. Bu yüzden de belediye sayıları artar. Sema Erder Ümraniye çalışmasında gecekondu mahallelerinin hizmet sorunları yaşadıklarını ve bunu kendi imkanları ile çözdüklerini belirtir. Örneğin ulaşımı dolmuş aracılığıyla çözerler. Benzer şekilde gecekondu alanında yaşayan insanların sayısının artması mahalle olarak meşrulaşmalarını ve devamında elektrik su gibi imkanları elde etmelerini sağlar. Detaylı bilgi için bkz. Erder, S. (2011). İstanbul’a Bir Kent Kondu: Ümraniye, İstanbul: İletişim Yayınları.

¹¹³Köykent projesinin Türkiye’nin gündemine oturduğu günlerde bu projenin hayalden öteye geçemeyeceği, uygulamanın imkânsız olduğunu savunanların sayısının az olmadığı hatta projenin öncüsü olan CHP içerisinde bile bu projenin uygulanabileceğine inananların sayısının oldukça az olduğu bilgisine ulaşılmıştır. İşte bu noktada ulaşılan bilgiler aracılığıyla projenin uygulanabilirliğini göstermek bakımından, başarıyla uygulayan İspanya örneğinden bahsetmekte fayda görülmüştür. Yüksek Mühendis Ekonomist Öner Demirel tarafından verilen İspanya örneğinde, öncelikle İspanya’nın da tıpkı Türkiye gibi bir Akdeniz ülkesi olduğu, ekonomisinin ağırlıklı olarak tarım ve turizm dayanaklı olduğu, kısaca Türkiye ile İspanya arasında ciddi benzerliklerin olduğu belirtilmiştir. Demirel köykent uygulamasının İspanya’da başarıyla uygulandığını ve nihayetinde an itibarıyla her şeyden yoksun ilkel köylerin yerini temel gereksinimlerini karşılayan köykentlere bıraktığını açıklamıştır. Ayrıca İspanya’daki köykentlerdeki yaşam ile kentlerdeki yaşam arasındaki farklılığın Türkiye’deki gibi belirgin olmadığı, köylülerin topraklarını bırakarak kentlere göç etmeleri için herhangi bir sebep kalmadığını belirten Demirel, köylülerin günlük ihtiyaçlarını rahatlıkla köykentlerde karşılayabildiklerini yalnızca haftalık veyahut da aylık ihtiyaçları için kentlere gitmekte olduklarını, dolayısıyla aslında böyle bir projenin Türkiye’de de uygulanmaması için hiçbir sebebin bulunmadığına dair görüşüyle yazısını tamamlamıştır. Demirel, Ö. (20 Mayıs 1977). İspanya’da Köy-Kent Uygulaması. Cumhuriyet, S. 18969, s. 2.

Demirel'in açıkça belirli köylerin merkezleşmesini öngördüğünü ve buralarda hizmetlerin yoğunlaşmasını isteyerek köykent adını anmaksızın aynı yaklaşım içerisine girdiğini belirten Doğan, yerleşim merkezlerinin birden yediye kadar kademeli olarak ele alındığını ve Demirel'in üçüncü kademe denilen merkezlerde sağlık, eğitim, ulaşım gibi yoğunlaştırılarak uygulanmasını programına aldığını açıklamıştır.

Köykentin aslında Demirel'in programına yakın bir düşünce olmasına rağmen sırf CHP yani Ecevit tarafından köykent ismi ile bir yaklaşım olduğu için buna karşı çıkmanın güvenilir olmadığını da izah etmeye çalıştığı görülen Doğan'a göre köykenti başarılı bir şekilde uygulamanın en önemli önkoşulu ise köylerdeki bilinçlenmeyi artırmaktır.

Doğan, köylerdeki birikimi harekete geçirmek için öncelikle köykenti toprak reformu ile birlikte düşünmenin bir zorunluluk olduğunu belirtmiş, öngörülen bölgesel kalkınma ve sanayileşmenin köykentten geçtiği varsayıldığında, sanayileşmenin yoğunlaşması, tarımsal makinaların daha yoğun kullanılması ve her şeyden önemlisi siyasal ve sosyal değişimin aracı toprak reformunu getirilen yeni modelin dışında düşünmenin neredeyse imkânsız olduğunu vurgulamıştır (Doğan, Köykent'in Ekonomik Koşulları, 1977, s. 10).

Yapılan inceleme esnasında köykent planı ile ilgili Prof. Dr. Ali Balaban'ın da mühim tespitlerine ulaşılmıştır. Balaban, kırsal toplumun en önemli sorunlarının düşük gelir, düşük yaşama koşulları ve işsizlik olduğunu açıkladıktan sonra buna bağlı olarak kırsal alanın itici gücünün gün geçtikçe arttığını ve köyden gelen göçe bağlı olarak ortaya çıkan kentleşme hızının nüfus artış hızının iki katına ulaştığını belirtmiştir.

Kırsal yerleşme düzenlemesini içeren ilk girişim ise III. Beş Yıllık Plan'da yer alan "Merkez Köyler" olmuştur. Türkiye'de merkez köy sayılabilecek 5.000 civarı köyün bulunduğunu belirten Balaban'a göre sosyal hizmetlerin ağırlık kazandığı merkez köyler tasarımının ekonomik bir boyutu olmadığından kırsal kesimin asıl problemleri olan düşük gelir ve işsizlik sorunlarına çözüm getiren bir niteliği bulunmamaktadır.

CHP'nin "Ak Günlere" başlıklı seçim beyannamesinde kırsal yerleşmenin düzenlenmesine ilişkin, "KÖYKENT" adı altında yer alan öneriler, 1974 yılı başında kurulan *Ecevit Hükümeti*'nin programında, köyler ve çevresinde yeni iş olanaklarının

açılması, çağdaş medeniyet nimetlerinin gerektirdiği sağlık ve eğitim kurumları ile çeşitli hizmetlerin buralara ulaştırılması, nüfusun büyük merkezlerde aşırı bir biçimde yoğunlaşmasının önlenmesi amaçları doğrultusunda demokratik bir anlayış çerçevesinde köy-kentlerin kurulması yoluna gidileceği açıklanmıştır. Balaban bu işin Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı sorumluluğuna bırakıldığını ve bakanlık tarafından köy-kentlerle ilgili yapılan hazırlık çalışmalarını ise şu şekilde özetlemiştir:

“Köy-kent önerisi geleneksel toplu yerleşmenin bütünlüğü ve gerçekleri göz önünde bulundurularak, planlı bir yaklaşımla ele alınmalıdır. Mevcut yerleşme düzeninde kırsal toplumun yaşadığı en küçük yerleşme birimine bile yol, su, elektrik gibi altyapı tesislerinin devlet eliyle planlı bir biçimde götürülmesi çağdaş uygarlığın temel gereği görülmelidir. Sayısal çokluk, dağınıklık ve bir hizmeti rasyonel biçimde desteklemeye yeterli nüfusun bulunmaması gibi nedenlerle her yerleşim birimine götürülemeyen sağlık, eğitim ve öteki sosyal nitelikteki hizmetler, ikinci basamak kırsal merkezlerde yoğunlaştırılmalıdır. İkinci basamak kırsal merkezlerdekine göre daha büyük bir kırsal topluma götürülmesi rasyonel olan sağlık, eğitim ve öteki sosyal hizmetlere ek olarak, yörede tarımsal ürünlerin üretimi, işlenmesi ve pazarlanmasına dek varan tüm işlemler ile destekleyici ve yardımcı nitelikteki sanayi köy-kentlerde toplanmalıdır. Köy-kentlerde kurulacak sanayide işgücü gereksiniminin, etki alanında günlük ulaşım uzaklığında bulunan köylerden karşılanması göz önüne alınmalıdır. Sanayi kuruluşlarına çiftçinin ortaklaşa sahip olması benimsenmeli, devletçe desteklenen girişimlerde kooperatif biçimi örgütlenme yeğlenmelidir. Bu işlevleri ile köy-kentler tarım, sanayi ve hizmetler arasındaki karşılıklı bağlantıyı sağlayan ve kırsal toplumun yaşamını olumlu yönde etkileyen sosyo-ekonomik sıçrama noktaları biçiminde ortaya çıkmıştır. Bu durumda köy-kentlerin en belirgin özelliği, yörede üretilen tarımsal ürünlerin işlenmesi sonucunda yaratılacak katma değerinin yerinde tutulması ile kırsal topluma, tarım dışı ek gelir ve çalışma olanağının sağlanması olmaktadır. Merkez ve çevre nüfusu, altyapı ve hizmetlerin durumu, sosyo-ekonomik gelişme potansiyeli, çevre köylerle ilişki vb. etmenler göz önüne alınarak ülke düzeyinde yapılan ilk taramada; yöre koşullarına göre ikinci ya da üçüncü basamaktaki 1100 dolayında mevcut kırsal yerleşme biriminin köy-kent oluşumuna elverişli olduğu ortaya çıkmıştır.” (Balaban, 1977, s. 2)

Her ne kadar MHP iktidar olamadığından uygulamaya geçirilememiş olsa da CHP'nin “köy-kent” projesine karşılık MHP'nin de “Tarım kentleri” projesini geliştirdiğini ifade etmek gerekmektedir. Elif Çolakoğlu, iki partinin savunduğu projeler arasında benzerlikler bulunmakla birlikte ciddi farklılıklar olduğunu belirtmiş, “her ikisinin hedef olarak kırsal yerleşim sistemini düzelterek, burada gelişme ve değişim yaratma arzusunda olduğunu ancak Tarım Kent Projesinde, köylü birlikleri; Köy- Kent Projesinde ise kooperatif örgütlenmenin ön plana çıktığını” savunmaktadır (Çolakoğlu, 2007, s. 189). Sonuç olarak Balaban, köy-kent tasarımının bazılarının düşündüğü gibi kırsal alanda yeniden kentsel yapılar yaratma girişimi olmadığını, sosyal yönlerinin yanında tarımsal ürünlerin üretimi, işlenmesi hatta pazarlanmasına varan tüm işlemlerin kırsal alanda bütünleşmesinde ve kentleşme olgusunun kırsala götürülmesinde güçlü bir araç olarak kullanılabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca köy-kentlerde kurulacak kırsal sanayinin yaratacağı katma değer ve köylerde yaşayan kişilerin artık işgücüne sağlayacağı çalışma imkânının, kırsal alandaki işsizlik ve

düşük gelir problemlerinin çözümüne sağlayacağı katkının köyden kente yapılmakta olan göçleri durduracak nitelikte olduğuna dair de öngörüsünü paylaşmıştır (Balaban, 1977, s. 2). Ancak köykent tasarımı da birçok uygulama gibi planın ötesine geçemediğinden Türkiye’de köyden kente göç problemi çözülememiş hatta özellikle büyükşehirlerde göçlere bağlı olarak gelişen nüfus artışı her geçen gün kontrolden çıkma seyrini artırarak sürdürmüştür.

Söz konusu yıllarda şehirlerdeki nüfus artışına dair bir haberde de Türkiye’deki nüfus patlamasının aşırı boyutlara ulaşırken, Marmara Bölgesi’ndeki sanayileşmenin süratle gelişmesi sebebiyle şehirleşme oranının % 53’ü bulunduğu belirtilmiş, sanayileşme sürecine paralel olarak büyükşehirlerdeki büyük nüfus artış oranlarının genel nüfus artışından çok daha fazla olduğu açıklanmıştır.

1950 yıllarında 30 bin dolaylarında olan gecekonduların sayısı 1976 yılında 1 milyonu bulduğu açıklanırken, yapılan araştırmalara göre 1970 yıllarında gecekondularda yaşayan nüfus oranı İstanbul’da % 45, Ankara’da % 65, İzmir’de ise % 35’e yükselmiştir. Bu oranın da gün geçtikçe arttığı, özellikle İstanbul ve Ankara’da gelecek yıllarda gecekonduların büyük sorunlar yaratacağı öne sürülmüştür.

Prof. Dr. Akın İlkin’in İktisat Dergisi için yaptığı araştırmalara göre, gecekondularda oturan nüfusun ancak % 25’inin işi bulunmaktaydı. Ayrıca söz konusu gecekonduların % 70’inde su, % 40’ında ise elektriğin bulunmadığına dair ifadeler de aynı zamanda gecekondulardaki yaşam koşullarının pek de elverişli olmadığını göstermiştir ("Kentlerde Halkın Çoğunluğu Gecekonduda Yaşıyor", 1977).

Köylerden bin bir umutla şehirlere göç edenlerin gecekonduların yapımına kalkışmalarının en mühim sebebinin daha önce de bahsedildiği üzere, hatta Hollanda’da bile aynı sebeple gecekonduların yapımına girişildiği hatıra getirildiğinde yüksek kiralar olduğu ortaya çıkmaktadır. *II. Milliyetçi Cephe Hükümeti* döneminde Başbakan Süleyman Demirel’in de bu durumu doğruladığı, gazetecilerin Başbakan Demirel’e kira artışlarının önlenip önlenmeyeceğine ilişkin sordukları soruya Demirel’in verdiği yanıtta net bir biçimde görülmüştür.

Gayrimenkul kiralarındaki aşırı artışların, dar ve sabit gelirliler için özellikle de büyükşehirlerde ıstırap veren bir duruma dönüşmüştür. Her geçen gün artmakta olan mesken ihtiyacını karşılamak maksadıyla milli mesken projesi isimli bir proje hazırlandığını belirten Demirel, daha fazla konut yapmak için ucuz mesken yapımını

teşvik maksadıyla gereken tüm tedbirleri alıp uygulayacaklarını, toplu mesken yapımına öncelik ve ağırlık vereceklerini açıklamıştır. Ayrıca kira artışlarının frenlenmesi hususunda yasal düzenlemeler üzerinde çalışıldığını eklemiştir ("Demirel: Kira Artışı İstirap Haline Geldi", 1977, s. 1, 13).

II. Milliyetçi Cephe Hükümeti döneminde yapılan bizzat Demirel tarafından yapılan bu açıklama, Türkiye'nin o yıllardaki genel olarak ekonomik durumu düşünüldüğünde pek de şaşırtıcı olmamakla birlikte, büyükşehirlere göç eden halkın neden ısrarla gecekondulara yöneldiğine de somut bir cevap olmuştur.

Söz konusu yıllarda özellikle de İstanbul'da gecekondular yapma arzusu öyle bir noktaya ulaşmıştır ki ortaya bir de yetkililer tarafından "plajkondular" adı verilen yapılar çıkmıştır. Bununla ilgili ulaşılan haberde özellikle bu plajkonduların Adalar'da yapıldığı, Adalar'daki sahillerde denize girmek isteyenler veyahut da büfe işletmek isteyenlerin eski tahtalardan ve kontrplaklardan yapmış oldukları bu barakaları kiraya verdikleri ve bu sayede kendilerine yeni bir geçim yolu açtıkları belirtilmiştir.

Ada sahillerinde kumsal veya kayalar üzerinde tahtadan ve kontrplaktan yapılan bu barakaların hiçbirinin belediyeden izin alınarak yapılmadığını açıklayan yetkililer, adaların görünümüne ciddi manada zarar veren bu barakaların yıktırılması için belediyenin gerekli çalışmaları yaptığını ancak yıkılanın yerine yenisini yapmanın çok kolay olması ve kısa zaman almasından ötürü bunlarla mücadelenin kolay olmadığını açıklamışlardır ("Şimdi de Plaj Gecekonduları Türedi", 1977, s. 1).

Söz konusu dönemde ulaşılan bu detay gerçekten de o yıllarda gecekondular kavramının insanların ruhuna, bilincine nasıl işlediğini gösterirken, aynı zamanda kıvrak zekâ ürünü olarak ortaya çıkan bu barakaların özellikle gelir elde etme amacıyla yapılmış olması ise aslında temel problem olan şehirlerdeki iş imkânlarının göçe bağlı gelişen nüfus artışının ihtiyaçlarına yanıt verememesinden kaynaklandığı gerçeğini de göstermektedir. Bilinçsizce yapılan göçlerin insanları geldikleri yerlerde bambaşka arayışlara sürüklerken, gecekondular ve türevleri bu yapıların aslında en büyük zararı büyükşehirlerin dokusuna vermiş oldukları ise göz ardı edilmemelidir.

Plajkondular haberinin üzerinden çok geçmeden, İstanbul'un en büyük problemlerinden birisi olan gecekondulardan başka şehrin birçok noktasında naylon-kondular kurulmaya başlandığına dair bilgiye ulaşılmıştır. Özellikle göçebe Romanlar'ın kurduğu belirtilen bu naylon-kondular, birkaç tahta direk üzerine

naylonları birbirine yapıştırarak kurulduğu ve 200-300 liraya mal olduğu bizzat bunları kuranlar tarafından açıklanmıştır.

Buralarda yaşayan Romanlar artık gecekondu kurmanın da hem çok pahalılaştığını hem de zorlaştığını belirtmişler, zaten göçebe olarak yaşadıkları ve çok kısa sürede kurup sökebildikleri için bu naylon-konduları tercih ettiklerini belirtmişleridir. İlaveten kışın soğuk günlerde bunlarda yaşamamanın oldukça zor olduğunu ancak naylonları bir yerden başka bir yere taşıırken at arabalarının arkasına örttüklerini ve bu sayede yolda da korunma olanağına kavuştuklarını da eklemiştirlerdir ("Naylon Kondu' Devri Başladı", 1977, s. 5).

Bu haber de tıpkı plajkondu, çöplükkondu haberleri gibi oldukça ilgi çekici bulunmuş ve o dönemde insanların yerleşim problemlerine kendi yarattıkları çözümlerin bir başka yansıması olmuştur. Aslında buradaki temel problem, türlü sebeplerle köylerini, topraklarını terk ederek büyükşehirlere gelen herkesin umduğu hayat seviyesini yakalayamamış olmasıdır. Böylesi zor koşullarda bile köye geri dönüşün düşünülmemiş olması gerçekten düşündürücü olup, aynı zamanda köylerin bu insanlar için halen birer cazibe merkezine dönüşemediğini ya da diğer bir ifadeyle hükümetlerin insanları köyde tutmak için yeterli girişimlerde bulunmadıkları gerçeğini de ortaya çıkarmıştır.

Ancak hemen belirtmek gerekir ki bu durum hükümetlerin konut problemini çözmeye yönelik hiçbir girişimde bulunmadığı gibi bir çıkarıma yol açmamalıdır. Yalnızca 1977 yılında İstanbul'da kentsel konut ihtiyacı 273 bin iken, ruhsatlı konut üretimi 235 bin olmuş ve aradaki konut açığı % 14 civarı bir orana ulaşmıştır. Mesken Genel Müdürlüğü tarafından 1977 yılı sonuna kadar 1 milyar 150 milyon liralık altyapı, 1 milyar 805 milyon liralık konut, 440 milyon liralık kamulaştırma, 400 milyon liralık kooperatif kredisi ve diğer harcamalarla birlikte 4 milyar liralık harcama yapıldığına dair bilgiye ulaşılmıştır.

1977 yılında kamunun, toplam konut yapımı içerisindeki payı ise yüzde 10 dolaylarında olmuş ve dolayısıyla kamu sektörü konut yapımı probleminin çözümünde öncü rol oynayamamıştır ("1977'de İstanbul'da 235 Bin Konut Yapıldı", 1978, s. 2). Netice itibarıyla bakıldığında 1977 yılına ait olan bu veriler bile o yıllardaki konut yapımının hiç de az olmadığını göstermeye yetecek niteliktedir. Yoğun nüfus artışından dolayı yapılan bu konutların yeterli olmadığı aşikâr olmakla birlikte, söz

konusu yıllarda Türkiye'nin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik koşullar düşünüldüğünde kamu yatırımlarının neden % 10 gibi bir oranda kaldığı ise kolaylıkla anlaşılmaktadır. İşte bu noktada daha önceki bölümlerde bahsedilen bir ekonomik düzen gerçeği bir kez daha gün yüzüne çıkmıştır ki o da şudur: Kamu, özel sektör ve kooperatiflerin aktif olarak rol aldığı bir ekonomi modelinin gerekliliği.

Son olarak Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik zorluğun 12 Eylül 1980 öncesi nasıl sertleştiğine gecekondular bağlamında katkı sağlayacak türde bir tespitten de bahsetmek gerekmektedir. Zeynep Atikkan İstanbul Ticaret Odası tarafından düzenlenen fiyat endekslerine göre 1979 yılında yüzde 78,3 oranında hayat pahalılığı görüldüğünü, Avrupa ülkeleri içerisinde enflasyon rekoru kıran Türkiye'nin 1980'lerde üç rakamlı enflasyona doğru süratle ilerlediğini açıklamıştır.

Zeytinburnu gecekondular bölgesinde yapılan araştırmada, 1979 yılı kira endekslerinin yüzde 78,1 olarak belirlendiğini açıklayan Atikkan, uzmanların kira endekslerinin İstanbul'un birçok semtinde yüzde 100'ün üzerinde artış gösterdiğini belirttiklerinden de bahsetmiştir (Atikkan, 1980). Atikkan'ın yer verdiği bu detaylar aslında Türkiye'nin 12 Eylül 1980 darbesi öncesi ekonomik koşullarının küçük bir örneği olmasından başka, naylon-kondular kurma gerekçesi olarak gecekonduların bile pahalandığını belirten çingenelerin söylemini de doğrulamaktadır.

Son söz olarak incelemeye konu olan yıllarda Türkiye'de köyden kente göçün durmadığı hatta giderek arttığı görülmüş olup, buna bağlı olarak ortaya çıkan gecekonduların da âdeta şehirlerin sanki yıllardır mevcut birer yapısıymış gibi şehirlerle bütünleştikleri bir görünüm ortaya çıkmıştır. Bir taraftan yıkımlar, diğer taraftan süratle yapılan gecekondularla ilgili söylenmesi gereken en net ifade ise bu yapıların öyle kendiliğinden ortaya çıkmadığıdır.

Aslında vaktinde çözülemeyen problemler beraberinde daha büyük problemlerin doğmasına yol açmış ve gerek AP'nin hükümette yer aldığı dönemler gerekse hükümet dışı kaldığı dönemler fark etmeksizin Türkiye ciddi manada bir gecekondulaşma gerçeğiyle karşı karşıya kalmıştır.

4.4.3. İş ve İstihdam Meselesi

Bu başlık altında öncelikle tarım kesimindeki iş gücü ve istihdam durumu ele alınacak ve ardından söz konusu yıllarda ortaya çıkan işsizlik sorunu hakkında genel

olarak bir izahta bulunulmaya çalışılacaktır. Bu konuda şüphesiz ki başvuru kaynağı niteliğindeki isimlerden birisi olan Gülten Kazgan'ın konuyla ilgili tespitlerinden faydalanmak önem arz ettiğinden ilk olarak Kazgan'ın çalışmanın konusunu kapsayan yıllara ait değerlendirmelerine yer vermek gerektiği düşünülmüştür.

Kazgan nüfus artış hızının çok hızlı seyrettiği 1950-1980 arası dönemde¹¹⁴ tarımsal nüfusun 9 milyonun üzerinde olduğunu ve aktif nüfus içerisinde yüzde 50'nin üzerinde bir paya sahip olan durumunu koruduğunu açıklamış ve buna en büyük sebebin de tarım dışında kalan alanlarda ya da diğer bir deyişle şehirlerdeki iş olanakları artış hızının köylerde sürekli artış gösteren nüfus artışının gerisinde kalmasının olduğunu belirtmiştir. Kazgan tarımda emek birikiminde en büyük payı kadınlar ve 12-24 yaş aralığındaki gençlerden oluşan ücretsiz aile işçilerinin oluşturduğunu, ücretli işçi sayısının oldukça az olduğunu dolayısıyla tarımda bir işçi-işveren ilişkisinin epey düşük seviyede kaldığını açıklamıştır. İşte bu durum Kazgan'a göre tam anlamıyla gizli bir işsizliktir (Kazgan, Tarım ve Gelişme, Mayıs 2013, s. 310-311). Aslında tarım sektörünün sosyal güvenlik konusunda yaşadığı sıkıntıların da bir sebebi olan bu durum tarım sektörünün iş ilişkileri bakımından gelişmesinin önünde de en büyük engel olarak görülebilir.

Suat Aray da Kazgan'la benzer bir değerlendirmede bulunarak tarımsal üretimde yoğun olarak faaliyetin küçük aile işletmeleri tarafından yapıldığını ve bu işletmelerin neredeyse tamamında tarımsal üretimin işgücünü kadınların oluşturduğunu belirtmiştir.

Aray, Türk köyünün gerilikten kurtulamamasının, şehirlerle köyler arasında birkaç yüzyıllık hayat, medeniyet seviyeleri bakımından farklılıklar oluşmasının ve bu farkın bir türlü kapatılamamasının asıl sebebinin kadının yalnızca yuvasıyla ilgilenmesi gerekirken, gerek bilgi gerekse güç, kuvvet bakımından kaldıramayacağı yükler altında ezilmesine bağlamış ve bu nedenle de tüm sorumluluğun kadınların üzerine yüklendiği köylerin şehirlerdeki hayat seviyelerinin yanından dahi geçemediğini iddia etmiştir.

---

¹¹⁴Ferhunde Özbay 1950-80 arası dönemi emek göçü dönemi olarak tanımlar. Bu dönemi de ikiye ayırır: tarımda modernleşme ve kırdan kente göçün yaygınlaşması ve sanayileşme ve kentten kente ve yurtdışına göçün başlaması. İlgili hususlarda önemli araştırmalar yapan sosyolog Ferhunde Özbay'ın tespitleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Özbay, F. (2015). Düünden Bugüne: Aile Kent ve Nüfus, İstanbul: İletişim Yayınları.

Köylerde kalkınmanın gerçekleşmesi için ise acilen kadınların evine, erkeklerin ise köy meydanlarında boş oturmak yerine tarlalarına iadelerinin bir zorunluluk olduğunu ve evlerine iadesi gerçekleşen kadınların da eğitim yoluyla bilinçlendirilmelerinin gerekliliğini ifade etmiştir (Aray, 1962, s. 2).

Kâmil Turan da Türkiye’de çalışan her 100 kadından 94’ünün tarımda, 4’ünün sanayide, 2’sinin ise hizmet sektöründe çalıştığını ve aslında tarımsal faaliyetlerin Türkiye’de esasen kadınlar tarafından yürütüldüğünü aktarmış ve ayrıca gün geçtikçe tarımsal işgücünde doygunluğun artması, bir yandan tarımsal üretimde makineleşmeye yönelimle tarımsal işgücü sorununun daha yeni sorunlar üretmesini beklediğini de belirtmiştir (Turan, 1975, s. 117).

Kadınların tarımsal üretimde öncü rol oynadığı Türkiye’de tarımsal üretimde çalışan 9 milyon insandan yalnızca birkaç milyonunun üretime fayda sağladığı belirtilirken, geri kalan kısmın ise tüketimi çoğaltarak köylerdeki durumun kötüleşmesine sebep oldukları açıklanmıştır. Bununla ilgili İsmail Cem aracılığıyla ulaşılan Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Organizasyonu’nun Türkiye ile ilgili raporunda, köylerdeki fazla işgücünün Türk tarımına hiçbir şekilde faydalı olmadığı, hatta faydalı olmak şöyle dursun zarar verdiği ve bu nedenle de Türkiye’nin kalkınması yolunda hazırlanmış olan herhangi bir planın başarıya ulaşması için öncelikle fazlalık durumdaki işgücünün tarımdan uzaklaşmasının bir zorunluluk olduğuna dair ifadeler bulunmuştur. Prof. Baade’nin yazılarından yaptığı çeviride İsmail Cem, az gelişmiş ülkelerin kalkınabilmeleri için tarım sektöründeki fazla işgücünden diğer üretim kollarında faydalanmanın bir yolunu bulmaları yoksa başka türlü kalkınmalarının mümkünatı olmadığına dair tespitlere yer vermiştir (Cem, Köydeki Fazla İşgücü Türk Tarımına Zarar Veriyor, 1965, s. 2).

Prof. Dr. Orhan Oğuz da AP iktidarının ilk yıllarında yayımlanmış olan yazısında Türkiye’deki tarımsal üretimde genel olarak küçük aile işletmelerinin hâkim olduğunu, üretim şeklinin ise geleneksel yöntemlerden kurtulamamış olduğunu ve dolayısıyla tarım sektöründe kişi başına düşen gelirin Türkiye ortalamasının çok altında kaldığını belirtmiştir. Oğuz ayrıca tarım sektöründeki işçi işveren ayrımıyla ilgili dikkat çeken bir değerlendirmede bulunarak, her zaman bu ayrımı kesin bir şekilde yapmanın mümkün olmadığını, bir sezon işveren konumundaki kimsenin, bir sonraki sezon mevsimlik işçi konumunda kolaylıkla bulunabileceğini belirtmekle birlikte tarım sektöründe çalışan işçilerin durumlarını düzeltmenin sanayidekiler kadar

kolay olmadığını ancak tüm zorluğuna rağmen bu sorunun çözülmesi gerektiğini de vurgulamıştır (Oğuz, 1966, s. 2).

Tarım işçilerinin çalışma koşulları ile ücret gibi sorunlarının çözümüne yönelik AP iktidarı döneminde Çalışma Bakanlığı tarafından bir Tarım-İş Kanunu tasarısının hazırlandığı bilgisine ulaşılmış olup, bu tasarıda öne çıkan detaylar olarak şu ifadeler tespit edilmiştir:

“Tasarıda haklı bir sebebe dayanmadan işinden çıkarılan tarım işçisine tazminat verileceği açıkça belirtilmiştir. Ayrıca ücret kısmında ise işçi ücreti en geç haftada bir ödenir. Ancak işçinin muvafakati ile bu sürenin iki hafta veya bir ay olarak tespiti caizdir. Aynı işi yapan işçilerin ücretlerinde kadın-erkek farkı gözetilemez. İşçi ücretlerinin ayda 240 lirası haczedilemez. Veya başkasına devir ve temlik edilemez. Tarım işçilerinin asgari ücreti, İş Kanunu hükümlerine göre tespit edilir. Ayrıca bu tasarıyla ilgili haberde, devamlı ve yarı devamlı işçilerin yıllık çalışma süresinin günde ortalama 8 saat üzerinden hesaplanacağını belirtildiği ve normal çalışma saatleri dışında mesai yapanlara ücretlerin yüzde 25 zamlı ödeneceğine” (“Tarım İşçilerinin Hakları Teminata Bağlanıyor”, 1967, s. 1).

dair ifadelerin bulunduğu bilgisi de yer almıştır

Her ne kadar bu tasarı söz konusu dönemde hayata geçirilememiş olsa da AP'nin tarım işçilerinin durumlarını düzeltmek maksadıyla atmış olduğu bu adım, o ana kadar göz ardı edilen tarım işçilerinin durumlarının görülmeye başlandığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca söz konusu tasarıya göre işçi ücretlerinde cinsiyet ayrımının gözetilmeyeceğinin ifade edilmesinin, zaten tarımsal üretimde öncü güç olan ve oldukça zor koşullar altında mücadele veren kadınların bir de ücret yönünden ayrımcılığa uğramalarına engel olmak amacını taşıdığı rahatlıkla söylenebilir.

AP'nin öncü rolü üstlendiği *I. Milliyetçi Cephe Hükümeti Dönemi* itibarıyla bakıldığında Türkiye'de halen bir tarım ve orman iş kanununun çıkarılmamış olduğu kolaylıkla görülürken, tarım ve orman alanında çalışan özel kesim işçileri olarak çalışanların sayısının 500 bin ile 1 milyon arasında değiştiği bilgisine ulaşılmıştır.

Adı geçen işçilerin toprak mülkiyet durumlarına bakıldığında ise ya topraksız ya da az toprak sahibi köylüler oldukları ve bu köylü işçilerin işin mevsimine ve niteliğine göre büyük tarım işletmelerinde çalışmak üzere “dayıbaşılar” aracılığıyla getirilmekte oldukları bir sistem işlemektedir. Pamuk, tütün, bağ, zeytin ve fındık gibi ürünlerin çapalama, sulama, toplama vb. işlerinde çalışan tarım işçilerinin çoğunlukla kadın, erkek, çocuk olarak çalıştıkları ve bunların hiçbirinin ne ücretlerinin ne de

çalışma günleri ve saatlerinin belli olmadığı görülmüştür ("Tarımda Makineleşme Köylüyü Mülksüzleştiriyor", 1975, s. 4).

İşte aslında tarım işçilerinin en büyük sorunlarından birisi de budur. Tamamen kontrol dışı bir işleyişin sürdüğü sektörde yer alan bu kesimin sadece daha güvenilir, daha sistemli iş koşullarına sahip olabileceği gayesiyle bile buldukları yerleri terk ederek şehirlere göç etmeyi tercih etmeleri yalnızca bu açıdan bakıldığında bile aslında pek de şaşılacak bir durum olmamalıdır. Henüz çalışma saati, ücretinin bile belli olmadığı bir düzende düzenli bir sosyal güvenlik kurulmasını beklemek söz konusu dönem için biraz gerçeklerden uzak bir yaklaşım olarak görülebilir. Çünkü temel problemlerin dahi çözülmediği sektöre yönelik bir sosyal güvenlik tasarımı yapmak kolay değil ancak tabii ki imkânsız da değildir. İşte buradaki asıl mesele aslında daha önce başka örnekler üzerinden de belirtildiği üzere, hükümetlerin bazı gerçeklerin fazlasıyla farkında olması ama mevcut durumu iyileştirmek adına köklü girişimlerde bulunma cesaretini gösterememesi ya da diğer bir deyişle sorumluluk almaktan kaçmaları olmuştur.

1977 yılında Türkiye Ziraat Odaları Birliği tarafından yayımlanmış olduğu bilgisine ulaşılan tarımdaki iş gücüne ilişkin mühim verilerin yer aldığı görülmüştür. Tarımdaki köylü nüfusun çokluğu ve insan gücünün israf edildiğinin ifade edildiği bu raporda öne çıkan detaylar şunlar olmuştur:

"Tarım işletmeleri mekanize edilmiş ülkelerde Türkiye'nin sahip olduğu genişlikteki toprakları sekiz defa daha az işletme ve nüfusla işletmek mümkündür. Türkiye'de tüm tarım arazisi, ormanlar ve hayvan mevcudunu rantabl bir şekilde işleyerek bugünkü verim seviyesinin iki katı oranında bir üretim yapabilmek için kırsal alanda küçük esnaf hariç 1,5 milyon ailenin işgücü yeterlidir. 1975 nüfus sayımlarına göre 4,6 milyon aile tarımda çalıştığına göre bu sektörde 3 milyon 100 bin aile ya da 5 milyon 540 bin insan gücünün değerlendirilmediği ortaya çıkmaktadır. Kısaca tarıma inen büyük çözümlenmesi en güç sorun uzun senelerdir ve defalarca söylendiği gibi köylü nüfusun aşırı derecede çokluğudur. Yalnız toprak reformu, tarım reformu, tarımsal yatırımların artırılması, tarımsal üretimin yükseltilmesi gibi çeşitli tedbirlerle bu sorununun çözümlenmesine imkân görülmemektedir. Bu sorun tarım içinde değil, diğer sektörlerin gelişerek tarımdan nüfus çekmesi ile ve kalkınma süreci içinde çözümlenecek bir konudur." ("Tarımda 5 Milyon 540 Bin İnsan Gücü İsrâf Ediliyor", 1977, s. 7).

Türkiye Ziraat Odaları Birliği tarafından yayımlandığı görülen bu raporda yer alan tespitler Türkiye'deki hem tarımdaki iş gücü fazlalığı hem de istihdamın aslında sektörler arasında dengeli bir dağılıma sahip olmadığını göstermesi bakımından oldukça önemli bulunmuştur. Diğer sektörlerdeki kısıtlı gelişim dolayısıyla istihdamın

da sınırlı olması âdetâ zaten yıllardan beri nüfusun büyük kesiminin en mühim ekonomik uğraşı olan tarım sektöründe insan gücü yığılmasına yol açmıştır.

Buradaki asıl önemli olan husus ise Türkiye'nin 1970 sonlarına doğru halen tarım dışı sektörlerde istediği ivmeyi yakalayamaması ve dolayısıyla farklı alanlarda iş sahalarının da yetersiz kalmış olmasıdır. Söz konusu rapor artık Türkiye için tarıma yönelik girişimlerin (tarım reformu, yatırımlar vb.) dışında diğer tarım dışı sektörlerde gelişimini süratle tamamlaması gerektiği gerçeğini gün yüzüne çıkarmıştır.

Son olarak Saygı Öztürk'ün 1980 yılında Hürriyet gazetesinde yayımlanmış olan yazısı aracılığıyla ulaşılan Türk-İş İcra Kurulu'nun, dönemin Başbakanı Süleyman Demirel'e vermiş olduğu 11 sayfalık "istihdam ve işsizlik sorunu" ile ilgili rapor ve ardından verilecek belirli yıllardaki istihdam dağılımını gösteren tablo ile Türkiye'deki istihdam dağılımındaki dengesizliğin daha net anlaşılmasına katkı sağlamak amaçlanmıştır. Söz konusu raporda öncelikle Türkiye'deki mevcut işsiz sayısına her sene 300 bin kişinin daha eklendiği ve bu durum için acilen tedbirler alınmadığı takdirde her geçen gün artan bu bunalımın halihazırdaki sosyal huzursuzlukları sosyal bir patlamaya dönüştürmesinin kaçınılmaz olduğu belirtilmiştir. Raporda yer alan mühim tespitlerden birisi, Türkiye'de istihdam sorununun I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda bağımsız bir hedef olarak ele alınmasına karşın II. ve III. Beş Yıllık Kalkınma Planlarında istihdamın bağımlı bir hedefe dönüştürüldüğüne ilişkin ifade olmuştur.

Rapora göre ekonomik kalkınma temel hedef olarak alınmış, yaratılacak katma değerlerin ise gerekli istihdamı sağlayacağı umulmuştur. Ancak hemen sonrasında bu düşüncenin doğru olmadığına ortaya çıktığı, istihdam kaynağı olan 15-64 yaş aralığındaki gruptaki artışın yaratılan istihdam olanaklarından daha fazla olduğu ve dolayısıyla istihdam dışı kalan sayısındaki artışın her geçen gün büyüyen bir istihdam problemini yarattığı açıklanmıştır. Ayrıca küçük tarım işletmelerinin toplam işletmelerin beşte üçünden fazlasını oluşturduğu, son yıllarda bu işletmelerde bölünmeler, parçalanmalar görüldüğü ve buna karşılık büyük tarım işletmelerinde ise yoğunlaşmalar görüldüğü belirtilmiş ve bu yeni durum neticesinde bir kısım işgücü fazlasının tarım işçilerine eklendiği, geri kalan kısmın ise açık ve gizli işsizlere dahil olduğu kaydedilmiştir. Bu durumun ise kırsaldan kentlere göçü kamçilediği ve istihdam probleminin her geçen gün öneminin artmasına yol açtığına ilişkin değerlendirme söz konusu raporda öne çıkan tespitlerden bir diğeri olmuştur.

Tarım sektöründe tarımsal faaliyetlerin en yoğun olarak görüldüğü yıllarda bile ihtiyaç fazlası bir iş gücünün varlığı meselenin boyutunu gösterirken, 1973'te 840.000, 1974'te 800.000 ve 1975'te 750.000 kişi olduğu belirtilen adı geçen ihtiyaç fazlasının ya da diğer bir deyişle gizli işsizlerin köylerden kentlere göçün hızlanmasında etkin rolü olduğunu gösterdiğine ilişkin yorumlar önemli bulunmuştur. Bu meselenin çözümü için tarım dışı sektörlerde istihdam imkânlarının geliştirilmesinde yukarıda bahsedilmiş olup, burada ilaveten tarımda istihdamı artırıcı öneri niteliği taşıyan ekstra tedbirlere de yer verildiği görülmüştür.

Tarım sektöründe suni gübre, iyi tohumluk kullanımı gibi istihdam artırıcı yolların aranması ve bulunan yolların etkin bir şekilde kullanılarak tarımsal üretimi artırmanın yanında tarım sektöründe daha fazla iş gücünün istihdamının da bir gereklilik olduğu ifade edilmiştir (Öztürk, 1980, s. 5). Aşağıda yer verilecek olan tablo ise Türkiye'deki sivil istihdam dağılımını gösterecek olup, sektörler arasındaki dengesizliğin en büyük ispatı olacaktır.

Tablo 11. Türkiye'deki Sivil İstihdamın Sektörler Arasındaki Dağılımı (Yüzde)

	1962	1967	1972	1973	1974	1975	1977	1978	1979	1980 Hedefi
Tarım	77.2	72.2	66.9	63.4	62.2	60.9	61.8	60.9	60.4	59.1
Sanayi	7.9	9.2	10.7	11.7	12.0	12.3	12.6	12.7	12.8	13.4
Hizmetler	14.9	18.6	22.4	24.8	25.8	26.8	25.6	26.4	26.8	27.5

Kaynak: Öztürk, S. (28 Mart 1980). İşsizlik Büyüyor. *Hürriyet*, S. 11481, s. 5; Akın, C. (1982). *Planlı Dönemde Tarım Sektörünün Gelişimi (1963-1980)*. Ankara: Tarım ve Orman Bakanlığı, Basın ve Halkla İlişkiler Grup Başkanlığı, s. 49.

Tabloyla ilgili belirtilmesi gereken bir husus 1973, 1974 ve 1975 yılı hizmetler sektörü verilerine 0.9'ar paylarla bilinmeyen bir sektörün dahil edilmiş olmasıdır. Genel olarak Türkiye'deki istihdamın dağılımını gösteren bu tablo, tarım sektöründe az da olsa kademli bir düşüşün başladığını gösterirken, tarım sektöründe düşüşün görülmesindeki en büyük etkenlerden birisinin ise ülkede sanayileşme ve diğer iş alanları bakımından çok büyük olmamakla birlikte başlayan gelişimden kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Aslında tarım sektöründeki başlayan bu düşüşün söz konusu yıllarda yalnızca Türkiye'ye has bir durum olmadığını da belirtmek gerekmektedir.

Örneğin İngiltere’de de tarımsal işletme ve tarımda çalışan işçilerin durumlarına bakıldığında Türkiye’yle aynı yıllarda benzer bir düşüşün yaşandığı görülmüş olup¹¹⁵, bu duruma aslında gelişen dünya şartlarının bir gereği olarak bakmak gerekliliği de bu sayede belirlemiştir.

Kısacası, Türkiye’de istihdam sağlanması dönemin önde gelen sorunlarından biri olurken, bir taraftan sanayileşme gerçeği ve gerekliliği diğer taraftan asla ikinci plana atılmaması gereken bir tarım sektörünün varlığı ve bu varlığı korumanın bir zorunluluk olduğu düşüncesi söz konusu yıllarda siyasilerin gündemini oluşturan temel hususlar olmuştur. Çünkü iş ve istihdam problemi aslına bakıldığında yalnızca tarım sektörünü değil, diğer sektörleri de etkilemekte hatta onların daha fazla gelişimini zorunlu kılmaktadır. Bir de tüm bunların yanında köyden bin bir umutlarla şehirlere gelen bir kısım köylülerin aradıkları gibi iş imkânlarına kavuşamamaları ya da diğer bir ifadeyle kontrol dışı artan nüfusa karşılık göçe maruz kalan şehirlerin gerekli istidam olanağına sahip olamamalarının beraberinde bambaşka sorunları da getirmiş olduklarını ise tahmin etmek güç olmasa gerek.

Özetle Türkiye’de 1961-1980 arası dönem incelendiğinde o yıllarda, sosyo-ekonomik hareketliliğin durmak bilmediği ve siyasilerin hemen hemen her alanda mücadele etmek zorunda kaldığı yıllar olurken, özellikle de muhtıra sonrası sıklıkla yaşanan hükümet değişiklikleri de bu dönemin en büyük handikaplarından biri olmuştur. Söz konusu yıllarda yalnızca 1965-1971 arası AP iktidarıyla sınırlı kalan siyasi istikrarın muhtıradan sonra bir türlü sağlanamayışı ve ortaya çıkan çeşitli sebepler âdeti adım adım 12 Eylül 1980 darbesine giden süreci hazırlamış ve neticede Türkiye’de siyasi hayat yirmi yıl aradan sonra bir kez daha askeri bir darbeye kesintiye uğramıştır.

¹¹⁵**Tablo 12. İngiltere’de tarıma elverişli ekilebilir arazi, tarımsal işletmeler ve tarım sektöründe iş gücünde yaşanan değişimi gösterir tablo**

	Tarıma elverişli ekili arazi (milyon dönüm)	Tarımsal işletmeler	Tarım sektöründe düzenli çalışanlar	
			Tam zamanlı	Yarı zamanlı
1960-1962	17.1	399.000	450.600	72.600
1695-1967	17.3	362.500	343.300	68.900
1970-1972	17.0	261.000	242.000	66.970
1975-1977	16.3	236.000	202.900	67.700
1980-1981	16.3	216.200	164.500	57.600

Kaynak: Holderness, B. A. (1985). *British Agriculture Since 1945*. Manchester: Manchester University Press, s. 166. Araştırmalar esnasında ulaşılmış olan bu eserin yapılan inceleme neticesinde, 1945 sonrası İngiltere’nin tarımı hakkında verdiği bilgilerle ilk başvurulacak kaynaklar arasında yer alabilecek kadar kıymetli ve zengin içeriğe sahip olduğu görülmüştür.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye'nin 1961-1980 yılları arasını konu alan bu çalışma neticesinde ortaya çıkan bazı gerçeklerden bahsetmeden önce, Türkiye'nin bu yıllarının en önemli özelliğinin, çok partili hayata geçişin simgesi olan on yıllık DP iktidarının bir darbeye sonlandırılıp, daha sonraki süreçte ise bir türlü siyasal istikrarın sağlanamayan yıllar olmasıdır. Ayrıca bu yıllar köklü bir geçmişe sahip CHP'nin yanında öne çıkmayı başaran Adalet Partisi'nin söz konusu döneme damga vurduğu yıllar olarak da öne çıkmaktadır. Çalışmada 1961 yılında siyasi hayata giriş yapan Adalet Partisi hükümetleri döneminde tarımın en mühim kaynak olarak yer aldığı Türkiye'nin tarım odaklı bir panoraması çizilmeye çalışılmıştır.

Yapılan inceleme neticesinde AP'nin kurulduğu dönemde Türkiye adına yapılan en faydalı girişimin planlı bir kalkınma anlayışına geçilmesinin olduğu görülmüştür. Ancak bu geçiş kolay olmamış, çalışmanın ilgili bölümlerinde de bahsedildiği üzere plan doğrultusunda hedeflenen girişimleri gerçekleştirmek zaman almıştır. AP'nin tek başına iktidara geldiği 1965 yılına kadar geçen evre için söylenebilecek en net ifade, tarımda modernizasyon bakımından istenilen gelişmenin sağlanamadığı, üretimde iklim koşullarına bağımlılığın sürdüğü, üretici kesimin kredi desteği konusunda sıkıntılar yaşadığı ve toprak reformu meselesinin bir türlü çözüme kavuşturulamadığı yıllar olmasıdır.

AP'yle özdeşleşen ve Türk siyasetine damga vuran isim olan Süleyman Demirel'in partinin genel başkanlığına seçilmesi ile gerek siyasi arena gerekse AP için yepyeni bir dönem başlamıştır. Demirel'in o dönemde iki kutup olarak nitelendirilen kesimlerin ikisinin de desteğini almayı başarabilmesi, AP'nin 1965 seçimlerinde göstermiş olduğu başarının en temel sebebi olarak tespit edilmiştir. Demirel'in her fırsatta köy ve köylüyü yücelten söylemleri ise bu dönemin öne çıkan detayları olarak yer almakta olup, bir taraftan ekonomik kalkınma için sanayileşmenin gerekliliği diğer taraftan ise tarımın kapladığı pay bakımından göz ardı edilemeyecek kadar kıymetli olması aslında genel olarak bakıldığında 1960'lar Türkiye'sinin en mühim ikilemi olarak görülmüş ve siyasi kadroyu her iki alana da yatırımlar yapmaya mecbur bırakmıştır.

Tarım politikasını ön planda tutacağı daha 1961 yılında yayımlanmış olan parti programından anlaşılan AP için iktidara geldikten sonra da durumun değişmediği görülmüştür. Nitekim AP iktidarının ilk yıllarında tarım kredilerinde görülen artışlarla Cumhuriyet tarihinin rekor seviyesine gelinmesi ve kooperatifleşmenin gelişmesi için atılan adımlar AP'nin tarım kesimine vermiş olduğu önemin en önemli ispatları olarak tespit edilmiştir. Ayrıca AP iktidarı döneminde ilk kez ihracatta da rekor seviyeye ulaşılması AP'nin izlemiş olduğu politikaların başarısını göstermekle birlikte planlı bir ekonomi anlayışının ne kadar önemli olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu noktada çıkarılacak en mühim sonuç, kalkınmanın ancak planlı bir kalkınma modeliyle mümkün olabileceğidir. Ancak gerek tarımsal kredi gerekse ihracatta görülen bu artışa rağmen Türkiye'de genel olarak istenilen hedeflere ulaşamadığı gerçeği ise bu çalışmanın söz konusu dönemle ilgili öne çıkan tespitleri arasında yer almaktadır. Tarımsal kredi desteği ile ilgili belirtilmesi gereken bir husus ise AP'nin bu konuda üretici kesimi rahatlatmak adına sürekli girişimlerde bulunduğu görülmekle birlikte, buradaki asıl mesele borçların ötelenmesi ya da yeni kredi tahsisleriyle mevcut borçların aslında katlanarak arttığı gibi bir durumun ortaya çıkması olmuştur.

AP ve tarım denildiğinde hatırdakalması gereken bir husus da AP'nin alışıldık toprak reformu söylemi yerine tarım reformu söylemini tercih etmesidir. AP savunduğu tarım reformu ile toprak reformunu da içine alan daha kapsamlı bir düzenlemeyi kastetmiştir. Söz konusu dönemde nüfusun önemli bir kısmını etkileyen toprak reformu meselesinin aslında siyasetler tarafından sürekli ertelenmek suretiyle siyasi propaganda malzemesi olarak kullanılmış olması ise bu dönemle ilgili yapılabilecek en gerçekçi tespitlerden birisidir. AP'nin iktidar dönemini kapsayan 1965-1971 yılları arasında istikrarlı bir kalkınma hızını yakalayabilmiş olması AP'nin uygulamaya çalıştığı akılcı bir ekonomik anlayışa sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim bu dönemde tarımla uğraşan kesimin eğitilerek bilinçlendirilmesi için tarımsal eğitim hususunda gerçekleştirilenler kayda değerdir. Yine tarımda makineleşmeyi geliştirmek maksadıyla ve tarım makinelerinin büyük çoğunluğunun ithal ediliyor olmasından dolayı yaşanan döviz kaybını dikkate alan AP'nin tarım makineleri hususunda sanayideki girişimleri ayrıca dikkat çekicidir. AP'nin 1965-1971 arasındaki iktidar dönemine ilişkin yapılan bir diğer tespit ise sulama konusunda gerçekleştirilen girişimlerdir. Bu dönemde Türkiye'de ciddi oranda baraj projelerinin

hayata geçirildiği görülmüş olup, Süleyman Demirel'in günümüzde dahi "Barajlar Kralı" olarak anılmasının altında yatan sebep de gün yüzüne çıkarılmıştır.

AP'nin 1973 seçimlerine kadar süreceği düşünülen ancak 12 Mart 1971 tarihinde yayımlanan muhtırayla sona eren iktidarının altında yatan sebeplerden birisinin bir tarım ürünü olan haşhaşla ilgili olması ise yapılan araştırma sonucunda ulaşılan temel sonuçlardan birisi olmuştur. Her ne kadar o yıllardaki sosyal olaylar, 1970 yılında baş gösteren ekonomik durgunluk, Demirel ve iktidarının ülke içerisindeki kaos ortamını iyi yönetememesi gibi sebepler muhtıranın gerekçesini oluşturmuşsa da kanaatimizce adı geçen muhtıranın arka planında ABD etkisinin de bulunduğudır. Çünkü Demirel, iktidarı döneminde ortaya çıkan haşhaş krizi sebebiyle ABD ile ciddi manada zıtlanmış ve ısrarla sürdürdüğü kararlılığı iktidarının sonunu hazırlamıştır. Bazı kesimler bu görüşe ihtimal vermeyebilir ancak bizce ABD'nin tüm dayatmalarına ve tehditlerine rağmen haşhaş ekimini yasaklamayı şiddetle reddetme gücünü gösteren bir parti lideri ABD'nin işine gelmeyeceğinden böyle bir muhtırayı desteklemesi ya da arka planda bizzat teşvik etmiş olması ihtimalleri oldukça kuvvetlidir. Neticede zaten 1960 darbesinden sonra 1965 Ekim'ine kadar sıklıkla hükümet değişikliklerinin yaşandığı Türkiye için 12 Mart 1971 muhtırasıyla bir kez daha siyasete ara verilmiştir. Muhtıranın sonucu yalnızca AP'yi iktidardan uzaklaştırmaktan ibaret olmayıp, ortaya çıkış amacı ülkede huzur ve güven ortamının tesis edilmesi olan bu muhtıradan sonra netice hiç de umulduğu gibi olmamıştır.

Bilindiği üzere muhtıra sonrası bir türlü siyasi istikrarın sağlanamaması, beraberinde ekonomik bunalımın her geçen gün şiddetlenmesine yol açarken, diğer taraftan ayaklanmalar, grevler vb. ile Türkiye adım adım bir kaosa sürüklenmiştir. Ancak 1971'den 1980'e kadarki uzun soluklu evreye tarım odaklı bakıldığında olumlu olarak nitelendirilebilecek gelişmelerin de yaşandığı görülmüştür. Örneğin yapılan inceleme neticesinde bu dönemde tarımda makineleşme adına ciddi manada bir artış yaşanmıştır. Türkiye'nin tarımda geleneksel ya da başka bir ifadeyle ilkel yöntemlerden kurtulup makineleşmeyi sağlamak için uzun yıllar mücadele verdiği herkesçe bilinmekte olduğundan söz konusu dönemde görülen artış oldukça sevindirici bir gelişme olarak tespit edilmiştir.

Türkiye'nin gerek 1971-1980 gerekse daha genel olarak çalışmanın konusunu kapsayan yıllar da baz alınarak (1961-1980) bakıldığında, en büyük eksikliklerinden birisinin her alanda sanayileşmeyi başaramaması çalışma neticesinde varılan en temel

sonuçlardan birisi olmuştur. Örneğin tarımda makineleşmede görülen artışın beraberinde traktör ithalatındaki artışı tetiklemesinin ve dolayısıyla yerli üretimde yetersiz kalan Türkiye'nin 1970'li yıllarda traktör ithalatına yoğun derecede devam ediyor olmasının başka türlü izahı düşünülmemekle birlikte, inceleme neticesinde traktör ithalatı miktarlarında artışın bilhassa AP önderliğinde kurulan Milliyetçi Cephe Hükümetleri döneminde görülmesi ise çalışmanın ulaştığı mühim tespitlerden başka biri olmuştur.

Çalışmanın neticesinde varılan bir diğer önemli tespit de yukarıdaki durumla bağlantılı olarak sanayileşmeyi ilk hedef olarak gören Türkiye'nin tüm girişimlere rağmen, genel olarak bakıldığında ihracat ürünlerinin büyük çoğunluğunun tarım ürünlerinden oluşmasıdır. Türlü girişimlerle döviz kazancının artırılmaya çalışıldığı yıllarda meselenin kökten çözümüne gidilmemesinden yani sanayileşmenin tam anlamıyla başarılamamasından dolayı Türkiye'de döviz sıkıntısı her dönemde devam eden bir husus olarak tespit edilmiştir.

Tarım kesimini ilgilendiren bir diğer mesele olan toprak reformu hususunda yaşananlar ise çalışmanın odak noktalarından birisi olurken, bu hususla ilgili varılan en önemli sonuç, bu meselenin çözümünün siyasiler tarafından bilinçli bir şekilde ertelendiğidir. Bu meseleyle ilgili ilginç olan durum ise, hemen her partinin toprak reformunu konuşması ama uygulamaya gelindiğinde bir şekilde erteleme yoluna giderek sorumluluk almaktan kaçınmış olmalarıdır. Ayrıca araştırma sırasında ulaşıldığı üzere, Türkiye'nin gündemini uzun yıllar meşgul eden ve nüfusun büyük çoğunluğunu ilgilendiren kesimin beklediği kanunun nihayet 1973 yılında kabul edilmiş olmasına rağmen 1976 sonlarına doğru kanunun bazı maddelerinin görüşülmeden kabul edildiği gerekçesiyle Milliyetçi Cephe Hükümeti döneminde iptal edilmesi bu meselenin dikkat çeken başka bir detayı olarak tespit edilmiştir. Bu karar tahmin edileceği üzere AP'nin DP'nin devamı olduğu ve toprak reformuna aslında pek de sıcak bakmadığı yönündeki düşünceleri kuvvetlendirmekle birlikte burada kastedilen küçük üreticilerin beklediği şekilde bir toprak reformudur. Bunun en önemli sebebinin ise toprak ağalarının sahip oldukları siyasi nüfuz olduğu tarafımızca düşünülmektedir. AP'nin hükümette yer aldığı dönemler itibarıyla takip ettiği tarım politikaları için en net ifade, sanayileşmeyi bir zorunluluk olarak gören AP'nin hiçbir devirde tarım sektörünü göz ardı etmediği ve tarımın öneminin fazlasıyla bilincinde olarak kararlar almaya çalıştığıdır. AP'nin tarım sektörüne yaptığı katkı muhakkak

olmakla birlikte hedeflenenin çok daha iyi bir seviye olmasına rağmen alınan birçok kararın uygulamaya geçirilememesi bu dönemin en büyük yetersizlikleri olarak görülmüştür. Aslında söz konusu yılların en büyük sorunsalı tarıma dayalı bir ekonomiye sahip Türkiye’de sanayileşme ve tarım hedeflerinin ortak çatı altında yürütülememesi olmuştur. Kısaca sanayileşmenin amaç, tarımın ise araç olarak görülmesi nihayetinde iki alanda da istenen gelişimin sağlanamamasına yol açmıştır.

Netice itibarıyla bakıldığında tarım politikalarının istenen şekilde gerçekleştirilememesi ya da sorunların kökten çözümleri için uğraşılmak yerine birçok hususta günü kurtarmalık önlemler alınması veyahut da her şeyden önemlisi problemlerin buldukları yerlerde çözülememesi, beraberinde DP döneminden itibaren başladığı bilinen köyden kente göç hareketinin ve kentlerde ortaya çıkan gecekondulaşmanın hız kazanması sonucunu getirmiştir. AP’nin her ne kadar tarıma yönelik olumlu girişimleri bulunmuş olsa da söz konusu yıllarda özellikle de toprak reformu gibi bazı mühim meselelerin bir türlü çözüme kavuşturulamaması, tarımla uğraşan kesime artan makineleşme karşısında yeni iş olanaklarının buldukları yerlerde yaratılamaması bu dönemde görülen göç hareketliliğinin en temel sebepleri olmuştur. Bir de tüm bunların yanında kentlerdeki yaşam koşulları ve olanaklarla köylerdeki yaşam koşulları ve olanaklar arasındaki farkların gün geçtikçe derinleşmesi, beraberinde durmak bilmeyen bir göç hareketliliğini getirirken, halihazırda henüz altyapısını ve gelişimini sağlayamadığı görülen şehirlerde yeni problemlerin doğmasına yol açmıştır. Tabiri caizse mantar gibi türediği bilinen gecekondulara yönelik her ne kadar AP iktidarı döneminde bir kanun çıkarılarak düzenleme girişiminde bulunulsa da kentlerdeki gecekondulamada azalmanın aksine dönem dönem artışın bile görüldüğü tespit edilmiştir. Aslında bu noktada belirtilmesi gereken önemli bir husus, çalışma esnasında ulaşılan bilgiler neticesinde, AP’nin daha doğrusu AP lideri Süleyman Demirel’in köylerden kentlere gerçekleşen göçleri makul karşılayan bir bakış açısına sahip olmasıdır. İşte bu noktada meselenin özü bir kez daha ortaya çıkmış olup, köylerde yaşayan nüfusun problemleri buldukları yerlerde çözülemediğinden bu kesimin buldukları yerleri terk etmek suretiyle geldikleri yerlerde yeni problemlere ve bilhassa da şehirlerin dokusuna verdikleri zarara âdeta göz yumulmuştur.

Bu göz yummanın yarattığı olumsuz etki tahmin edileceği üzere yalnızca şehirlere olmamış aynı zamanda tarım gibi kıymetli bir sektörde gün geçtikçe

azalmaya başlayan istihdam sayısı dönemin başka bir sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Tıpkı birini diğerine tercih etmeyi anımsatan bu tutum tarım sektörüne ciddi zarar verirken, kentlerde ise yeterince gelişemeyen sanayinin nüfus artışına yanıt verememesi bir de ortaya işsizlik gibi mühim bir problemi çıkarmıştır. Tarihte faraziye yer olmadığı bilinmekle birlikte, Türkiye'nin bu yılları için son söz olarak, sanayileşme hedeflerinin yalnızca kentlerle hatta büyükşehirlerle ilişkilendirilmesi yerine köylerin yakınlarına da iliştirilmiş şekilde bir planlaması yapılmış olsaydı, sonucun daha farklı olacağı yönünde bir kanaate varılmış olduğunu ifade etmek gerekmektedir.

Araştırma neticesinde tarıma dayanan bir ekonomiye sahip olan Türkiye'nin ekonomik kalkınmasını tarımı göz ardı ederek gerçekleştiremeyeceği net bir şekilde ortaya çıkmış olduğundan, sanayileşme ve tarım sektörlerinin birbirine uyumlanarak planlar geliştirilmesi ve problemlerin buldukları yerlerde çözülmesi gerektiği ve bunu yaparken de günü kurtarmak için değil problemlerin kökten çözümü için önlemler alınması mecburiyeti, bu çalışmanın takip edilecek politikalar bakımından öneri kısmını teşkil etmektedir. Ayrıca çalışmada özet bir biçimde yer verilen, söz konusu dönemdeki hayvancılığa dair yapılacak detaylı bir araştırmanın alana büyük katkı sağlayacağı da düşünülmektedir. Çünkü yapılan inceleme esnasında Türkiye'nin o yıllardaki hayvan varlığı ve zenginliğinin hiç de az olmadığı görülmüştür. Bir araştırma önerisi de çalışmaya konu olan yılların şehir bazlı incelemelerinin de detaylı olarak yapılarak Türkiye'nin hafızalara kazınan bu yıllarına ilişkin değerlendirmelere katkıda bulunulabileceği yönündedir. Çünkü araştırma esnasında bu hususta da bir eksiklik olduğu tespit edilmiştir.

6. KAYNAKÇA

Kaynak Eserler ve İncelemeler

- Ahmad, F. (2014). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. (Çev: Y. Alogan). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Akın, C. (1982). *Planlı Dönemde Tarım Sektörünün Gelişimi (1963-1980)*. Ankara: Tarım ve Orman Bakanlığı, Basın ve Halkla İlişkiler Grup Başkanlığı.
- Akın, R. (Eylül 2015). *Türk Siyasal Tarihi 1908-2000*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Akşin, S. (2018). *Kısa Türkiye Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Altundere, E., Kızıltepe, B., ve Aydın, Ş. (2020). Kentleşme (Kent Çalışmalarına Giriş. (Ed. M. Şentürk ve Y. Adıgüzel), Kır, Kent ve Göç Sosyolojisi içinde (s. 171-217). İstanbul: Nobel Yayınları.
- Arslan, M. (2019). *Süleyman Demirel*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aydemir, Ş. S. (2000). *Menderes'in Dramı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş. S. (Mart 2011a). *İkinci Adam (1938-1950)*. (Cilt II). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş. S. (Mart 2011b). *İkinci Adam (1950-1964)*. (Cilt III). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydın, S. ve Taşkın, Y. (2018). *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bal, H. (2006). *Kent Sosyolojisi*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Başlamışlı, M. (2018). Amerikan Belgelerine Göre 12 Mart Muhtırası'na Giden Yolda Haşhaş Sorunu. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, V (14), 351-376.
- Bila, H. (1987). *Sosyal Demokrat Süreç İçerisinde CHP ve Sonrası*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Boratav, K. (Ekim 2008). İktisat Tarihi (1908-1980). S. Akşin (Ed.), *Çağdaş Türkiye 1908-1980 içinde* (s. 297-380). İstanbul: Cem Yayınevi.

- Cem, İ. (2007). *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ceyhun, E. (1978). *Türkiye'de Hayvancılık*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları.
- Cihangir, D. (2011). *Ragıp Gümüşpala'nın Siyasi Hayatı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çalgüner, C. (1979). *Ziraat Politikası*. Ankara: T.C. Ziraat Bankası Matbaası.
- Çarıkçı, E. (2002). Menderes Döneminde Ekonomik ve Sosyal Gelişmeler. *Türkler*, 17, 623-630.
- Çevik, Z. (2002). Cumhuriyet Türkiye'sinde Toprak Reformu ve Uygulamaları. *Türkler*, 17, 677-686.
- Çolakoglu, E. (2007). Kırsal Kalkınma Problemine Bir Çözüm Arayışı Olarak Köy-Kent Projesi. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (6), 187-202.
- Demir, D. C. (2017). Altmışlı Yıllarda Merkez Sağ: Demirkırat'tan Adalet Partisi'ne Merkez Sağın Sancılı Serüveni. M. K. Kaynar (Haz.), *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* içinde (s. 483-517). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirel, S. (1973). *1973'e Bakarken*. Ankara: Atak Matbaası.
- Demirel, S. (1974). *Ekim 1974*. Ankara: Doğu Matbaacılık.
- Demirel, S. (1976). *Türk Ekonomisinin Genel Sorunları*. Ankara: Basın Yayın Genel Müdürlüğü.
- Demirel, S. (2 Mayıs 1976). *Türkiye'nin Toprak Muhafaza ve Zirai Sulama Sorunları*. (Başbakan Süleyman Demirel'in Topraksu Bölge ve Müessese Müdürleri Toplantısında Yaptığı Konuşma), Ankara: Topraksu Genel Müdürlüğü.
- Demirel, T. (2017). *Adalet Partisi İdeoloji ve Politika*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Digby, M. (1966). *Gelişmekte Olan Ülkelerde Tarım Kooperatifleri*. (Çev: T. G. Uras). Ankara: Türk Kooperatifçilik Kurumu.
- Ekinci, N. (1997). *İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkiler*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Eldem, V. (1994). *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Erder, S. (2011). *İstanbul'a Bir Kent Kondu: Ümraniye*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erdoğan, H. (Ekim 2020). Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Ekseninde Türkiye Cumhuriyeti'nin Kalkınma Politikası ve Tarımsal Üretim. *Journal of Universal History Studies*, III (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue), 252-268.
- Ergen, C. (2009). *Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Söylev ve Demeçleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Erman, T. (2010). Kent ve Gecekondu. Ö. Uğurlu, Ş. Pınarcıoğlu, A. Kanbak ve M. Şiriner (Editörler), *Türkiye Perspektifinden Kent Sosyolojisi Çalışmaları* içinde (s. 227–265). İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Eroğul, C. (Mart 2017). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Ersel, H., Kuyaş, A., Oktay, A., ve Tunçay, M. (2003). *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1961-1980*. (Cilt 3). İstanbul: YKY.
- Ertuğrul, N. İ. (Ekim 2011). *1923-2008 Cumhuriyet Tarihi El Kitabı*. Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Geray, C. (1974). *Planlı Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar*. Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları.
- Gökkaya, G. (2019). *Demokrat Parti Dönemi (1950-1960) Tarım Politikası*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale: Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gülen, A. (2019). Nihat Erim Hükümetlerinin Haşhaş Politikası. *CTAD (Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi)*, Yıl: 15, S. 30, ss. 363-389.
- Güven, T. Y. (tarihsiz). *Demirel'li Yıllar (1964-11 Eylül 1980)*. Ankara: Emel Matbaacılık.
- Holderness, B. A. (1985). *British Agriculture Since 1945*. Manchester: Manchester University Press.
- Işık, O. ve Pınarcıoğlu, M. (2018). *Nöbetleşe Yoksulluk*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- İğrek, E. G. (1981). *Planlı Dönemde Tarım Kesimi Üretim ve Fiyat İlişkileri*. Milas: A.İ.T.İ. Akademisi Muğla İşletmecilik Yüksek Okulu Yayınları.
- İnalcık, H. (2012). Tımar. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 41, 168-173.

- İnönü, İ. (2001). *Defterler (1919-1973)*. C. II, (Haz. Ahmet Demirel). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karakaya, E. (2008). *I. Demokrat Parti Hükümeti Döneminde Tüketicilerin Tüketim Eğilimlerini Belirleyen Genel Koşullar ve Fiyatlar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Karatepe, Ş. (2011). *Tek Parti Dönemi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Karpat, K. (2008). *Türk Demokrasi Tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Kaygalak, S. (2009). *Kentin Mültecileri-Neoliberalizm Koşullarında Zorunlu Göç ve Kentleşme*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Kayra, C. (2014). *Cumhuriyet Ekonomisinin Öyküsü 1950-1980 Karma Ekonomi Doğrular Yanlışlar Umutlar*. C. II, İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Kazgan, G. (Mayıs 2013). *Tarım ve Gelişme*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Keleş, R. (2012). *Kentleşme Politikası*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Keleş, R. (1983). *Türkiye’de Şehirleşme Konut ve Gecekondu*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Keyder, Ç. (2006). Enformel Konut Piyasasından Küresel Konut Piyasasına. Ç. Keyder (Ed.), *İstanbul: Küresel ile Yerel Arasında* içinde (s. 171–191). İstanbul: Metis Yayınları.
- Keyder, Ç. (2008). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyder, Ç., ve Yenal, Z. (2013). *Bildiğimiz Tarımın Sonu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kıray, M. (2000). *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Kıray, M. (1998). Gecekondu. *Kentleşme Yazıları* içinde (s. 90-104). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Kırkpınar, N. ve Çakmak, F. (2020). 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi’nden 15 Temmuz Darbe Girişimi’ne Türkiye’de Siyasi Yasak ve Mahkûmiyetler. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 20 (15), 243-280.

- Kili, S. (2014). *Türk Devrim Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Koçak, C. (1996). *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*. C.II, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, C. (2008). Siyasal Tarih. S. Akşin (Ed.), *Çağdaş Türkiye 1908-1980* içinde (s. 127-211). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Kurmuş, O. (Mart 2008). *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Kuru, H. (1996). *Türk Siyasal Yaşamında Adalet Partisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniveristesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Kuruç, B. (2017). Türkiye’de Plancılığın İlk On Yılı: Altmışlı Yıllarda Devlet Planlama Teşkilatı. M. K. Kaynar (Haz.), *Türkiye’nin 1960’lı Yılları* içinde (s. 895-908). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lewis, B. (2000). *Modern Türkiye’nin Doğuşu*. (Çev: M. Kıratlı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Madran, N. (1967). *Türkiye’de Pamuk Ekonomisi*. Adana: Kemal Matbaası.
- McCarthy, J. (2008). *Osmanlı’ya Veda/İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*. (Çev: M. Tuncel). İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Malkoç, E. (2006). Türk Basınında Truman Doktrini ve Türkiye’ye Amerikan Yardımları (1947-1950). *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 9, 89-127.
- Neziroğlu, İ., ve Yılmaz, T. (2013a). *Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri* (Cilt III). Ankara: TBMM Basımevi.
- Neziroğlu, İ., ve Yılmaz, T. (2013b). *Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri* (Cilt IV). Ankara: TBMM Basımevi.
- Neziroğlu, İ., ve Yılmaz, T. (2013c). *Hükümetler Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri* (Cilt V). Ankara: TBMM Basımevi.
- Neziroğlu, İ., ve Yılmaz, T. (2015a). *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri* (Cilt I). Ankara: TBMM Basımevi.

- Neziroğlu, İ., ve Yılmaz, T. (2015b). *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri* (Cilt II). Ankara: TBMM Basımevi.
- Odabaşı, L. (2017). Ragıp Gümüşpala. M. K. Kaynar (Haz.), *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* içinde (s. 519-528). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Oran, B. (2015). Dönemin Bilançosu. B. Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* (Cilt I) içinde (s. 479-498). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Orkut, E. (2017). *Demokrat Parti Döneminde Göç, Kentleşme ve Kadın (1950-1960)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ökçün, A. G. (1997). *Türkiye İktisat Kongresi 1923 – İzmir Haberler – Belgeler-Yorumlar*. Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları.
- Ökte, F. (1951). *Varlık Vergisi Faciası*. İstanbul: Nebioğlu Yayınları.
- Özbay, F. (2015). *Dünden Bugüne: Aile Kent ve Nüfus*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özcan, F. C. (2017). Altmışlı Yıllarda Türkiye Ekonomisi. M. K. Kaynar (Haz.), *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* içinde (s. 179-204). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özdemir, H. (2008). Siyasal Tarih (1960-1980). S. Akşin (Ed.), *Çağdaş Türkiye 1908-1980* içinde (s. 227-286). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Özgişi, T. (2012). *Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosu*. Ankara: TBMM Basımevi.
- Öztoprak, İ. (2006). *Atatürk Orman Çiftliği'nin Kuruluşu*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Pala, H. (2010). *İsmet İnönü Dönemi İktisat Politikaları (1938-1950)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pamuk, Ş. (1990). *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1550-1914*. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Pektaş, Ş. (2010). *Milli Şef Döneminde (1938-1950) Cumhuriyet Gazetesi*. İstanbul: Fırat Yayınları.

- Salep, M. (2017). Türkiye-Amerika İlişkilerinde Haşhaş Ekiminin Yasaklanması Meselesi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (47), 351-367.
- Şenyapılı, T. (2004). *"Baraka"dan Gecekonduya: Ankara'da Kentsel Mekanın Dönüşümü 1923-1960*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şenyapılı, T. (1998). Cumhuriyet'in 75. Yılı, Gecekondu'nun 50. Yılı. Y. Sey (Ed.), *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık* içinde (s. 301–316). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (Aralık 2005). *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tekdurmaz, B. (2004). *Balıkesir Halkevi Çalışmaları ve Kaynak Dergisinin Sistematik İndeksi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tekeli, İ. (2013). *Göç ve Ötesi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tezel, Y. S. (2002). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tezel, Y. S. (2015). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Toker, M. (1991). *Demokrasiden Darbeye 1957-1960*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Tuna, S. (2017). *Tek Parti İktidarında Toprak Bayramı Kutlamaları ve Toprak Reformu (1945-1949)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Tunaya, T. Z. (1952). *Türkiye'de Siyasi Partiler*. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları.
- Tunçay, M. (1983). Adalet Partisi. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 8, 2096-2101.
- Turan, K. (1975). *Türk Tarım Toplumunun Sosyal Politika Açısından Merkez Köyler Projesinin Uygulama Olanakları*. Ankara: Kalite Matbaası.
- Uçar, F. (2015). *Türk Siyasi Hayatında Milliyetçi Cephe Hükümetleri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Uçar, F. (2019). *Türk Siyasi Hayatında Azınlık Hükümetleri Önü ve Demirel Dönemleri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Uyar, H. (2017). *İki Darbe Arasında CHP (1960-1971)*. İstanbul: Doğan Kitap.

- Yahyaoglu, T. (1975). *Tarım Kentleri*. İstanbul: İrfan Matbaası.
- Yalçın Usal, S. S. (Temmuz-Ağustos 2014). 1960'larda Bir Departmanlı Mağaza Tasarımının Kadınların Yaşam Tarzı Bağlamında İncelenmesi: KIZILAY GİMA. *Mimarlık Dergisi*, (378), 69-72.
- Yavan, G. K. (2011). *Milli Şef Dönemi Toprak Politikaları ve Bu Politikaların Siyasi Hayata Etkileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yeliseyeva, N. (2014). *Yakın Çağlar Tarihi*. (Çev: Ö. İnce). İstanbul: Yordam Kitap.
- Yerasimos, S. (Kasım 1992). *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye Kitap:3 Dünya Savaşı'ndan 1971'e*. (Çev: B. Kuzucu). İstanbul: Belge Yayınları.
- Yılmaz, F. (2012). *Türk Anayasa Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Yılmaz, L. (2020). Türk Siyasal Hayatında Askeri Darbelerin Siyasal ve Anayasal İşlevi. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 20 (15), 203-231.
- Yurtoğlu, N. (2017). *Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Zürcher, E. J. (2014). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. (Çev: Y. Saner). İstanbul: İletişim Yayınları.

Gazeteler

- "1 Milyon Ton Buğday İthal Edilmezse Açlık Çekilecek". (1 Haziran 1970). *Hürriyet*, 7937.
- "15 Yıllık Kalkınma Planına Geçiş Programı Açıklandı". (7 Kasım 1961). *Cumhuriyet*, 13384.
- "1977'de İstanbul'da 235 Bin Konut Yapıldı". (6 Haziran 1978). *Hürriyet/Hürriyet İstanbul*, 10831.
- "21 Ton Karışık Zeytinyağı Denize Dökülecek". (10 Ekim 1967). *Hürriyet*, 6987.
- "25 Kiloya 996 Kilo Alınan Buğday İlk Ürünü Veriyor". (1 Haziran 1967). *Milliyet*, 7010.

- "300 Bin Tarım ve Orman İşçisi SSK Kapsamına Alındı". (11 Şubat 1977). *Hürriyet*, 10356.
- "32 Bin Köyün Yolu, 25 Bin Köyün de İçme Suları Yok". (24 Mayıs 1965). *Hürriyet*, 6128.
- "396 Bin Tarım İşçisinden Sadece 10 Bini Sendikalı". (27 Ekim 1975). *Hürriyet*, 9889.
- "4. Beş Yıllık Plan Çok İddialı". (25 Kasım 1978). *Hürriyet*, 10998.
- "400 Bin Ton Daha Buğday Alacağız". (15 Mart 1962). *Hürriyet*, 4983.
- "5 Adet Paketleme, 9 Adet Soğuk Hava Deposu İnşa Ediliyor". (12 Ocak 1977). *Hürriyet*, 10326.
- "50 Yıldır İlk Kez Tuz İthal Edeceğiz". (12 Mayıs 1977). *Hürriyet*, 10446.
- "500 Ton Zeytinyağı İtalya'dan Geri Çevrildi". (29 Temmuz 1967). *Hürriyet*, 6914.
- "52 Milyon Liralık Hayvan İhraç Edildi". (9 Şubat 1962). *Cumhuriyet*, 13478.
- "6 Bakan Toprak Reformu İlkelerine Karşı Çıktı". (12 Temmuz 1971). *Cumhuriyet*, 16858.
- "6 Tüccar İçin 10 Yıla Kadar Hapis Cezası İsteniyor". (19 Ağustos 1967). *Hürriyet*, 6935.
- "8 Yılda 968 Milyon Dolar Borç Ödeyeceğiz". (21 Mart 1973). *Hürriyet*, 8946.
- "9 Dev Tesis İkinci 5 Yıllık Planı Süslüyor". (18 Haziran 1967). *Hürriyet*, 6873.
- Acar, Ö. (30 Haziran 1971). Türkiye, 1972'de Haşhaş Ekimine Son Verecek. *Cumhuriyet*, 16846.
- "Afyon Ekimine Devam Edersek Amerika da Yardımı Kesecek". (9 Temmuz 1970). *Hürriyet*, 7975.
- Akçapar, Z. (4 Mayıs 1972). Kişi Başına Düşen Besin Maddesi Her Yıl Biraz Daha Azalıyor. *Hürriyet*, 8630.
- Akıncı, A. (30 Temmuz 1973). 95 Milyon Liralık Traktör İthal Edilecek. *Hürriyet*, 9077.
- Aksoy, S. (3 Aralık 1966). Toprak Reformu ve İktidarın Niyetleri. *Milliyet*, 6835.
- "Almanya'dan 26 Bin Ton Buğday Satın Alındı". (24 Temmuz 1969). *Milliyet*, 7782.

- “Almanya’ya Günde Ancak 3 Kamyonumuz Sokuluyor”. (5 Nisan 1968). *Hürriyet*, 7160.
- Alpan, O. (23 Mart 1970). Türkiye’de Hayvancılık. *Milliyet*, 8019.
- Altındal, A. (11 Eylül 1973). Haşhaş Politikası. *Cumhuriyet*, 17640.
- "Amerika 400 Bin Ton Daha Buğday Veriyor". (15 Mart 1962). *Cumhuriyet*, 13510.
- "Amerika, Afyon Yasağı İçin Türk Hükümetine Teşekkür Etti". (4 Temmuz 1971). *Hürriyet*, 8330.
- "Amerika Batı Avrupa Pazarlarında Damping Yaptığı İçin: Türkiye Elindeki 900.000 Balya Pamuğu İhraç Edemiyor". (5 Kasım 1965). *Cumhuriyet*, 14823.
- “Amerika Doğu İçin 80 Bin Ton Buğday Hibe Ediyor”. (15 Ocak 1962). *Cumhuriyet*, 13453.
- "Amerika, Ekonomik Cezayı Yalanladı". (24 Temmuz 1970). *Hürriyet*, 7990.
- "Amerika Haşhaş Konusunda Tehdite Devam Ediyor". (10 Mayıs 1974). *Hürriyet*, 9361.
- "Amerika, Haşhaş İçin İlk Taksit Olarak 35 Milyon Lira Verdi". (9 Şubat 1972). *Hürriyet*, 8545.
- "Amerika, Haşhaş İçin Türkiye’ye Yılda 600 Milyon Lira Tazminat Ödeyecek". (5 Kasım 1971). *Hürriyet*, 8454.
- "Amerika Kendisi Haşhaş ekerken Bize Ekme Diyemez". (10 Mayıs 1974). *Hürriyet*, 9361.
- "Amerikan Yardımı 750 Milyon Dolar". (6 Ocak 1962). *Hürriyet*, 4917.
- "Amerikan Yardımı Artıyor". (4 Ocak 1962). *Hürriyet*, 4915.
- “Amerikan Yardımları ile Gecekondulu Semtlerinde Sanat Okulları Açılacak”. (21 Ağustos 1963). *Hürriyet*, 5496.
- "Amerika’ya İyi Niyet Heyeti Gönderiyoruz". (11 Temmuz 1974). *Hürriyet*, 9423.
- "Anadolu’da Bezostaja Tipi Buğday Ekilecek". (10 Temmuz 1970). *Milliyet*, 8128.
- "AP Şartlarını Bir Muhtıra Halinde CHP’ye Verdi". (16 Kasım 1961). *Hürriyet*, 4866.
- "AP, Kooperatifçiliği Benimserken...". (12 Ekim 1967). *Milliyet*, 7143.

- "AP: Seçim Vaatleri Bir Komisyon Tarafından Hazırlandı". (26 Ağustos 1961). *Hürriyet*, 4784.
- "AP'nin Başarısı ve Açmazı". (15 Ekim 1969). *Milliyet*, 7865.
- Aray, S. (6 Şubat 1962). Zirai İstihsalde İşçilik Unsuru. *Cumhuriyet*, 13471.
- Arcayürek, C. (14 Ekim 1965). Bir Kuruşa Toprak Reformu. *Hürriyet*, 6271.
- "Artık Hiçbir Ülke Bizden Zeytinyağı Almıyor". (4 Ağustos 1967). *Hürriyet*, 6920.
- Artus, A. (24 Ekim 1967). Köy Kooperatifçiliği. *Milliyet*, 7154.
- Artus, A. (21 Ekim 1966). Servetler, Toprak Reformu ve Partiler. *Milliyet*, 6792.
- Atikkan, Z. (5 Ocak 1980). Gecekondu Kira Fiyatları Bile Yüzde 78 Arttı. *Hürriyet*, 11398.
- "Avrupa'ya Pırasa İhraç Ettik". (2 Mart 1962). *Hürriyet*, 4972.
- Aydın, N. (10 Aralık 1966). Hayvancılık, İhracatın Onda Birini Sağlıyor. *Milliyet*, 6842.
- Azrak, A. Ü. (14 Mayıs 1965). Gecekondu Problemi. *Cumhuriyet*, 14648.
- "Bakanlıklar Dün Gece Belli Oldu". (18 Kasım 1961). *Hürriyet*, 4868.
- Bakanlıklar Meclis'e Takdim Edildiler. (21 Kasım 1961). *Hürriyet*, 4871.
- "Bakkallarda Açık Zeytinyağı Satışı Yasaklandı". (25 Ağustos 1967). *Hürriyet*, 6941.
- Balaban, A. (5 Mayıs 1977). Köykentler ve Göç. *Cumhuriyet*, 18954.
- Balcı, R. (23 Nisan 1973). Sosyo-Ekonomik Gelişme Köy Kooperatifleri İle Gerçekleşir. *Cumhuriyet*, 17499.
- "Banka Kredilerinden Herkes Faydalanacak". (10 Aralık 1961). *Hürriyet*, 4890.
- Başkut, C. F. (5 Aralık 1961). Gecekondu Faciası. *Cumhuriyet*, 13412.
- "Belçika 120 Milyon Frank Kredi Veriyor". (26 Şubat 1965). *Cumhuriyet*, 14574.
- "Biga'da 1 Milyara Baraj Yapılacak". (3 Ocak 1970). *Milliyet*, 7943.
- "Binlerce Tarım İşçisi Yeni Sosyal Haklara Kavuşuyor". (10 Aralık 1978). *Hürriyet*, 11013.
- "Borçlu Çiftçiye Gübre ve Tohum Veriliyor". (18 Ekim 1967). *Milliyet*, 7148.

"Bu Güz Tohumluk 142 Bin Ton Buğday Dağıtılacak". (2 Ekim 1970). *Milliyet*, 8230.

"Bu Yıl 29 Süt Fabrikası Üretime Gececek". (28 Nisan 1976). *Hürriyet*, 10070.

"Bu Yıl 500 Bin Ton Buğday İthal Edilecek". (6 Eylül 1968). *Milliyet*, 7466.

"Canlı Hayvan İhracatı Artıyor". (18 Mayıs 1963). *Hürriyet*, 5404.

Cem, İ. (27 Şubat 1965). Köydeki Fazla İşgücü Türk Tarımına Zarar Veriyor. *Cumhuriyet*, 14575.

Cem, İ. (13 Ocak 1965). Tarım Meseleleri Çözülmezse Türkiye 10 Yıl Sonra Aç Kalacak. *Cumhuriyet*, 14532.

"CHP, Seçim Beyannamesini Açıkladı". (18 Eylül 1965). *Hürriyet*, 6245.

"CHP: 'Köye Dönük Düzen Değişikliği'". (12 Ağustos 1969). *Hürriyet*, 7649.

Cillov, H. (13 Aralık 1965). Tarım Ne Durumda? *Milliyet*, 6485.

Cillov, H. (13 Nisan 1966). İsrail'de Kalkınma Hızı Yüzde 11 Oldu. *Milliyet*, 6601.

Cillov, H. (3 Haziran 1969). Yurtta Tütün Ekim Alanı Tahdit Edildi. *Milliyet*, 7731.

Cillov, H. (12 Kasım 1970). Fındık İhracı ve Dış Pazarlar. *Milliyet*, 8271.

Cillov, H. (23 Aralık 1970). Tarımda Verim ve Kooperatifleşme. *Milliyet*, 8310.

Cillov, H. (5 Şubat 1970). Tütün Sorunu. *Milliyet*, 7976.

Çataloğlu, C. (5 Aralık 1975). Hayvancılıkta Gereken Aşamayı Yapamadık. *Hürriyet*, 9928.

"Çiftçi Borçları Faizsiz Taksite Bağlandı". (15 Ocak 1970). *Hürriyet*, 7803.

"Çiftçi Bu yıl 3 Milyar 992 Milyon Lira Kredi Alıyor". (5 Kasım 1965). *Hürriyet*, 6293.

"Çukurova'nın Verimi Artıyor". (21 Mayıs 1962). *Hürriyet*, 5047).

"Damızlık İnekler Trabzon Limanında Davullu Zurnalı Bir Törenle Karşılandılar". (6 Aralık 1967). *Hürriyet*, 7044.

"Danimarka'dan Gelen İnekler Yolda Doğurdu". (13 Aralık 1967). *Hürriyet*, 7051.

Demir, D. (28 Mart 1972). Tarımın İktisadi Kalkınmadaki Yeri. *Cumhuriyet*, 17113.

"Demirel: Devletin İstihsal Ettiği Mala Zam Yok". (15 Ağustos 1970). *Hürriyet*, 8012.

- "Demirel Görüşlerini Açıkladı". (25 Ekim 1965). *Hürriyet*, 6282.
- "Demirel: Haşhaş İçin Türkiye Aleyhindeki Faaliyetin Karşısına Çıkacağız". (12 Temmuz 1974). *Hürriyet*, 9424.
- Demirel: "İhracatımızı Artıracak Tedbir Alacağız". (29 Ağustos 1968). *Hürriyet*, 7306.
- "Demirel Kabineyi İlan Etti". (28 Ekim 1965). *Hürriyet*, 6285.
- "Demirel: Kira Artışı İstirap Haline Geldi". (4 Eylül 1977). *Hürriyet*, 10561.
- "Demirel: Muhtıra ile Anayasa ve Hukuk Devleti Anlayışını Bağdaştırmak Mümkün Değildir". (13 Mart 1971). *Cumhuriyet*, 16747.
- Demirel, Ö. (20 Mayıs 1977). İspanya'da Köy-Kent Uygulaması. *Cumhuriyet*, 18969.
- "Demirel Programını Okudu". (3 Kasım 1965). *Milliyet*, 6445.
- "Demirel: Türkiye'ye Kimse Ceza Veremez, Dedi". (23 Temmuz 1970). *Hürriyet*, 7989.
- "Demirel:'Susuzluğun Halli İçin 20 Milyar Liralık Bir Proje Hazırlandı' Dedi". (23 Temmuz 1970). *Hürriyet*, 7989.
- "Devlet Çiftliklerinin İhtiyacı İçin Damızlık Süt İneği İthal Ediliyor". (11 Eylül 1964). *Hürriyet*, 5878.
- "Dış Borçlarımız 260 Milyar Liraya Ulaştı". (20 Aralık 1977). *Hürriyet*, 10663.
- "Dış Yardımlar ve İktisadi Kalkınmamız". (7 Şubat 1961). *Hürriyet*, 4589.
- Doğan, Y. (15 Mayıs 1976). Toprak Reformunda Son Durak. *Cumhuriyet*, 18604.
- Doğan, Y. (15 Nisan 1977). Köykent'in Ekonomik Koşulları. *Cumhuriyet*, 18934.
- "Doğu Bloku 15.200 Tonluk Pamuk Alıyor". (20 Haziran 1969). *Milliyet*, 7748.
- "Doğu'da İnsanlarla Hayvanlar Aynı Tehlike Karşısında: Açlık". (26 Aralık 1961). *Hürriyet*, 4906.
- "Dünyanın En İyi Gecekonduları Türkiye'de İmiş". (24 Mayıs 1965). *Cumhuriyet*, 14658.
- "Ege Bölgesi Köy Kooperatifleri Birliği Kuruldu". (21 Ağustos 1969). *Milliyet*, 7810.
- "Ege'de Zeytinciliğe İlgi Artık Azaldı". (3 Aralık 1969). *Milliyet*, 7914.

- "Elde Bir Gram Tohumluk Kalmadı". (10 Ocak 1962). *Hürriyet*, 4921.
- Erandaç, B. (28 Haziran 1976). Beş Yıllık Kalkınma Planının On Temel İlkesi Var. *Hürriyet*, 10131.
- Eşkinat, B. (30 Kasım 1977). Toprak ve Tarım Reformu Kanun Tasarısı Yeniden Hazırlandı. *Hürriyet*, 10643.
- "Ev Yapması İçin Gecekondu Sahiplerine Kredi Verilecek". (9 Ocak 1964). *Hürriyet*, 5637.
- "Fındık İhracı Rekor Seviyede". (7 Ocak 1970). *Milliyet*, 7947.
- "Fındık Üreticisinin Kredisi Artırılıyor". (23 Mayıs 1973). *Hürriyet*, 9009.
- "Fiyat Artışını Önlemek İçin Hükümet Tüketici İle İşbirliği Yapacak". (20 Haziran 1973). *Cumhuriyet*, 17557.
- "Fransa Bu Yıl Kuru İncir İthalatını Türkiye'den Yaptı". (9 Eylül 1969). *Milliyet*, 7829.
- "Fransa'nın En Ünlü Parfümcüleri Isparta'nın Güllerine El Koydular". (21 Haziran 1969). *Hürriyet*, 7597.
- "Gecekondu Hollanda'da". (16 Haziran 1971). *Hürriyet*, (Orta Gazete) 8312.
- "Gecekondu İnşaatına Karşı Karakol Kuruluyor". (26 Kasım 1965). *Milliyet*, 6468.
- "Gecekondu Kanununun Esasları". (4 Şubat 1966). *Cumhuriyet*, 14912.
- "Gecekondu Tasarısı Kanunlaştı". (21 Temmuz 1966). *Milliyet*, 6700.
- "Gecekondu İslah Edilecek". (27 Mayıs 1962). *Hürriyet*, 5053.
- "Gecekondu Önlenmeyecek". (20 Kasım 1965). *Milliyet*, 6462.
- "Gecekondu Tapu Verilecek". (1962, Aralık 28). *Hürriyet*, 5268.
- "Gecekondu Yaşayan Aileler Sanıldığı Kadar Perişan Değilmiş". (25 Nisan 1965). *Hürriyet*, 6099.
- "Gecekondu İslah Tedbirleri Tespit Ediliyor". (14 Mart 1962). *Hürriyet*, 4982.
- "Geçiş Dönemini Erteletmeliyiz". (15 Kasım 1969). *Milliyet*, 7896.
- Gevgilili, A. (20 Kasım 1969). Toprak Açlığı İşte Haykırıyor. *Milliyet*, 7901.
- "Gıda Maddeleri Nizamnamesi Değiştiriliyor". (25 Ağustos 1967). *Hürriyet*, 6941.

- Grant, J. P. (18 Mart 1967). Yabancı Gözüyle Türkiye'nin Gelişmesi ve Potansiyeli. *Milliyet*, 6938.
- "Gübre İçin Krediler 1 Milyar Artırıldı". (8 Ekim 1969). *Milliyet*, 7858.
- "Gümüşpala'ya Göre Alınan Netice Normal". (17 Ekim 1961). *Hürriyet*, 4836.
- Gürkan, U. (11 Şubat 1977). Ortak Pazar Türkiye'den Pamuk İpliği İhracatını Kısmasını İsterken Güney Amerika'ya Uyguladığı Sınırlamaları Kaldırdı. *Cumhuriyet*, 18871.
- "Gürsel, Gümüşpala ile Yeniden Görüştü". (21 Mart 1961). *Hürriyet*, 4629.
- "Haşhaş Ekicisinin Yıllık Zararı 112 Milyon Lira". (23 Temmuz 1973). *Hürriyet*, (9070).
- "Haşhaş Ekmemiz Amerika'yı Rahatsız Etti". (3 Temmuz 1974). *Hürriyet*, 9415.
- "Haşhaş İçin Türkiye'ye Yardım Artmalı". (7 Ağustos 1970). *Hürriyet*, 8004.
- "Haşhaş Savaşı Büyüdü". (18 Temmuz 1970). *Hürriyet*, 7984.
- "Haşhaş Ürününün Tümüne Amerikalılar Talip Oldu". (17 Ağustos 1977). *Cumhuriyet*, 19058.
- "Haşhaştan Yıllık Gelir Kaybımız 515 Milyon lira". (1 Kasım 1971). *Hürriyet*, 8450.
- "Hayvan Hastalıkları Nedeniyle Yılda 5 Milyar Lira Zarara Uğruyoruz". (10 Şubat 1977). *Hürriyet*, 10355.
- "Hayvan Yemi Sıkıntısı Had Safhaya Ulaştı". (29 Aralık 1973). *Hürriyet*, 9229.
- "Hayvancılara Faizsiz Kredi Dağıtılacak". (15 Nisan 1976). *Hürriyet*, 10057.
- "Hayvancılık İçin Dış Kredi Sağlandı". (16 Mayıs 1970). *Milliyet*, 8073.
- "Her 1000 Çiftçi Ailesine Bir Tarım Teknisyeni Veriliyor". (8 Ocak 1973). *Hürriyet*, 8877.
- "Her Beş Kooperatifçiden Dördü Politika Yapıyor". (10 Ocak 1980). *Hürriyet*, 11403.
- "Her Sene 1 Milyon Toprak Denize Akıyor". (10 Ocak 1965). *Milliyet*, 5999.
- "Hububat Rekoltemiz Geçen Yıla Nazaran 2.1 Milyon Daha Fazla". (26 Temmuz 1962). *Cumhuriyet*, 13640.
- "Hükümet Programı". (28 Kasım 1961). *Hürriyet*, 4878.

- "Hükümetin Traktörü İthal Listesinden Çıkartması Tepki Yarattı". (22 Şubat 1978). *Hürriyet*, 10727.
- "İç Göç, Gecekondulaşmayı Artırdı". (1 Aralık 1973). *Hürriyet*, 9201.
- "İç ve Dış Borçlar 38.5 Milyar Liraya Çıktı". (12 Aralık 1965). *Milliyet*, 6484.
- "İhracata Dönük Yabancı Sermaye Tercih Edilecek". (12 Haziran 1971). *Hürriyet*, 8308.
- "İhracata Dönük Yatırımlara Yüzde % 50'ye Kadar Döviz Verilecek". (24 Eylül 1970). *Milliyet*, 8222.
- "İhracatı Artırmak İçin 300 Kişi Eğitilecek". (13 Ocak 1971). *Hürriyet*, 8161.
- "İhracatı Kolaylaştırmak İçin Yeni Tedbirler Alındı". (18 Aralık 1975). *Cumhuriyet*, 18455.
- "İhracatımız İlk Defa 500 Milyon Doları Aştı". (15 Şubat 1968). *Hürriyet*, 7113.
- "İhracatın Artmaması Gelişmeyi Engelliyor". (19 Eylül 1969). *Milliyet*, 7839.
- "İhraç Malları Arasına 'Deve' de Girdi". (8 Aralık 1962). *Hürriyet*, 5248.
- "İhraç Ürünlerinin Döviz Kuru Değişti". (7 Temmuz 1971). *Hürriyet*, 8333.
- "İlk Türk Traktör Sergisi Açıldı". (18 Mayıs 1973). *Hürriyet*, 9004.
- "İnönü Kabinesi İş Başında". (21 Kasım 1961). *Hürriyet*, 4871.
- "İnönü: 'Toprak Reformu Bizim Amacımız' Dedi". (4 Ekim 1971). *Hürriyet*, 8422.
- "İnönü'ye Göre Beş Yıllık Plan Hayat Seviyesini Yükseltecek". (4 Ağustos 1962). *Hürriyet*, 5122.
- "İran Toprak Reformu Programı Açıklandı". (12 Ocak 1962). *Hürriyet*, 4923.
- "İşlenmeyen Toprak Köylüye Verilecek". (8 Nisan 1970). *Milliyet*, 8035.
- "İtalyan Buğdayı Meksika'dan İyi Sonuç Veriyor". (25 Kasım 1969). *Milliyet*, 7906.
- "İthalat İhracat Rejimi Değişti". (30 Nisan 1971). *Hürriyet*, 8265.
- "Kabine Açıklandı". (28 Ekim 1965). *Cumhuriyet*, 14815.
- "Kalitesiz Üretim, Milli Ekonomiye Zarar Verecek". (30 Mart 1965). *Cumhuriyet*, 14606.

- "Karaosmanoğlu: 'Toprak Reformunu Geciktirmek Çok Tehlikeli Sonuçlar Yaratabilir' Dedi". (4 Temmuz 1971). *Hürriyet*, 8330.
- Karpat, K. H. (30 Haziran 1969). Gecekondu'nun Kurtuluşunda Herkesin Tuzu Bulunmalıdır. *Milliyet*, 7758.
- Karpat, K. H. (15 Haziran 1969). Şehir Nüfusu 20 Yılda Yüzde 82 Oranında Çoğaldı. *Milliyet*, 7743.
- "Kars'ta Peynircilik ve Sütçülük Okulu Açılıyor". (20 Aralık 1964). *Hürriyet*, 5978.
- Kasapbaşı, Y. (4 Ocak 1962). Senelerin İhmali Nihayet Doğu'ya Açlık Getirdi. *Hürriyet*, 4915.
- Kasapbaşı, Y. (8 Ocak 1962). Tabiat Sağır, Toprak Kaskatı, Küçükler Aç, Büyükler Bitkin. *Hürriyet*, 4919.
- Kayla, Z. (27 Mart 1967). Türkiye, Dış Yardımlar ve Yabancı Görüşler... *Milliyet*, 6944.
- Kazgan, G. (10 Kasım 1965). Kalkınma Davası Nasıl Çözülecek. *Milliyet*, 6452.
- "Keban Barajı İçin Almanya 240 Milyon Lira Kredi Açtı". (30 Haziran 1966). *Cumhuriyet*, 15055.
- "Keban İçin, 135 Milyon Dolar Kredi Temin Edildi". (4 Mayıs 1965). *Hürriyet*, 6108.
- Keleş, R. (6 Ağustos 1966). Yine Gecekondu. *Milliyet*, 6716.
- "Kemerlerinizi Sıkın". (23 Haziran 1971.). *Hürriyet*, 8319.
- "Kentlerde Halkın Çoğunluğu Gecekondu Yaşıyor". (4 Haziran 1977). *Hürriyet*, 10469.
- Ketenci, Ş. (27 Kasım 1973). Belediye'nin Çöplüğüne Bile Gecekondu Yapılıyor. *Cumhuriyet*, 17717.
- "Koalisyon Nedir?". (17 Ekim 1961). *Hürriyet*, 4836.
- "Koçaş: 'Ya Toprak Reformu Yaparız ya da Gideriz' Dedi". (29 Mart 1971). *Hürriyet*, 8233.
- Koçtürk, O. N. (24 Haziran 1965). Et ve Süt Meselemiz. *Cumhuriyet*, 14689.
- Koçtürk, O. N. (29 Eylül 1967). Sonora-64 ve Bezostaja-1 Buğdayı. *Milliyet*, 7130.

- "Konya'da Bir Traktör Fabrikası Kurulacak". (23 Temmuz 1968). *Hürriyet*, 7269.
- "Kooperatifçilik Hızla Gelişiyor". (7 Mayıs 1970). *Milliyet*, 8064.
- "Kooperatifler Ticaret Bakanlığı'na Bağlandı". (22 Temmuz 1975). *Hürriyet*, 9794.
- "Kooperatifleşme Yolu ile İktisadi Demokrasi". (26 Mayıs 1965). *Cumhuriyet*, 14660.
- Korkmaz, A. (31 Temmuz 1973). Kuraklıktan Güneydoğu Anadolu Boşalıyor. *Hürriyet*, 9078.
- "Köy Kooperatifleri Yüzde 1 Faizle Kredi Alacak". (27 Eylül 1967). *Milliyet*, 7128.
- "Köyler İçin 60 Milyon Lira Ayrıldı". (2 Ekim 1967). *Milliyet*, 7133.
- "Köylüden Alacağımız Ayçiçeğini İthal Ediyoruz". (14 Haziran 1977). *Hürriyet*, 10479.
- "Köylüye 8 Milyar 424 Milyon Liralık Kredi Dağıtılıyor". (21 Kasım 1968). *Hürriyet*, 7390.
- "Kurak Bölgelerde Çiftçi Borçları 10 Yıl Ertelendi". (24 Temmuz 1973). *Hürriyet*, 9071.
- "Kurtarıcı Çare: Milli Hükümet". (20 Ekim 1961). *Cumhuriyet*, 13366.
- "Kurtlu Buğday İşi Ortılığı Karıştırdı". (5 Ekim 1967). *Hürriyet*, 6982.
- "Kurtlu Buğdayın Yurda Sokulmaması İsteniyor". (4 Ekim 1967). *Hürriyet*, (6981).
- "Küçük Toprak Sahiplerine Mini Traktör Verilecek". (20 Mayıs 1970). *Hürriyet*, (7925).
- "Liderler Dün Toprak Reformunu Tartıştı". (8 Ekim 1965). *Hürriyet*, 6265.
- "Meksika Buğday Tohumu Bire Yirmi Ürün Verdi". (6 Mayıs 1967). *Hürriyet*, 6830.
- "Meksika Buğdayı Çukurova'da Sonuç Vermedi". (10 Temmuz 1970). *Milliyet*, 8128.
- "Meksika Buğdayı Yerli Buğdaydan Daha Verimli". (3 Temmuz 1968). *Milliyet*, 7401.
- Mertoğlu, H. (30 Nisan 1976). Toplam İhracat Ürünleri İçinde Sanayi Ürün Payı Giderek Azalıyor. *Cumhuriyet*, 18589.
- Mülayim, Z. G. (25 Kasım 1975). Kooperatif Yatırımları. *Cumhuriyet*, 18435.
- Mülayim, Z. G. (28 Nisan 1976). Tarımsal Sigorta Sorunu. *Cumhuriyet*, 18587.

- "Narenciye Projesi İçin 660 Milyon Lira Harcanacak". (30 Eylül 1971). *Hürriyet*, 8418.
- "'Naylon Kondu' Devri Başladı". (26 Kasım 1977). *Hürriyet*, 10639.
- "Ofise Verilen Kredi Limiti Artırılıyor". (17 Kasım 1970). *Milliyet*, 8276.
- Oğuz, O. (26 Şubat 1966). Tarım Sektörü ve İşçi Sorunları. *Cumhuriyet*, 14934.
- Orhan, H. (31 Ekim 1972). Arap Ülkelerine Canlı Hayvan İhracına Başlandı. *Hürriyet*, 8810.
- "Ortak Pazar 48 Bin Ton Buğday Hibe Etti". (14 Kasım 1969). *Milliyet*, 7895.
- "Ortak Pazar İhracatta Beklenen Yararı Vermedi". (11 Kasım 1969). *Milliyet*, 7892.
- "Ortak Pazar Ülkelerine Gümrüksüz Narenciye ve Yaş Üzüm Satacağız". (13 Ekim 1967). *Hürriyet*, 6990.
- Öztürk, S. (28 Mart 1980). İşsizlik Büyüyor. *Hürriyet*, 11481.
- "Pamuk İçin Yüzde 10 Vergi İadesi İstendi". (12 Haziran 1969). *Milliyet*, 7740.
- "Pamuk İhracatında Kısıtlama Genişletilecek". (8 Ekim 1976). *Hürriyet*, 10233.
- "Pamukta Amerikan Tutumu Tepki Yarattı". (27 Ekim 1965). *Milliyet*, 6438.
- "Pamukta Yüzde 10 Vergi İade Edilecek". (20 Haziran 1969). *Milliyet*, 7748.
- "Parlamento İki Partiyle Daha Rahat Şekilde Çalışır". (13 Ekim 1969). *Hürriyet*, 7710.
- Payzın, S. (17 Ekim 1967). Şehre Göçecek 20 Milyon Köylü İçin Ne Yapmalı? *Milliyet*, 7147.
- "Piyasadaki Bütün Zeytinyağlar Tahlil Ettirilecek". (12 Ağustos 1967). *Hürriyet*, 6928.
- "Planlama, Sebze Yetiştirme Projesine Antalya'da Başladı". (8 Nisan 1970). *Milliyet*, 8035.
- "Pratik Tarım Okullarına Paralel Olarak 'Çiftçi Eğitim Merkezleri' Kurulacak". (23 Ocak 1974). *Hürriyet*, 9254.
- "Rusya İle 75 Milyon Dolarlık Ticaret Yapacağız". (26 Şubat 1968). *Hürriyet*, 7124.
- "Saatkondular Gecekonunun Yerini Alıyor". (27 Aralık 1970). *Hürriyet*, 8144.

- "Sabıkası Olan Çiftçiler Haşhaş Ekemeyecek". (7 Temmuz 1974). *Hürriyet*, 9419.
- "Sahiplerine Mülk Verilmeden Tek Gecekondu Yıkılmayacak". (20 Kasım 1965). *Hürriyet*, 6308.
- "Samsun'da İki Baraj Yapılıyor". (7 Mayıs 1970). *Milliyet*, 8064.
- Savaş, V. F. (14 Haziran 1966). Buğday Fiyatları. *Milliyet*, 6663.
- "Sebze ve Meyve İhracatının Artması İçin Çalışılıyor". (21 Ocak 1970). *Milliyet*, 7961.
- "Sovyetlerden Buğday Tohumu Alıyoruz". (22 Eylül 1967). *Cumhuriyet*, 15499.
- "Stikker'in Washington Seyahati Sona Erdi". (9 Şubat 1962). *Cumhuriyet*, 13478.
- "Su İçin Güneydoğuya Bu Yıl 150 Milyon Harcanacak". (13 Haziran 1972). *Hürriyet*, 8670.
- "Sunı Gübre Fabrikası 422 Milyon Liraya Yapılıyor". (19 Haziran 1966). *Hürriyet*, 6514.
- "Sunı Tohum İle Meydana Gelen 'Kontes' Adlı İnek Kraliçe Seçildi". (24 Ekim 1965). *Hürriyet*, 6281.
- "Şimdi de Plaj Gecekonduları Türedi". (4 Eylül 1977). *Hürriyet/Hürriyet İstanbul*, 10561.
- "Talebe Boykotları 637 Milyon Lira Zarara Sebep Oldu". (27 Mart 1970). *Hürriyet*, 7871.
- Taraklı, D. (4 Eylül 1967). Toprak Reformu. *Milliyet*, 7105.
- "Tarım Aletleri Sanayiinde Birleşme Teşvik Edilecek". (27 Ocak 1971). *Milliyet*, 8345.
- "Tarım Bakanı Tuna Açıklama Yaptı". (22 Mayıs 1973). *Cumhuriyet*, 17528.
- "Tarım İhraç Ürünlerimizde Olumlu Bir Gelişme Var; Tarım Dövizleri". (17 Mart 1976). *Hürriyet*, 10028.
- "Tarım İşçileri Asgari Ücret Kapsamına Alındı". (13 Şubat 1972). *Hürriyet*, 8549.
- "Tarım İşçilerinin Hakları Teminata Bağlanıyor". (4 Eylül 1967). *Cumhuriyet*, 15481.
- "Tarım Kredisi 2,1 Milyar Lira". (5 Kasım 1965). *Milliyet*, 6447.
- "Tarım Kredisi Üç Yılda İki Misli Arttı". (21 Kasım 1968). *Cumhuriyet*, 15920.

- "Tarım Liselerine Bağlı Olarak İlk Defa Bu Yıl 'Pratik Tarım Okulları' Açılıyor". (12 Aralık 1973). *Hürriyet*, 9212.
- "Tarım Reformu Tasarısında Mülkiyete Saygı Gösteriliyor". (14 Mayıs 1970). *Hürriyet*, 7919.
- "Tarım Satış Kooperatifleri Sendika Kuruyor". (23 Aralık 1970). *Milliyet*, 8310.
- "Tarım ve Gümrük Bakanı Halay Çekti". (21 Mayıs 1968). *Hürriyet*, 7206.
- "Tarım ve Sağlık Bakanlıkları Müşterek Teşebbüse Geçti". (25 Haziran 1972). *Hürriyet*, 8682.
- "Tarıma, Sanayinin İki Katı Yatırım Yapılacak". (19 Haziran 1975). *Hürriyet*, 9761.
- "Tarımcılar, Toprak Reformu İstediler". (22 Kasım 1965). *Milliyet*, 6464.
- "Tarımda 5 Milyon 540 Bin İnsan Gücü İsraf Ediliyor". (11 Şubat 1977). *Hürriyet*, 10356.
- "Tarımda İşçilerinin Sayısı Bu Yıl 1,4 Milyona Ulaşacak". (3 Mart 1971). *Milliyet*, 8377.
- "Tarımda Makineleşme Köylüyü Mülksüzleştiriyor". (30 Ekim 1975). *Cumhuriyet*, 18409.
- "Tarımsal Alanın Yarıısı Erozyon Tehdidi Altında". (3 Nisan 1970). *Milliyet*, 8030.
- "Tarımsal İhracat Geriledi". (16 Aralık 1969). *Milliyet*, 7925.
- "Tarımsal Kredide Çiftçiye Kolaylık Sağlanıyor". (18 Şubat 1979). *Cumhuriyet*, 19598.
- "Tarımsal Mücadelede Helikopter de Kullanılacak". (6 Ocak 1972). *Hürriyet*, 8514.
- "Tasarıya Hükümet Programında Yer Veriliyor". (25 Kasım 1961). *Hürriyet*, 4875.
- "Taşkale Köyü Halkı Politikacılara Kapılarını Kapadı". (22 Mayıs 1965). *Hürriyet*, 6126.
- "Tekel Bakanı 'Parasız Tütün İhracı İçin Çare Arıyoruz' Dedi". (12 Ekim 1970). *Hürriyet*, 8070.
- Tekeli, E. (20 Kasım 1961). İktisadi Bakımdan Gelişmemiş Memleketler ve Biz. *Cumhuriyet*, 13397.

"Toprak Dağıtım Ölçüsü Belli Oldu". (20 Nisan 1972). *Cumhuriyet*, 17136.

"Toprak Reformu Kanunu 1 Oy Farkla İptal Edildi". (11 Kasım 1976). *Hürriyet*, 10276.

"Toprak Reformu Yapmadan Çekilmem". (4 Ekim 1965). *Milliyet*, 6415.

"Toprak ve Tarım Reformu Tasarısı Kanunlaştı". (26 Haziran 1973). *Cumhuriyet*, 17563.

"Traktör Bugün İçin Tam Bir Spekülatif Ticaret Malı Haline Dönüştü". (9 Temmuz 1976). *Cumhuriyet*, 18659.

"Traktör İstiyoruz". (11 Haziran 1976). *Hürriyet*, 10114.

"Traktör İthal İlkeleri Açıklandı". (26 Şubat 1971). *Milliyet*, 8372.

"Traktör Kullanımı Tarım Ülkelerinden Çok Gelişmiş Ülkelerde Yoğunlaşıyor". (31 Mart 1980). *Hürriyet*, 11484.

"Türk-Arap Ticaret Odası Kuruldu". (1 Ocak 1970). *Milliyet*, 7941.

Türk, İ. (20 Şubat 1968). Hayvancılık Sektörünün Sorunları. *Cumhuriyet*, 15648.

"Türk Fındığı Dış Piyasaya Hakim Oldu". (26 Ağustos 1970). *Milliyet*, 8175.

"Türkiye 2359 Senede Avrupa'ya Yetiştirilir". (15 Nisan 1971). *Hürriyet*, 8250.

"Türkiye İçin 478 Baraj Daha Gerek". (31 Mart 1970). *Milliyet*, 8070.

"Türkiye'de 20.380 Kooperatif Sayısı Var". (9 Aralık 1975). *Hürriyet*, S. 9932.

"Türkiye'de Belge Almadan Haşhaş Ekimi Yasaklandı". (23 Mart 1971). *Milliyet*, 8397.

"Türkiye'de Buğday Üretimi 30 Milyon Ton Olabilir". (2 Mayıs 1967). *Hürriyet*, 6826.

"Türkiye'deki 45 Bini Aşkın Traktörden 15 Bini Bozuk ve İşlemez Halde". (27 Ekim 1965). *Milliyet*, 6438.

"Türkiye'nin En Büyük Üretici Kooperatifi Tariş 'Tariş-Bank' Kuruyor...". (8 Aralık 1977). *Hürriyet*, 10651.

"Türkiye'nin İktisadi Durumu Ümitsiz Değil". (21 Kasım 1961). *Hürriyet*, 4871.

"Türkiye'nin İlk Tarım Makineleri Fabrikası Tarsus'ta Kurulacak". (3 Mayıs 1968). *Hürriyet*, 7188.

- "Türkiye'nin Ön Meselesi: Ziraat". (25 Aralık 1961). *Hürriyet*, 4905.
- "Türkiye'ye Ambargo Uygulanması İstendi". (8 Temmuz 1974). *Hürriyet*, 9420.
- "Türkiye'ye Yardımın Artırılması İstendi". (6 Ekim 1965). *Milliyet*, 6417.
- "Türlere Ait Sebze ve Meyve Kamyonlarının Almanya'ya Girmesine Tekrar Müsaade Edildi". (13 Mayıs 1968). *Hürriyet*, 7198.
- "Tütün Ekicisine 500 Milyon Kredi Açılacak". (20 Aralık 1969). *Milliyet*, 7929.
- "Tütün Ekim Sahası Daraltılacak". (5 Mart 1965). *Cumhuriyet*, 14581.
- "Tütün İhracatında Azalma Var". (5 Temmuz 1969). *Milliyet*, 7763.
- "Tütün İhracatından 95 Milyon Dolar Sağlandı". (24 Haziran 1965). *Cumhuriyet*, 14689.
- "Tütün Kooperatifleri Nihayet Gerçekleşti". (13 Ocak 1970). *Milliyet*, 7953.
- "Tütünde Çıkmaz". (3 Mayıs 1967). *Milliyet*, 6981.
- Ulusoy, Y. (18 Ocak 1966). Pamuk Fiyatları. *Cumhuriyet*, 14897.
- Uzel, C. (13 Ekim 1966). Köylülere Düşen Milli Gelir ve Kooperatifler. *Milliyet*, 6784.
- Uzel, C. (20 Aralık 1966). Türk Kooperatifçilik Kongresi Toplanırken. *Milliyet*, 6852.
- "Üreticilerin Kooperatifler Bankasını Kendi Olanaklarıyla Kuracakları Açıklandı". (23 Mayıs 1976). *Cumhuriyet*, 18612.
- "Üreticiyi Güçlendirme Kredisi' İsmli Yeni Bir Kredi Sistemi Kuruldu". (9 Şubat 1972). *Hürriyet*, 8545.
- Vanlı, Ş. (8 Mayıs 1966). Yine Gecekondu Kanunu. *Milliyet*, 6626.
- "Vatandaşların Hayat Seviyesi Her Yıl Artacak". (30 Mayıs 1967). *Hürriyet*, 6854.
- "Vergili, Zamlı Hayat Başladı-Zirai Kredi Faizi Yüzde 1,5 Arttı". (11 Ağustos 1970). *Hürriyet*, 8008.
- "Yatırımlarda Rekor: Bu Yıl 43 Baraj ve Santral Yapılacak". (1 Mart 1965). *Hürriyet*, 6047.
- "Yeni İhracat Rejimi Dün Yürürlüğe Girdi". (25 Haziran 1967). *Hürriyet*, 6880.
- "Yeni Kalkınma Planı Değişiklik Getiriyor". (26 Mayıs 1976). *Hürriyet*, 10098.

- "Yılda 20 Bin Traktör İmal Edecek Fabrika Kuruluyor". (13 Ekim 1968). *Hürriyet*, 7351.
- "YTP, MP, CKMP'nin Plan Anlayışı". (4 Ekim 1965). *Milliyet*, 6415.
- "Yugoslavya'ya 850 Ton Tuz İhraç Edilecek". (9 Eylül 1969). *Milliyet*, 7829.
- "Yunan Hükümeti Gecekondu İşini Halletti". (3 Aralık 1965). *Hürriyet*, 6321.
- "Yüzü Asık Gelen Haşhaş Heyeti Güle Oynaya Gitti". (6 Eylül 1974). *Hürriyet*, 9480.
- "Zafer Milletindir". (12 Ekim 1965). *Hürriyet*, 6269.
- "Zam Rekoru Yılında Sadece Sarımsağın Fiyatı Değişmedi". (1 Ocak 1980). *Hürriyet*, 11394.
- "Ziraat Bankası Tarım Kredi İhtiyacının Yüzde 38'ini Karşılıyor". (20 Eylül 1975). *Hürriyet*, 9854.
- "Ziraatta Mülkiyeti Önleyen Hüküm Varsa Değiştireceğiz". (20 Kasım 1966). *Cumhuriyet*, 15198.
- "Zirai Krediler 5,5 Milyar Liraya Ulaştı". (9 Ekim 1967). *Hürriyet*, 6986.
- "Zirai Kredilerin Dağıtımında, Tarımsal Amaçlı Kooperatiflere Öncelik Tanınıyor". (30 Ağustos 1973). *Hürriyet*, 9108.
- "Zirai Sektöre 2,5 Milyar Lira Kredi". (30 Aralık 1961). *Hürriyet*, 4910.

Arşiv Belgeleri ve Resmi Yayınlar

- Adalet Partisi. (1961). *Adalet Partisi Program (Prensip Maddeleri)*. Ankara: Orijinal Matbaa.
- Adalet Partisi. (1969). *Adalet Partisi Programı*. Ankara: Orijinal Matbaa.
- Adalet Partisi. (1961). *Adalet Partisi Seçim Beyannamesi (1961)*. Ankara: Türkiye Basımevi.
- Adalet Partisi. (1965). *Adalet Partisi Seçim Beyannamesi*. Ankara: Doğu Matbaacılık.
- Adalet Partisi. (1969). *Adalet Partisi Seçim Beyannamesi (1969)*. Ankara: Doğu Matbaacılık.

Adalet Partisi. (1973). *Adalet Partisi Seçim Beyannamesi 1973*, Ankara: Doğu Matbaası.

Adalet Partisi. (1961). *Adalet Partisi Tüzük (Ana Nizamname)*. Ankara.

Adalet Partisi. (1977). *Kervan Yürüyecektir: Adalet Partisi Seçim Beyannamesi 1977*. Ankara: Adalet Partisi Basın Bürosu.

Adalet Partisi. (1972). *Millet Hizmetinde Adalet Partisi (1965-1971)*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü. (31 Mart 1966), 30-1-00/81-514-3.

BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü. (19 Ağustos 1966), 30-1-00/81-514-13.

BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü. (19 Ağustos 1966), 30-1-00/81-514-14.

BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü. (23 Ağustos 1966), 30-1-00/81-514-16.

BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü. (Ağustos 1966), 30-1-00/55-331-1.

BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü. (9 Ekim 1967), 30-1-00/82-518-15.

BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü. (1967), 30-1-00/82-518-2.

BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, (1967), 30-1-00/82-518-5.

BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, (1967), 30-1-00/82-518-6.

BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü. (1967), 30-1-00/106-663-3.

BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü. (1968), 30-1-00/9-55-1.

BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü. (1968), 30-1-00/82-519-5.

BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü. (17 Haziran 1969), 30-1-00/24-139-7.

BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-). (23 Haziran 1962), 030-18-01-02/165-27-18.

BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-). (14 Mart 1966), 030-18-01-02/193-18-20.

BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-). (11 Kasım 1966), 030-18-01-02/200-78-2.

BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-). (1966), 30-18-1-2/197-45-6.

BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-). (1967), 30-18-1-2/207-46-12.

BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-). (18 Mart 1968), 030-18-01-02/217-20-3.

BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-). (12 Kasım 1968), 30-18-1-2/227-81-12.

BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-). (1968), 30-18-1-2/221-45-10.

BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-). (1969), 30-18-1-2/235-41-14.

BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-). (22 Haziran 1970), 30-18-1-2/252-43-15.

BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-). (2 Haziran 1972), 30-18-1-2/283-44-2.

BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-). (1974), 30-18-1-2/316-42-17.

BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-). (1978), 30-18-1-2/370-91-15.

Devlet İstatistik Enstitüsü. (1972). *1970 Cari İstatistikler ve Tarım Sayımı Sonuçları*.

Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.

Devlet İstatistik Enstitüsü. (1979). *1970 Genel Tarım Sayımı*. Ankara: Devlet İstatistik

Enstitüsü Matbaası.

Devlet İstatistik Enstitüsü. (1965). *1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları*,

Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.

Devlet İstatistik Enstitüsü. (1966). *10 Ekim 1965 Milletvekili Seçimi Sonuçları*.

Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.

Devlet İstatistik Enstitüsü. (1964). *Tarım İstatistikleri Özeti 1942-1963*. Ankara:

Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.

Devlet İstatistik Enstitüsü. (1969). *Tarım İstatistikleri Özeti 1968*. Ankara: Devlet

İstatistik Enstitüsü Matbaası.

Devlet İstatistik Enstitüsü. (1972). *Tarım İstatistikleri Özeti 1971*. Ankara: Devlet

İstatistik Enstitüsü Matbaası.

Devlet İstatistik Enstitüsü. (1968). *Tarımsal Yapı ve Üretim (1967)*, Ankara: Devlet

İstatistik Enstitüsü Matbaası.

Devlet İstatistik Enstitüsü. (1968). *Tarımsal Yapı ve Üretim 1968*. Ankara: Devlet

İstatistik Enstitüsü Matbaası.

Devlet İstatistik Enstitüsü. (1971). *Tarımsal Yapı ve Üretim 1969*. Devlet Ankara:

İstatistik Enstitüsü Matbaası.

Devlet İstatistik Enstitüsü. (1975). *Tarımsal Yapı ve Üretim 1970-1972*. Ankara:

Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.

- Devlet İstatistik Enstitüsü. (1979). *Tarımsal Yapı ve Üretim 1976-1978*. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Devlet İstatistik Enstitüsü. (1981). *Tarımsal Yapı ve Üretim 1979*. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Devlet İstatistik Enstitüsü. (1982). *Tarımsal Yapı ve Üretim 1980*. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Devlet İstatistik Enstitüsü. (1964). *Zirai Bünye ve İstihsal (1960-1962)*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Devlet İstatistik Enstitüsü. (1962). *Zirai İstatistik Özetleri 1940-1961*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (Ocak 1963). *Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı.
- Düstur*, 3. Tertip, C. 1.
- İspartalılar Eğitim Kültür Sağlık Turizm Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı. (1994). *Devlet Anlayışı, Eser ve Hizmetleriyle Süleyman Demirel*. İspartalılar Eğitim Kültür Sağlık Turizm Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı Yayın No: 3, Ankara.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi. (2 Aralık 1961), Dönem 1, C. 1, Birleşim 16.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi. (20 Ocak 1967), Dönem 2, C. 11, Birleşim 34.
- Resmî Gazete*. (23 Haziran 1936), S. 3337.
- Resmî Gazete*. (30 Temmuz 1966), S. 12362.
- Resmî Gazete*. (21 Ağustos 1967), S. 12679.
- Resmî Gazete*. (10 Mayıs 1969), S. 13195.
- Resmî Gazete*. (6 Ocak 1970), S. 13392.
- Resmî Gazete*. (29 Haziran 1970), S. 13533.
- Resmî Gazete*. (23 Temmuz 1970), S. 13557 .
- Resmî Gazete*. (19 Mart 1971), S. 13783.
- Resmî Gazete*. (30 Haziran 1971), S. 13881.
- Resmî Gazete*. (28 Nisan 1972), S. 14172.

Resmî Gazete. (26 Temmuz 1972), S. 14257.

Resmî Gazete. (19 Temmuz 1973), S. 14599.

Resmî Gazete. (10 Şubat 1977), S. 15846.

Resmî Gazete. (24 Mart 1977), S. 15888.

Resmî Gazete. (11 Ağustos 1977), S. 16024.

Resmî Gazete. (26 Nisan 1979), S. 16620.

TBMM Zabıtları, 24.4.1920, C.1, İ. 2.

Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkiye Ziraat Odaları Birliği. (1973). *Sosyal Güvenlik ve Tarım Sektörü*. Ankara: Türkiye Ziraat Odaları Birliği Yayınları.

Türkiye Ziraat Odaları Birliği. (1972). *Türk Tarımı Sorunlar ve Çözüm Yolları Çiftçilerin Görüşleri*. Ankara: Türkiye Ziraat Odaları Birliği Yayınları.

Türkiye Ziraat Odaları Birliği. (1976). *1974-1975 Zirai ve İktisadi Durum Raporu*. Ankara: Türkiye Ziraat Odaları Birliği Yayını.